

T.C.
KÜLTÜR BAKANLIĞI
Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü

18.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI
1.CİLT

22-26 MAYIS 2000
İZMİR

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI

Yayın No: 2530/1

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları

Yayın No: 78/1

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Koray OLŞEN

Fahriye BAYRAM

Dr. Haydar DÖNMEZ

Kemalettin ATAŞ

Neslihan GÜDER

Naime TOY

DİZGİ:

Meryem UYANIKER

ISBN: 975-17-2557-7 (Takım)

975-17-2558-5

ISSN: 1017-7663

Not: Bildiriler, sahiplerinden geldiği biçimde ve sunuş sırasına göre yayınlanmıştır.

**KÜLTÜR BAKANLIĞI MİLLÎ KÜTÜPHANE BASIMEVİ
ANKARA - 2001**

İÇİNDEKİLER

Kadir PEKTAŞ Bitlis ve Çevresinde Ortaçağ ve Sonrası İncelemeleri (1999)	1
Ertuğrul DANIK Ortaçağda Harput Yüzey Araştırması 1999 Yılı Çalışmaları	17
Kazuo ASANO The Survey and Excavation Gemiler Adası Kaya Area Near Fethiye (1999 Season)	31
Halime DOĞRU "Osman Bey'in İlk Fethi: Karacahisar Kalesi" Yüzey Araştırması 1999	41
Mehmet İ. TUNAY Akkale Yüzey Araştırması 1999	51
M. Sacit PEKAK Aksaray Çevresi Osmanlı Dönemi Hristiyan Kiliseleri	61
Osman AYTEKİN Artvin İli ve İçerisindeki Tarihî Mezarlıklar ve Mezar Taşları Yüzey Araştırması, 1999	75
Maria ANDALORO Küçük Tavşan Adası: 1999 Report	87
Ebru PARMAN Antalya-Olympos ve Çevresinde (Geç Antik-Ortaçağ) Yüzey Araştırmaları	103
Sema ALPASLAN Antalya İli ve Likya Bölgesinde Bizans Dönemine Ait Taş Eserler 1999 Yılı Araştırmaları	107
Erendiz ÖZBAYOĞLU Burgazada, Sedefada, Kaşıkada, Tavşanada	115
Feridun ÖZGÜMÜŞ, Ken DARK İstanbul'da Ayvansaray ve Balat Semtlerinde Yapılan Arkeolojik Yüzey Araştırması ile Yedikule Mermer Kule'deki Çalışmalar, 1999.....	127
Owen DOONAN, Alex GANTOS, Fredrik HIEBERT, Mark BESONEN, Meg WATTERS Sinop ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırması 1999	137

Winfried HELD Forschungen in Loryma 1999	149
Zeynep KUBAN, Turgut SANER Kıran Gölü, 1999	163
Havva İŞKAN, Nevzat ÇEVİK Tlos 1999	169
Vecihi ÖZKAYA, Oya SAN Alinda Nekropolü II	181
Vincenzo RUGGIERI Rilievo Archeologico Nel Golfo di Keramos	197
Anneliese PESHLOW Die Arbeiten des Jahres 1999 in Herakleia am Latmos und dem Zugehörigen Territorium (Beşparmak)	209
Ina EICHNER Frühbyzantinische Wohnhäuser in Kilikien: Bericht Über Die Kampagne 1999	221
Axel FILGES Blaundos	231
Bülent İPLİKÇİOĞLU, Güler ÇELGİN, A.Vedat ÇELGİN Doğu ve Kuzeydoğu Lykia-Güneybatı Pisidia Epigrafik-Tarihî Coğrafi Yüzey Araştırmaları Projesi 1999 Çalışmaları	241
Thomas DREW-BEAR Laodikeia Katakekaumene (Konya-Ladik) Bölgesinde Araştırmalar	247
Thomas CORSTEN Kibyra 1999	255
L.VANDEPUT, V.KÖSE, S.AYDAL, E.ERB Pisidia Survey Project: Melli, 1999	257
Ender VARİNLİOĞLU Hyllarima Yazıtları	271
M. Hamdi SAYAR Kilikya'da Epigrafi ve Tarihî Coğrafya Araştırmaları, 1999	275
M. Hamdi SAYAR Doğu Trakya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1999	289
Wolfgang BLÜMEL Epigraphische Forschungen im Westen Kariens 1999	301

BİTLİS VE ÇEVRESİNDE ORTAÇAĞ VE SONRASI İNCELEMELERİ (1999)

Kadir PEKTAŞ*

Bitlis'te iki yıl sürdürdüğümüz mezarlıklar ve mezar taşları konulu araştırmalar sırasında, bölgede henüz incelenmemiş çok sayıda tarihi eserin varlığı tespit edilmiştir. Bu nedenle 1999 yılından itibaren Bitlis ve çevresinde, Ortaçağ'dan günümüze kadar uzanan geniş zaman dilimi içinde meydana getirilen ve pek bilinmeyen eserler üzerinde çalışmalara başlanmıştır. Araştırmalar sırasında il merkezinin yanı sıra Bitlis'e bağlı ilçe ve köylere gidilmiş, buradaki yapılar incelenmiştir¹.

Bitlis (Merkez)

Şehir merkezinde kale ile birlikte Osmanlı Döneminden kalan Emir Şeref Hanı, Şeyh İshak Mescidi, Şerefiye Türbesi'nin içindeki mezarlar, tütün fabrikasının bahçesinde bulunan kilise ile merkeze bağlı Sidyan Köyü'ndeki köprü ve Narlıdere Köprüsü incelenmiştir.

Bitlis Kalesi

Şehir merkezinin ortasında, sarp kayalıklar üzerinde yükselen Bitlis Kalesi'nin ilk defa hangi tarihte ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir². XVII. yüzyılda Bitlis'e gelen Evliya Çelebi kalede bir saray, çarşı, bedesten, pazar ve 300 ev bulunduğunu bildirmektedir³.

Günümüzde batı yönden merdivenlerle çıkılan kale, farklı planlardaki burçların desteklediği düzgün taş işçiliğine sahip surlarla çevrelenmiştir. Doğu-batı doğrultusunda geniş bir alanı kaplayan yapının çevresi 3 km. kadardır. Ortada, kalan izlerden üzeri boşik tonozla örtüldüğü anlaşılan dikdörtgen planlı bir yapı kalıntısı bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin yanı sıra Matrakçı Nasuh'un XVI. yüzyılda çizdiği Bitlis minyatürü⁴ ve batılı seyyahların gravürlerinden görebildiğimiz kaledeki yapılaşma XIX. yüzyıl sonlarına kadar sürmüş, şehrin yönetiminin merkezden atanan valilere verilmesinden sonra kale terkedilmiştir.

* Yrd.Doç.Dr. Kadir PEKTAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Zeyve Kampüsü 65080 Van/TÜRKİYE

1 Yüzey araştırmasında görev alan Arş.Gör. Gülsen Baş'a, Arş.Gör. Bünyamin Karay'a, Bakanlık temsilcisi Gaziantep Müzesi'nden Taner Atalay'a ve maddi destek sağlayan Yüzüncü Yıl Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'na teşekkürü borç bilirim

2 Yapı hakkında bilgi veren kaynakların hemen hepsi kalenin ilk defa Büyük İskender'in komutanı Batlis tarafından tesis edildiğini ve şehrin adının da buradan geldiğini tekrarlamaktadır.

3 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, (Düzenleyen: Ahmed Cevdet), İstanbul, 1311, s. 85-130.

4 Matrakçı Nasuh, *Be'yan-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn*, (İ.Ü. Ktg. Ty. Nr. 5964), s.100a.

Şeyh İshak Mescidi

Hersan Mahallesi'nde, halk tarafından Şeyh İshak Mescidi olarak bilinen yapı, kare planlı harım ile bunun doğusuna sonradan eklenen bir mekân, tuvaletler ve abdest alma yerlerinden oluşmaktadır (Çizim: 1). Düz çatı ile örtülen ek bölümün kuzeybatı köşesindeki kapıdan, ilk yapımdan olan mescide girilir. Sivri kemerli basit bir işçiliğe sahip olan kapıda yer alan altı satırlık kitabe, yapının ilk olarak 1420 yılı Temmuz ayında (829 Receb), Halil Kaysânî oğlu Ebubekir tarafından yaptırıldığını bildirmektedir. Son yıllarda yeşile boyanan kitabe bozuk nesih hatla yazılmıştır:

Transkripsiyon: Büniye hâzihi'l- imareti's- şerifiti, Hâcî Ebubekir bin, Merhum Halîl El- Kaysânî, Fî târîh Receb, ve sene selâse ve işrîn, ve semâne mie hicriyye.

Türkçe anlamı: "Bu şerefli yapı, Hicri 829 yılı Receb ayında Halil Kaysânî oğlu Ebubekir tarafından yaptırıldı."

Beşik tonozla örtülen iç mekân, istiridye yivli kavsaraya sahip mihrab nişinin iki yanında düz açıklıklı ve mazgal türdeki pencereler ile aydınlatılmaktadır. Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen yapının güney cephesinde mihrabı belirleyen bir çıkıntı yer almaktadır. Yapı 1939 yılında tamir edilmiştir.

Şerefiye Türbesi

Şerefiye Külliyesi içinde, caminin güneydoğu köşesinde yer alan türbenin, batı cephesindeki kitabesine göre 940 (1533-1534) yılında Emir Şeref oğlu Emir Şemseddin tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir⁵. Ayrıca dönemin tarihi olayları hakkında değerli bilgiler veren Şerefnâme'de Emir Şeref Han'ın, Şerefiye adıyla anılan külliyesinde türbe olarak ayırdığı yere gömüldüğü ve yerine geçen oğlu Emir Şemseddin zamanında Şahbeygi Hatun tarafından tamamlandığı bildirilmektedir⁶.

4 m. çapında bir kubbe ile örtülen orta bölüm ile bunu güney yönden genişleten bir eyvandan meydana gelen iç mekân, duvarların üst bölümüne açılan ikisi mazgal türde dört pencereden ışık almaktadır. Kübik bir alt yapıya sahip olan türbenin köşeleri pahlanarak sekizgen gövdeye geçilmekte ve kubbe dıştan külahla kapatılmaktadır.

Türbenin içinde beş mezar, küçük bir sanduka ve buraya getirilerek koruma altına alınan iki kitabe bulunmaktadır. Ayrıca dışta, kuzeybatı duvara bitişik olarak bir mezar daha yer almaktadır. Bunlardan özellikle ikisi tarihi ve süslemeleri ile önemlidir.

Baş şahidesindeki kitabesinden Emir Şeref'e ait olduğu anlaşılan ilk mezar, güney duvarın önünde bulunmaktadır. Ayaktaşındaki diğer bir kitabeye göre Ahlat'lı Hüseyin oğlu Ahmed tarafından yapıldığı öğrenilen mezar, Ahlat taşından bir sandukanın iki kenarına yerleştirilen şahidelerden oluşmaktadır. Sandukanın üst ve yan kenarlarında girift bitkisel ve geometrik bezemeler yer almaktadır.

2.25 x 0.50 x 0.21 m. ölçülerindeki baş şahidesinde en üstte rumi, palmet ve kıvrık dalların oluşturduğu bordürün altında, üzeri sivri formlu bir niş sırası ile 10 satırlık sülüs kitabe yer almaktadır:

5 M.Oluş Arik, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, Ankara, 1971, s.24.

6 Şerefnâme, *Şerefnâme*, Bitlis, 1597. (Çev: M.Emin Bozarslan), İstanbul, 1990. s.502.

Transkripsiyon: Allahümme ve'ğfir ve'rham alâ sâkin-i, Hêze'l- merkad es- sa'id ve müşehhid, Eş-şehid el-merhûm el- mazlûm el-maktûl, Sülâle-i ümerâ'il-izâm, Ve'sselâtini'l-kirâm, El-emir'ul-kebir el-âdil el-kâmil, El-fâdil Emir Şeref el-milletü ve'd-dîn, İbn-i'l- merhûm, Emir Şemseddin er-Rüşkî, Kutile fî şeh-r-i Safer sene, Erba'îne ve tis'a mie rahmete Rabbihi.

Türkçe anlamı: "Allah'ım af ve merhamet et. Bu mezar said, şehid edilmiş, merhum, mazlum, maktul, büyük emirlerin ve keremli sultanların sülalesinden, büyük emir, adil, kamil, fazıl, Emir Şemseddin Rüşki oğlu, millet ve dinin şerefi Emir Şeref'indir. 940 yılı Safer ayında öldürüldü. Rabbi ona merhamet etsin."

Şahidenin dış yüzü, birbirinden çizgilerle ayrılmış ve içleri çok küçük kıvrık dalların dolguladığı palmet, rumi ve iç içe geçen sekizgen kompozisyonların yer aldığı dört bölüm halinde düzenlenmiştir. İnce bir düğüm bordürün çevrelediği ikinci sırada "Amele Ahmed bin Hüseyin El- Ahlâtî (Ahlâtî Hüseyin oğlu Ahmed'in işidir) şeklinde bir usta kitabesi bulunmaktadır.

Buna yakın ölçülerdeki ayak şahidesinin iç yüzeyinde en üstte, kuyrukları ortada birleşen ve başları aşağı bakan ejder kabartması, uzun nişler ve dokuz satırlık Farsça kitabe yer almaktadır. Mezar taşının içe bakan yüzünde yine çizgilerle ayrılan bölümler içinde yüksek kabartma olarak işlenen oldukça yoğun bitkisel dekorasyon ile sivri kemerli bir niş içinde kandil kompozisyonu görülmektedir.

Girişin yanındaki ikinci mezar sanduka ve iki şahideden meydana gelmektedir. Kitabesinden 996 yılı Zilhicce ayında (1588/ Ekim- Kasım) ölen Şeref Han oğlu Hakim'e ait olduğu anlaşılan mezarın sandukasının üzerinde, kartuşlar içindeki talik kitabeler, hançer yaprakları ve gül motifleri, kenarlarında birbiri ile kesişen altıgenlerden oluşan süslemeler görülmektedir. Baş şahidesinin üst bölümü kıvrık dallar, hançer yaprakları ve hatayilerle; arka yüzü daha çok cilt kapaklarında gördüğümüz şekliyle -iki ucunda palmet motifinin yer aldığı büyük bir şemse kompozisyonu ile süslenmiştir.

Bu mezar gerek planlaması gerekse süslemeleriyle, Ahlat'ta bulunan XIII. ve XIV. yüzyıllara ait mezarlarla büyük bir benzerlik içindedir⁷.

Bunlardan başka türbenin iç mekânında Şeref Bey Garzâni oğlu Murteza Bey (1089/ M.1678), Abdal Han oğlu Hüseyin Bey (1094/ M. 1682-1683) ve Muzaffer Bey'e (1094/ M.1682-1683); kuzeybatı duvarına bitişik olarak dışta Hacı Bey'e (942/ M. 1535-1536) ait mezar bulunmaktadır. Ayrıca iç mekânda bir kenarı iç içe geçen 10 kollu yıldızlar, diğer kenarı büyük ölçüde yüksek kabartma olarak işlenen palmet motifi ile süslenmiş bir taş vardır. Bunun yanı sıra başka yerden buraya getirilmiş iki kitabe daha bulunmaktadır. Bunlardan özellikle bir medreseye ait olduğu anlaşılan kitabe dikkat çekicidir. Sülüs hatlı iki satırlık kitabe 1059 (M. 1649) tarihini vermektedir:

Transkripsiyon: Emera bi- imâreti tecdîdi hâzihi'l- medresete's- şerîfete el-mübârekete, Sâhibi'l- hayrât Halîl bin Yûsuf sene tis'a ve hamsîne ve elf.

⁷ Bu dönemden Ahlat'taki örnekler hakkında geniş bilgi için Bkz. Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara, 1992, s. 86-99.

Türkçe anlamı: "Bu kutlu, şerefli medreseyi, hayırlar sahibi Yusuf oğlu Halil yeniledi, yıl 1059."

Emir Şeref Hanı

Müştak Baba Mahallesi'nde bulunan yapının⁸ (Resim: 1) giriş kapısı üzerindeki üç satırlık kitabesinden 1001 (M. 1592-1593) yılında Emir Şemseddin oğlu Emir Şeref Han tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabe metni şöyledir:

Transkripsiyon: Bismillâhırrahmânırrahim ve bihi sikatin, Enşee ve emera bi-imâreti hâze'r- Ribât el- emîru'l- kebîr emîru'l- a'del el a'lemu'l- eaz, El- a'zam merhûm Şeref Hân ibni'l-emîr Şemseddin târîh sene ihdâ ve elf.

Türkçe anlamı: "Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla, ona dayanırım. Büyük emir, çok adil, alim, izzetli, büyük, merhum, Emir Şemseddin oğlu Şeref Han bu Ribat'ın yapılmasını emretti ve inşa ettirdi. Tarih 1001 (1592-1593)."

Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve iki katlıdır (Çizim: 2).

Yapıya güney cepheye açılan, geniş ölçülerdeki iki kapıdan girilmektedir. Geniş bir sivri kemerle çevrelenen sağdaki giriş kapısı açıklığının üzerindeki, dıştan geometrik bezemelerle çevrelenen mermer kitabe sülûs hatla yazılmıştır. Üzeri beşik tonozla örtülen, derinlemesine planlı yanyana iki mekândan oluşan alt katta, doğu duvarın ortasında geniş sivri kemerle koridora açılan bir niş bulunmaktadır. Bunun karşısında aynı ölçülerde bir kemer izi burada da bir nişin bulunduğunu ve sonradan kapatıldığını göstermektedir.

Yapının güney cephesinde, kapının sağındaki merdivenle ikinci kata çıkılmaktadır. Merdivenlerle, bugün üst örtüsü yıkık dikdörtgen mekânın bulunduğu orta bölüme ulaşılmaktadır. Üst katta kuzey ve güney duvarlar ile, kuzey yöndeki varlığını düşündüğümüz mekân yıkılmıştır. Merdivenin solundaki kareye yakın dikdörtgen planlı mekânın karşısında iki mekân daha yer almaktadır. İçine giremediğimiz için örtü sistemini tespit edemediğimiz sağdaki dikdörtgen bölümün yanındaki çapraz tonozlu mekân yine orta kısma sivri kemerle açılmaktadır. Merdivenin sağında, zemin ve üst katta yer alan dükkanlar tamamen yeni olduğundan burada hana ait birimlerin bulunup bulunmadığı bilinmemektedir.

Kilise

Bitlis Tütün Fabrikası'nın bahçesinde yer alan kilisenin (Resim: 2) doğu ve güneybatı duvarlarının üst bölümünde 1884 ve 1885 tarihleri okunmaktadır⁹. Terk edildikten sonra bir süre fabrikanın deposu olarak kullanılan kilisenin üç apsisi iç mekân günümüzde yıkık olan üst örtünün molozları ile kaplıdır. Doğubatı yönünde derinlemesine dikdörtgen bir plana sahip kilisenin üst örtüsü, doğubatı ve kuzey-güney yönde iki sıra halindeki altı sütunla taşınmaktaydı. Doğru duvarında ortadaki daha geniş tutulan üç apsis fazla derin tutulmamıştır.

Tamamen düzgün kesme taş işçiliğine sahip yapının kuzey ve güney cepheleri geniş ve yüksek dört yuvarlak kemerli nişle hareketlendirilmiştir. Nişlerin içine, ibadet mekânına bakan yönleri daha geniş tutulan iki katlı pencereler açılmıştır. Nişe yer verilmeyen doğu ve batı cephelerde, sadece duvarların üst bölümüne pencere açılmıştır.

8 Bitlis ile ilgili yayınlarda Emir Şeref Han'ından bahsedilmemektedir.

9 Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985, s.57'de Bitlis'te 1883 tarihinde bir Protestan kilisesi yapıldığını bildirmektedir.

Narlıdere (Kasrik) Köprüsü

Bitlis-Baykan karayolunun 35. kilometresinde, Kasrik Deresi'nde yer alan köprü sivri kemerli, tek gözlüdür (Çizim: 3). 48 m. uzunluğundaki köprünün kemer genişliği 20 m.dir. Büyük kemerin iki yan bölümünde sivri kemerli iki boşaltma kemeri bulunmaktadır. Güney yöne doğru genişleyen köprünün batı bölümünde, küçük bir kapıdan girilen 7.80 x 6.80 m. ölçülerinde bir hücreye yer verilmiştir. Hücresinin üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Köprü mevcut yapısı ile Bahçesaray'daki Kırmızı Köprü'ye benzemektedir.

Sidyan Köprüsü

İl merkezinin çok yakınındaki Sidyan Köyü'nde yer alan köprü 9.5 m. genişliğinde, yuvarlak kemerli ve tek gözlüdür (Çizim: 4). Kemerli düzgün kesme taş, diğer kısımları kabayonu taş malzeme ile yapılan köprünün üzerinde süsleme ve tarihe rastlanmamaktadır.

HİZAN

Nefs-i Hizan Kalesi

Bitlis'in 60 km. güneydoğusundaki bugünkü Hizan İlçesi'nin 6 km. güneyindeki Gayda (Eski Hizan)'da bulunan kale (Resim: 3), geniş bir alanı kaplamaktadır. Önemli bir bölümü yıkılmış olan surların kuzey ve güney duvarları ile batı duvarların bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Kaplama taşları yer yer dökülen duvarların arasında büyük ölçülerde yuvarlak planlı kulelere yer verilmiştir. Günümüzde halkın oturduğu toprak damlı evlerin bulunduğu kalenin içinde varlığını kaynaklardan öğrendiğimiz cami yakın zamanda tamamen yıkılarak yeniden inşa edilmiş; iki medrese ve zaviye ortadan kalkmıştır. Halkın büyük saygı duyduğu Şeyh Muhammed'e ait türbe Vakıflar tarafından son yıllarda yenilenmiştir. Türbe'nin bahçesinde XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait süslemesiz dört mezar taşı bulunmaktadır.

Kalenin kuzey yönünden geçen derenin karşı yönünde halkın kilise olarak nitelendirdiği bir şapel kalıntısı yer almaktadır. Küçük ölçülerdeki bu yapının çok az bir bölümü günümüze ulaşabildiği için planı hakkında bir şey söylenememektedir.

Nazar Köprüsü

Gayda'nın 7 km. güneyinde, bir süre karayolunu takip ederek akan Nazar Deresi üzerinde yer almaktadır. Tek gözlü bir yapıya sahip olduğu anlaşılan köprünün büyük kemeri son yıllarda insan eliyle yıkılmıştır (Resim: 4). Düzgün kesme taş kaplama ve moloz taş dolgu ile inşa edildiği anlaşılan köprüde süsleme ve tarihe rastlanmamaktadır.

GÜROYMAK

Yukarı Kolbaşı Köyü Mezarlığı

Güroymak'ın 14 km. güneydoğusundaki Yukarı Kolbaşı Köyü'nde Türk-İslâm Dönemine ait büyük bir tarihi mezarlık bulunmaktadır. Mezar taşları üzerindeki kitabelerden mezarlığın XV-XVII. yüzyıllar arasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Köyün kuzey yönünde yer alan mezarlık kuzey-güney yönünde geniş bir alanı kaplamaktadır.

Mezarlıktaki en erken tarihlî mezarlar kuzey yönde yer almaktadır. Bu kısımda XV. yüzyıla ait üç mezarın üst bölümleri hilal biçimindeki kandil kompozisyonları ile süslenmiştir. Yine aynı yönde bulunan, kitabesinden 1496 yılına ait olduğu anlaşılan diğer mezar, iki şahide ve sandukadan oluşmaktadır. Sivri kemerle çevrelenen nişlerin içinde sekiz kollu yıldızlar, palmet, rûmi, kıvrık dal ve kandil motiflerinden oluşan yoğun süslemeleri ile dikkat çekmektedir.

Mezarlığın orta bölümünde 1620-1622 tarihlerine ait, süslemesiz üç mezar bulunmaktadır. Bunların hemen çevresinde kazıma yoluyla yapılmış kılıç, hançer, kalkan, vs. gibi motiflerin yer aldığı mezar taşları görülmektedir (Resim: 5).

TATVAN

Kıydüzü Köyü (Kcuak) Kilisesi

Van Gölü'nün güneybatı sahilinde, Tatvan'ın 10 km. kadar kuzey yönünde, bugünkü adıyla Kıydüzü Köyü'ndeki Saint Georges Kilisesi sağlam durumdadır. Eser ilk önce yapılan küçük ölçülerdeki şapele kuzeydoğu yönde eklenen daha büyük ölçülerdeki bir ilâve mekândan (jamaton) meydana gelmektedir (Resim: 6).

İç ölçüleri 8.30 x 3.00 m. olan ve beşik tonozla örtülen şapel dıştan kırma çatılıdır. Doğu duvarındaki apsis, yarım daire formundadır. Güney ve batı cepheye açılan kapılarla girilen iç mekânda dökülen sıvaların arasından duvarların moloz taş dolgu olduğu anlaşılmaktadır.

Daha büyük ölçülere sahip olan jamaton, kare formlu dört ayakla taşınan 8.30 m. yükseklikteki kubbenin örtüğü naosun çevresindeki dört yarım kubbe ve köşelerdeki daha küçük kubbelerden meydana gelen kapalı Yunan haçı plan şemasına sahiptir. Ayaklar birbirlerine ve duvarlardan taşintılı payelere sivri kemerlerle bağlanmaktadır. Doğu duvarın ortasındaki 2.65 m. derinliğe sahip yarım daire formlu apsiste, yandakiler daha geniş ve derin altı nişe yer verilmiştir. Apsisin solunda kubbe ile örtülen bir pastaforon hücresi yer almaktadır. Duvarların üst bölümüne açılan mazgal pencerelerinden ışık alan kilisenin kuzey ve güney duvarlarında nişlere yer verilmiştir. Bunlardan kuzey duvardaki pastaforon hücresine yakın olan niş daha derin ve geniş tutulmuş olup, bunu üstten 1.60 m. genişliğinde sivri kemerli bir niş çevrelemektedir. Nişin alt bölümünde hasır örgü, üzerinde de altı sıra mukarnastan oluşan bezeme yer almaktadır.

Düzgün kesme taş işçiliğine sahip dış cepheler oldukça sadedir. Batı cephenin ortasında üstten sivri kemerle çevrelenen giriş kapısının iki yanında yer alan sivri kemerli sade nişler girişi vurgulamaktadır. Cephelerin orta bölümü yükseltilerek kırma çatı şeklinde düzenlenmiştir.

İç mekânda duvarda yer alan Ermenice kitabede yapının tarihi verilmemektedir. Ancak kuzey duvarın doğu kenarındaki büyük nişin üzerindeki süslemelerinden, ek yapı XVIII. yüzyılın ilk başlarına tarihlenmektedir¹⁰.

Tatvan- Gevaş karayolunun 8. kilometresindeki kuzeye doğru yönelen stabilize yol ile ulaşılan Tokaçlı Köyü ve çok yakınındaki Paşaelmalı Mezrası'nda bir tarihi mezarlıktan başka cami, mescit ve kilise tespit edilmiştir.

TOKAÇLI KÖYÜ

Büyük Mahalle Camii

Doğu cephedeki giriş kapısının yanında bulunan üç satırlık kitabesine göre 1097(1685-1686) yılında yaptırılmıştır.

Kitabe metni şöyledir:

Türkçe anlamı: "Bu şerefli mescid bin doksan yedi yılında yapıldı, yıl 1097".

Kapının üzerinde yer alan üç satırlık diğer kitabede caminin 1311 (1893-1894) yılında Şeyh Şemseddin tarafından tamir ettirildiği bildirilmektedir.

¹⁰ J.M.Thierry, "La Renaissance Architecturale du XVII e siècle au Vaspurakan", *Armenian Studies*, (In Memoriam Haig Berberian), Lizbon 1986, s.815-816.

Kitabe metni şöyledir:

Transkripsiyon: Kad emera ta'miri hêze, El-mescid-i ş-şerîf eş-Şeyh, Şemseddin 1311 .

Türkçe anlamı: " Bu şerefli mescid 1311'de Şeyh Şemseddin (tarafından ?) tamir edildi".

Yapı son yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilerek günümüze ulaşmıştır.

Kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen plana sahip harim ortadan, ikisi duvarlardan taşınılı payelere, diğeri duvarlara yaslanan üç kemerin, desteklediği beşik tonozla örtülmüştür (Çizim: 5). Kible duvarının ortasında sivri kemerli sade bir mihrap nişi yer almaktadır. Harimin kuzey yönünde, enlemesine iki kemerin yer aldığı düz çatılı bir gusülhane bulunmaktadır. Bu bölümün doğu cephesi günümüzde doğu yöne doğru kıvrılarak devam etmektedir. Bunun kuzey duvarının ortasında derin bir ocak nişi, iki yanında da mazgal pencereleri yer almaktadır. Tamamen düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen yapıda süslemeye rastlanmamaktadır.

Küçük Mahalle Camii

Küçük ölçülerdeki yapıya kuzeybatı köşedeki kapıdan girilmektedir. Ortasında enlemesine bir kemerin yer aldığı iç mekân beşik tonozla kapatılmıştır. Mihrabın yanlarında ve batı duvardaki pencerelerden ışık alan düzgün kesme taş işçilikli yapı süslenesizdir (Resim: 7).

İbadet mekânındaki plan yönünden benzerliği nedeniyle buradaki diğer camiyle aynı tarihlerde (XVII.yüzyıl sonları-XVIII.yüzyıl başları) veya hemen sonrasında yapılmış olabileceği düşünülmektedir.

Kilise (Pasuank Kilisesi)

İlk yapımdan olan bölüm ile, farklı duvar dokusu nedeniyle buna eklendiği anlaşılan ve bugün bir bölümü yıkık dış duvarlarının kaldığı jamatondan meydana gelen kilise küçük ölçülerdedir (Resim: 8).

Batı cephenin ortasına açılan basık kemerli bir kapı ile girilen ilk yapının iç mekânı beşik tonozla örtülmüştür. İbadet mekânının orta bölümündeki duvar payeleri yarlarda ikiye eyvan oluşturacak biçimde kuzey ve güney duvarlardan taşını yapılmaktadır. Örtü sistemi dıştan kırma çatı ile kaplanmıştır. Doğu yönde 2.75 m. derinlikteki yarım daire formu apsis orta bölüme geniş bir kemerle açılmaktadır. Apsisin iki yanında dikdörtgen planlı beşik tonozlu iki pastafonion hücresi yer almaktadır.

Kilisede inşa tarihini belirleyebilecek bir kitabeye ve sınırlı sayıdaki haç motifi ve süsleme amaçlı rozetler dışında süslemeye rastlanmamaktadır.

1999 yılı araştırmalarında Bitlis yöresinde farklı türlerde yapılar tespit edilmiş ve incelenmiştir. Bunlar hakkında genel değerlendirme ve dönemi belirlenemeyenler için sağlıklı bir tarihlendirme yapabilmek, ancak bölgedeki bilinmeyen diğer eserlerin de araştırılmasından sonra mümkün olacaktır.

Paşaelmalı Mezarlığı'ndaki tarihi okunabilen tek şahide 1.25 x 0.45 x 0.15 m. ölçülerindedir. Ön yüzüne sgraffito tekniğinde yazılan sekiz satırlık kitabe 841 (1438) yılını vermektedir.

Şahidenin dış yüzünde yine aynı teknikte yapılmış dik çatılı bir mimarî, soğan biçimli kubbe ve hilal kompozisyonunun yanlarında dört ayrı kelime halinde yazılmış dua kitabesine yer verilmiştir.

1.60 x 0.55 x 0.20 m. boyutlarındaki dikdörtgen formlu diğer bir şahidenin doğu yüzeyindeki sekiz satırlık kitabe okunamamaktadır. Mezar taşının diğer yüzeyinde geometrik ve bitkisel dekorasyonla karşılaşılmaktadır. Üstten itibaren 0.50 m.lik yüzey, birbirini dik kesen altıgenler ve bunların arasındaki, ortası gülçelerle dolgulanan sekizgenlerle süslenmiştir. Şahidenin alt bölümünde, ortadaki hayat ağacı motifinin iki yanındaki, birbirini paralel kesen altıgenlerin oluşturduğu geometrik örgü kompozisyonu görülmektedir. Şahidedeki bu düzenleme mezarlıkta sıkça tekrar edilmektedir.

Kuçüksu Köyü Mezarlığı

Bitlis-Van karayolu üzerinde, Tatvan'ın 4 km. güneydoğusunda bulunan Kuçüksu Köyü'nde birbirine yakın iki büyük mezarlık tespit edilmiştir.

Günümüzde de kullanılan ilk mezarlık Tatvan'dan Hizan'a yönelen karayolunun karşısında, dik bir kayalık üzerindeki tepede yer almaktadır. Güney ve orta kesimlerde yoğunlaşan mezarlardaki kitabelerden mezarlığın, XII. ve XV. yüzyıllarda kullanıldığı anlaşılmaktadır (Resim: 9).

Mezarlıkta en erken tarihli mezar, üç kademeli prizmatik sanduka şeklindedir. Platform üzerinde yükselen sandukanın kuzey ve güney yüzünde iki satırlık kazıma nesih kitabe, 569 (1173) tarihini vermektedir.

Bu mezarın etrafında bulunan, benzer özellikler taşıyan kitabesiz mezarların da muhtemelen aynı dönemlere (XIII. yüzyıl) ait olduğu düşünülmektedir.

Büyük bölümünü iki şahide ve düz sandukaların oluşturduğu diğer mezarlarda, mezar taşlarının batı yüzlerinde genellikle kitabeler, dışa bakan doğu yüzlerinde geometrik ve bitkisel süslemelere yer verilmiştir.

Şahide ve sandukadan meydana gelen XIII. yüzyıla ait bir mezarda, yarıya kadar üstü toprakla kaplı olan sanduka süslemesizdir. 1.25 x 0.50 x 0.20 m. boyutlarındaki şahidenin ön yüzündeki yedi satırlık kitabede 672 (1273) tarihi okunmaktadır.

Şahidenin dış yüzünde, sülüs yazıların çevrelediği orta bölümde sekiz kollu yıldızlardan gelişen geometrik kompozisyon yer almaktadır. Bu düzenleme o döneme ait Anadolu Selçuklu Dönemi yapılarında da sıkça görülmektedir.

Kuçüksu Köyü'ndeki diğer mezarlık, ilk mezarlığın kuzeyinde bulunmaktadır. Burada baş ve ayak şahidesinden oluşan 12 mezar ile dikdörtgen prizma ya da üzeri üçgen prizma şeklinde sekiz sanduka mezar tespit edilmiştir. Büyük bölümü harap durumda olan mezarlarda süsleme ve kitabeyle rastlanmamakla birlikte güneydeki mezarlığa göre daha geç dönemlerde kullanıldığı tahmin edilmektedir.

Dalda Köyü Mezarlığı

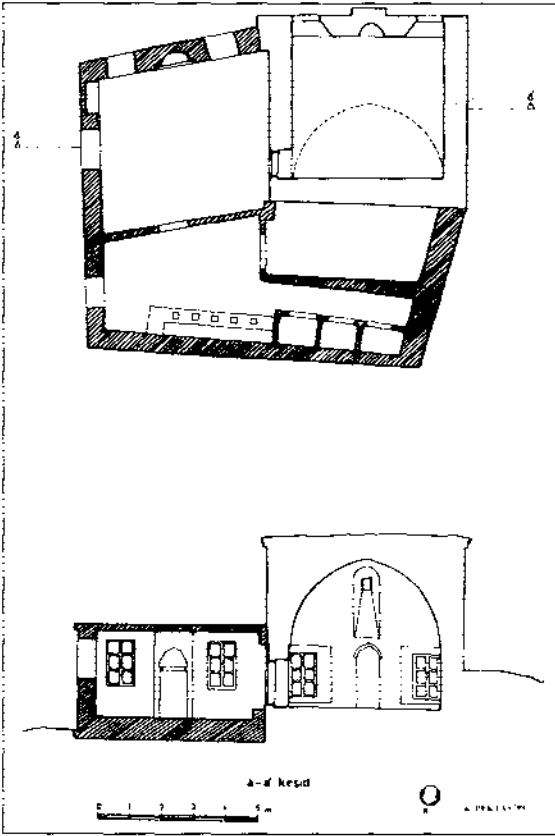
Tatvan'ın 10 km. kadar batısındaki Dalda (Engesor) Köyü'nde Türk - İslam dönemine ait tarihi bir mezarlık tespit edilmiştir. Mezarlık, köye doğudan ulaşan patika yolun sağında, kuzeyden güneye doğru alçalan yamaç üzerinde yer almaktadır (Resim: 10).

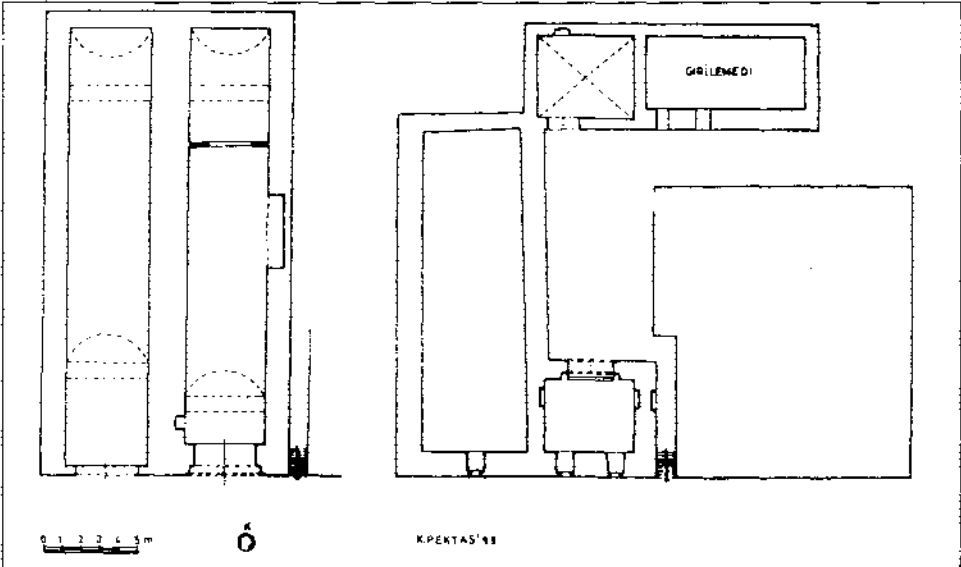
Doğu-batı istikametinde geniş bir alana yayılan mezarlığın doğu yönünde yoğunlaşan prizmatik sandukalar üzerinde isim veya tarihe rastlanmamaktadır. Ancak bu mezarlar Küçüksoy Köyü güney mezarlığında yer alan prizmatik sanduka mezarlara büyük ölçüde benzemektedir.

Mezarlığın orta ve batı kesimlerinde yer alan şahideli mezarlardan ikisi üzerinde 723 (1323) tarihine rastlanmıştır.

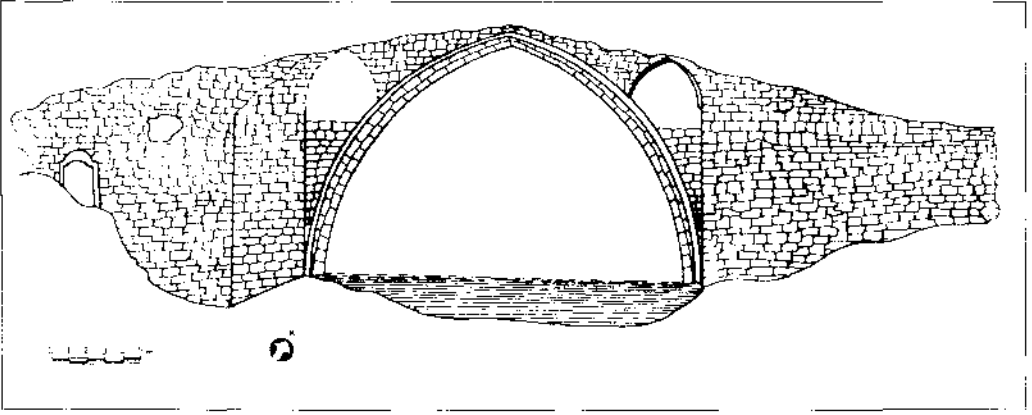
Dikdörtgen sanduka ve şahidelerden meydana gelen mezarlarda hemen hemen aynı tarz bezeme düzeni dikkat çekmektedir. Sandukaların üstünde dilimli şekilde sonlanan yüzeysel nişler yer almaktadır. Şahidelerin iç ve dış yüzeylerinde, genelde sivri kemerli nişler içerisinde kandil ile rumî, palmet ve kıvrık dalların oluşturduğu süslemeler görülmektedir.

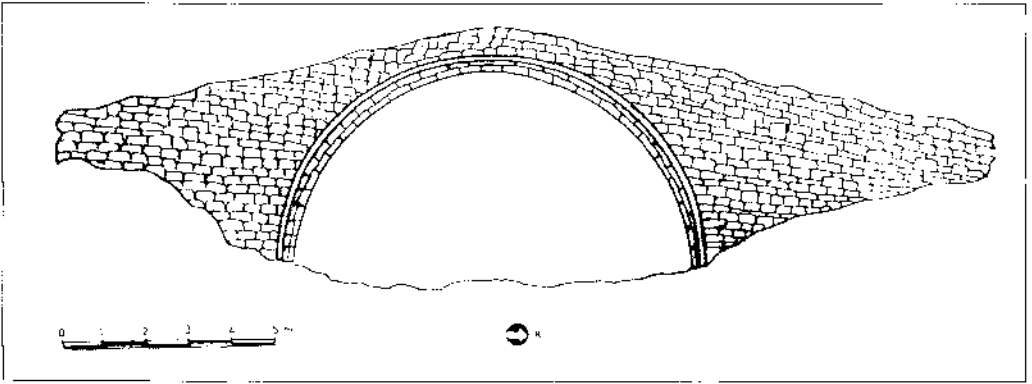
Çizim 1: Bitlis-Merkez, Seyh İshak Mescidi (Vakıflardan)

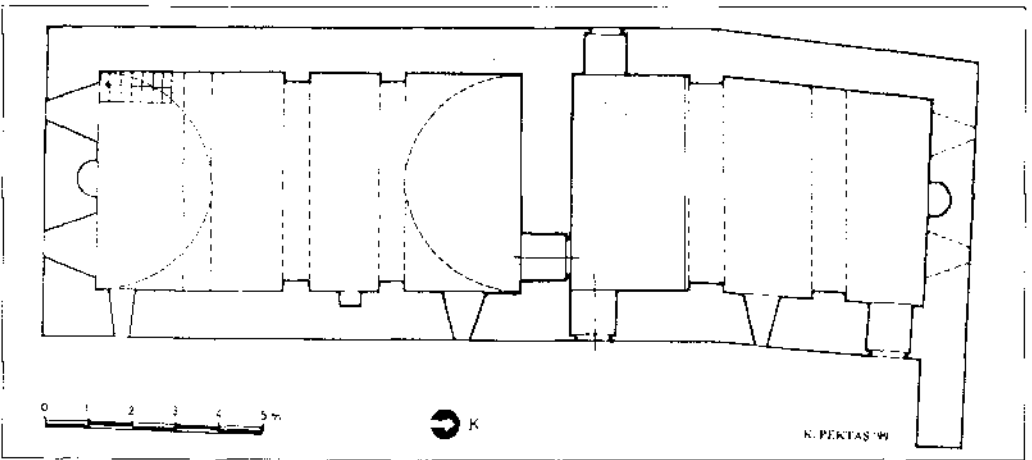
Çizim 2: Emir Şeref Hanı

Çizim 3: Narlıdere (Kasrik) Köprüsü

Çizim 4: Sıdyan Köprüsü

Çizim 5: Tokaçlı Köyü, Büyük Mahalle Camii

Resim 1: Bitlis, Emir
Şerif Hanı

Resim 2: Bitlis, tütün fabrikası bahçesinde bulunan kilise

Resim 3: Gayda-Nefsi Hizan Kalesi'nin kuzeyden genel görünüşü

Resim 4: Hizan-Nazar Deresi köprüsü

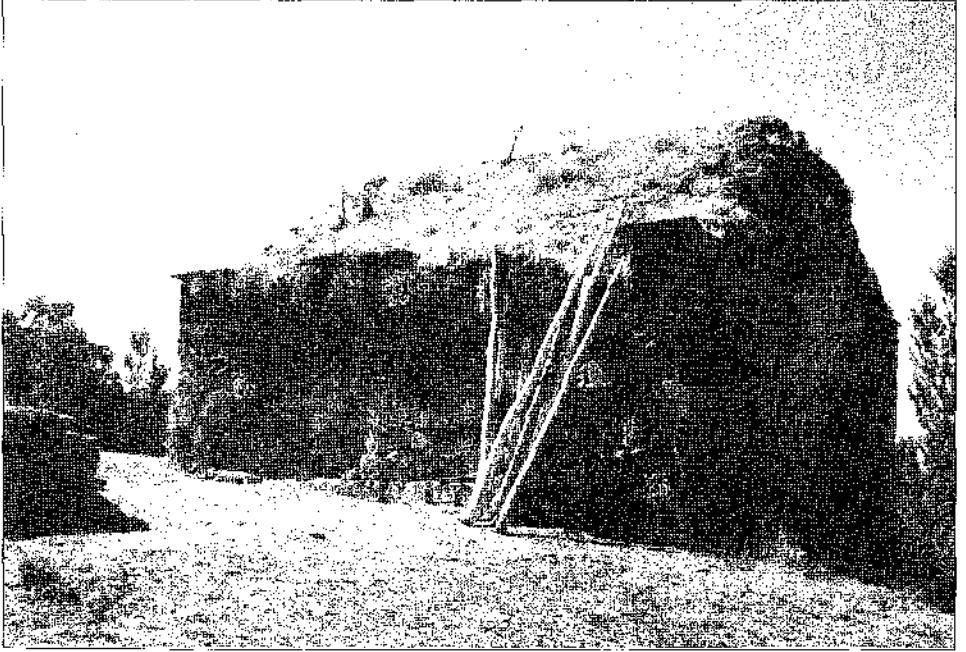
Resim 5: Yukarı Kol-
başı Köyü
Mezarlığı'nda
bir mezar

Resim 6: Kıydüzü Köyü Kilisesi

Resim 7: Tokaçlı Köyü, Küçük Mahalle Mescidi

Resim 8: Tokaçlı Köyü Pasuank Kilisesi

Resim 9: Küçüksu Mezarlığı

Resim: 10

ORTAÇAĞDA HARPUT YÜZEY ARAŞTIRMASI 1999 YILI ÇALIŞMALARI

Ertuğrul DANIK*

1999 yılı "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması" çalışmaları¹ Elazığ Müze Müdürlüğü denetiminde 25 Eylül-2 Ekim 1999 tarihleri arasında Harput kent merkezindeki iç kale ile; Elazığ Merkez İlçe, Aydıncık Köyü, Düzürler Mahallesi'nde bulunan Bekçiler Kalesi, İçme Bucak merkezinde bulunan Şitarkale ve Yenikapı Köyü, Aybağı Mahallesi'nde bulunan Künk Kalesi'nde; tespit, belgeleme ve rölevo çalışmaları şeklinde gerçekleştirilmiştir.

HARPUT İÇ KALE

1999 yılı çalışmaları, kuzeydoğu noktada bulunan "Büyük Burç" ile, kalenin güneydoğu noktasını oluşturan "İmameddin Ebubekir Burcu" arasında; kuzeyden güneye doğru Halil İbrahim, Dabakhane, Balaban, Nizameddin İbrahim burçlarında² ve bu burçlar arasındaki duvarlarda yürütülmüştür (Çizim: 1). Tespit, belgeleme ve rölevo çalışmalarında, Harput iç kale doğu surlarında Artuklu öncesi olarak tanımlayacağımız ve olasılıkla Geç Roma/Erken Bizans (M.S. 4-5. yüzyıl), Artuklu ve Dulkadirli olmak üzere üç ana yapı dönemi tespit edilmiş olup, bu dönemlerin kendi içindeki gruplandırma ve ayrıntılandırması devam etmektedir.

Kuzeydoğuda bulunan ve 1998 yılı çalışmalarında belgelemesini yaptığımız "Büyük Burç", Erken Artuklu (XII. yüzyıl) Dönemine tarihlendirilirken, burcun devamında hemen güneye doğru kırılarak devam eden ilk duvarlar, Geç Artuklu (XIII. yüzyıl) Dönemine ait olmalıdır. Kendi içinde iki ayrı tarihte yapıldığı, "Büyük Burç"tan hemen sonra güneye doğru oluşan kırılmadaki duvarların birleştiği noktada belli olan duvarın içinde, daha batıda yer alan Artuklu öncesi duvar izi, bu duvarların bir önceki sur duvarlarının önünde yeniden inşa edildiğini gösterir. Artuklu duvarının kesintiye uğradığı yerde, daha içeride yer alan moloz duvar, alt seviyede Artuklu öncesi malzemesi ile örülü olup, içte kalan bir önceki duvar ile aynı eksendedir (Çizim: 1). Yıkıntı durumundaki bu bölümün devamında, yine aynı eksende devam eden, ancak Dulkadirli Dönemine tarihlenen duvarlar, doğuya doğru çıkarak asimetrik üç cepheli "Halil İbrahim Burcu"nu oluştururlar. Burcun, Dabakhane Deresi'ne bakan yüzünde üst düzeyde yer alan beş satırlık kitabe, iskele kurulmadan okunamaz durumdadır. Ancak, değerlendirmelerimizde 1930'lu yıllarda kitabeyi okuyan Nurettin Arıçoğlu'nun³ verdiği metin, esas olarak

* Ertuğrul DANIK (M.A.), Müze Müdürü, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 06100 Ulus-Ankara/TÜRKİYE

¹ 1999 yılı çalışmalarına katkılarından dolayı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yetkilileri ile, Elazığ Valisi Lütfullah Bilgin, Kültür Müdürü Cemal Ekşi, DSI Bölge Müdür Yardımcısı Bekir Ali Demiret, Mustafa Balaban, Milli Eğitim İl Müdürlüğü ve Nüfus Müdürlüğü yetkililerine teşekkür ederim.

² Anıtlar burç isimleri ile birlikte kalede bulunan diğer burç isimleri, herhangi bir kaynağa dayanmaz. Ancak tanımlamayı kolaylaştırmak ve anıtlarına saygımızdan dolayı, Harput'ta egemenlik sürmüş sultanların adı ve yapısal konum gereği olarak, tarafımızca verilmiştir.

³ Arıçoğlu, 1964: 67.

alınmıştır⁴. Kısmen köşelerde görülen düzgün kesme taş ile, genelde kaba yonu kesme taş malzeme ve moloz dolgu tekniğinin kullanıldığı burç, ana kayadan itibaren yaklaşık olarak 10 m. kadar yükselse de (Resim: 1), üstte kale içi platformda dolgu toprağı ile kapandığından, iç duvarlar ve duvar kalınlığı tespit edilememiştir.

Halil İbrahim Burcu'ndan sonra kesintiye uğrayan sur duvarları; hemen güneyde, batıya doğru oldukça içten başlayarak, yarım daire bir payanda desteğı ile devam eder. Karışık olmakla birlikte, olasılıkla Artuklu öncesi olması gereken bu bölümün bitiminde, ana kayalığın doğuya doğru ileri çıkması ile birlikte, doğuya doğru yönelen ancak sadece moloz dolgusu kalan duvarlar, dıştan ve içten üç cepheli "Dabakhane Burcu"nu oluştururlar (Çizim: 1). Alta, ana kayalık üzerinde yarım daire planlı Artuklu öncesi döneme ait burcun üzerine inşa edilmiş olan burç, üst seviyede Dulkadirli Dönemi malzemesini verir. Diğer burçların aksine, kale üstü platformunun da üzerinde devam eden burç, en üst seviyede hem tonoz izi vererek, hem de daha incelerek iki katlı olduğunun ipuçlarını verir (Resim: 2). Platform düzeyindeki kat, oldukça kütleli kaba yonu taş arası dolgu tekniğıyle inşa edilmişken; üst katta, geçmeli taş ile örülü duvar izi görülmektedir.

Dabakhane Burcu'nun güney cephesi yıkılarak kesintiye uğramışsa da, hemen devamında ve ona oldukça yakında, ana kayalığın içe girmesi nedeniyle daha içte, dıştan üç cepheli içte dikdörtgen planlı izlenimi veren, "Balaban Burcu" yer alır. Ana kayalıktan itibaren düzenli bir şekilde köşelerinde çift renkli taş sırası ve bunlar arasında kaba yonu taş ile örülen duvarların, kale platformundan az da olsa yükseğe çıkması, duvar kalınlığını, dolgu tekniğini ve orta cephegedeki pencere düzenlenmesini verir (Resim: 3). Dulkadirli Dönemine tarihlenen burcun devamında, batıya doğru içeri giren ve güneye yönelen ilk bölümdeki moloz taşla örülü duvar, Artuklu öncesine aitken, hemen devamında başlayan Artuklu Dönemi duvarının biraz daha öne çıkmış olması, olasılıkla bu duvarın da önünde bir Artuklu duvarının örülmüş olabileceğini düşündürür. Dikdörtgen bir payanda ile desteklenen Artuklu Dönemi duvarı ise, "Nizameddin İbrahim Burcu"na ulaşır (Çizim: 1).

Dıştan üç cepheli olan Nizameddin İbrahim Burcu'nun iç düzenlemesini, kale platformu düzeyinde moloz ile örtülü olduğundan, görememekteyiz. Düzgün kesme taş kumtaşı blokları ile örülü duvarın ardında, dolgu malzeme rahatlıkla görülmektedir (Resim: 4). Geç Artuklu Döneminin klasik üslubu ile inşa edilen burcun, güney cephesinden devam eden ve yine aynı döneme tarihlenen beden duvarları, üçgen bir payandanın devamında kesintiye uğrar. Moloz dolgunun görüldüğü bu kesintinin devamında, batı yönde biraz daha içte kalan, Artuklu öncesi duvarlar görülür (Çizim: 1). Bu noktada doğuya doğru daha ileride bulunan ana kayalıkların önünde ise, sur duvarlarından bağımsız bir ön kademe duvarı görülür (Resim: 5). Kesintiye uğrayan bu duvar, olasılıkla kırılmalarla güneydoğu köşeye kadar devam etmiş olmalıdır ki, bu uzantının izlerini güneydoğu köşede, İmameddin Ebubekir Burcu'ndan hemen önce görebilmekteyiz.

Artuklu öncesine tarihlenen duvarlar, Urartu Dönemi kaya basamakları ile kesintiye uğradıktan sonra, kısmen daha doğuya doğru kaymış olarak; alt düzeyde Artuklu öncesi, üstte Artuklu Dönemi duvarları olarak, üçgen bir payanda desteğı ile devam eder. Doğru surların güneye doğru devam ederken, doğuya doğru kırıldığı noktada, yine Urartu kaya basamakları ile kesintiye uğradığı yerden sonra, kesintiden önce olduğu gibi, altta Artuklu öncesi, üstte Artuklu Dönemi duvarları olarak ilerler. Bu bölümde önce bir üçgen, son noktada ise dikdörtgen bir payanda ile desteklenen beden duvarı; bu noktada önce güneye, sonra tekrar doğuya yönelerek, kalenin doğu surlarında ki son bölüm olan ve bu noktadan itibaren batıya yönelen, aynı zamanda da güney surlarının başlangıcı olan "İmameddin Ebubekir Burcu"na ulaşır (Çizim: 1).

İçten ve dıştan dikdörtgen planlı, kaba yonu taş arası moloz dolgu ile inşa edilen İmameddin Ebubekir Burcu, yarı bölümünden itibaren güneybatıda kalan bölümü tamamen yıkık olup, ana kayalık üzerinde yükselmektedir ve moloz dolgunun olduğu kale platformundan açıkta durmaktadır (Resim: 6). Artuklu Dönemine tarihlenen burç, kalenin doğu ve güneyine hakim durumdadır.

4 Kitabın orijinal metni, transkripsiyonu ve çevirisi için bkz. Danik 1997:318; 1998a:100-101; 1998b: 161-162; 1999:24-25

BEKÇİLER KALESİ

"Tanrıvermiş"⁵ ve "Aydincık Kalesi"⁶ olarak da anılan kale, Elazığ Merkez İlçe, Aydıncık (Har) Köyü, Düzürler Mahallesi'nin yaklaşık 1 km. kuzeybatısında kayalık bir platform üzerinde kurulmuştur (Resim: 7). Yaklaşık olarak orta bölümünde daralarak doğu-batı doğrultusunda uzanan ikiye ayrılan platformun, doğuda bulunan kesiminin kuzey ve doğusunda temel düzeyinde görülebilen duvar izlerini (Çizim: 2; Resim: 8), malzeme ve teknik olarak Roma Dönemine tarihlendirmek mümkünse de, platformun her iki kesiminde yer alan sarnıç ve basamak gibi kimi izler ile batı platformdaki sunak alanı ve kayalığın güney yan yüzeyinde, ortadaki daralma noktasında birbirine bakan kaya mezarları⁷, kayalık alanın Urartu Döneminde de kullanılmış olduğunu gösterir.

Gerek kayalık alan üstünde, gerekse kayalık alanın oturduğu toprak bölümde yüzeyde görülen az sayıdaki seramik buluntular, Roma ve Urartu dönemlerine aittir. Kalenin güneybatısında yaklaşık 3 km. mesafede Pertek Kalesi'nin bulunması, Urartu sonrasında kalenin kullanılmadığını gösterirken, Roma izleri, bu dönemde kayalık yükseltinin bir tür gözetleme amaçlı kurulmuş olabileceğini gösterir ki, her iki kale arasındaki yükseltiiler nedeniyle, Pertek Kalesi'nin batı yönündeki görüş alanının zayıflığı, bu kale ile telafi edilmiş olmalıdır. Bu bağlamda Bekçiler Kalesi, Harput ve Keban-Ağın yönünden gelebilecek saldırılarda öncü görevi görmüş olması ve aynı zamanda Çemişgezek yönünü kontrol etmesi açısından, oldukça önemli bir kaledir.

Kale duvarlarının sadece kuzey ve doğu yönünde kalmış olması, kale planını veremeyi zorlaştırırken, sur duvarlarının muhtemelen kayalık platforma göre şekillenmiş olması (Çizim: 2) nedeniyle, plan olarak düzensizlik göstermiş olmalıdır. Ancak, batı platformda duvarların devam ettiğine ilişkin hiçbir veri yoktur. Buna karşın kale girişi olarak, kolay ulaşım ve topografya gibi nedenlerden dolayı, kayalık platformun ortasında yer alan boğazın, kuzey yönünü önermekteyiz. Mevcut duvarlardaki malzeme ise, yöreden toplanıp şekillendirilmiş basit tarzda kaba yonu taşlardır (Resim: 8).

KÖNK KALESİ

Kaynaklarda "Yıldıztepe Kalesi"⁸ ve "Eyüp Bağı Kalesi"⁹ olarak anılan kale, Elazığ Merkez İlçe'ye bağlı Yenikapı (Könk) Köyü, Aybağı (Eyüp Bağı) Mahallesi'nin hemen doğusunda bulunan, doğal bir tepe üstünde oluşmuş yüksekçe bir höyük (Resim: 9) üstüne kuruludur.

Kale duvarları tamamen tahrip olmuş olup, sadece höyüğün güneydoğu yönünde dikdörtgen formlu bir kulenin dolgu malzemesi bulunmaktadır (Çizim: 3). Yaklaşık temel düzeyine kadar yıkılmış durumdaki kulede (Resim: 10) bulunan malzeme ve höyüğün güneyinde bulduğumuz seramikler, kalenin Roma Dönemi'ne ait olduğunu göstermektedir. Höyükte, az da olsa Urartu Dönemi seramikleri de görülürken, Roma devamına ait malzemenin bulunmaması, kalenin Roma ya da en geç, olasılıkla Bizans ve devamında yaklaşık olarak 6-8. yüzyıllarda terk edilmiş olabileceğini düşündürür.

Kalenin, güneyinde yer alan Mastar Dağı'nın yamaçları yerine, daha aşağı düzeylerde bir höyük üstüne kurulu ve küçük ölçekli olması, daha doğuda bulunan Şitar Kale'nin terk edilmesinden sonra Palu ve Bingöl yönünden Uluova'ya¹⁰ ve dolayısıyla Harput'a doğru açılan boğazın kontrolünü sağladığını düşünmek gerekir.

Çeşitli kaynaklarda Altınova bölgesinde Könk Höyük'ten söz edilse de¹¹, sözü edilen höyük kalenin bulunduğu Aybağı Mahallesi'nin bağlı olduğu Yenikapı, yani Könk

5 Aşan, 1992: 79, Koroğlu 1996: 21.

6 Aşan 1992: 79

7 Anılan kaya mezarları ve kalenin, Urartu Dönemi ile ilgili olarak bkz. Koroğlu 1996:21, 43-45.

8 Sevin 1989:450; Koroğlu 1996:18; Aşan 1992:77.

9 Aşan 1992:77.

10 Altınova olarak da anılan bölgenin büyük bölümü, günümüzde Keban Baraj Gölü altında kalmışsa da, antik dönemde Kalan Pedion olarak anılmaktadır.

11 Bkz. Whalton-Kantman 1970: 3; Duru 1979: 2

Köyü'nün kuzey kenarındaki höyüğe de aynı ismi vermiş olmakla birlikte, Könk Kalesi'nin kurulu olduğu höyükte, kaynaklarda adı geçen Könk Höyük'ün hiçbir ilişkisi yoktur.

ŞİTAR KALE

Kaynaklarda ve halk arasında "Kafir Kale"¹² ya da "Gâvur Kale" olarak anılsa da, Huntington¹³ ve Sinclair¹⁴ tarafından "Şitar Kale", Sunguroğlu¹⁵ tarafından "Şita" olarak anılan kale, Elazığ Merkez İlçe, İçme Bucağı'nın 300-400 m. güneydoğusunda, Master Dağı'nın kolları üzerinde yüksek bir kayalık alan üzerinde kuruludur.

Bölgenin diğer kaleleri (Dadım, Tilek, Bekçiler, Könk vb.) ile karşılaştırdığımızda, oldukça geniş bir alana kurulmuş olan kalenin sur duvarları, kuzeyde ve batıda kısmen, doğuda ise kimi zaman temel düzeyinde olsa da, daha iyi izlenebilmektedir (Resim: 11, 12). Güney yönde ise, duvar verisi görülmemektedir. Kareye yakın dikdörtgen bir alan üzerinde kurulu bulunan sur duvarları, doğu yönde örneklerini gördüğümüz oval kulellerle desteklenmiş olup (Çizim: 4), kale girişi de muhtemelen doğu yönde olmalıdır. Malzeme ve teknik olarak 5-6. yüzyıl Roma Dönemi özellikleri veren kale içinde ve çevresinde, az sayıda Roma seramikleri görülebilmektedir. Bizans ve devamındaki dönemlere ait verinin bulunmaması, Roma sonrasında kalenin kullanılmadığını gösterir.

Alan olarak, Bingöl ve Palu yönünden gelip Uluova'ya açılan boğaza ve ovalara hakim durumda olması (Resim: 12), dönemi içinde kalenin stratejik bir öneme sahip olduğunu gösterir.

SONUÇ

Harput iç kale doğu sur duvarlarını, genel olarak değerlendirdiğimizde, iç kalenin en çok malzemeye sahip bölümü olarak görebiliriz. Geç Roma/Erken Bizans, Erken Artuklu, Geç Artuklu ve Dulkadirli dönemlerine ait burç ve beden duvarları, Urartu kaya basamakları ile birlikte; İmameddin Ebubekir, Halil İbrahim, Dabakhane, Balaban, Nizameddin İbrahim ve İmameddin Ebubekir burçları, en yoğun tahkimat, onarım ve genişletme çalışmalarının bu bölümde olduğunu gösterirken, iç kalenin, dış surlar dışında kalan bölümü olarak, bu bölümün özellikle güçlendirildiğini düşündürür. Özellikle kuzey ve batı sur duvarlarından farklı olarak, Artuklu öncesi dönem duvarlarının büyük ölçüde içte kaldığını görmekteyiz ki, kalenin doğuda kalan ve dış sur dışında tutulan bu bölümleri, savunma için zayıf kalmaktaydı. Yer yer içe alınan Geç Roma/ Erken Bizans duvarları, kimi zaman ana kayalık alanın uçlarında yükseldiğinden, bu bölümler yeni duvarların altında temel olarak tutularak güçlendirilmişlerdir.

Doğu surların özellikle Artuklu öncesi bölümlerinin tespit edilmesi, kalenin Roma ve Bizans dönemleri kullanımlarını da büyük ölçüde çözmeye yardımcı olacak niteliktedir. Her ne kadar yapılacak bir kazı ile, toprak platformun altında kalan iç duvarlar daha net görülebilecekse de, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde güney ve batı sur duvarlarının güney bölümlerinin belgelenmesi sonrasında, kalenin Artuklu öncesi kullanım alanı daha net olarak belirginleşebilecektir.

Harput çevresindeki kalelerle ilgili olarak, 1999 çalışmalarında belgelenen Şitar-kale, Könk Kalesi ve Bekçiler Kalesi; Harput çevresindeki ön savunma ve yol sistemlerinin tespitindeki halkayı daha da genişletmiştir. Özellikle Uluova geçişinin en önemli kalesi durumunda olan Şitarkale, 1998 çalışmalarımızda tespit edilen Dadıma, Tilek Kalesi¹⁶ ve 1999 çalışmalarında belgelenen Bekçiler ve Könk Kalesi'nin aksine, garnizon niteliğinde değildir. Kurulu olduğu yer ve alan olarak küçük de olsa, belirli bir nüfu-

12 Aşan 1992:78

13 Huntington 1901:144

14 Sinclair 1989:108 (Sinclair, kalenin M.S. 500'lerde terk edildiğini söylerse de gerekçesini belirtmez).

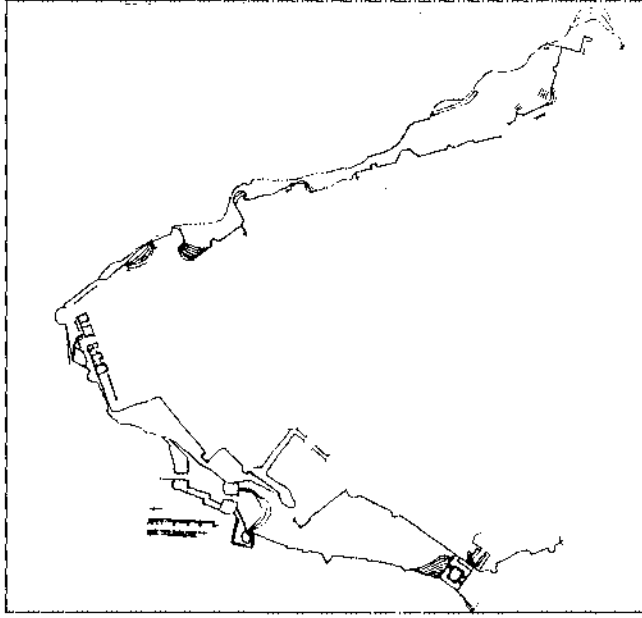
15 Sunguroğlu 1958:49 (Sunguroğlu, kalenin İçme ile Zerteric köylerini birbirine bağladığını ve sur duvarlarının Zerteric Köyü'ne kadar devam ettiğini belirtse de, biz bu izleri bulamadık.)

16 Anılan kalelerle ilgili olarak bkz. Danık 2000:69, 70.

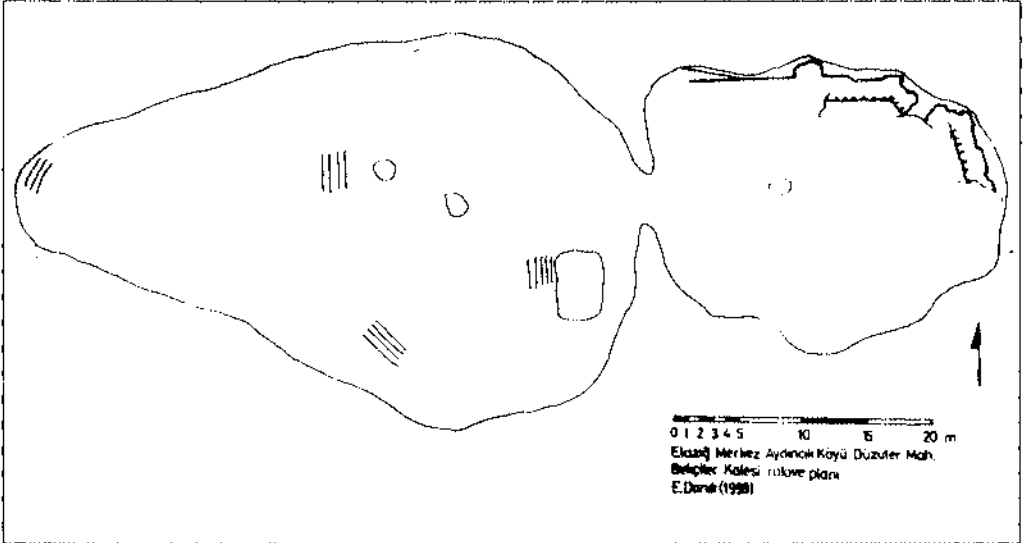
su kaldıracabilecek nitelikteki bu kale, "Kalan Pedion" denilen Uluova'nın Palu'ya doğru olan çıkışındaki son nokta niteliğindedir. Ancak 1999'da tespit edilen her üç kalenin seramik buluntuları, bu kalelerin M.S. 5-6. yüzyıllardan sonra kullanılmadığını gösterir yöndedir.

KAYNAKÇA

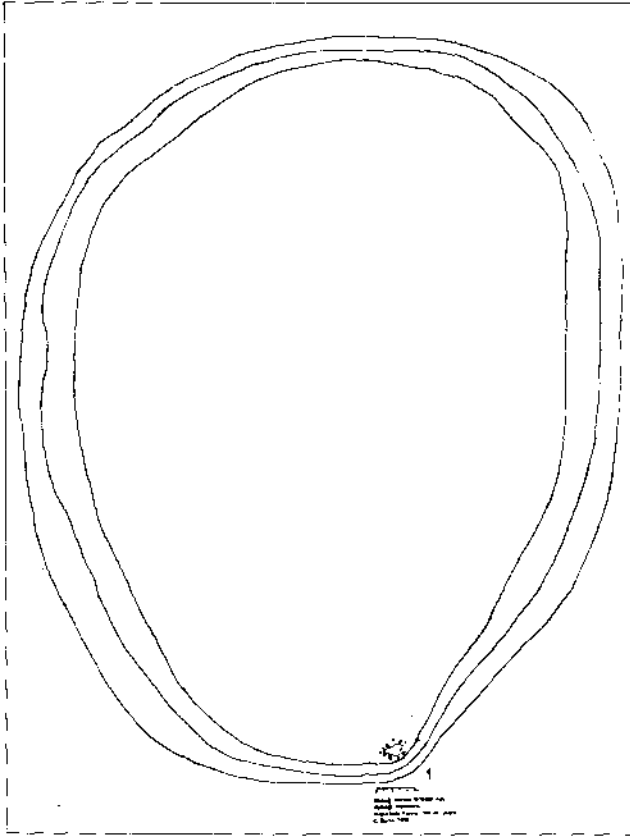
- Nurettin ARDIÇOĞLU, *Harput Tarihi*, İstanbul, 1964.
- Muhammet Beşir AAŞAN, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri*, Ankara 1992.
- Ertuğrul DANIK, "Harput Kalesi", *Vakıflar Dergisi* XXVI, Ankara, 1997, s.313-334.
- Ertuğrul DANIK, "1995-1997 Yılı Araştırma Sonuçlarına Göre Harput Kalesi", *VII. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri, (II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri)*, Konya, 1998a, s.89-136.
- Ertuğrul DANIK, "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları" *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1998b, s.157-181.
- Ertuğrul DANIK, "Orta Çağ Harput'unun Kentsel Gelişimi", *Dünü ve Bugünüyle Harput I*, Elazığ, 1999, s.17-48.
- Ertuğrul DANIK, "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 2000, s.67-80.
- Refik DURU, *Keban Projesi Degirmentepe Kazısı 1973*, Ankara, 1979.
- Robert WHALLON Jr-Sönmez KANTMAN, "Keban Barajı Su Bikirim Alanı Yüzey Araştırması, 1967" *1968 Yaz Çalışmaları/1968 Summerwork*, Ankara, 1970, S.1-6
- E. HUNTINGTON, "Armanische Altertümer" *Zeitschrift Für Ethnologie* 32, (?), 1901.
- Kemalettin KÖROĞLU, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul, 1986.
- Thomas Alain SINCLEIR, *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey III*, London, 1889.
- İshak SUNGUROĞLU, *Harput Yollarında*, İstanbul, 1958.

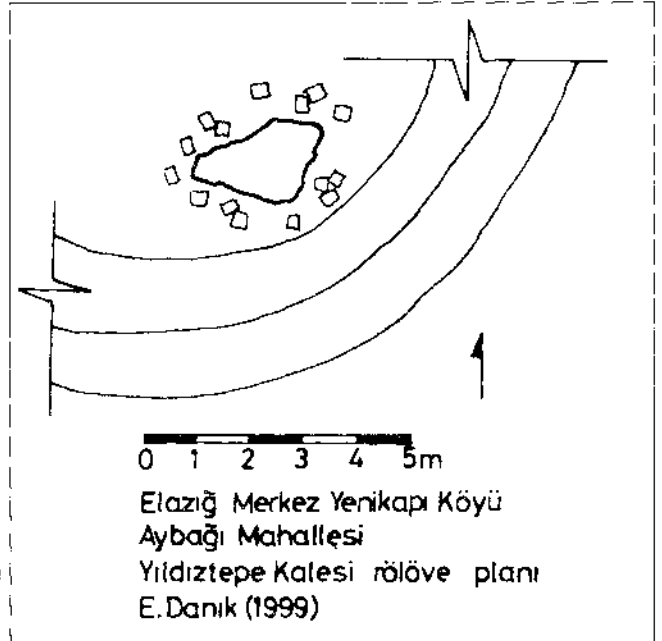
Çizim 1: Harput iç kale rölöve planı (1995-1999)

Çizim 2: Bekçiler Kalesi rölöve planı (1995)

Çizim 3a: Künk Kalesi rölöve planı (1999)

Çizim 3b: Künk Kalesi rölöve planı (1999)

Çizim 4: Şitar Kale rölöve planı (1999)

Resim 1: Harput iç kale, Halil Ibrahim Burcu

Resim 2: Harput iç kale, Dabakhane Burcu

Resim 3: Harput iç kale, Balaban Burcu

Resim 4: Harput iç kale, Nizameddin İbrahim Burcu

Resim 5: Harput iç kale, doğu surları

Resim 6: Harput iç kale, imam-
meddin Ebubekir Bur-
cu

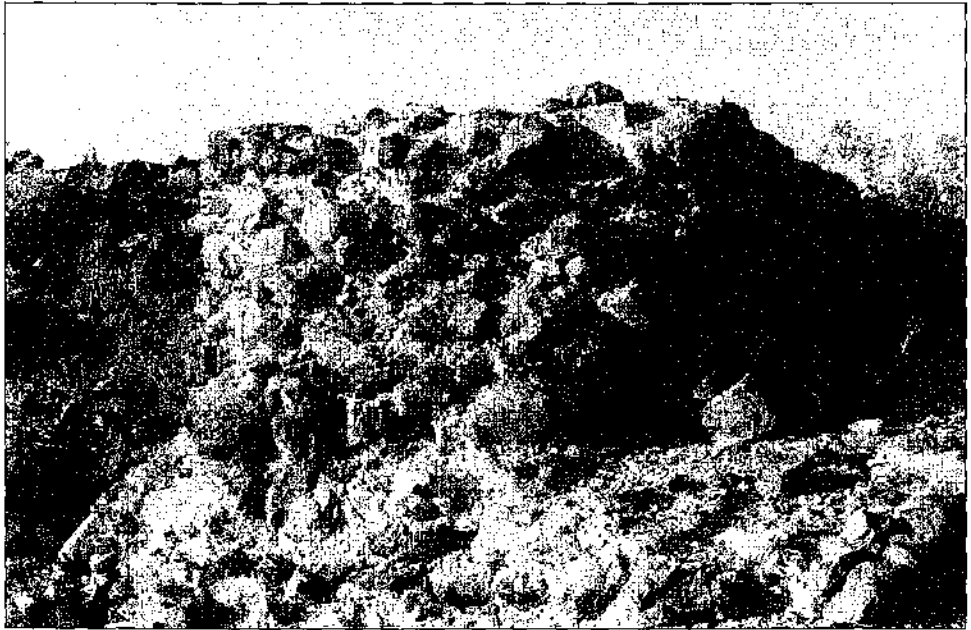
Resim 7: Elazığ Bekçiler Kalesi güneyden bakış

Resim 8: Elazığ Bekçiler Kalesi kuzeydoğu surları

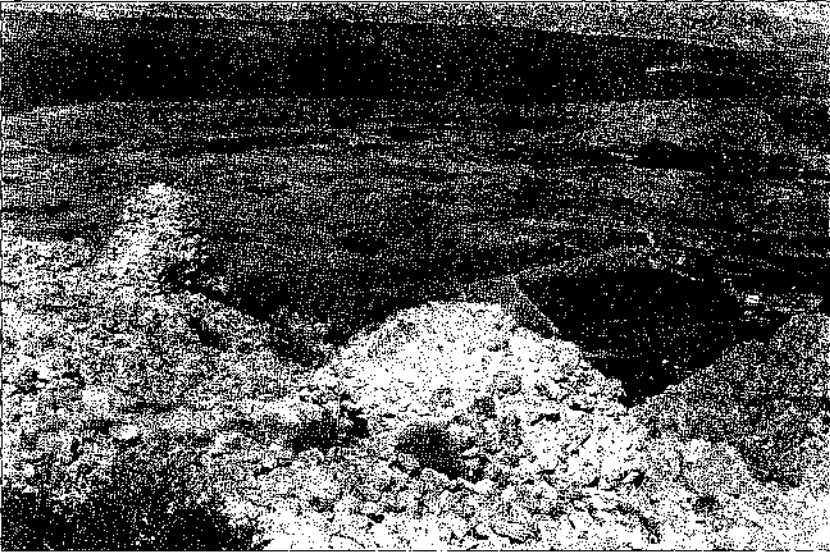
Resim 9: Elazığ K nk Kalesi

Resim 10: Elazığ K nk Kalesi g neydoğu burcu

Resim 11: Elazığ Şitarkalesi kuzeydoğu burç

Resim 12: Elazığ Şitar Kale kuzeydoğu burçlar

THE SURVEY AND EXCAVATION GEMİLER ADASI KAYA AREA NEAR FETHİYE (1999 SEASON)

Kazuo ASANO*

The Japanese team has been working on the early Byzantine site on and around Gemiler Adası, southwest end of Asia Minor, since 1991. It consisted of archaeologists, historians, art and architectural historians and graduate students¹. In the 1999 season, we carried out three kinds of researches at one and the same time in this area (Fig. 1).

BYZANTINE SITES ON AND AROUND GEMİLER ADASI

Gemiler Adası, a desert island about one kilometre long and 400 metres wide, must have been densely populated in the early Byzantine period, as is proved by numerous ruins of religious and secular buildings that cover almost all over the small island (Fig. 2). Besides a lot of houses, it has four churches, a huge cistern, many tombs, and drainage system. The soutit was dedicated to Osios Nikilaos, or Holy Nicholas.

It is said that the well-known legend of St. Nicholas originated from those of two Nicholas's, both born in this region of southwest end of Asia Minor. The first St. Nicholas, St. Nicholas of Myra was active in the 4th century. Another Nicholas, St. Nicholas of Sion was an abbot of the so-called Sion Monastery in the 6th century. Although we do not have any evidence of physical contact, such as the visit of one or both of these St. Nicholas's to Gemiler Adası, the island seems to have been regarded as a place related to this saint, a patron saint of sailors, by the 6th century.

EXCAVATION OF CHURCH III ON GEMİLER ADASI

The excavation of the so-called Church III on Gemiler Adası, it started in 1995. Church III, a basilica of about 30 metres long by 15 metres wide, is located near the summit of the island (Fig. 3). Isolated from the inhabited area below, it must have been only accessible through a long vaulted corridor, which connect it with Church IV in the lower part of the island.

We surmise that Church III used to be the nucleus of the religious activity of Gemiler Adası. Pilgrimage was very popular in the early Byzantine period. The design of Church III seems to reflect the visit of numerous pilgrims. The pilgrims, who are

* Kazuo ASANO, Aichi University of Education Hama 1-16-10, Toyonaka, 561-0817 JAPAN

¹ The Japanese team consisted of Shigebumi TSUJI (Kanazawa College of Art), Tetsuro Ohashi (Osaka University), Tomoyuki Masuda (Women's College of Fine Art), Koji Nakatani (Ehime University), Yasuhiro Otsuki (Hitotsubashi University), Takeshi Sugii (Kumamoto University), Akihito Iijima (Okayama Orient Museum), Yuichi Taki (Fukuoka University), Akira Seike (Osaka University), Mika Takiguchi (University of London), Yuriko Sakurai (Waseda University), Akira Nishitani (Osaka University), Naoto Teramae (Osaka University), Ayako Takeshima (Aichi University of Education) and the author. We would like to thank Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü and Fethiye Museum, as well as Mr. Mustafa Dursun Çağlar and Ms. Gamze Günay Tuluk for their kind and helpful collaboration with us.

bound for the Holy Land in Palestine or homeward bound, stopped over here. They were guided by the long corridor from the populated area to Church III, and must have been shown around the church by other short covered ambulatory arranged here and there around the church.

Having completed the excavation of the apse and the sanctuary until 1997, we concentrated in the nave and the south aisle in the last season (Fig. 4). As I have referred to in the previous report here in this symposium, some tombs of the middle Byzantine period were built in the south part of the nave. On the other hand, in the north part of the nave, the floor is almost intact.

The sanctuary is separated from the nave by a templon, or a chancel screen. The fragments of the templon of the southern nave were disturbed when the tombs were constructed, but in the northern part, we collected almost all the fragment of the parapet. Figs. 5 and 6 show the reconstructed parapet of the templon, the side facing the nave and the sanctuary (Figs. 5, 6). Presumably they are made of Proconnesian marble, and executed in a metropolitan workshop².

The royal door in the middle of the templon is preceded by a solea, a passageway for the priests. It consists of limestone flags, and marble parapets stood on the both sides. These are fragments of the parapet of the solea.

To the west of the solea, in the midst of the nave, there are two large blocks of stone, both placed horizontally on the floor (Fig. 7). The plan shows that the one is of a curved shape. These stones must have been parts of the base of an ambon. But the ambon itself had been rooted sometime in the past. The reconstruction of the ambon from those fragments is our difficult future task.

The floors of the nave and the aisle are decorated with mosaics. The mosaics in the nave represent mainly plant, a palm tree with birds on the right (Fig. 8), and, probably an imaginary plant with geometric patterns on the left (Figs. 9, 10).

On the aisle, motifs of animals were found. This panel represents two wild goats eating the sprouts of a pomegranate tree, planted in a vase (Figs. 11, 12). In the panel on the west of it, a bear eating a fruit from a peach tree in an orchard, surrounded by walls, is depicted (Figs. 13, 14). The mosaics seem to date from the late 5th or the early 6th century.

Thus we found that the floor of the nave are decorated with floral motifs, while the south aisle are assigned to the fauna.

SURVEY OF CHURCH II ON GEMILER ADASI

Our second task of the research is the survey of the residential area on the same island. Around Church II, it is the most densely populated part of the island. A lot of small houses are found side by side. We are planning to measure this city district, centred by Church II, and make a detailed plan, and possibly a reconstruction (Figs. 15, 16).

Unfortunately, I have very few to report this year, because in the last season the whole term of the research were consumed by the measurement of Church II alone. But in one or two years, I hope, I will be able to report on the characteristics of the city planning on Gemiler Adası.

SURVEY IN KAYAKÖYÜ

The third mission of our research project is the survey in the area of the so-called Kayaköyü or Kaya Village. Kaya is located near Gemiler Adası, but hidden by a mountain, it is not visible from the sea. This city has a curious history. Some topographers and archaeologists identify the site of Kaya as the ancient city of Karmyrassos or Karmylessos. In the Byzantine period it was called Levissos, and it remained to flour-

---

2 I would like to thank Prof. Urs Peschlow for his kind advice on the site.

ish until the 20th century under the name of Levissi as one of the largest colony of Greek inhabitants in this region. Levissi was eventually evacuated in 1922 and 23, between the World War I and II when bitter battles were fought between Turkey and Greece, and its inhabitants were sent to Greece. It is said that the site of the evacuated city was given to Turkish citizens returned from Greek territory to Turkey, and became to be called Kayaköyü, but soon after the city was abandoned. Now numerous ruins of small houses, two large churches and many smaller chapels cover the hillside.

The development in the modern period and abundance of modern buildings of Kaya or Levissi, however, obscured what this city was like in the ancient and Byzantine period.

What we did in the last season was to find and locate ancient and Byzantine monuments and spolia, and a short survey of a chapel with middle or late Byzantine fresco paintings.

As for the spolia, we found a lot of capitals (Fig. 17), and fragments of architectural decorations of the late antique and early Byzantine period. Some of them are placed in the wall of small chapels, which are found here and there in the town. Others are often found among the stones surrounding wells.

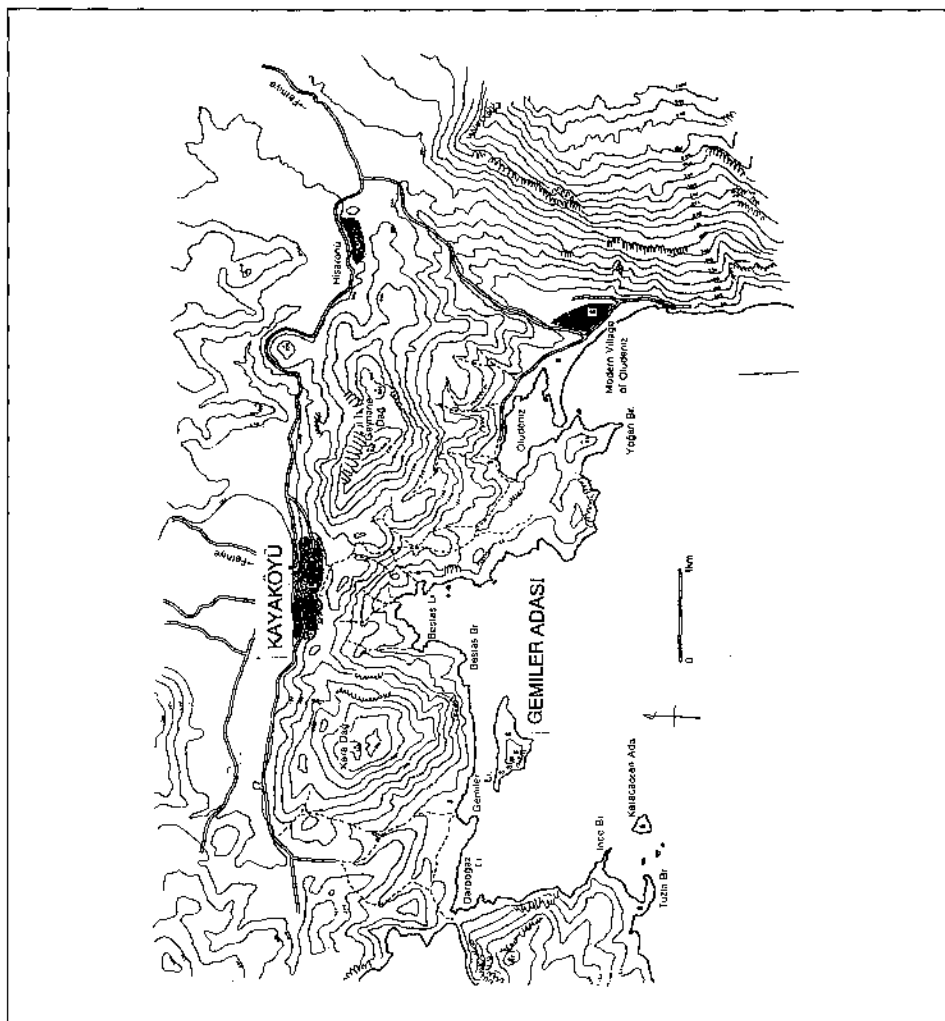
And concerning the frescoed chapel, we made a sketch plan and drawing of the iconographic program of what we call the Chapel of the Infancy Cycle. It is a single-naved basilica (Figs 18, 19). The paintings include the Virgin and the Child in the apse, scenes of the Annunciation, Nativity, Presentation to the Temple and so on, and the portraits of St. John the Baptist, Solomon (Fig. 20), David and other saints and angels. Dr. Masuda, who conducted this survey, tries to date the frescoes from the thirteenth century by the stylistic analysis³. On the other hand, an funerary inscription in this chapel refers to the burial of a Basilios in Annus Mundi 6939, that is 1431 A.D., so the possibility of this later dating of the frescoes cannot be eliminated.

Until the 1997 season, our activity in this site had been too much concentrated to the excavation of Church III on Gemiler Adası. It was mainly because of the financial reasons. But now, we will be able to develop the scale of our research, both geographically and historically.

---

3 Tomoyuki Masuda, "Byzantine Wall Painting in a Chapel at Kaya Village (Lycia, Turkey)," *Bulletin of Women'sh shore*, the outer face as it were of the island is a high cliff. On the contrary, the north shore, which faces a narrow channel, is followed by a more gentle slope that can accommodate buildings. Thus this north shore serves as an ideal anchorage. It is lined with harbour facilities such as quays, now sunk under the water level because of the land subsidence, and small cisterns.

We think that Gemiler Adası flourished as a station of the maritime transportation of the Mediterranean Sea, and at the same time somehow related to the veneration of St. Nicholas. Some documents of the medieval period refer to this island as "the island of St. Nicholas." In addition to them, inscriptions in the fresco painting in one of the churches on the island suggest that. *College of Fine Art*, 30 (2000), 8-18.

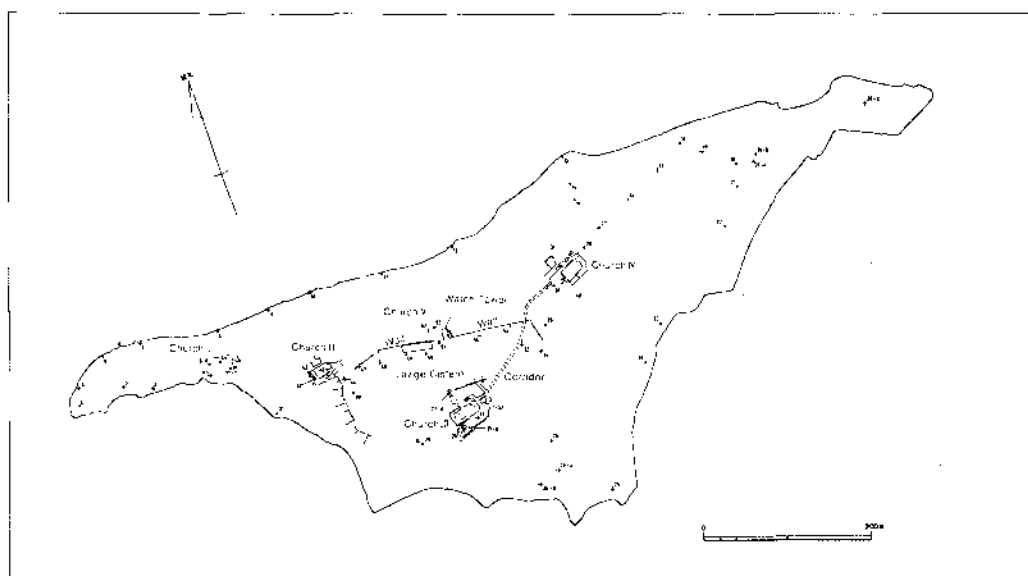

Fig. 2

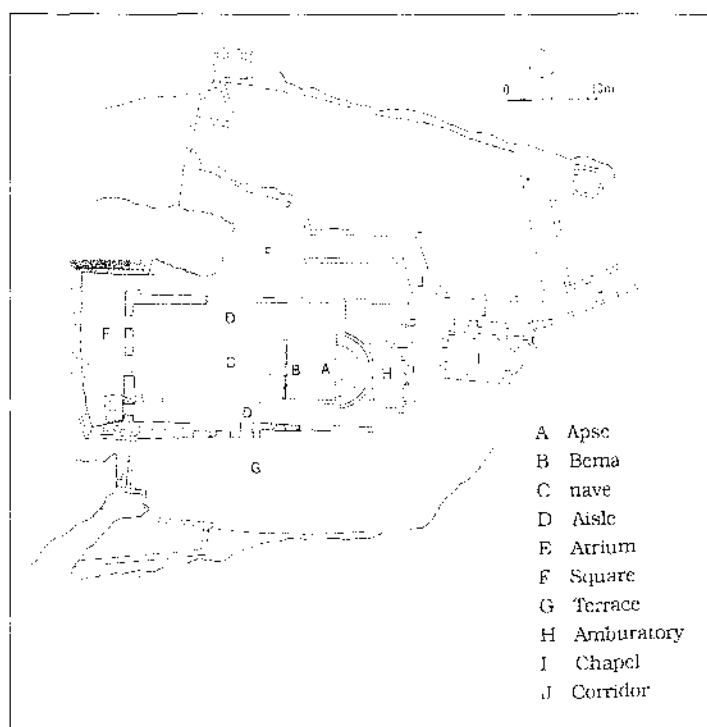

Fig. 3

Fig. 4

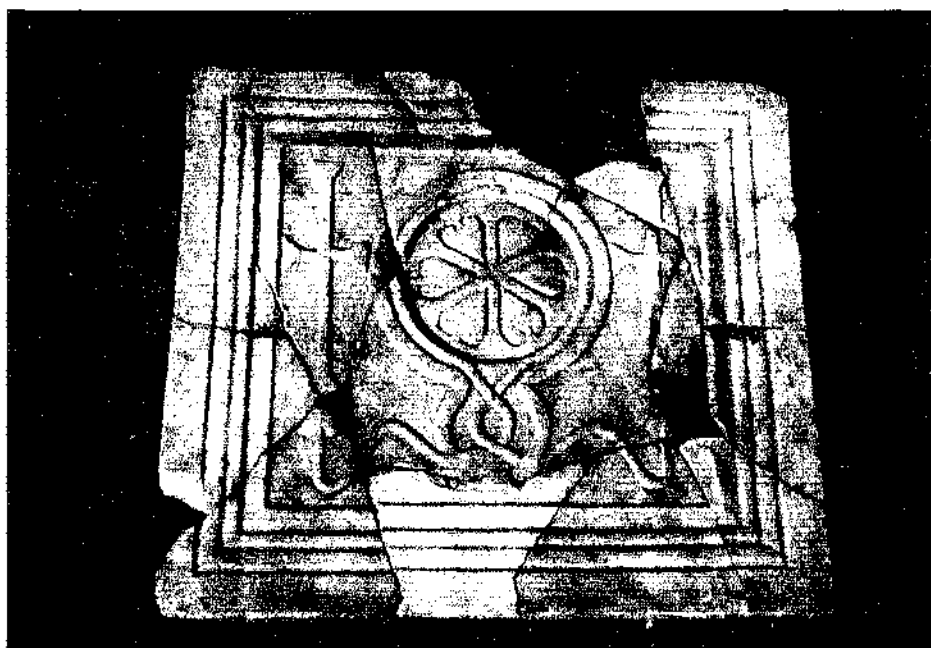

Fig. 5

Fig. 6

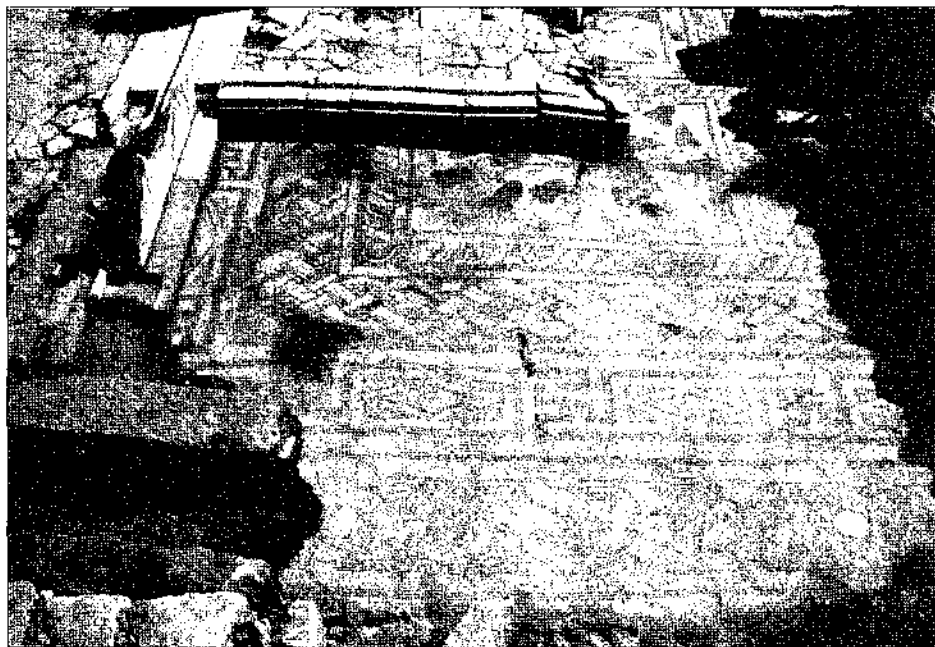

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

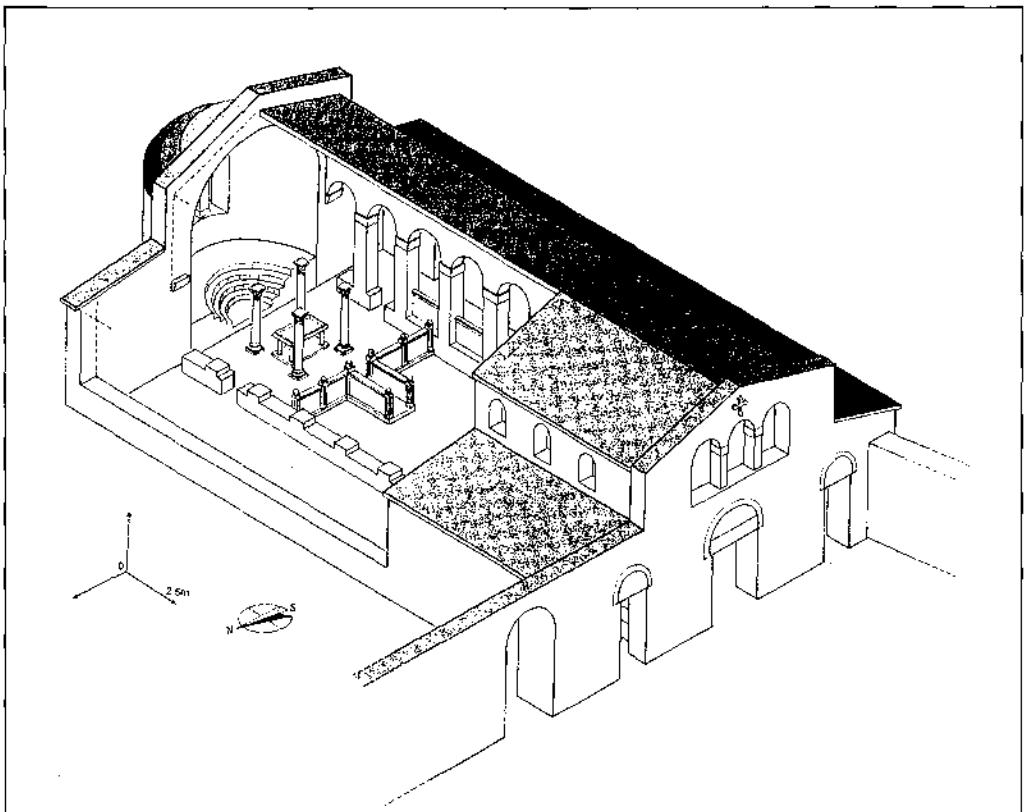

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

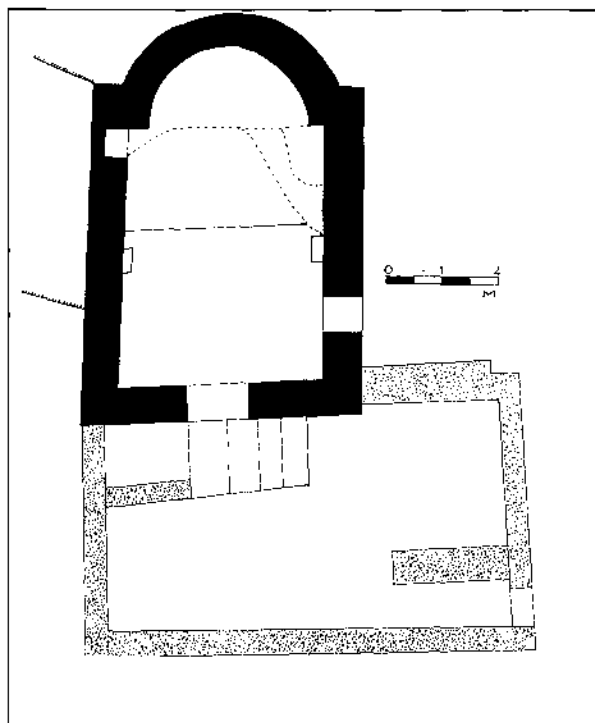

Fig. 14

Fig. 15

“OSMAN BEY’İN İLK FETHİ: KARACAHISAR KALESİ” YÜZEY ARAŞTIRMASI 1999

Halime DOĞRU*

Osmanlı Devleti'nin 700. kuruluş yıl dönümünün kutlandığı 1999 yılında Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyeleri¹ Sayın Prof.Dr. Halil İnalcık'ın danışmanlığında "Osman Bey'in İlk Fethi: Karacahisar Kalesi" başlıklı projeyi üniversite rektörlüğüne sunmuştur.

Projenin amacı; Osman Bey'in ilk fethettiği kale olan Karacahisar Kalesi ile yakın çevresinde araştırma yapmak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili açıklığa kavuşmamış bazı noktaları maddî buluntuların ışığında yeniden değerlendirmek ve Osmanlı kroniklerinde verilen bilgileri alan çalışması ile desteklemektir.

Proje, rektörlükçe uygun bulunarak onaylanmış ve Anadolu Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından desteklenmesine karar verilmiştir.

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 07.06.1999 tarihli B.16.0.AMG.0.10.00.02/713.1 sayılı yazısı ile Karacahisar Kalesi'nde yüzey araştırması yapılmasına izin vermiştir.

Daha önce askerî bölge olan Karacahisar Kalesi ve yakın çevresi kısa bir süre önce askerî bölge sınırları dışına çıkarılmıştır. Buna rağmen I.Taktik Hava Kuvvetleri Komutanı Tuğgeneral Yılmaz Üçer'e çalışma hakkında bilgi verilerek kalenin hava fotoğraflarının çekilebilmesi ve çalışma alanına ulaşabilmek için I.Hava Kontrol Grup Komutanlığı'na ait yolun kullanılabilmesi için izin istenmiştir.

Karacahisar Kalesi'nde yapılan yüzey araştırması sırasında; I. Taktik Hava Kuvveti Komutanı Tuğgeneral Yılmaz Üçer, I. Hava Kontrol Grup Komutanlığı'ndan Albay Vahap Çekmegil ve Albay Ali Sütçü her konuda proje ekibine yardımcı olmuşlardır. Sağladıkları olanaklarla araştırmayı kolaylaştırdıkları için kendilerine teşekkür etmeyi bir borç biliyoruz.

Yüzey araştırması, Kültür Bakanlığı temsilcisi Sadık Doğan'ın denetiminde 26.07.1999 tarihinde başlamış, 16.08.2000 tarihinde sona ermiştir. Proje ile ilgili her türlü harcama Anadolu Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından karşılanmıştır.

KALENİN TARİHÇESİ

Karacahisar Kalesi'nin hangi tarihte ve kimin tarafından yaptırıldığı, hatta Bizans Dönemindeki adı henüz tespit edilememiştir². Türkler Karacahisar adını kalenin bulunduğu tepenin çevresinde yaygın olarak bulunan ve kalenin yapımında da kullanılmış

* Doç.Dr Halime DOĞRU, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE

1 Proje ekibi: Başkan: Doç.Dr Halime Doğru (tarih). Üyeler: Prof.Dr. Ebru Parman (Bizans Sanatı), Yard.Doç.Dr. Taciser Sivas (Arkeolog), Uzman Nurullah AYDIN (Arkeolog), Yard.Doç.Dr. Sema Altun (Tarih)

2 W.M.Ramsay, (Anadolunun Tarihi Coğrafyası, Çev. Mihri Pektaş, İstanbul 1961, s. 14 ve 224) Kalenin Melagora olması hakkında bir yorum getirmiş, fakat olmadığı kanıtlanmıştır.

olan koyu renkli taşlardan esinlenerek vermişlerdir³. Kale, Ankara yolunu denetim altında tutan Dorylaion⁴ (Şarhöyük) ve İstanbul-Bitinya yolunu gözetleyen Beştaş⁵ Zaviyesi ile birbirini görebilen ve haberleşme kolaylığı sağlayan bir mevkiye bulunmaktadı. Kale bu konumu nedeni ile Bizans Döneminde dalgalar halinde batıya gelen Türklerle karşı savunma görevi yapmıştır.

IV. Haçlı Seferi'nden sonra gücünü ve iktidarını kaybeden Bizans İmparatorluğu iznik'e çekildi. İmparatorluğun zayıflaması ile birlikte Bitinya ve Orta Anadolu'da Bizans tekfuruları güçlendi. Karacahisar tekfuru bunların başında geliyordu.

Uçta bulunan tekfurlar Karacahisar tekfurunun başkanlığında Osman Bey'e karşı örgütlendiler (1286). Osman Bey Karacahisar Kalesi'ni 1288 yılında kuşattı. Kuzey, batı ve güneyinde sur duvarları gücü olduğu için kaleye platoya açılan doğu yönünden saldırdı. Daha fazla direnemeyen tekfur teslim oldu. Türkler kale ve kalenin doğusunda yer alan ve bu gün de kalıntıları bulunan yerleşim yerini yağma ettiler. Osman Bey terk edilmiş olan evleri gazilere dağıttı.

Kroniklerde gazilere dağıtılan evlerin Karacahisar'da olduğu belirtildiği halde, alan çalışması yapılmadan kroniklerin yorumlanması sırasında evlerin Eskişehir'de bulunduğu üzerinde durulmuştur. Aslında Eskişehir, Manuel Komnen, Miryakefalon Savaşı'nda yenildikten sonra Türkler tarafından iskân edilmiş bir Türk şehri idi. Osman Bey uç beyi olarak bölgeye geldiğinde Selçuklu naibi de bu şehirde oturuyordu.

Karacahisar Kalesi'nin fethinden sonra Osman Bey'in siyasi gücü arttı ve adına hutbe okutarak beyliğin bağımsızlığını ilan etti.

Germiyan Oğlu Beyliği, II. Murad (1421-1451) zamanında Osmanlı Devleti'ne bağlanıncaya kadar kale önemini korudu. Daha sonra imparatorluk topraklarının merkezinde kaldı, yavaş yavaş terk edildi. Kale alanı çok geniş olduğu için hapishane olarak da kullanılmadı.

XVI. ve XVII. yüzyılda Eskişehir'den geçen gezginler kaleden ayrıntılı bir şekilde söz etmemişlerdir. Verdikleri bilgilerde mekân tariflerinde sık sık hatalar yapmışlardır.

Hans Dernschwan (1553-1555) Eskişehir'e yaklaşırken bazı saray ve hisar kalıntıları gördüğünü eserinde yazmışsa da açıklayıcı bilgi vermemiştir. Gezin Karacahisar'da Türklerle azınlıkların bir arada yaşadığına değinmiş, köyde adeta yere gömülü durumda olan bir kervansaraydan, ahşap bir camiden ve mezarlıktan çıkan mermer taşlardan söz etmiştir⁶.

Evliya Çelebi (1611-1682), Seyahatnamesi'nde, kalenin harap durumda olduğunu ve dizdarının bulunmadığını yazmıştır⁷.

Evliya Çelebi'nini çağdaşı olan Katip Çelebi, Sultanönü Sancağı'nın kazalarını sayarken: "Karacahisar; Kalecik-i Sultanönü" şeklinde bir açıklama yapmıştır⁸. Bu bilgi de yeterli değildir.

Eskişehir'den geçen Ankara-İstanbul demiryolunun inşaatı devam ederken kale dikkat çekmiş, XIX.yüzyılın sonunda buraya gelen çeşitli meslek mensupları ve gezginler kale ile ilgili gözlemlerini aktarmışlardır.

3 Anadolu'nun iskânı sırasında Türkler yerleştikleri yerlerin isimlerini aynen aldığı gibi buralara mensup oldukları boy-
ların adlarını da vermişlerdir. Bundan başka etkilendikleri nehir, çay, dağ, tepe, gibi yerlerin fiziki durumuna bağlı olarak
da isimler vermişlerdir. Karacahisar adı hakkında bkz. Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannuma*, Yay. Faik Reşit Unat,
Mehmet A.Köymen, 2.Baskı, Ankara 1987, s. 73. Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkı. (Aşık Paşazade) *Tevârih-i Al-i Osman*,
Yay. Nihal Atsız, İstanbul, 1949 s. 93. İbn-i Kemal, *Tevârih-i Al-i Osman*, 1. Defter, Yay. Şerafettin Turan, Ankara 1970
s. 78.

4 A. Muhibbe Darga, "Şarhöyük-Dorylaion Kazıları (1989-1992)", *XV.Kazı Sonuçları Toplantısı* Ankara 24-26 Mayıs 1993.

5 Beştaş Zaviyesi bir derbent zaviyesi olup, burada oturan dervişler Osman Bey'in ve akıncıların n Sakarya Nehri'ni
geçerek Göynük ve Mudurnu taraflarına akın yapmalarında yardımcı olmuşlardır. (Aşık Paşazade, *age.* s. 97).

6 Hans Dernschwan, *İstanbul ve Anadolu Günüşü*, Çev. Yaşar Önen Ankara 1992, s. 229-230

7 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İkdâm Matbaası, Der Saadet 1314, C. III, s. 12.

8 Katip Çelebi, *Cihannuma*, İbrahim Müteferrika Matbaası, Dersaadet, 1144, s. 631-633.

KALE ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Kale alanında yüzey araştırmasına başlamadan önce Anadolu Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksek Okulu'na ait bir helikopter ile kale ve çevresinin hava fotoğrafları alınmıştır. Bu fotoğraflar üzerinde yapılan incelemelerden sonra otların temizlenerek hangi mekânların ortaya çıkarılacağına karar verilmiştir (Resim: 1, 2)

Diğer taraftan kalenin haritasının çıkarılması için topografik ölçümlere başlanmıştır yapılan ölçümler sonucunda kalenin 1010 m. yüksekliğinde bir platonun üzerinde yerleştiği ve yaklaşık olarak 200 x 300 m. boyutunda olduğu tespit edilmiştir. Temel kalınlıklarından anlaşıldığı kadarı ile kale alanı; genişliği 4 ila 2 m. arasında değişen bir sur ile tahkim edilmiştir. Korunmuş olan kısımlarda 4 m. ye kadar ulaşan sur duvarları bulunmaktadır. Sur bedeni belli aralıklarla yerleştirilmiş yarım daire şeklinde kulelerle desteklenmiştir. Kalenin kuzey, batı ve güneyinde bulunan surlar, tırmanılması güç yamaçların bittiği hat üzerinde inşa edilmiştir (Topografik Harita).

Kaleyi kuşatan sur duvarı ve kuleler yüzeyden kesintisiz olarak izlenebilmektedir. Platonun kenarındaki sur bedenlerinden dışa taşan üç kule bulunmaktadır. Kulelerden bir tanesi ayakta olup, diğerleri yıkılmıştır. Sur bedeni otlardan temizlendikten sonra kalenin duvar tekniğinin Orta Bizans Döneminde yaygın olarak kullanılan almalı teknik olduğu açıkça görülmüştür. Batı yönünde büyük bir bölümü ayakta kalmış olan yarım daire şeklinde bir kule bulunmaktadır (Resim: 3, 4)

Kalenin doğu yönü diğer yönlerinden farklı olarak platoya açılmaktadır. Burası kalenin girişi, aynı zamanda kuşatmalar sırasında en zayıf yeri durumundadır. Kaleyi ziyaret eden araştırmacılar da burasını kalenin girişi olarak yorumlamışlardır.

Doğu yönündeki sur 43.3 x 8 x 7.50 m. boyutları ile kalenin ayakta kalan en yüksek ve geniş bölümüdür. Sur duvarı üzerinde bulunan ve giriş olduğu düşünülen 6.40 m. genişliğindeki açıklığın iki yanında yarım daire şeklinde çıkıntılar bulunmaktadır. Buna rağmen açıklığın tam olarak kapı görevi yaptığı tespit edilememiştir (Resim: 5).

Kapıdan itibaren dışarıyı içeriye bağlayan ve girişle aynı eksen üzerinde bulunan bir yol bulunmaktadır. Yolun sağında ve solunda mekânlar yer almıştır. Bunlar sur duvarına paralel olarak yapılmıştır. Dikdörtgen planlıdır ve çoğu iki odadan oluşmaktadır. Tek odalılar 3.50 x 4.50 m. boyutunda, iki odalılar 4 x 9 m. boyutundadır. Mekânların duvarları halen 50 ilâ 75 cm. olup yıkılan duvarlara ait taşlar duvarların hemen yakınında bulunmaktadır.

Kale alanının kuzeyinde de sur bedenine bitişik olarak inşa edildiği anlaşılan kare ve dikdörtgen planlı mekânlar bulunmaktadır. Otlar temizlendikten sonra bu mekânların yanı sıra sıralandığı, duvarlarının ise orta ve küçük boy taşlarla kuru duvar tekniğiyle yapıldığı görülmüştür. Burada da mekânları sınırlayan duvarlar yer yer yarım metre yüksekliğe ulaşmaktadır.

Mekânlardan sonra kale içini kuzey-güney yönünde kat eden 95 m. boyunda, 1.5 m. genişliğinde ve yüksekliği yer yer 2 m. yi aşan bir duvar dikkat çekmektedir. Duvar kale girişi ile aynı eksen üzerinde yaklaşık olarak 5.50 m. genişliğinde bir kapı ile ikiye bölünmüştür. Duvarın kalenin en zayıf yeri olan platoya bağlantısını ve girişi güçlendirmek için yapıldığı anlaşılmaktadır. Kenarları ve dış yüzleri düzleştirilmiş orta boy taşlarla kuru duvar tekniğiyle inşa edilmiştir. Kullanılan malzeme yakın çevreden temin edilmiş olup, kaleye de adını vermiş olan koyu renkli bazalt taşlardır (Resim: 6).

Kale içindeki çalışmalara gelince, öncelikle kalenin güneybatısında, yapıların yoğun bulunduğu kesimde ot temizliğine başlanmıştır. Burada 45 x 14 m. boyutunda ve 4 m. derinliğindeki oval yapı dikkat çekmektedir. Korunan duvarlarının almalı duvar tekniğiyle örülmüş olup, yaklaşık 2 m. genişliğinde olduğu tespit edilmiştir (Resim: 7)

Şimdilik sarnıç olarak tanımlanan bu yapının iki yanında 20 adet mekânın temizliği yapılarak duvarları ortaya çıkarılmıştır. Bunların çoğu dikdörtgen planlı olup 2 veya 3 odadan ibarettir. Mevcut duvar yükseklikleri 0.75 m. ile 1 m. arasında değişmektedir. Yapıların bazıları arasında sokaklar izlenebilmektedir. C. Foss'un Ortaçağ Anadolu kaleleri ile ilgili Kütahya-Altıntaş'ta yapmış olduğu çalışmada, Karacahisar'dakine ben-

zer bir sarnıç ve etrafında yoğun mekân kalıntıları bulunmaktadır. Mekânların hangi amaca hizmet ettiği tespit edilememiştir (Resim: 8).

Kale alanında su bulunmaması burasının bir açık sarnıç olabileceğini düşündürmekte ise de, yüzey araştırması ile sonuca ulaşmaya olanak bulunmamaktadır.

Kalenin doğusunda ve güneydoğusunda askerî bölge yer almaktadır. Askerî bölgenin dışında kalan ve kuzeydoğu yönünde, kale içindekilere benzer mekânlar yaygın şekilde bulunmaktadır. Yapımına kale içindekilere kadar özen gösterilmemiş olan yapıların mevcut duvar yüksekliği hiçbir yerde yarım metreyi geçmemektedir. Bunların çok sayıda olduğu ve geniş bir alan kapladığı görülmüştür. Verilen bilgiden anlaşıldığı kadarı ile yapıların bir kısmı ve nekropol, düzlenen askerî alan içinde kalmıştır. Askerlerin çevre düzenlemesi sırasında toplayıp bir araya getirdikleri kırık mermer mimarî parçaları, keramik kırıkları, bir bronz sikke ile yüzük, kalıntıların bir bölümünün düzlenen askerî alan içinde kaldığını açıklamaktadır.

KALE İÇİNDEN TOPLANAN KÜÇÜK BULUNTULAR

Kale alanında ve yakın çevresinde yapılan yüzey araştırması sırasında çok miktarda kırık keramik parçası toplanmıştır. Bunların bir kısmının sur dışındaki askerî inşaat sırasında çevreye saçıldığı anlaşılmaktadır.

Yüzeyden toplanan çok sayıda keramik parçaları XIV. yüzyıl Bizans Dönemi sgraffito keramiğinden ve XV. yüzyıl Erken Osmanlı "Milet işi" denilen, ancak İznik'te yapıldığı İznik kazıları sonucunda kesinleşen kırmızı hamurlu keramiklerden oluşmaktadır.

Yüzey buluntuları çoğunlukla biçimleri hakkında çok fazla bilgi veremeyecek durumda ve çok kırık parçalar halinde olup tümlenebilecek durumda değildir. Sırları çok fazla tahrip olmuştur. Desenleri de bir kompozisyon oluşturacak durumda değildir. Parçalardan anlaşılabildiği kadarı ile geometrik desenler dikkat çekmektedir (Resim: 9, 10, 11).

Madenî buluntulara gelince, güneydoğu yamacında bronz bir sikke ile bazı demir çiviler bulunmuştur. Askerî alanda bulunan bronz bir sikke ile bronz bir yüzük de proje ekibine teslim edilmiştir.

SONUÇ

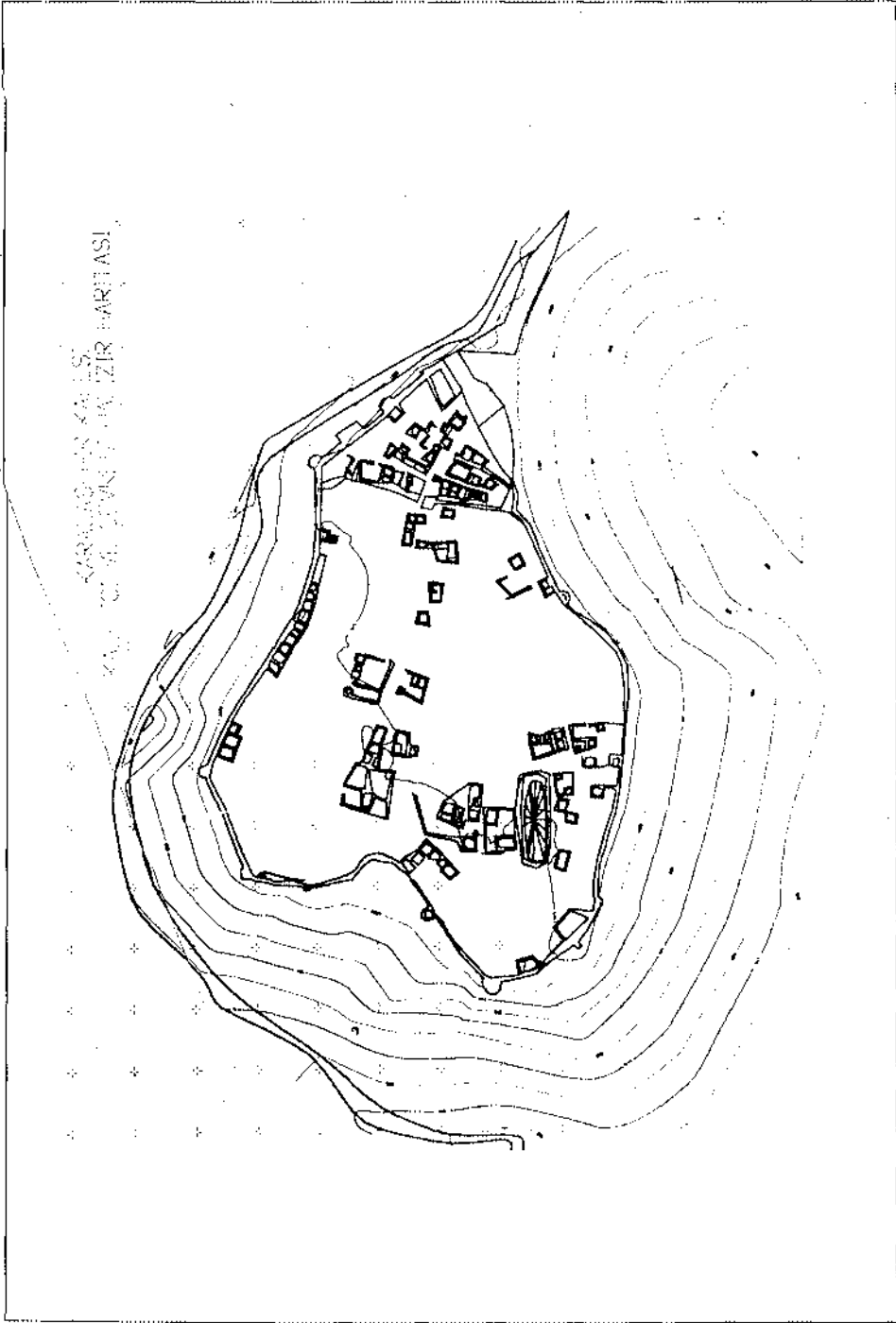
Karacahisar, Türklerin Anadolu'yu iskânı sırasında göçmenlere geçit vermemek konusunda bir Bizans kalesi olarak çok önemli görev üstlenmiştir. Kale, savaş sırasında kuzeydoğusunda tespit edilen yerleşim yerinde yaşayanlara sığınma ve diğer zamanlarda da haberleşme görevi yapmıştır. Söz konusu kalıntılarda yapılacak araştırmanın kroniklerde adı geçen Karacaşehir'in yerini kesinleştirmede çok önemli katkısı olacaktır.

26.07.1999-16.08.1999 tarihleri arasında yapılan yüzey araştırması ve değerlendirme sonucunda bir Bizans kalesi olan Karacahisar'ın tarihsel süreç içinde XV. yüzyılın ortalarına kadar kullanıldığı ve daha sonra terk edildiği görülmüştür. Germiyanoglu Beyliği Osmanlı Devleti'ne bağlandıktan sonra kaleye ihtiyaç duyulmadığı da bir tarihtir gerçektir ve buluntuların gösterdiği tarihle örtüşmektedir.

Arşiv belgeleri, Karacaşehir'in daha Fatih zamanında, suların bol olduğu aşağıda bir yere taşındığını belirtmektedir. Bu bilgi keramiklerin verdiği tarihle aynı zamana denk düşmektedir.

Halen ayakta kalan kule ve sur duvarlarında Orta Bizans Döneminde başkentte kullanılan almalı teknik kullanılmıştır. Gerek kale girişinde gerekse sur bedeninde, çevrede çok bol bulunan kara moloz taş kullanılmıştır. Kalenin konumu ve yerleşimine benzer bir örnek Ortaçağ Bizans Dönemine ait olan Kütahya-Altıntaş Kalesi'nde görülmektedir. Karacahisar'da olduğu gibi burada da sarnıç ve etrafında yoğun mekân kalıntıları bulunmaktadır.

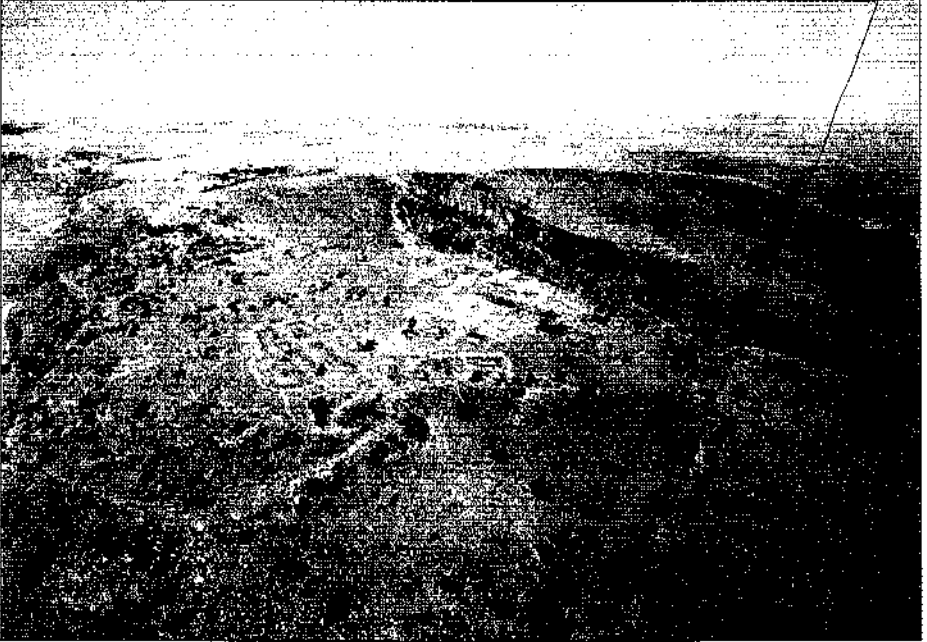
Karacahisar Kalesi ve yakın çevresinde kesin bir tarihlendirme yapabilmek ve mekânların işlevini tespit edebilmek için ayrıntılı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Harita: Kale

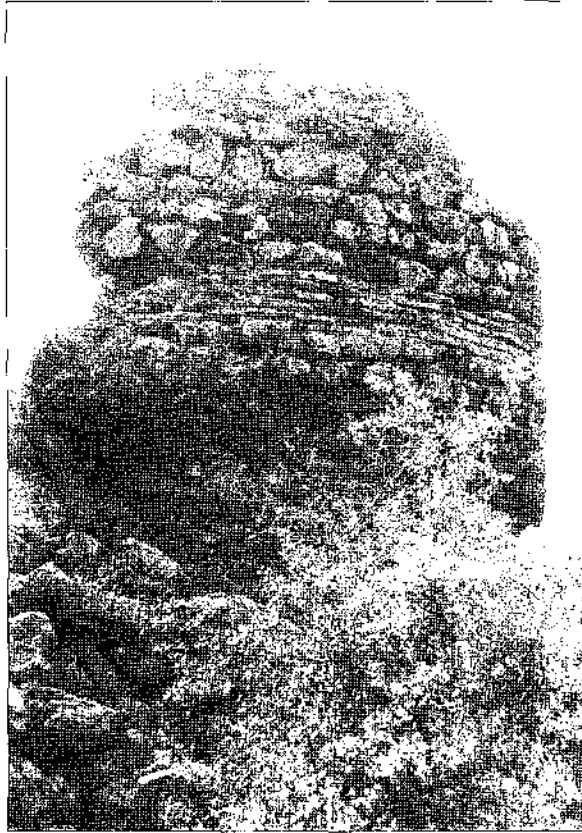
Resim 1: Hava fotoğrafı. Temizlik öncesi

Resim 2: Hava fotoğrafı. Temizlik sonrası

Resim 3: Sur duvarı

Resim 4: Kule

Resim 5: Giriş

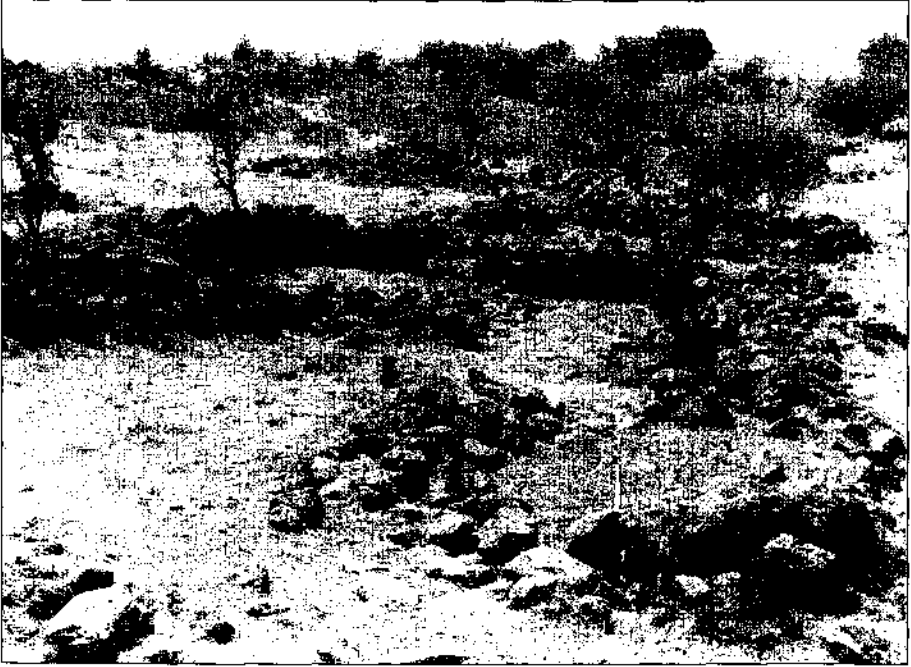

Resim 6: Savunma duvarı

Resim 7: Sarnıç

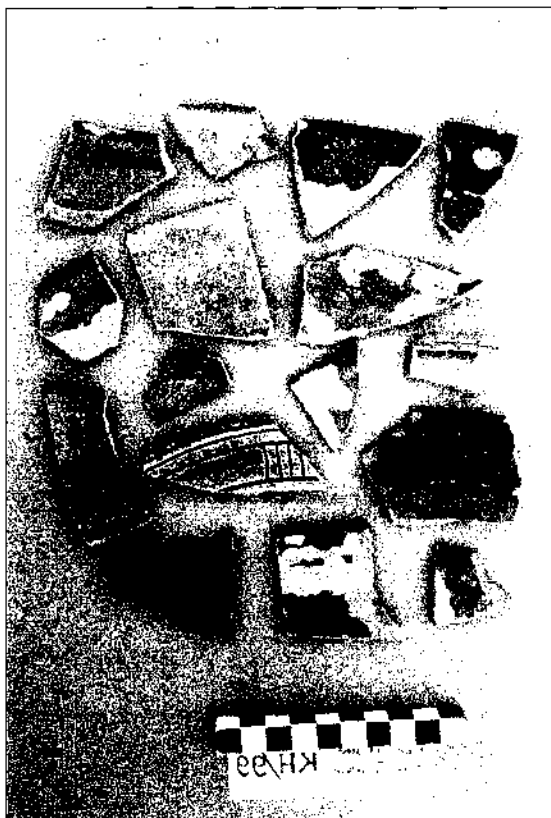
Resim 8: Mekân

Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

AKKALE YÜZEY ARAŞTIRMASI 1999

Mehmet İ. TUNAY*

Akkale İçel ili, Erdemli ilçesi, Kumkuyu Belediyesi sınırları içinde yer alan bir ören yeridir.

Kültür Bakanlığı'nın izni ile 20-25 Eylül tarihleri arasında Bakanlık temsilcisi Arkeolog Mehmet Şener (İçel Müzesi Araştırma Görevlisi) ile sanat tarihçileri Kayahan Özkan, Akın Tuncer ve Yusuf Örs'ün katılımlarıyla, beş kişilik bir ekip ile Akkale'de, sarayın kuzey duvarının dış cephesinin rölövesinin alınması ve kuzeydeki kalıntıların ölçülerinin yeniden gözden geçirilmesi ile bir yüzey araştırması yapılmıştır (Çizim: 1, 2, 3).

Çalışmaya izin verenlere ve katılanlara burada teşekkür ederim¹.

Saraydan bahsedenler:

- İlk, İngiliz denizcisi F.Beaufort'tur. (F. Beaufort, *Karamania or a brief Description of the South Coast of Asia Minor in the years 1811 - 1812*, 2.baskı, London 1818, s.253 - 254). 1811 - 12'de Ayaş'ı anlatıp Elaiussa - Sebaste olduğuna işaret ettikten sonra "kıydan tam dört mil kadar doğuya gidildiğinde, harap bir kale veya bir saray vardır. Bunun kemerleri, balkonları, kulecikleri ve dönen merdivenleri durmaktadır" diyerek anlatıma devam eder.

- 1818 yılında Irby ile Mangles, Tarsus'tan batıya doğru giderken, geniş bir harabe rastladıklarını yazar (Ch. L. Irby ve J. Mangles, *Travels in Egypt and Nubia, Syria and Asia Minor, during the years 1817 and 1818*, London 1823, s. 511-513). "Harabe denize nazır bir yüksekliktedir ve birçok yapıdan meydana gelmiştir. Helezonlu bir merdivenin kalıntıları bulunan bir yapı vardır ki, bu ören yerinin en büyük binasıdır. Yapının tamamı çok büyüktür. Cepheleri kemerli nişler ile süslenmiştir. Bunun büyük bir Hristiyan kilisesi mi yoksa bir saray mı olduğu belli değildir" ifadesini kullanırlar.

- 1826'da Fransız seyyah L. de Laborde Silifke'den sonra Akkale'ye uğramıştır. (L. de Laborde, *Voyage de L'Asie Mineure*, Paris 1838, I, s. 134). Ne olduğunu anlayamadıkları, bir kilise olabileceğini sandıkları geniş bir bina ile karşılaşır.

- 1843'de seyyah Comte A. Pourtales'in notlarında Akkale'den kısaca bahsedilmiştir. Bu harabenin bir saray olabileceği ihtimalinin ortaya atıldığı bilinmekte ise de bu notlar yayınlanmadığından fazla bir şey öğrenilememektedir.

- 1853 yılında P. de Tschichatschaf, Ayaş'tan geçerek Akkale'ye gelir. (P. de Tschichatschaf, "Lettre sur les antiquites de L'Asie Mineure adressee a M. Mohl" *Journal Asiatique* V. Seri, IV. 1854, s. 137). Kesme taştan iki yapının varlığına işaret eder.

* Dr. Mehmet İ. TUNAY, Ataköy 9. Kısım S-2A/D 24 İstanbul/TÜRKİYE

1 Proje'nin gerçekleştirilmesine maddi katkılarından dolayı: Kavaklıdere Şarapları Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Mehmet A. Başman'a burada teşekkür ederim.

- 1861'de Langlois, Akkale'yi isim olarak anar ve yapının gravürünü verir. Akkale'nin en eski resmidir (V. Langlois, *Voyage dans Le Cilicie*, Paris 1861 s.232 ve lev. 14).

- 1896'da Heberdey - Wilhelm ikilisi, özellikle Wilhelm, pek gösterişli ve iyi korunmuş durumdaki binanın tahkim edilmiş, muhteşem bir şato olabileceğini yazar (R. Heberdey - A. Wilhelm, "Reisen in Kilikien ausgeführt 1891 und 1892", *Denkschriften der Wiener Akademie - Phil - Hist. Klasse XLIV* 1896 s. 51)

- 1899'da Alishan, Akkale'de bulunan iki kesme taş binadan bahseder. Bilgi Beaufort'tan alınmadır (L.Alishan, *Sisouan on L'Armene-Cilicia Description geographie et historique*. Venise 1899. s. 66 ve s. 414).

- 1906'da Miss Bell, Akkale'deki haç planlı yapı üzerinde durmuştur. (Gertrude L. Bell, "Notes on a journey through Cilicia", *Revue Archeologique* 4. seri, VIII 1906 s. 397-402). Newcastle upon Tyne Üniversitesi'nde saklanan özel resim arşivindeki bir fotoğraf, Akkale'deki esas binanın ortadaki uzun salonlarının üstlerini örten beşik tonozların tamamen yıkılmadan önceki halini göstermesi açısından çok önemlidir.

- 1958 yılında Ward - Perkins, zarif bir kale veya tahkim edilmiş bir sarayın kalıntısı olduğunu söyler (J. B. Ward - Perkins, Notes on the structure and building methods of early byzantine architecture, şu eserde : D.Talbot - Rice, *The Great Palace of the Byzantine Emperors Second Report* Edinburg 1958, s.83-96).

- 1959 yılında Ritter, Beaufort'u tekrar eder (C.Ritter, *Die Erdkunde von Asien, IX.Klein Asien*, II Berlin 1959, s.347).

- 1965 yılında Feld, Akkale'ye uğramış ve bu kompleksi incelemiştir (O.Feld "Beobachtungen an Spätantiken und frühchristlichen Bauten in Kilikien - Bericht über eine Reise" *Römische Quartalschrift*, LX, 1/2 1965 s. 134 - 137).

- 1981 yılında Eyice VIII. Türk Tarih Kongresi'nde saraydan bahseder. (S. Eyice, Elaiussa - Sebaste : Ayaş yakınında Akkale, VIII. T.T.K. Ankara 1981, c.II s.865 v.d.)

- 1984 yılında Hellenkemper, Eyice'den özetle Akkale'yi tanıtır (H.Hellenkemper, *Real Lexikon zur Byzantinischen Kunst* 4, 1984, s. 182-356 öz. 306-308).

- 1986 yılında Eyice, VIII. T.T.K. 1981'deki bildirisini özetleyip tekrarlar (S.Eyice, Akkale in der Nähe von Elaiussa - Sebaste Ayaş Studien zur Spätantiken und Byzantinischen Kunst, *Friedrich Wilhelm Deichmann Gewidmet*, Teil I, Band 10 Mainz 1986 s. 63 v.d.)

- 1990 yılında Hild - Hellenkemper, Akkale'den ve dolayısıyla saraydan kısaca bahsederler (R.Hild - H.Hellenkemper, Kilikien und Isavrien, *Tabula Imperii Byzantini*, Band 5, 1990, s. 165 v.d.)

- 1995, 1998 ve 1999 yıllarında tarafımdan, Silifke ve çevresindeki yüzey araştırmaları sırasında Akkale ve saraydan bahsedilmiş ve sarayın kuzey cephesinin dış yüzünün rölyefi çıkarılmıştır (Mehmet İ. Tunay, Silifke ve Çevresi Yüzey Araştırması 1995, XIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, s.325 - 338, öz. 327 ve 331, Mehmet İ. Tunay, Akkale Yüzey Araştırması 1998, XVII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, s.55 - 66).

Sarayın Mimarîsi (Resim: 1, 2, 3, 4, 5, 6)

Saray, çok büyük ve iki katlı bir binadır. Cephesi, güneye, Akdeniz'e bakmaktadır. Binanın doğu ve batısında, kuzey-güney istikametinde uzanan iki yan kanadı vardır. Planları birbirinin benzeri olmayan bu kanatlar güneye çok yüksek bir kemerle açılırlar. İç beşik tonozlu dehlizler halinde olan ve zemini meyilli bir rampa halinde kuzeye yükselen doğudaki kanadın en kuzey ucunda ise, kare bir mekân içine gayet anıtsal bir döner merdiven yapılmış olduğu görülür. Batı kanadı ise, daha fazla tahribe uğramıştır. Kalan izlerden bunun ötekinden daha geniş olduğu ve içinde de beşik tonozlu dikdörtgen mekânların yer aldıkları anlaşılmaktadır. Bu iki kanat arasında kalan 25 m. kadar genişlikteki sahanın, enine uzanan beşik tonozlu büyük mekanlar halinde oldukları görülür. Ancak yığılan yıkıntılar bu mekânların tam planının ve bilhassa iki büyük kemer

arasında uzanan güney cephenin nasıl olduğunu çözümlemeye olanak tanımamaktadır. Kuzey cephenin hemen hemen eksiksiz durumuna karşılık, Akdeniz'e bütün genişliğince egemen olan bu cephenin daha zayıf olduğu için tamamen yıkıldığına olasılık verilebilir. Böylece bu cephenin sütunlu, payeli veya kemerli galeriler halinde olması düşünülebilir. Herhalde alt katta da böyle bir galeri vardı. Bina denize doğru uzanan bir bahçeye açılıyordu. Bu orta bölümün en kuzeydeki tonozlu mekânı bugün bellidir. Burada, kuzey duvarında kemerli dokuz niş açılmış, böylece tonozun baskısı desteklenmiştir. Bu nişlerde almasıık olarak açılan dört pencere, bu beşik tonozlu uzun salonun poyraz rüzgârı almasına olanak tanımıyordu. Bu pencereler alçakta açılmıştı.

Kuzey duvarının dış yüzü ufak taşlardan yapılmıştır. Duvar bugün iyi durumdadır. Bu cephede kuzeye bakan, boydan boya bir balkon çıkmasının uzandığı, cephenin üst hizasında sıralanan konsollardan anlaşılmaktadır. Bu balkon yalnız kuzey cephede bulunmakta, üç taraftan da bu binayı dolaşmaktadır.

Yan kanatlar ve merdiven kulesi daha büyük kesme taşlardan yapılmıştır. Duvarlar kaplamalı ve içleri harçlı moloz dolgudur. Merdiven kulesinin ortasında taştan bir merkez mihverdi bulunmakta ve bunu dolanarak yukarıya çıkan merdiven veya rampanın izi yan duvar yüzeyinde görülebilmektedir. Bu merdiven veya rampanın üstünün beşik tonozlu olduğu da kalan izlerden anlaşılmaktadır. Bu merdiven, yapının esas önemli mekânlarının bulunduğu yukarı balkonlu kata, belki de onun üstünde olan bir kat veya terasa da çıkışı sağlıyordu.

Sonuç olarak, Kappadokia Kralı Arkhelaos, Elaiussa (Ayaş)'da, bir residencé yaptırmış ise de, bunun nerede olduğu bilinmez. Elaiussa'nın bugünkü Ayaş'ta olduğu ve Ayaş'ın da Akkale'ye 8 km. uzaklıkta olduğu düşünülecek olursa, Kappadokia Kralının Elaiussa'daki residencé'nin burası olması olasılığı kuvvetlenir. Oldukça geniş bir bölgeye yayılan Elaiussa - Sebaste şehri kalıntıları arasında büyük bir saraya işaret eden yapı yoktur. Buna karşılık Akkale her bakımdan bu özelliklere sahip görülmektedir. Kappadokia kralının Elaiussa şehrini Sebaste adı ile yeniden kurdururken, sahil sarayını şehrin içinde değil, dışında yaptırmış olması olasıdır. Akkale'deki bina bu koşullara uygun görülürse de Erken Bizans Devrine inen bazı binaların varlığı da göz ardı edilmemelidir. Yine de bütün bunlar Akkale'deki binanın saray olması özelliğini değiştirmez ve şöyle açıklanabilir: Kappadokia Kralı Arkhelaos'un sarayı, 4. yüzyılda Hristiyanlaşmış olarak bir süre daha kullanılmış olmalıdır.

AKKALE YÜZEY ARAŞTIRMASI 1999

Mehmet İ. TUNAY*

Akkale is located in the city of İçel within the borders of Erdemli-Kumkuyu village. There has been a surface study done with permission of Ministry of Culture in September 20 -25 by a small group of five which included a representative from the Ministry of Culture; Mr. Mehmet Şener (archeologist, Museum of İçel), art historians; Mr.Kayahan Özkan, Mr. Akin Tuncer, Mr. Yusuf Örs and I. This study in Akkale consisted of taking the drawings of the facade of the northern wall of the palace, remeasuring the ruins at the northside and the surface study (Drawing: 1, 2, 3).

I would like to thank the persons who gave permission, and those who actually worked with me and who gave financial support to this study¹.

Discussions of the Palace

- First, English Admiral F. Beaufort (F.Beaufort, *Karamania or a brief Description of the South Coast of Asia Minor in the years 1811-1812*, 2nd print, London 1818, pg.253-254). After talking about Ayaş in 1811-1812 and after pointing that Elaiusse is Sebaste. He says that "four miles east of the shore there is a palace or fortification, which still has arches, balconies, little towers and spiral stairs".

- Irby and Mangles while going west from Tarsus talk about coming across a wide area of ruins (Ch.L.Irby & J.Mangles, *Travels in Egypt and Nubia, Syria and Asia Minor, during the years 1817 and 1818*, London 1823, pg.511-513). "The ruin is overlooking the sea, and consists of many buildings. Largest among these buildings has a spiral staircase, facades are decorated with niches inside arches. It is not clear if this is a big Christian church or a palace".

- After Silifke French traveler L. de Laborde stops in Akkale in 1926 (L. de Laborde, *Voyage de L'Asie Mineure*, Paris 1838, I, pg.134) they come across a "large building" which they could not identify and guessed that was a "church".

- Akkale is mentioned briefly by traveler Comte A. Pourtales in his notes in 1843 (although we know about him suspecting that this is palace but because his notes are not published not too much more can be learned from them).

- Russian geographer Tschichatschaf in 1853 after passing through Ayaş comes to Akkale (P.de Tschichatschaf, "Lettre sur les antiquites de L'Asie Mineure adreesee a M.Mohl". *Journal Asiatique* V. period, IV.1854 pg.137) writes only one line and point out two buildings made of stones.

* Dr.Mehmet İ. TUNAY, Ataköy 9.Kışım S 2-A / D 24 -İstanbul/TÜRKİYE

1 : I thank Mr.Mehmet Başman Board of Directors Kavaklıdere Wines, for their financial support and for his help in realization of this project.

- Langlois in 1861 mentions Akkale by name and gives a drawing of the place, this is the oldest picture of Akkale (V.Langlois,Voyage dans La Cilicie, Paris 1861 , pg.232 and plate 14).

Heberdey-Wilhelm in 1896 (especially Wilhelm says that with its imposing appearance this well preserved building could be a magnificent castle)(R.Heberdey-A.Wilhelm, "Reisen in Kilikien ausgeführt 1891 und 1892". *Denkschriften der Wiener Akademie-Phil.-Hist.Klasse* XLIV 1896 pg.51).

- Alishan in 1899 talks about two stone buildings in Akkale (L.Alishan, *Sissouan on L'Armene-Cilicie, Description geographie et historique*, Venise 1899, pg.66 and pg.414) This information is taken from Beaufort.

- Miss Bell in 1906 talks about a cross planned building in Akkale (Gertrude L.Bell, "Notes on a Journey through Cilicia" *Revue Archeologique* 4,period, VIII 1906, pg.397-402). A photo of the main building is from the private archives of the Upon Tyne University of Newcastle is very important as it shows the long halls of the main building in the middle are covered with vaults.

- Ward-Perkins in 1958 say; "ruins of an elegant fortress or well fortified palace" (J.B.Ward-Perkins, notes on the structure and building methods of early Byzantine architecture, in this book: D.Talbot-Rice, *The Great Palace of the Byzantine Emperors, Second Report*, Edinburg 1958, pg.83-96)

- Ritter in 1959 repeats Beaufort (C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien, IX.Klein Asien*, II Berlin 1959, pg.347)

- Feld in 1965 stops by Akkale and studies this place (O.Feld, *Beobachtungen an Spätantiken und frühchristlichen Bauten in Kilikien - Bericht über eine Reise, Römische Quartalschrift*, LX,L/2 1965, pg.134-137)

- Eyice in 1981 talks about Akkale during the 8th Congress of Turkish History (S.Eyice. "Elaiussa-Sebaste: Akkale near Ayaş" VIII T.T.K. Ankara 1981 v.II, pg.865, etc)

- Hellenkemper in 1984 introduces Akkale with a summary from Eyice (H. Hellenkemper, *real Lexikon zur Byzantinischen Kunst* 4 1984 pg.182-356 summary 306-308

- Eyice in 1986 repeats his 1981 8th Congress paper in summary (S.Eyice "Akkale in der Nähe von Elaiussa-Sebaste (Ayaş) Studien zur Spätantiken und Byzantinischen Kunst" *Friedrich Wilhelm Deichmann Gewidmet*, Teil I, Band 10 Mainz 1986 pg.63 etc).

- Hild-Hellenkemper in 1990 (R.Hild - H.Hellenkemper, "Kilikien und Isavrien", *Tabula Imperii Byzantini*, Band 5,1990, pg.165 etc) talk about Akkale and the palace briefly.

- I in 1995, 1998 and 1999 talk about Akkale and the palace while doing the surface survey of the Silifke Area and finished the drawing of the north facade of the palace and (Mehmet I.Tunay, "Silifke ve Çevresi Yüzey Araştırması 1995", XIV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* I. pg.325-338, summary pg.327 and 331) (Mehmet. I. Tunay, Akkale Yüzey Araştırması 1998, XVII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, pg.55-56)

Architecture of the Palace (Figs. 1, 2, 3, 4, 5, 6)

Palace is a very big two story building. Facing south, Mediterranean. Building has two wings on east and west side extending in the north-south direction. These wings which each have a different plan open to the south with a high arch. East wing has a corridor which is covered with vaults its floor is sloped up with a ramp toward north. At the very north end of this wing there are monumental looking spiral stairs. West wing has more destruction from what is left of it it is understood that this wing is larger than the other and inside had rectangular rooms with vaulted roofs. The area

between these wings is about 25 meters wide and has vertical sections with vaults. Debris from fallen ruins makes it impossible to study and make exact plans of especially the south side which expands between the two big arches.

Although the north side is almost all intact the side which is facing the Mediterranean Sea is just the opposite and almost all in ruins. Thus we may think that this side had colonnades, pillars or arched galleries. Perhaps there was such a gallery in the first floor as well. Building was opening to a garden which was reaching towards the sea. This middle section in far north had a space with vault which can be seen today. Here on the north wall there are nine niches with arches had been opened to offset the pressure of vault four windows inside these niches were making impossible for this long vaulted hall to get the northerly wind. These windows were opened too low.

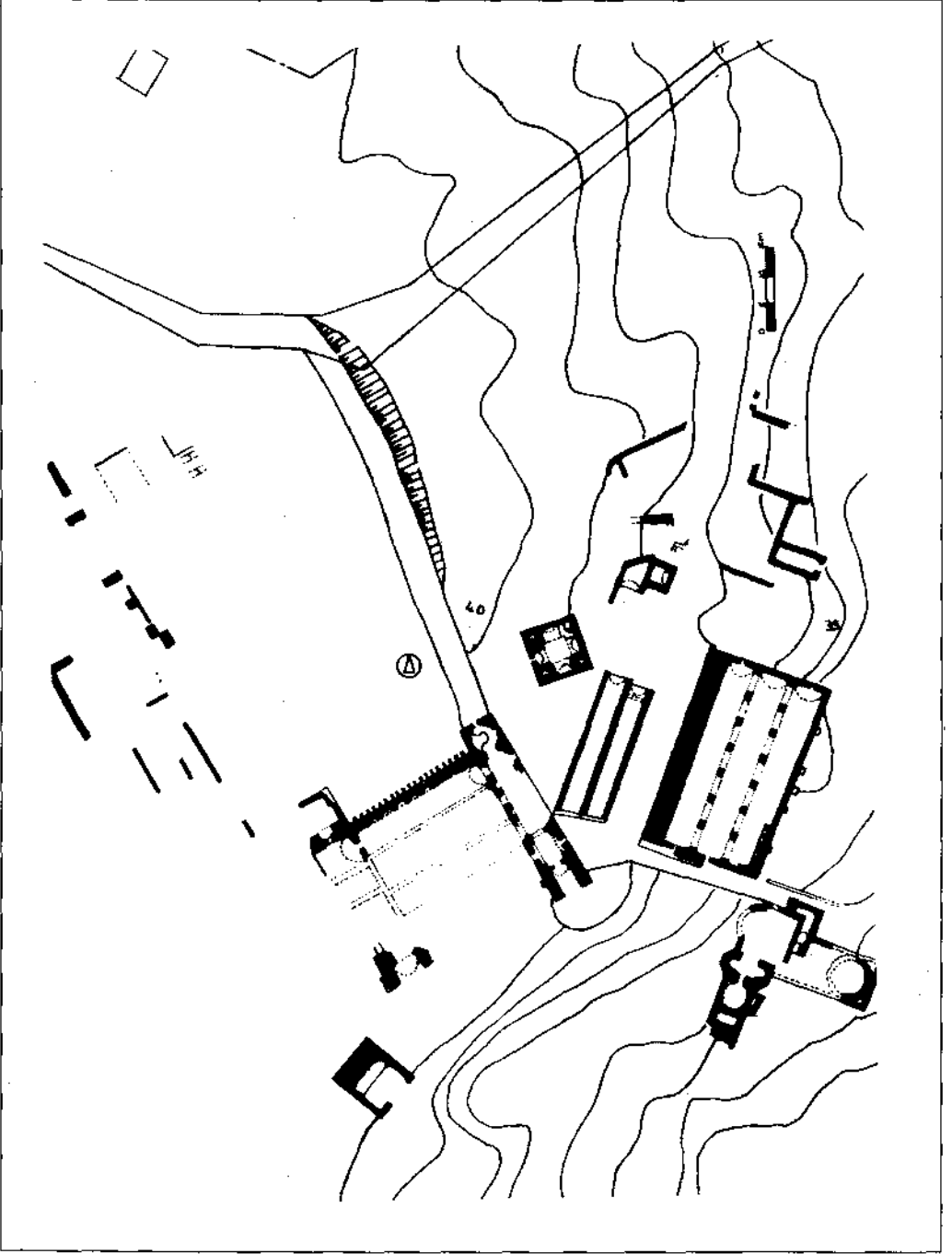
Facade of the north wall is made up of small stones. The wall today is in good condition. Upper part of the facade has a line of console which indicates that there was a balcony on three sides of the building facing north, east and west.

Side wings and tower of the stairs are made from bigger stones. In the center of the stair tower there are signs of a ramp or a staircase, going up the wall these signs can be seen on the face of the wall. Leftover signs also tell us that these stairs were covered with vaults too. These stairs were leading to the more important parts of the building level with the balcony or maybe to a terrace over it.

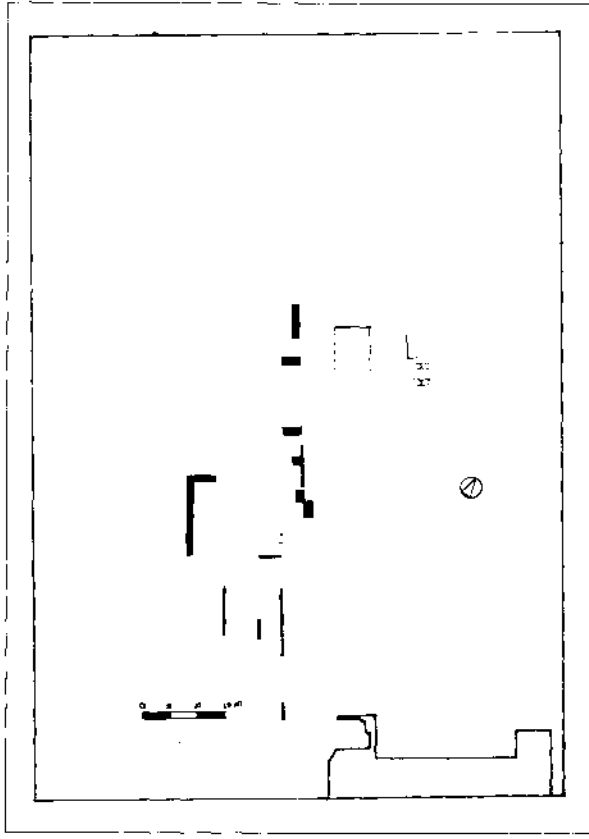
As a result; Archelaos I King of Cappadocia had a residence made in Elaiussa (Ayaş) but whereabouts is not known. If we think that Elaiussa is in Ayaş and Ayaş is 8 km. to Akkale this is the Elaiussa residence of King Archelaos I. Elaiussa-Sebaste ruins spread into a very wide area and there is no building in it which indicates a palace. On the other hand Akkale looks as though it has many of these properties. It is possible that King Archelaos I, while he was rebuilding the city of Elaiussa with name of Sebaste had the place built outside the city by the shore.

The building in Akkale seems to fit these conditions but we must not forget the existence of some buildings from the Early Byzantine Era. All of these won't change this building's possibility of being a palace and the following statement can be made; The Palace of King of Cappadocia was used in the 4th century as a Christian building.

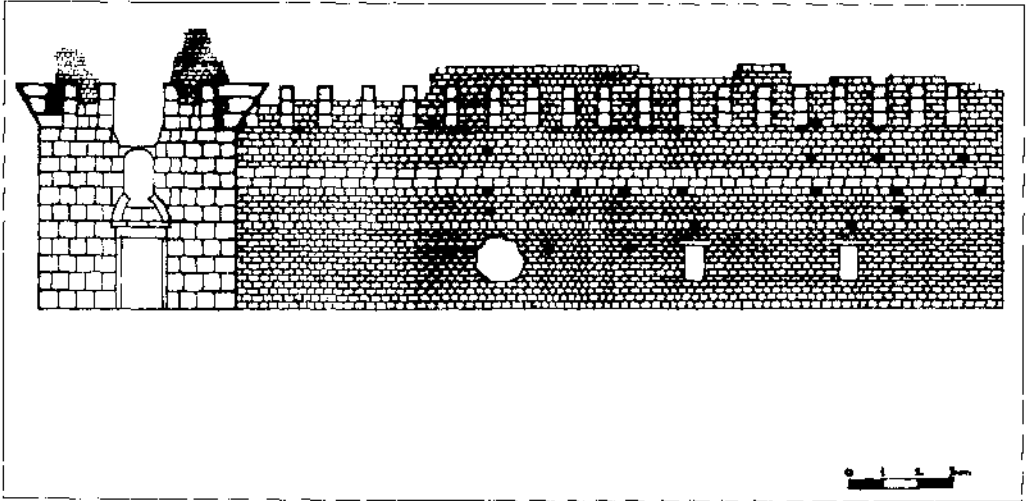

Çizim 1: Akkale genel 1999

Çizim 2: Kuzeydeki kalıntılar

Çizim 3: Sarayın kuzey duvarının dış cephesi

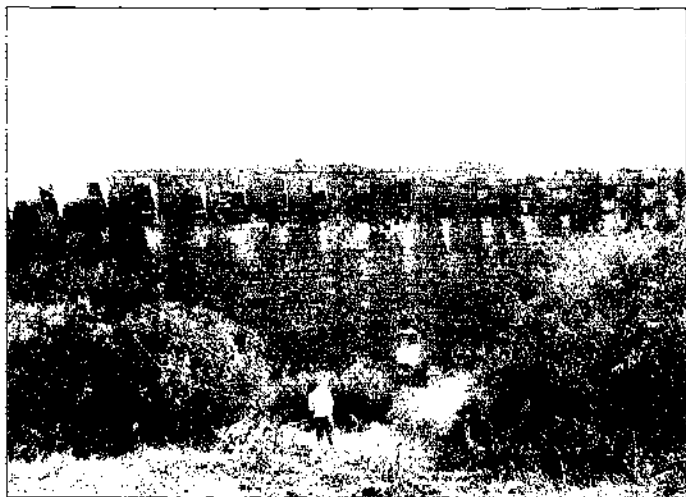
Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

AKSARAY ÇEVRESİ OSMANLI DÖNEMİ HIRISTİYAN KİLİSELERİ

M. Sacit PEKAK*

Bizans Döneminde "Kappadokia teması" olarak tanımlanan bölgedeki günümüz yerleşimlerinde bulunan ve Osmanlı Dönemi Hıristiyan dinî mimarisini konu alan araştırmalarımız 1996 yılında başlamıştır¹; bu konu çerçevesinde Nevşehir ve Niğde illerindeki eserler yayınlanmıştır². Araştırma kapsamında üçüncü merkez olarak Aksaray ve bu ile bağlı yerleşimler ele alınmıştır; 26-28 Haziran 1998 ve 24-26 Nisan 1999 tarihlerinde, öğrencilerimle bölgede yaptığım çalışmalar bu yazının konusunu oluşturmaktadır³.

19. yüzyılda Aksaray'ı ziyaret etmiş olan Batılı seyyahlardan bazıları, yerleşimde gayrimüslim vatandaşların varlığından ve bunlara ait kiliselerden bahsetmiş olsalar da, Aksaray merkezde günümüze ulaşabilen Osmanlı Dönemine ait kilise bulunmamaktadır: 1837'de Aksaray'a gelen Hamilton, burada 600-700 hane bulunduğunu, bunların çoğunun Türklere, on kadarının da Ermenilere ait olduğunu belirtmektedir⁴. Ainsworth, Aksaray'da yaşayan Hıristiyan halkın yakındaki bir köyde kutlanan bayram için oraya gittiklerini belirtmektedir⁵. Seyyah, bayram kutlanan köyün ismini vermese de, burasının Aksaray'a yakınlığı ve 19. yüzyılda gayrimüslimlerin yaşadığı bilinen Helvadere, Güzelyurt (Gelveri) veya Akyamaç'tan (Kanatolla/Genedella) biri olması muhtemeldir. Sarre, Aksaray'da 500 kadar Ermeni'nin yaşadığını, evlerinin çok güzel olduğunu ve kiliselerinde Yunanca bir mezar kitabesinin bulunduğunu söylemektedir⁶. 1882-83 tarihli Konya Vilayeti Salnamesi'nde, Aksaray'da 1259 Rum, 158 Ermeni, 22 Protestan ve 5 Kipti'nin yaşadığı ve yerleşimde 7 kilisenin bulunduğu belirtilmektedir⁷. Görüldüğü

-
- * Doç. Dr. M. Sacit PEKAK, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Beytepe, Ankara/TÜRKİYE
- 1 Araştırma projemizi üç yıl boyunca maddî olarak destekleyen Hacettepe Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'na teşekkür ederim.
- 2 S. Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi 1: Nevşehir ve Çevresi", Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. cilt, Ankara 1998, 1-43; aynı konunun genişletilmiş baskısı için bkz.: S. Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi -I- Nevşehir ve Çevresi (1)", *Arkeoloji ve Sanat* 83 (1998), 12-21; S. Pekak, "Kappadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi -I- Nevşehir ve Çevresi (2)", *Arkeoloji ve Sanat* 84 (1998), 14-23; S. Pekak, "18.-19. Yüzyıllarda Niğde ve Çevresinde Hıristiyan Dini Mimarisi", Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. cilt (25-29 Mayıs 1998 Tarsus) Ankara 1999, 25-48; yayında sayfa kısıtlaması olduğu için eserlerin tümü tanıtlanamamıştır; çalışmanın tam metnini bir başka dergide yayınlanacaktır.
- 3 Bölgede yaptığımız çalışmalar sırasında Ozancık Kasabası sınırları içinde 'Gelesin' veya 'Göztesin' adı verilen bölgedeki Bizans Dönemine ait kayaya oyma bir manastır, ayrıca Ozancık'ın hemen yakınında Örsele Höyük civarında yine kayaya oyma tek nefli bir diğer kilise ve Niğde'ye bağlı Kireli Köyü'nde Erken Bizans Dönemine ait olduğunu düşündüğümüz serbest haç planlı üçüncü bir kilise tespit edilmiş ve tümünün plan-kesitleri çizilmiştir; bu eserler tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.
- 4 W.J. Hamilton, *Researches in Asia Minor*, London 1842, 22.
- 5 W.F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia and Armenia*, II, London 1842, 197.
- 6 F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, Berlin 1896, 92-95.
- 7 Kış: M. Görür, *Anadolu Selçuklu ve Beylikler Döneminde Aksaray Şehri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1991, 14.

gibi Aksaray, komşusu Niğde ve Nevşehir göz önüne alındığında daha az oranda gayrimüslim barındıran bir şehirdir. Salmamede belirtilen yedi kilisenin izi dahi günümüze gelememiştir⁸.

Aksaray çevresindeki yeleşimler araştırıldığında, sadece dört köyün 19. yüzyılda yoğun olarak Hristiyan nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu köyler arasında Güzel-yurt zengin tarihi ve çok sayıdaki kilisesiyle, burada tanıtacağımız diğer üç yerleşimden ayrılmaktadır.

Güzelyurt'taki kiliselerden bir kısmı daha önceki yayınlarımızda tanıtıldığı ve yerleşimdeki çalışmalarımız halen devam ettiği için burada ele alınmayacaktır⁹.

HELVADERE

Hasandağı'nın (Argaios) kuzey eteklerindeki Helvadere Kasabası Aksaray'ın 24 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Şehrin hemen yakınındaki Mokissos (Nora/Viranşehir) önemli bir Ortaçağ yerleşimidir ve araştırmacılar Helvadere'nin, Mokissos'un terkedilmesinden sonra kurulduğu görüşündedirler¹⁰. Yerleşimin yakın çevresinde Orta veya Geç Bizans dönemlerine ait kayaya oyma kiliseler bulunmaktadır¹¹. Hamilton, Helvadere'de 50 Türk, 15 Rum evi olduğunu, Rumlar'ın kiliseleri olmadığı için çok üzülüklerini belirtmektedir¹². Yerleşimde vaktiyle 90 hanelik Rum nüfus bulunduğunu, Hristiyan din adamlarının açtığı okulda Türk çocuklarının Rumca öğrendiğini söyleyen Konyalı'nın da belirttiği gibi Helvadere ve çevresinde ciddi ve uzun bir çalışma yapılması gerekmektedir¹³.

Yeni Camii/Kilise Camii/Aziz Nikolaos Kilisesi (?)

Helvadere'yi İhlara Köyü'ne bağlayan karayolunun doğusundaki bir tepenin üzerinde, Zafer Mahallesi'nde yer alan kilise günümüzde Yeni Camii adıyla ibadete açıktır (Resim: 1). Çevresindeki günümüzde harap olan yapılar olasılıkla Konyalı'nın sözünü ettiği kilisenin okul binalarıdır.

Yapının inşa tarihini, banisini ve kime ithaf edildiğini belirten bir kitabesi yoktur. Ancak Konyalı, narteksin güneydeki sütun başlığında 1879 tarihli bir kitabe bulunduğunu belirtmiştir¹⁴. Hild ve Restle, Lebides'i kaynak göstererek, kilisenin Aziz Nikolaos'a adandığını ve bir Bizans kilisesinin üzerine, eski malzemeler kullanılarak inşa edildiğini öne sürmektedirler¹⁵.

8 Güzelyurt ilçesi bir yana bırakılacak olursa, Aksaray ve çevresinde tespit edilebilen, Osmanlı Dönemi kiliselerinin sayısı sadece üçtür; buna karşılık Nevşehir ve çevresinde sekiz kilise, bir manastır ve bir kilisesi yıkılmış çan kulesi; Niğde ve çevresinde 25 kilise ve manastır tespit edilmiştir bkz. Pekak 1998; Pekak 1999 (dipnot 2).

9 S. Pekak, "Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans/Post-Bizans Dönemi Eserleri 1", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* cilt 10/sayı 2/Aralık 1993, 123-160; S. Pekak, "Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans/Post-Bizans Dönemi Eserleri 2", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* cilt 11/sayı 1-2/ Aralık 1994, 176-216. 1980'li yıllardaki çalışmalarımız sırasında tespit edebildiğimiz on yedi tek nefli, yedi çift nefli, bir üç nefli, bir serbest haç planlı ve iki kapalı Yunan haçı planlı toplam yirmi sekiz kiliseye ek olarak, 1999 yılında gerçekleştirdiğimiz çalışmalar sırasında yeni tespit edilen ve önceki çalışmalardaki yapıların plan tiplerini tekrarlayan yirmi dokuz kilise ile, Güzelyurt'taki kiliselerin sayısı elli yediye ulaşmıştır. Çoğu kayaya oyma olan bu kiliseleri toplu halde bir kitapta yayınlamayı düşünmekteyiz. Anadolu'nun başka hiç bir yerleşiminde bu kadar çok sayıda kilise, bilebildiğimiz kadarıyla, bulunmamaktadır. Bu da Güzelyurt'un gerek Ortaçağ gerekse Osmanlı Döneminde çok önemli bir Hristiyan yerleşimi olduğunu ortaya koymaktadır. Güzelyurt'taki yapılar, ayrı bir yayının konusu olacağından bu yazıda bunlara değinilmeyecektir.

10 F. Hild ve M. Restle, Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebastia und Lykandos), *TiB.* 2, Wien 1981, 188; Mokissos'taki kiliseler için bkz. M. Restle, Studien zur Irünbyzantinischen Architektur Kappadokiens" *Tabula Imperii Byzantini*, Band 3, 2. cilt, Wien 1979; Viranşehir ve buradaki kiliseleri konu olan son yayın olarak bkz.: A. Berger, "Viranşehir (Mokissos), eine byzantinische Stadt in Kappadokien", *Istanbul Mitteilungen*, 48 (1998), 349-429, Tafel 45-62.

11 Hild ve Restle 1981 (Dipnot 9), 188.

12 Hamilton 1842 (dipnot 4), 77.

13 İ.H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, 3 cilt, İstanbul 1974, 2. Cilt, 1947, 1950.

14 Konyalı 1974 (dipnot 12), 1949. Yazar kilisenin 1962 yılında camiye çevrildiğini, dönemin belediye başkanının elinde Yunanca harflerle basılan Türkçe olarak basılmış 1902 yılına ait bir incil gördüğünü, incil'in daha sonra Aksaray Müzesi'ne hediye edildiğini bildirmektedir.

15 Hild ve Restle 1981 (dipnot 9), 188.

Kilise doğu-batı doğrultusunda üç nefli bazilikal planlıdır (Çizim: 1). Kareye yakın dikdörtgen planlı *naos* doğuda içten ve dıştan yuvarlak üç *apsis*, batıda bir nartekisle sonuçlanır¹⁶.

Naos ikişerden iki sıra cingi taşından yekpare sütun ile üç nefe ayrılmıştır (Resim: 2). Sütunlar kare kübik kaidelere oturmaktadır; ancak caminin ahşap zemini altında kalmışlar. Sütunlar birbirlerine, basit kare kübik başlıklar üzerine oturan sivri kemerlerle bağlanır. Sütunlar kuzey ve güneyde duvar içine gömülü konsollara yine sivri kemerlerle bağlanmaktadır. Nefler, orta nef daha yüksek olmak üzere takviye kemerleri ile desteklenen tonozlarla örtülüdür (Resim: 3).

Naosun kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı simetrik, eş boyutlarda, yuvarlak kemerli nişler içine alınmış dikdörtgen üçer açıklık yer almaktadır. Güney duvarın batısındaki açıklık örülüdür ve cami imamının belirttiğine göre, burası batıdaki *gynekaiona* çıkışı sağlayan orijinal merdivenin bulunduğu açıklıktır. *Naosun* batı duvarı ekseninde, yuvarlak kemerli niş içine alınan dikdörtgen kapı nartekse açılmaktadır, kapının sivri kemerdeki beton merdiven, narteksin üzerini kaplayan ve günümüzde kadınlar mahfili olarak kullanılan *gynekaiona* çıkışı sağlamaktadır.

*Naostan apsis*e bir basamakla çıkılmaktadır. Ana *apsis* diğerlerinden daha geniş ve yüksektir. Ana *apsis*in ekseninde yarı yuvarlak bir, bunun iki yanında güneydeki orijinalliğini yitirmiş iki dikdörtgen niş bulunmaktadır. Ortadaki nişin üzerinde yuvarlak kemerli bir pencere vardır. *Diakonikon* ve *protesis*in eksenlerindeki pencereler örülüdür. *Protesis*in kuzey, *diakonikonun* kuzey ve güney duvarlarında dikdörtgen nişler yer almaktadır. *Naosun* doğu duvarında üst seviyede yuvarlak kemerli bir pencere bulunmaktadır.

Cami kullanımı için *naosun* güneybatısına ahşap minber, güney duvarın ortasındaki açıklığın önüne bir mihrap nişi eklenmiştir.

Narteks, batıda dört destek üzerine oturan dört kemerle üç bölüme ayrılmıştır. Kemerler doğuda duvara gömülü konsollar üzerine oturmaktadır. Destekler ve damla sarkıtlı kare kübik başlıkları, *naosta* olduğu gibi yekpare cingi taşındandır. Narteksin üç bölümü de aynalı çapraz tonozlarla örtülüdür. Kaideler yeni dökülen beton zeminin içinde kalmış olmalıdır. *Naosa* açılan kapının üzerindeki dikdörtgen nişin içinde olasılıkla kitabe yer almaktaydı, ancak günümüzde boştur.

Yapının kuzey ve güney cephelerinde, içteki bölünmeyi yansıtan duvar payeleri bulunmaktadır. Güney cephede, batıdaki açıklığın üzerinde ikinci bir kitabe yeri mevcuttur, ancak burada da günümüzde kitabe bulunmamaktadır.

Kilisenin inşasında sarı kesme taş ve yörede cingi taşı olarak adlandırılan siyah volkanik taş kullanılmıştır (Resim: 4). Kırmalı çatı yeni kiremitlerle kaplanmıştır.

AKYAMAÇ (KANATOLLA/GENEDALA)

Aksaray'ın 32 km. güneydoğusundaki Akyamaç Köyü, Güzeyurt'a 3 km. uzaklıkta, ovaya hakim bir tepe üzerinde kurulmuştur. Araştırmacılar yerleşimin, Gregorios Nazianzos'un metinlerinde geçen Khorion ile ses uyumunu dikkate alarak, burasının Kanatolla olduğunu öne sürmektedirler¹⁷. Konyalı, biri Kanuni Sultan Süleyman, diğeri Sultan III. Murad Dönemine ait iki defterde, yerleşimin adının "Genedalla" olarak geçtiğini belirtmektedir¹⁸.

Yeni Cami/ H. Georgios Kilisesi

Yerleşimin Yukarı Mahalle olarak bilinen semtinde yer alan yapı, cami olarak ibadete açıktır (Resim: 5). Doğubatı doğrultusunda uzanan kilise üç nefli bir bazilikadır

16 Kilise, narteks dahil dıştan dışa 18.50 m. uzunluk, 11.00 m. genişliktedir. Beden duvarları 0.80 m. kalınlığa sahiptir.

17 Kşl : Hild ve Hestle 1981 (dipnot 9), 198; Ruge, ise kaynaklarda geçen Kanatolla'nın Kappadokya'da olduğunu, ancak yerinin tam olarak bilinmediğini belirtmektedir Bkz. Ruge, "Kanatolla", *Paulys Real-Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart* 1919.

18 Konyalı 1974 (dipnot 12), 1809.

(Çizim: 2)¹⁹. Kareye yakın dikdörtgen planlı *naos* ikişerden iki sıra sütunla üç nefe ayrılmıştır (Resim: 6). Orta nef yan neflerden geniş ve yüksektir; yan nefler takviye kemerleriyle desteklenen beşik tonozlu, orta nefin orta bölümü pendantif geçişli kubbe, doğu ve batı bölümleri beşik tonoz örtülüdür. Kare kübik kaidelere oturan sütunlar yekpare Aktaş taşındandır. Sütunlar sivri kemerlerle birbirlerine, yuvarlak kemerlerle beden duvarlarına bağlanmaktadır. *Naosun* kuzey ve güney duvarlarında, üst seviyede, ekserinin batısında yuvarlak nişler içine alınmış dikdörtgen birer pencere bulunmaktadır. Kuzey duvarda, batıdaki sütun hizasındaki basık kemerli kapı günümüzde örülüdür. Yüksek kasnağın kuzey ve güneyinde eş büyüklükte birer dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

Naos doğuda üç *apsis*le sonuçlanır. Ana *apsis* diğerlerinden yüksek, geniş ve derindir. *Apsis*lerin eksenlerinde, üst seviyelerde birer pencere bulunmaktadır, ancak pastophorion hücrelerinin *apsis*lerindeki -yapının doğusu toprakla dolu olduğu için- pencereler örülüdür. Ana *apsis*in kuzey duvarında iki, güney duvarında bir, *protesis* *apsis*inin kuzey duvarında bir dikdörtgen niş bulunmaktadır.

Batıdaki narteks, batıdaki dört sütundan doğuya atılmış kemerlerle üç bölüme ayrılmıştır; kemerler duvarda yüzeyden çıkıntı yapan konsollara oturmaktadır. Narteksin yan bölümleri çapraz, orta bölümü aynalı çapraz tonozla örtülüdür. Günümüzde sütunların arası örülmüş ve kapalı bir son cemaat yerine dönüştürülmüştür (Resim: 7). Narteksin doğu duvarı ekseninde haç biçimli niş içine alınmış dikdörtgen kapı orta nefe açılmaktadır. Sütunlar *lotus* biçimli başlıklar taşımaktadır.

Yapı içten ve dıştan sıvasız olduğu için malzeme-tekniki iyi anlaşılabilmektedir: Düzgün kesilmiş taşların yüzeyleri taraklanmıştır. Duvarlar yer yer beton kullanılarak onarılmıştır. *Naos* zemini cami kullanımı sırasında ahşapla kaplanmıştır.

Kilisenin kuzeyinde, olasılıkla kilisenin müstemilâtı olan bir yapı kalıntısı bulunmaktadır. Güney cepheye yeni inşa edilen ve üst seviyede kilise duvarıyla bitişen Kuran kursu binası, köylülerin söylediğine göre, burada mevcut olan eski bir yapının temelleri üzerine inşa edilmiştir.

Çift pahlı çatı Marsilya kiremitiyle örtülüdür. Kubbenin tepesindeki deliğe yerleştirilen ve olasılıkla başka bir yerden getirilen mermer sütun parçasının üzerinde 1894 tarihli dokuz satırlık bir yazıt bulunmaktadır (Resim: 8):

Λ / Ν Χ Μ Ι / Β
Β Σ Α Ν Τ Σ Ν Ο Φ Υ Τ Υ
Δ Ε Π Τ Ρ Χ Ν Τ Σ / Σ Υ Φ ς
Μ / Ι Ρ Μ / / / / / / / Β Ρ Σ Ν Ε Κ Ι
Σ / / / Π Α Π / / / / / / / Ρ Ε Μ Ι Α Σ
Θ Η Θ Ι Λ Χ Ρ / / / / / / / Α Ψ / /
1 8 9 4 Ι Ν / / / Κ Ε Ε / / Κ Ε Ν Ε Τ Α Λ
Α Ν Ρ Γ Π Σ Σ Β Β Α Χ Ρ Η /
Λ / Δ Δ Σ Κ Α Ο Σ +²⁰

Transkripsiyon:
SULTANU HAMİT II
VASİLEVANDOS NEOFİTU
DE PATRİHARHEVANDOS ....
.....
.....PAP İEREMIAS

19 Kilise, narteks dahil içten içe 14.90 m. uzunluk, 7.66 m. genişliktedir; duvar kalınlığı 0.75 m.dir. Yapının doğusu dolduğu için bu yöndeki duvar kalınlığı saptanamamıştır.

20 Yazıt, Sayın Epaminodas Kosmas tarafından çevrilmiştir, kendisine teşekkür ederim.

ANARGYROS SAVVA HRI
// DİDASKALOS

Çeviri:
SULTAN HAMİT II'NİN
SALTANATI VE NEOFİTOS'UN PATRİKLİĞİ
ZAMANINDA.....

.....PAP. IEREMİAS
..... AΩ/Δ [=1894]
1894 HAZİRAN 25 KENATAL'DE
ANARGİROS SAVVA HRI
// ÖĞRETMEN

SİVRİHİSAR

Aksaray'ın 36 km. güneydoğusunda, Güzeyurt'u Niğde'ye bağlayan karayolu-
nun yakınındaki Sivrihisar Köyü, Bizans kaynaklarında Greogorios Nazianzos'un doğ-
duğu yer olarak gösterilen "Arianzos" ile eşleştirilmek istenmektedir²¹. Rott, yüzyılı-
mızın başında Sivrihisar'da Aziz Gregor ve Aziz Trias adında kayaya oyma iki kilisenin
yeni onarıldığını belirtmektedir²². Bugün köyde cami olarak kullanılan ve aşağıda tanı-
tılacak olan yapının Rott'un bahsettiği kiliselerden biri olup olmadığı, hatta 19. yüzyıla
mı yoksa Ortaçağa mı ait olduğu anlaşılamamıştır. Ancak, Rumların Büyük Mübade-
le'ye kadar burada yaşadıkları, kiliseyi kullandıkları ve daha sonra Selanik muhacirleri-
nin buraya yerleştirildiği bilinmektedir²³. Ekonomik nedenlerle dışa göç veren köyde
günümüzde çok az aile yaşamaktadır.

Kilise Camii

Köyün yukarı kısımlarında, bir avlu içinde, günümüzde cami olarak kullanılan
kilise büyük oranda kayaya oyulmuş, güney duvarının bir kısmı ise taşla örülmüştür
(Resim: 9). Kilisenin yapım yılı, banisi ve kime ithaf edildiğini belirten bir kitabesi bulun-
mamaktadır.

Düzgün bir plan yansıtmayan kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı
üç nefli bir bazilikadır (Çizim: 3)²⁴. Dikdörtgen planlı naos, batıdakiler paye, doğudaki-
ler sütun olmak üzere ikişerden iki sıra destekle üç nefe ayrılmıştır (Resim: 10). Naosun
batısında gynekaion, doğusunda, kuzey ve orta nef hizasında yarı yuvarlak bir apsisle
sonuçlanmaktadır.

Nefleri ayıran kayaya oyma destekler kuzeyde duvara, güneyde konsollara,
batıda gynekaionu ayıran kare kesitli payelere oturmaktadır²⁵. Destekler birbirlerine
ikiz kemerlerle bağlanmaktadır (Resim: 11). Orta nefin doğu bölümü kubbe (Resim:
12), diğer bölümler ise beşik tonozla örtülüdür.

Naosun sadece güney duvarında açıklıklar bulunmaktadır. Bu açıklıklardan batı-
daki yapıya girişi sağlayan kapı, doğudaki üçü ise, dışa daralan penceredir. Doğudan
ikinci ve üçüncü pencereler arasında dikdörtgen kesitli mihrap nişi bulunmaktadır.

21 H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Psidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, 281; Hild ve Restle 1981 (dipnot 9), 150.

22 Rott 1908 (dipnot 17), 277; Konyalı 1974 (dipnot 12), 2058'de Sivrihisar'da üç kilisenin bulunduğunu, birinin tama-
men tahrip olduğunu, diğerinin camiye çevrildiğini, üçüncüsünün ise "Kocakaya"nın önünde olduğunu isim vermek-
sizin belirtmektedir.

23 Konyalı 1974 (dipnot 12), 2058.

24 Düzgün bir plan yansıtmayan kilise içten içe 17.33 m. uzunluk, 10.20 m. genişliktedir.

25 Kemerlerin kuzey duvardaki duvar payelerine değil de doğrudan duvarlara oturtulması mimari açıdan bir acemilik
olmalıdır.

Naostan bemaya bir basamakla çıkılmaktadır. Bemanın düz tavanının ortasında küçük sembolik bir kubbe bulunmaktadır. Oldukça geniş olan apsis yarı yuvarlağının kuzeyinde, zeminden yüksek dikdörtgen bir niş bulunmaktadır. Apsisin güneyinde, düz tavanla örtülü bir mekan (diakonikon ?) ve bu mekânın batısında, onu naostan ayıran 1.40 m. uzunluk, 0.75 m. kalınlıkta bir duvar parçası yer almaktadır. Naosun kuzey ve batı duvarlarında 0.30-0.40 m. yükseklikte bir seki dolanmaktadır.

Batıdaki gynekaionun zemini naos zemininden 0.80 m. yüksektir. Mekâna güneydeki üç basamaklı bir merdiven ile çıkılmaktadır. Gynekaion naostan üç serbest destek ve kuzeydeki duvar payesi üzerine atılmış kemerler ve alttaki parapetlerle ayrılmıştır. Naosta olduğu gibi gynekaionda da kuzey ve batı duvarları bir seki dolanmaktadır.

Yapıdaki tek bezeme ögesi, serbest destekler ile, kuzey duvardaki duvar payelerinin başlıkları üzerindeki zikzak ve iç içe geçmiş kemer motiflerinden oluşan kabartmalardır.

SONUÇ

Dört yıldır Kappadokya'da sürdürdüğümüz çalışmalar sonrasında ele aldığımız üç şehir içinde, 19. yüzyıla ait en az kilise barındıran şehrin Aksaray olduğu tespit edilmiştir. Güzeyurt ilçesi'ndeki kiliselerin bazıları Ortaçağa, bazıları ise 19. yüzyıla aittir²⁶. Bu yazıda ele alınan yapıların hiçbirinde inşa kitabesi bulunmamaktadır; sadece Helvadere'deki kilisenin bugün mevcut olmayan 1879 tarihli kitabesini Konyalı görmüştür²⁷.

Tanıtılan üç kilise, mimarî özellikleri göz önüne alındığında, benzer plan şemaları yansıtmaktadır: Her üç kilise de üç nefli bazilikal planlıdır. Helvadere ve Akyamaç'taki kiliseler kâgir iken, Sivrihisar'daki kilise kısmen kâgir, kısmen kayaya oymadır; planındaki asimetriklik de bundan kaynaklanıyor olmalıdır. Kiliseyi inşa edenler mevcut kayalara kâgir duvarlar ekleyerek, kiliseyi oluşturmuşlardır. İlk iki yapıda kullanılan malzeme, bölgede veya yakın yerlerde bulunan yerel taşlardır. Akyamaç'taki kilisenin doğusu toprakla dolduğu için, doğu cephe hakkında kesin bir şey söylemek zordur, ancak onun da Helvadere'deki kilise gibi doğuda dışa taşkın yarı yuvarlak apsilerinin olması beklenebilir. Sivrihisar'daki kilisenin doğu, kuzey ve batısı doğal kayaların içinde kalmaktadır. Akyamaç ve Sivrihisar'daki kiliselerde kubbe kullanılmış olması ilgi çekicidir. Helvadere'de örtü sistemi tonozdur. Tanıtılan yapılardan Helvadere ve Akyamaç'ta batıda narteks, Sivrihisar'da gynekaion bulunmaktadır. Sadece Sivrihisar'daki yapıda, basit de olsa mimarî plastik bezemeye rastlanmıştır. Bu açıdan bakınca, Aksaray çevresinde saptanan yapılarda, Niğde ve Nevşehir örneklerine oranla bezemeye hemen hiç rastlanmaz.

Yukarıda tanıtılan eserlerin sayısı, Aksaray'ın Osmanlı İmparatorluğu Döneminde, komşusu illere oranla oldukça az gayrimüslim tebaa barındırdığını kanıtlar niteliktedir. Gerçekten de Nevşehir'de sekiz yerleşimde on; Niğde'de yirmi yerleşimde yirmibeş araştırma konusu olan yapı saptanmıştır²⁸.

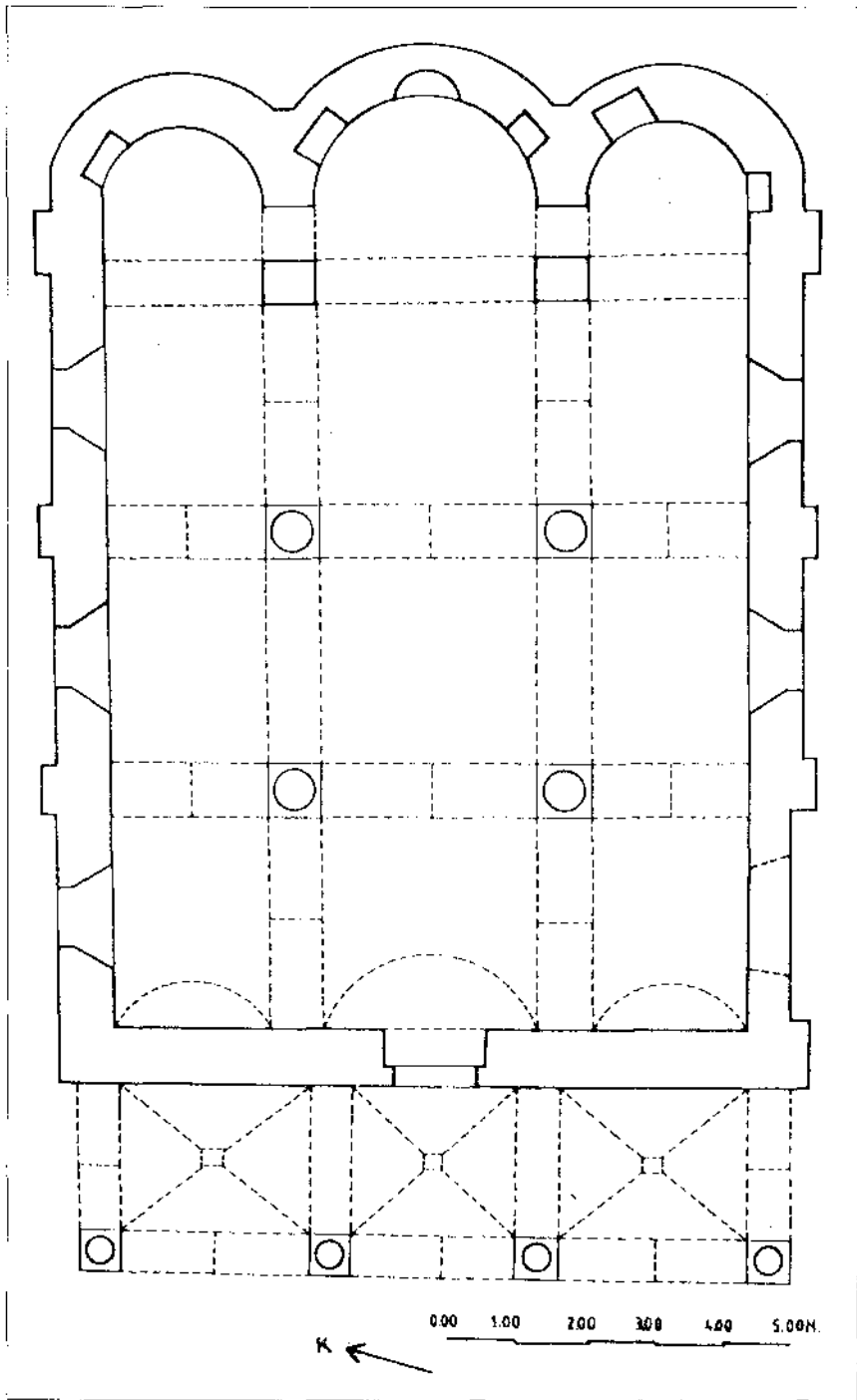
Kappadokya'nın bu konu çerçevesinde şüphesiz en zengin şehri Kayseri'dir. 19. yüzyılda önemli bir Ermeni nüfus barındıran Kayseri ve çevresindeki 19. yüzyıl Ermeni (ve Rum) kiliseleri bundan sonraki çalışma bölgelerimizden biri olacaktır.

Amaçlanan bu çalışmalar da bitirildiğinde, Ortaçağ'da Kappadokya olarak adlandırılan bölgede yer alan Osmanlı Döneminde inşa edilen kiliseler hakkında daha sağlıklı sonuçlar çıkarılabileceği kanısındayız.

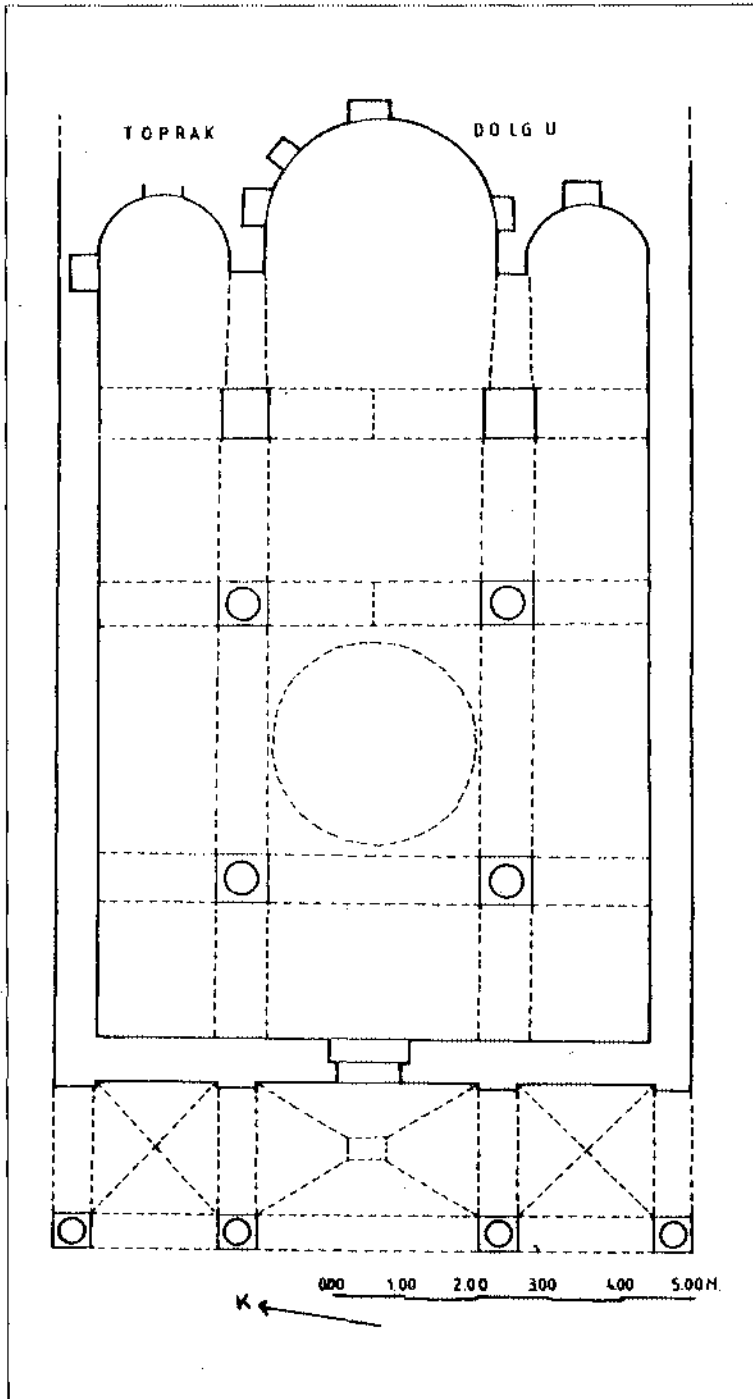
26 Örneğin No. 12 (Yalnız Kilise) olarak tanımladığımız kilisede 1895; No.15 (Kömürlü Kilise)'de 1848, 1849, 1868, 1895 tarihleri; No. 20 (Yüksek Kilise)'de 1894; No. 5 Sıvışlı Kilise'de 1887 tarihli freskolar; No. 6 (Büyük Kilise Camii/Aziz Gregorius Theologos Kilisesi)'nde 1869 ve 1863 tarihi veren yazıtlar bulunmaktadır, bkz: Pekak 1993 (dipnot 8), Pekak 1994 (dipnot 8).

27 Konyalı 1974 (dipnot 12), 1949.

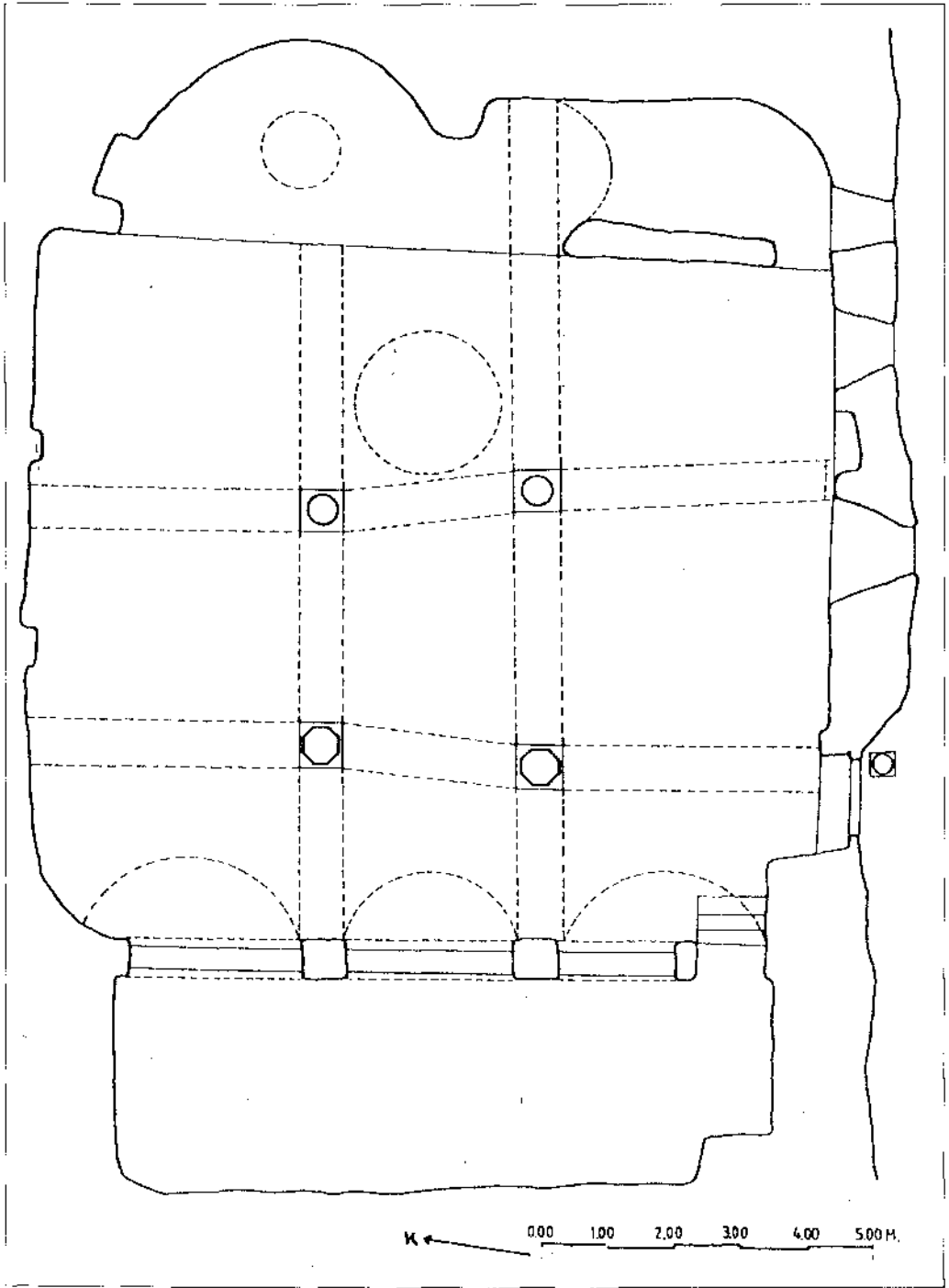
28 Bu sayılara, kaynaklar yoluyla varlığını saptadığımız, ancak günümüze ulaşamamış (örneğin Ürgüp'teki kiliseler) yapılar dahil değildir. Aksaray ve çevresinde ise merkezde olduğu belirtilen, ancak sayısı itibarıyla abartılı bulduğumuz yedi kilise dışında kilisenin varlığına rastlanmamıştır.

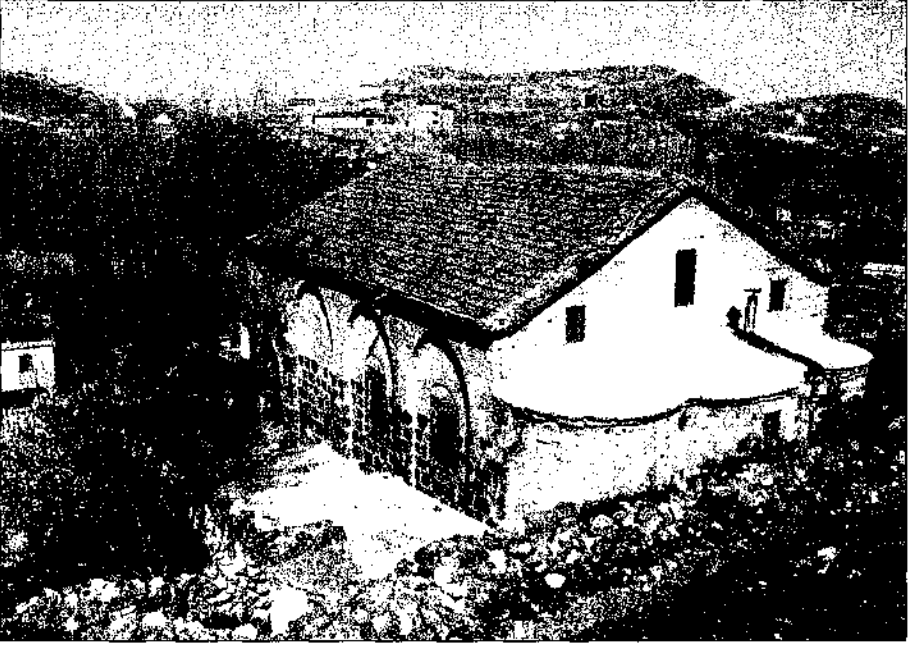
Çizim 1: Helvadere Köyü, Yeni Camii, Kilise Camii / Aziz Nikolaos Kilisesi
(?), plan

Çizim 2: Akyamaç Köyü, Yeni Camii, H. Georgios Kilisesi, plan

Çizim 3: Sivrihisar Köyü Kilise Camii, plan

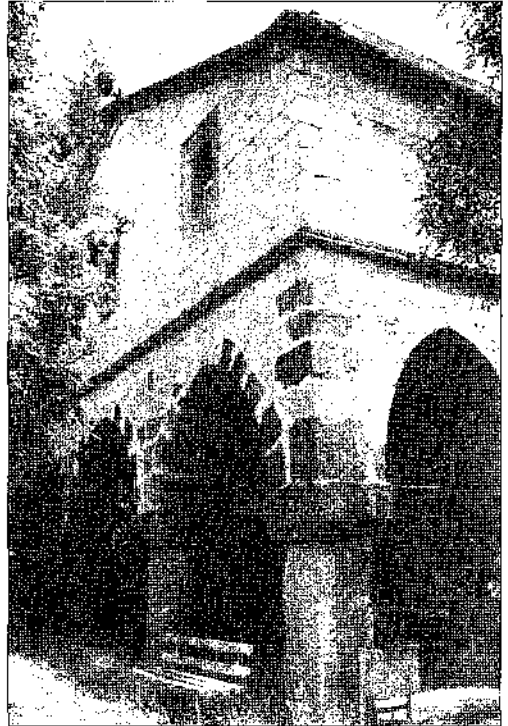
Resim 1: Helvadere Köyü, Yeni Camii, Kilise Camii / Aziz Nikolaos Kilisesi (?), güneydoğudan genel görünüm

Resim 2: Helvadere Köyü, Yeni Camii, Kilise Camii / Aziz Nikolaos Kilisesi (?), naos, doğuya bakış

Resim 3: Helvadere Köyü, Yeni Camii, Kili-se Camii / Aziz Nikolaos Kilisesi (?), naos, orta nef tonozu

Resim 4: Helvadere Köyü, Yeni Camii, Kili-se Camii / Aziz Nikolaos Kilisesi (?), kuzeybatı cephe

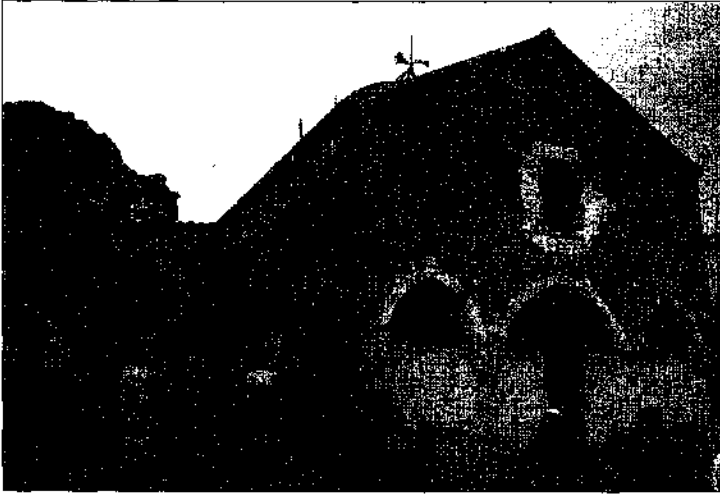

Resim 5: Akyamaç Köyü, Yeni Camii, H. Georgios Kilisesi, batıdan genel görünüm

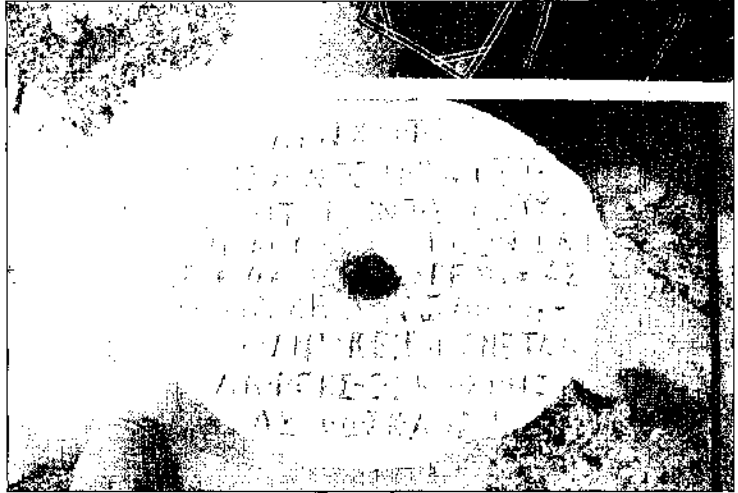

Resim 6: Akyamaç Köyü, Yeni Camii, H. Georgios Kilisesi, naos, orta nef tonozu

Resim 7: Akyamac Köyü, Yeni Camii, H. Georgios Kilisesi, güney-batı cephe

Resim 8: Akyamac Köyü, Yeni Camii, H. Georgios Kilisesi, yazıtlı mermer sütun parçası

Resim 9: Sivrihisar Köyü Kilise Camii, avlu duvarı

Resim 10: Sivrihisar Köyü Kilise Camii, naos

Resim 11: Sivrihisar Köyü Kilise Camii, kemerler

Resim 12: Sivrihisar Köyü Kilise Camii, naos, kubbe

ARTVIN İLİ VE İLÇELERİNDEKİ TARİHİ MEZARLIKLAR VE MEZAR TAŞLARI YÜZEY ARAŞTIRMASI, 1999

Osman AYTEKİN*

1997 yılından beri Artvin ve ilçelerinde yürüttüğümüz yüzey araştırmamızın 1999 sezonundaki incelemeler yörenin tarihî mezarlıkları ve mezartaşlarının tespit edilmesi yönünde olmuştur. İlk kez akademik seviyede ve kapsamlı bir biçimde yapılan bu araştırma neticesinde, literatüre ve resmi kayıtlara geçmemiş, çoğunluğunu mezartaşlarının oluşturduğu çok sayıda kültür varlığı saptanmıştır.

Söz konusu araştırma; Yüzüncü Yıl Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'nın ve Artvin Valiliği'nin maddî destekleri ile Bakanlık temsilcisi Erzurum Müzesi'nden Gülper Algur'un gözetiminde, Üniversitemiz elemanlarından Arş. Gör. Ayben Durmuş ve öğrencilerimizden Erkan Koç ile Kafkas Üniversitesi Artvin Orman Fakültesi'nden Mimar Zehra Kantar'ın katılımlarıyla 14-28 Ağustos 1999 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir¹.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin en doğu ucunda yer alan Artvin; Rize, Erzurum ve Ardahan illeriyle çevrili, Karadeniz'e kıyısı bulunan ve Gürcistan'a komşu illerimizdendir. Arhavi ve Hopa deniz kıyısında olmak üzere, Borçka, Murgul, Ardıaç, Şavşat ve Yusufeli'nden oluşan yedi ilçesi bulunmaktadır. İlin iskân açısından pek elverişli olmadığı ve kısıtlı ulaşım ağına sahip olduğu görülmektedir².

Henüz müzesi bulunmayan, arkeolojik kazı ve araştırmalardan yoksun, tarihte; etkin medeniyetlerin yerleşimine sahne olmamış, ancak Kafkasya-Anadolu güzergâhında bulunması ile dikkat çeken Artvin'in ilk kültürleri hakkında bilimsel bir değerlendirmeye yapma imkânımız bulunmamaktadır. Yüzey araştırmalarıyla tespit edebildiğimiz kadarı ile günümüze ulaşan mimarî kalıntılardan Ortaçağ dönemindekiler, Hristiyan Bagratlılara³, XVI. yüzyıl sonrasındakiler ise Osmanlılara aittir⁴.

Yaptığımız literatür taramalarında günümüze kadar Artvin ve ilçelerindeki tarihi mezarlıklar ve mezartaşları üzerinde bilimsel bir araştırma yapılmamıştır. Sadece, Va-

* Yrd. Doç. Dr. Osman AYTEKİN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Kampüs-Van/TÜRKİYE

1 Dönemin Artvin valisi Sn. Ömer Büyükkent ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanı Sn. Prof. Dr. Mehmet Koyuncu başta olmak üzere, araştırma esnasında yakın ilgi ve desteklerini gördüğüm Artvin Valiliği'ne, üniversitemizin Araştırma Fonu yöneticilerine, Artvin İl Özel İdare Müdürlüğü'ne, Artvin İl Kültür Müdürü Sengül Sevgin ve elemanlarına, Artvin Telekom Başmüdürlüğü Hamdi Zengin'e, Arhavi, Hopa ve Kemalpaşa Belediye Başkanlıklarına, Orta Hopa, Esenkıy ve Y. Şahinler Köyü muhtarlıklarına, öğrencilerimizden Fatih Karaca'ya, burada isimlerini anamadığım kültür dostu bütün Artvinli hemşehrilerime, özverili çalışmaya ekip arkadaşlarıma, Bakanlık temsilcisi Gülper Algur'a, tatil yapmadan ve mesai gözetmeden ulaşımımızı sağlayan Bahattin Yağcı'ya ve tüm araştırmamız süresince ekibimizle uyumlu bir çalışma sergileyen kolej öğrencisi oğlum Y. Emre ile şahide kitabelerinin okunuslarına yardımcı olan Üniversitemiz öğretim elemanlarından Uz. Burhanettin Güneş ve Yrd. Doç. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu'na şükranlarımı sunarım.

2 M. T. Tarkan, *Orta ve Aşağı Çoruh Havzası*, Ankara, 1973, s. 7 vd.

3 M. Kadıroğlu, *Doğu Anadolu'da IX-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları-İşhan Manastırı* (Basılmamış Hacettepe Üniv. Sosyal Bilim. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 1989), s. 12 vd.; E. Takahşvili, *1917 Yılında Gürcistan'ın Güneyinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar* (Gürcüce) Tiflis, 1980, s. 12 vd.

4 O. Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimarî Eserler*, Ankara, 1999, s. 104 vd.

kıflar Genel Müdürlüğü'nce yayınlanmış bir eser Orta Hopa Camii haziresindeki Osmanlı Dönemi mezar ve mezartaşlarının varlığına dikkat çekilmiş, bunlardan bir şahidenin okunuşu verilmiştir⁵.

Yine tespit edebildiğimiz kadarı ile, Kültür Bakanlığı'na bağlı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu uzmanlarınca herhangi bir incelemenin yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Bu sezon; Artvin merkez ilçeden başlayarak, sırasıyla Borçka, Murgul, Arhavi, Hopa ve kısmen Ardanuç ilçelerinde çalışılmıştır. Sonuçta, toplam on bir mahalle ve on iki köy yerleşmesinde, XVII.-XXI. yüzyıllar arasında, Osmanlı Dönemine ait, aşağıdaki tablodan da izlenebileceği gibi çok sayıda kültür varlığı tespit edilmiştir (Harita: 1).

	Artvin Merkez	Borçka	Murgul	Arhavi	Hopa	Ardanuç	Toplam
Mezar	4	6	8	14	28	13	73
Baş Taşı	4	6	12	22	60	9	113
Ayak Taşı	3	4	7	13	37	9	73
Kırık Parça	---	---	---	---	10	---	10

Tespiti yapılan mezar ve elemanlarının fotoğraflanması (dia-negatif), görünüş-plan çizimleri, istampaj alımı, epigrafik incelemeleri yapılmış ve orijinal dokusu bozulmaya başlamış tarihî mezarlıkların vaziyet planları çıkarılarak belgelenmiştir.

Çoruh Irmağı üzerinde yapımı süren Deriner Barajı'nın ulaşımı aksatmasından dolayı, Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli ilçelerindeki incelemelerimiz bir sonraki yıla bırakılmıştır.

Araştırması yapılan mezar ve mezartaşlarının ilçeler bazındaki dağılımı şöyledir:

ARTVIN MERKEZ İLÇESİ'NDE

Artvin şehir merkezinin üst kısmında bulunan Atanoğlu Mezarlığı'nda kısmen bozulmuş 1 mezar tespit edilmiştir. H. 1280 tarihli baş taşının yarısı kırık, ayak taşı süslemesizdir.

Beştaşlı Köyü Camii haziresinde, birinin orijinal durumu bozulmuş, birisi ise sonradan düzenlenmiş olmak üzere 3 mezar belirlenmiştir. Birisinin sadece baş taşı olup, tarih kısmı sonradan yapılan onarım esnasında duvara kapatılmıştır. Diğer ikisi H. 1184 ve 1220 tarihli ve ayak taşları süslemelidir (Çizim: 1, Resim: 1).

BORÇKA İLÇESİ'NDE

Düzköy Camii haziresinde, 6 mezarın tespiti yapılmıştır. Bunlardan iki mezarın ayak taşları yoktur. Yazıları kısmen bozulmuş olan şahideler H. 1107, 1117, 1152, 1164, 1186 ve 1285 tarihli dir.

MURGUL İLÇESİ'NDE

Yukarı Korucular Köyü Camii haziresinde 4 (Çizim: 2; Resim: 2), İbadabağ Mahallesi eski mezarlığında 2, Pınarlı Mahallesi eski mezarlığında 2 olmak üzere toplam 8 mezar belirlenmiştir. Bunlardan bir mezarın ayak taşı bulunmamaktadır. Birinin baş taşı hasar görmüş, birinin de ayak taşı kırıktır. Buradaki mezarlar; H. 1194, 1203, 1203, 1214, 1216, 1216, 1220 ve 1275 tarihli dir. Tümünün ayak taşları süslemeli değildir.

Başköy-Aslanlı Mahallesi Molla Hamit Cana Hoca Camii haziresinde, mezar yerleri belli olmayan ve orijinal yerlerinden yere düşmüş 4 adet baş taşı tespit edilmiştir. Tarihleri, H. 1114, 1172, 1179, 1185'tir.

5 Bkz. Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, C.I. Ankara, 1983, s. 771-773.

ARHAVİ İLÇESİ'NDE

Merkez Cumhuriyet Mahallesi Nedime Lütüye Günel Camii'nin yanındaki eski mezarlıkta orijinal yerlerinden alınmış 2 baş taşına rastlanmıştır. Tarihleri, H. 1185 ve 1273'tür.

Merkez Yemişlik Mahallesi'nde, baş ve ayak taşları korunan 1 mezar görülmüştür, H. 1291 tarihli.

Merkez Aşağı Kale Mahallesi Camii bahçesinde 5 mezar belirlenmiştir. Bunlardan iki mezarın ayak taşları yoktur. Birinin ise kırıktır. Ayak taşları süslemeli olan mezarların şahideleri H. 1175, 1186; diğerleri ise 1301, 1306 ve 1325 tarihli (Çizim: 3; Resim: 3).

Yukarı Şahinler Köyü-Yeniyol Mahallesi mezarlığında baş ve ayak taşları olan 3 mezar, Merkez Camii mezarlığında ise orijinal yerlerinden alınmış ve hasar görmüş olarak 1 baş taşı ve 1 ayak taşı tespit edilmiştir. Şahidelerinde, H. 1296, 1304, 1310 ve 1312 tarihler bulunmaktadır.

Derecik Köyü-Merkez Mahallesi'nde, yerine resmî binaların yapıldığı eski mezarlıktan kalan üçü kısmen tahrip olmuş 3 baş taşı, 1 ayak taşı mahalle sakinlerinin yardımlarıyla orijinal yerlerinden alınmış olarak, mezarlığın üst yanında yerde bulunmuştur. Ayrıca, aynı mahallenin cami haziresinde baş ve süslemeli ayak taşı korunan ancak yakın zamandaki onarım sırasında tarih kısmı duvara kapatılan 1 mezar daha tespit edilmiştir. Diğerlerinin tarihleri şöyledir, H. 1258, 1259, 1295.

Dikyamaç Köyü-Camii Düzü mevkii eski mezarlığında birinin sadece ayak taşı olmayan 3 mezar ile orijinal yerlerinden alınmış, mezarlığın içinde yerde duran 2 baş taşı, 1 ayak taşına rastlanmıştır. Bunlardan birinin tarih kısmı kırılmış olup, diğerlerinin tarihleri H. 1215, 1264, 1277 ve 1325'tir. İki ayak taşında süsleme bulunmaktadır.

Ortacalar Köyü merkezinde, ayak taşı olmayan 1 mezar tespit edilmiştir. H. 1292 tarihli.

HOPA İLÇESİ'NDE

Merkez Orta Hopa Mahallesi, camii yanında bulunan eski mezarlığında 21 mezar tespit edilmiştir (Resim: 4). Bunlardan sadece birinin baş taşı, dokuzunun ise ayak taşı bulunmamaktadır. Tarihleri, H. 1103, 1155, 1160, 1182, 1196, 1201, 1205, 1205, 1208, 1208, 1228, 1231, 1232, 1238, 1240, 1257, 1259, 1266, 1279, 1287, 1296'dır. Ekseriyetinin ayak taşları süslemelidir (Çizim: 4; Resim: 5).

Merkez Sundura Mahallesi Camii haziresinde, baş ve ayak taşları tam üç mezar ile mezarı belli olmayan ve yere düşmüş olarak 1 baş taşı tespit edilmiştir. Tarihleri, H. 1153, 1155, 1300 ve 1322'dir. Ayak taşları süslemesizdir.

Merkez Kuledibi Mahallesi eski mezarlığında, yakın zamanda onarılmış ve ayak taşı olmayan 1 mezara rastlanmıştır. H. 1224 (?) tarihli.

Merkez Bucak Mahallesi eski mezarlığında orijinal mezarları belirlenemeyen, mezarlığın içinde yerde duran 1 baş taşı ve 2 ayak taşı tespit edilmiştir. Şahide, H. 1195 tarihli.

Esenkırı Köyü-Abu İslah Camii haziresinden toplanarak caminin köşesinde muhafaza altına alınan, orijinal yerleri bozulmuş ve hangisinin hangisine ait olduğu belli olmayan 31 baş taşı, 18 ayak taşı, 2 yan kapak, 2 mezar taban parçası ve 6 adet bunlara ait küçük parça olmak üzere toplam 59 adet mezar elemanı belirlenmiştir (Resim: 6). Bunlardan bir kısmının baş taşlarındaki tarih bölümleri kırıktır. Diğerlerinin tarihleri şöyledir: H. 1165, 1171, 1173, 1179, 1258, 1266, 1263, 1263, 1270, 1271, 1271, 1272, 1273, 1275, 1277, 1280, 1282, 1284, 1285 ve 1319. Ayak taşları süslemelidir ve bir bölümü tahrip olmuştur (Resim: 7).

Kemalpaşa Beldesi-Köprücü Köyü mezarlığında, baş ve ayak taşları korunan 1 mezar tespit edilmiştir. Şahidesinde iki tarih var, doğum-ölüm H. 1306-1340.

Kemalpaşa Beldesi-Dereici Köyü mezarlığında, sadece baş taşı olan 1 mezara rastlanmıştır. Bunda da doğum ve ölüm tarihlerini içeren H. 1327 (?) ve 1341 beraberce yazılmıştır.

Kemalpaşa Beldesi-Liman Köyü aile mezarlığında, baş ve ayak taşı korunan 1 mezar tespit edilmiştir. Şahidesi H. 1231 tarihli ve ayak taşı süslemelidir.

ARDANUÇ İLÇESİNDE

Aydın Köyü-Aşağı Camii (Paşa Camii) haziresinde toplam 13 mezar incelenmiştir. Bunlardan dokuzu sandukalı olup, üçünün metalden kafesli koruması bulunmaktadır (Resim: 8). Yine, beş tanesinin yan kapak, baş ve ayak taşları süslemelidir. Formlarının zenginliğine rağmen yazı olarak sadece birinde H. 1270 tarihi bulunmaktadır (Çizim: 5, 6).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Başlangıç kısmında da belirtildiği gibi, Artvin ve ilçeleri 1999 sezonunda tespiti yapılan tüm mezar ve mezartaşlarının XVII. yüzyıl sonrasından olmak üzere, XIX. yüzyılda yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı öncesinde yöreye egemen olan kültürlerin hiçbir mezar yapısına ve elemanına rastlanmamıştır.

Genellikle mezarlar cami haziresinde ve az da olsa aile mezarlıklarında karşımıza çıkmaktadır. Borçka, Murgul, Arhavi ve Hopa'da türbe ya da yatıra rastlanmamıştır. Artvin Merkez-Zeytinlik Köyü'nde, dönemi tam olarak saptanamayan iki türbe yer almaktadır. Ancak, bu yapılar daha önce tarafımızca incelenip yayımlandığından tekrar burada ele alınmamıştır. Bu türbelerin çevresinde gelişmiş mezar ve mezartaşlarının varlığı saptanamamıştır.

Malzeme olarak; lahtin etrafı taş, baş ve ayak taşlarında beyaz mermer kullanılmıştır. Ancak, Artvin Merkez-Atanoğlu mezarlığındaki baş ve ayak taşı ile Ardanuç-Aydın Köyü Paşa Camii haziresindeki 13 mezarın tümü kumtaşındandır. Yine, orijinal durumu bozulmuş olsa da, Hopa-Esenkırı Camii yanındaki 1 No.lu baş taşının sandukası da mermerdir. Ayrıca bu mezarın elemanları; hacim, kullanılan malzeme kalitesi, süsleme ve işçilik açısından üniktür.

Baş ve ayak taşı formları birbirine benzerdir. Erkek mezarlarının baş taşı başlıkları kavuklu-fesli, bayanlarının ise bitkisel şekillerden oluşan taçlandırmaya sahiptir. Bunlardaki yazı ve süsleme unsurları da hemen hemen aynıdır. Sadece, Ardanuç-Aydın Köyü'ndeki mezarlar her bakımdan farklılık oluşturmaktadır.

Diğer ilçelere göre Hopa ve Arhavi'de daha fazla mezar ve mezar elemanlarına rastlanmış olması; halkın ekonomik gücü, geleneklere bağlılık ve deniz ulaşımındaki avantaj gösterilebilir. Şahidelerin boyları kırsal kesime gidildikçe küçülmektedir. Muhtemelen mermer malzeme Batum, Trabzon ya da İstanbul'dan deniz yoluyla getiriliyordu.

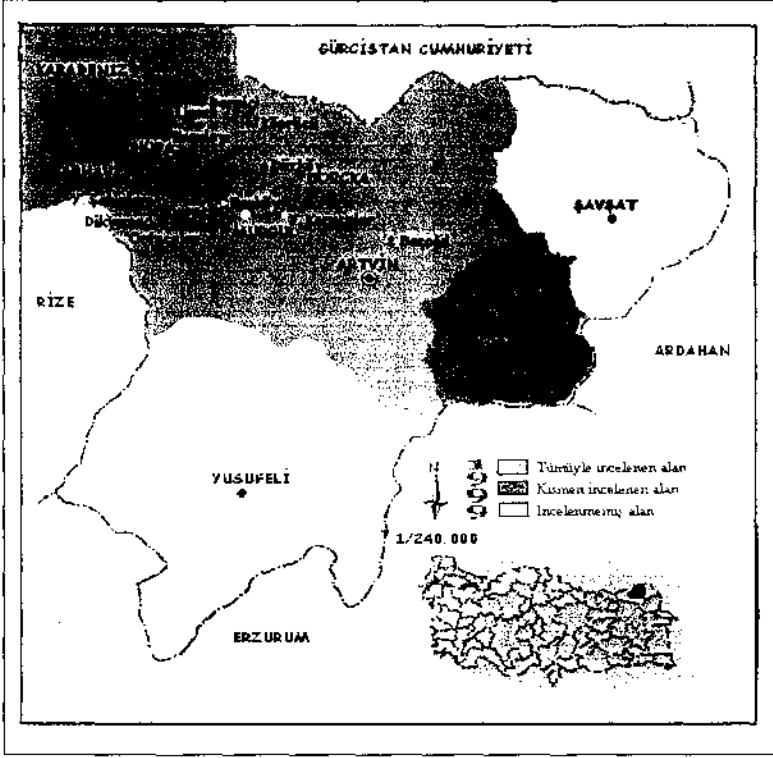
Yörede araştırma yaparken en çok karşılaşılan zorluk yoğun yağışla gürleşen ve yer yer insan boyunun iki kat yüksekliğine tırmanan yabani bitki örtüsüdür. Bazı mezarlıklar senede birkaç kez temizlenmesine rağmen, yine de mezar alanına girmek oldukça zor olmaktadır. Bu yüzden çok dikkatli davranmamıza rağmen bazı mezar ve mezartaşlarını görememiş olabiliriz. Dağınık yerleşim birimleri ve engebeli arazi şartları da araştırmamızı güçleştiren etmenlerden biri olmuştur.

Osmanlı kentlerindeki mezarlıkları andıracak tek örnek Hopa Merkez-Orta Hopa Mahallesi mezarlığı gösterilebilir. Ortasından geçen araç yoluyla ikiye bölünen mezarlıkta, yer yer mermerli yeni gömüler olsa da, çevre duvarlarıyla koruma altına alınan mevcut alan, bakımlı ağaçlarıyla dikkat çekmektedir.

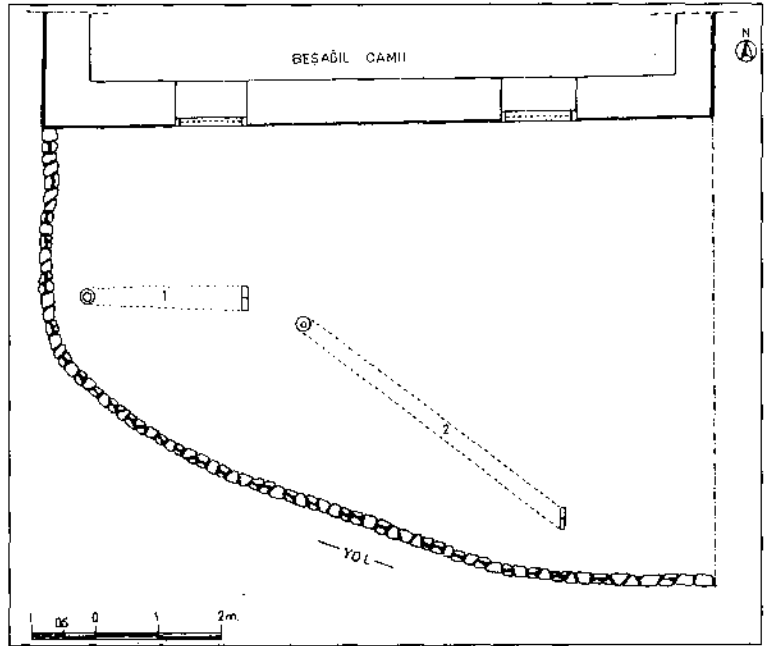
Başta bakımsızlık ve ilgisizlik olmak üzere, yeni gömü, betonla yenileme, mimari yapılaşma ve define avcılarının uğrak yeri durumundaki söz konusu kültür varlıklarımızın giderek yok olduğu açıktır. Yıllardır, Hopa-Esenkırı Abu İslah Camii yanında bekleyen mezartaşlarını hâlihazırda Rize Müzesi'ne taşımak geçici bir önlem olarak görülse de, hacim ve sayı açısından bu kadar kültür varlığını Rize'ye nakletmenin çağdaş bir uygulama olamayacağı kanaatindeyiz. Bu ve bunun gibi olumsuzlukları gidermek

için ivedilikle Artvin'de bir müzenin açılması uygun olacaktır. Böylece karşılaşılan bazı problemler zamanında çözümlenebilecektir. Yöre halkının beklentisi de bu yöndedir.

Bakanlığın izinleri ölçüsünde Artvin'deki kültür varlıklarıyla ilişkin olarak araştırmalarımızı sürdürmeyi ve epigrafik veriler ışığında gelecekte yeni değerlendirmeler yapmayı planlamaktayız.

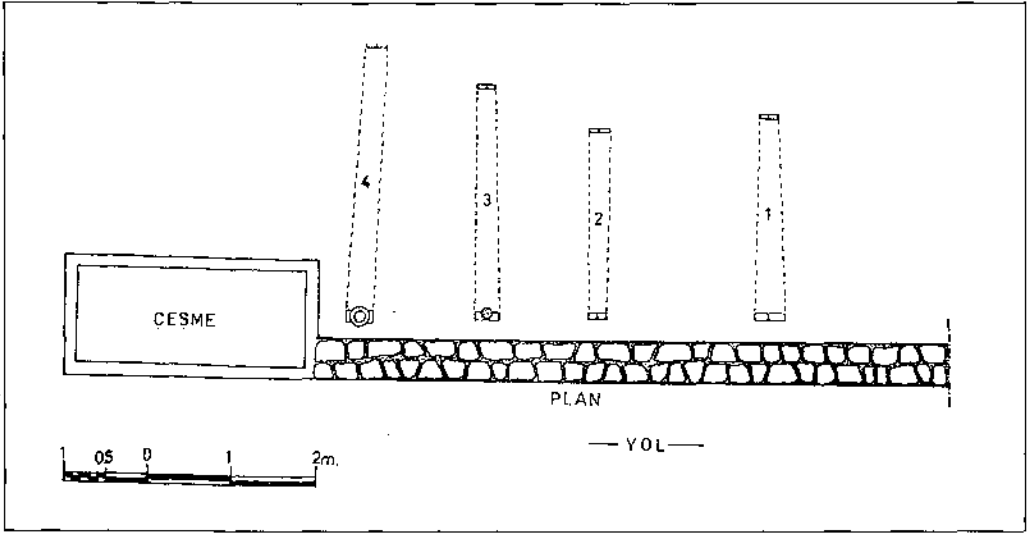

Harita 1: Artvin İl Haritası ve 1999 yılında incelenen yerleşim birimleri (O. Aytekin - E. Koç '99)

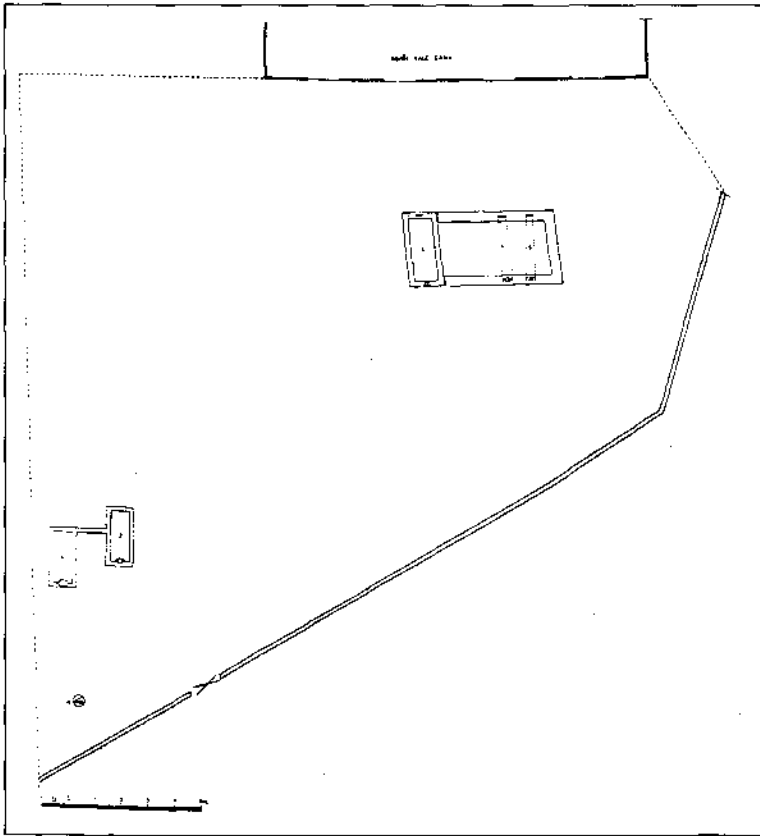

Çizim 1: Artvin-Beşgöl Köyü Camii haziresi'nin vaziyet planı (O. Aytekin-E. Koç'99)

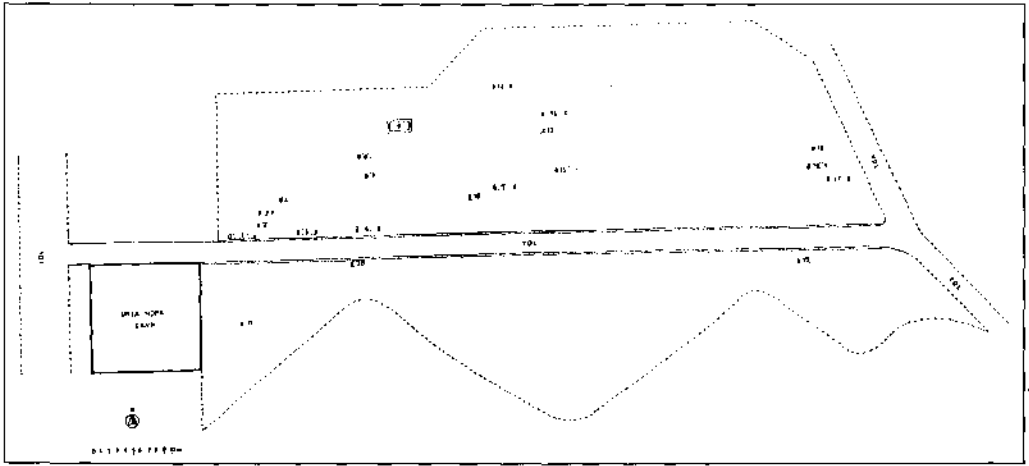

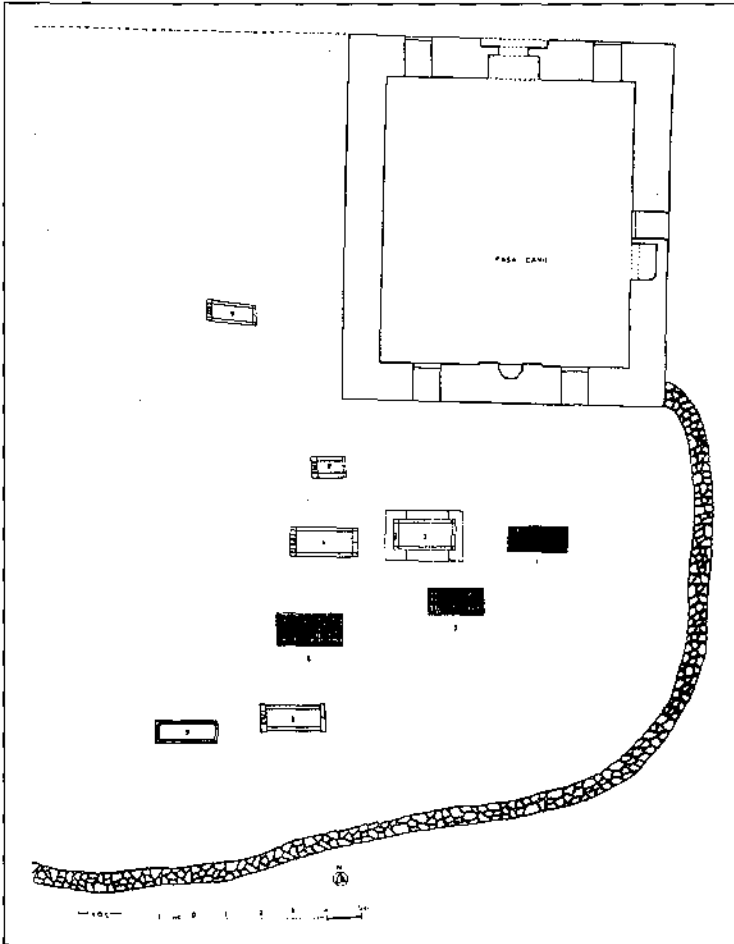
Çizim 2: Murgul - Y. Korucular Köyü Camii haziresinin vaziyet planı (O. Aytekin- E. Koç'99)

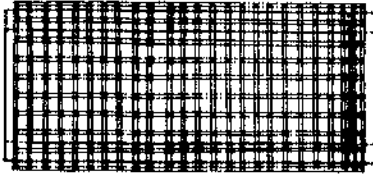
Çizim 3: Arhavi- A. Kale Camii haziresinin vaziyet planı (O. Aytekin- E. Koç'99)

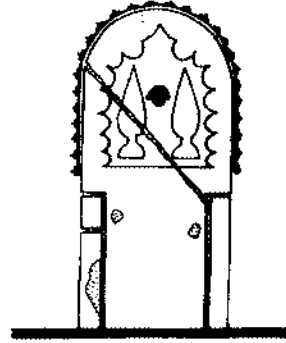
Çizim 4: Hopa- Orta Hopa Mahallesi eski mezarlığının vaziyet planı (O. Aytekin- E. Koç'99)

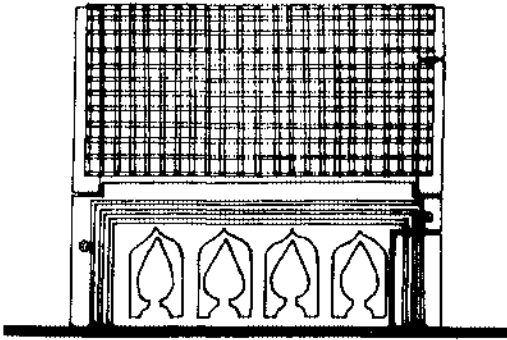
Çizim 5: Ardanuç- Aydın Köyü Paşa Camii haziresi vaziyet planı (O.Aytekin- E. Koç'99)

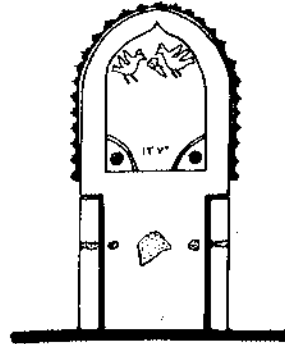
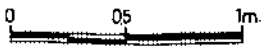
PLAN

DOĞU GÖRÜNÜŞ

GÜNEY GÖRÜNÜŞ

BATI GÖRÜNÜŞ

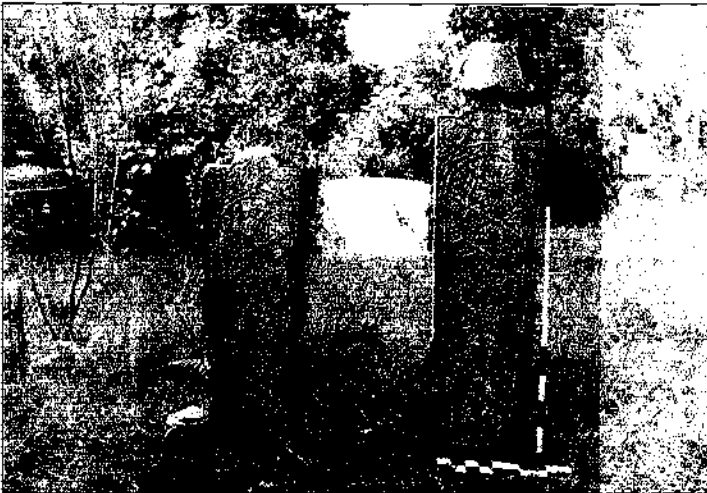
Çizim 6: Ardanuç- Aydın Köyü Paşa Camii haziresinden sandukalı ve kafesli bir örneğin plan ve görünüşleri (O.Aytekin- E. Koç'99)

Resim 1: Artvin Beşagöl Köyü Camii haziresindeki iki mezar ve mezartaşları

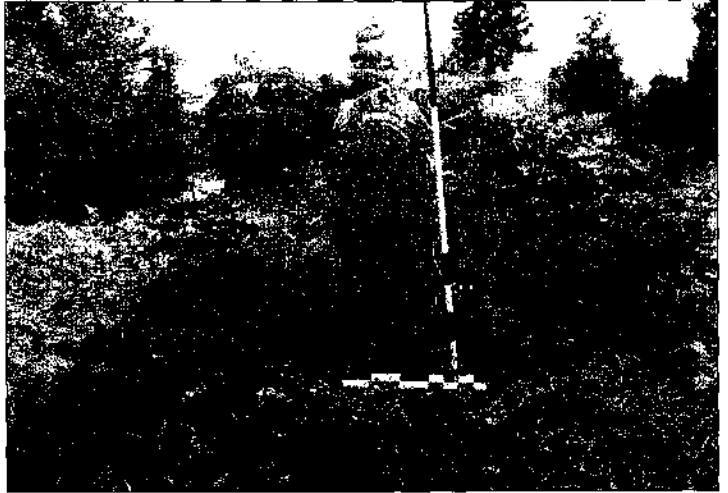
Resim 2: Murgul-Y. Korucular Köyü Camii haziresindeki dört mezar ve mezartaşları

Resim 3: Arhavi Aşağı Kaleb Mahallesi Camii haziresindeki iki şahide

Resim 4: Hopa- Orta Hopa Mahallesi tarihi mezarlığı

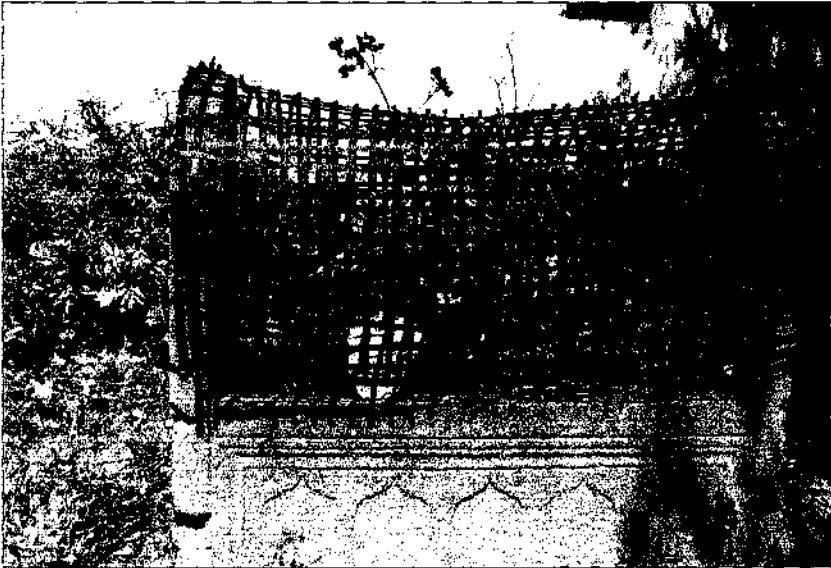
Resim 5: Hopa- Orta Hopa Mahallesi tarihi mezarlığından bir örnek

Resim 6: Hopa- Esenkıyı Köyü Camii dış cephesindeki mezar taşları ve ekip elemanları

Resim 7: Hopa- Esenkırı Köyü Camii dış cephesindeki mezartaşlarından ünik bir örnek

Resim 8: Ardanuç-Aydın Köyü Paşa Camii haziresindeki kafesli mezarlardan bir örnek

KÜÇÜK TAVŞAN ADASI: 1999 REPORT

Maria ANDALORO*

The 1999 survey took place in the following places:

- Küçük Tavşan Adası
- Gölköy
- Marble quarries of Iasos, Milas, Herakleia on Latmos

Three were the main goals

Ideal reconstruction of the monument; recuperation of the original aspects of the wall-paintings

and sculptures; setting the building in the context of the island and the territory of Mandalya Gulf.

Putting in place an integrated system of visual and micro-chemical analysis in the field of wall-paintings and marbles.

Conservative restoration of the wall-paintings and the marbles and building of premises to store the materials which have been found.

The Tuscia University of Viterbo working team carries the survey forward in co-operation with the I.C.R. (Central Institute for Restoration). The deputy of Cultural Ministry of Turkish Republic, who always showed great interest in our research, was Dr. Mehmet Demir.

First path: Ideal reconstruction of the monument; recuperation of the original aspects of the wall-paintings and sculptures; setting the building in the context of the island and the territory of Mandalya Gulf.

The study of the architectonic structures of the church of Küçük Tavşan Adası and the find of sculpture fragments, belonging to the triphora of the apse and to the arcades of the façade, led us to a virtual reconstruction of the outside and the inside of the building, visualized by a 3D computer graphic processing (Fig. 1).

The research stand point on the painted decoration are the survived wall-paintings on the central nave north-east corner, where there is an overlapping of four layers which can be dated back between the VI and the XII century¹.

Studies about the iconographic plan of the oldest frescoes (VI century) provide a basic figurative scheme of the central nave walls where shrubs alternating crosses are painted².

* Prof. Dr. Maria ANDALORO (Byzantine Art History), Tuscia University of Viterbo, Faculty of Cultural Heritage Conservation, via Camillo de Lellis, 01100-Viterbo, ITALY (e-mail: andaloro@unitus.it).

¹ See M. Andaloro, Küçük Tavşan Adası: 1998 Report, in "The XVIth International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry", (Ankara, 24-28 May 1999) Ankara 2000, pp. 110-111.

² *Ibidem*, Figs. 3, 10.

The analysis carried out on colour traces along the walls of the south aisle have given the following results (Figs. 2, 3):

- Shape and extension of a cross painted in the calotte of the apse³;
- Existence of a shrub in the small wall near the apse (Fig. 4);
- The vertical arm of a cross on the plaster adherent to a cut-stone found among the materials in the north aisle (Fig. 5).

According to these new elements the iconographic plan of the first decoration phase contains two crosses in the aisles apse and, most likely, a great cross in the nave apse.

The series of figures of the second layer in the lower zone of the nave apse (first half of the VII century), mostly destroyed or disguised by the plaster of the third layer (VIII-IX century), shows a new part made visible by the abduction of those plaster fragments superimposed, without traces of painting which were totally run down and irretrievable. It is a face of a saint placed on the right of the unique visible figure (Figs. 6, 7).

In the field of the sculpture and ceramic there are the following discoveries:

-Forty-six marble fragments have been found inside and outside the church displaying different manufacturing typologies (36 in white marble and 10 in lasos marble) that are added to the existing group of 174 pieces.

-Following to assembly of fragments a carved slab and some columns of the presbyterial precinct have been partially recomposed, capitals and poliphorae of the apse and façade; pieces of lasos marbles. The typology of the slab with crosses and lemniscs, resulting from the assembly of 11 pieces is rather interesting.

The ceramic material was found during the surveys in the years 1997-99 from the areas inside and outside the church and from certain selected spots on the island where the concentration of shards appeared to be particularly considerable.

The extreme fragmentation of the material very often impaired its correct interpretation and attribution to well known typologies. The shards have been grouped according to their fabrics; within this distinction we have tried to recognize the most relevant forms that have been designed and confronted with published models in order to provide a dating evidence.

There is an interesting type of closed vessel among the pieces partially assembled which bears resemblances with a type of globular domestic amphora, typical of Rome from the X century onwards.

The setting of the building and the pictorial and sculptural materials in the context was carried out in the following three phases:

1. Analysis of the neighbour field outside the church;
2. Ground-scouting of the Küçük Tavşan and Fener islands;
3. Study of the architecture and wall-painting fragments of the Christian edifice of Gököy.

Architectural relieves of the remains of buildings visible outside the church have been made, also of the cistern which presents different building phases. The first phase is probably contemporary with the church foundation, because of the presence of the same kind of masonry. In the last phase some accesses, opened in a previous time, were closed using different materials re-used, two *transenna* fragments with Greek inscription have been discovered among them (Fig. 8).

The systematic ground-scouting of the territory of the Küçük Tavşan island and of the close one of Fener, allowed us to locate, besides the church area, ten sites which have given some interesting information about the history of the island during the classical, byzantine and postbyzantine ages.

---

3 *Ibidem*, Fig. 8

The concentrations of ceramic materials (for the most late-antique and byzantine amphoras) found on Küçük Tavşan Island, allowed us to locate two ancient landing places: the first one, on the northern end of the island; the second one, on the southern coast.

We could not discover traces of the ancient practicability system.

Some remains of a wall, made in *opus quadratum*, and several ceramic materials, both placed 50 mt west of the church, revealed a significant Hellenistic and Roman-age settlement, most likely concentrated on the top of the island⁴.

Near the north-east cliff has been discovered a Greek coin. It is a silver *tetradracma* of Rhodes, probably dated to the IV century B.C.⁵. On the *recto* there is the Elios face (Fig. 9), on the *verso* a rose, which symbolize the town of Rhodes. The coin has been given to the Archaeological Museum of Bodrum.

The archaeological evidences of some limekilns exploiting once the limestone of the island attest the lost frequentation of this area. We found six of them on Küçük Tavşan Island, and two on Fener island, all placed on the coast, few metres far from the sea.

Among the edifices placed in the territory of the Mandalya Gulf we chose the building with round plan and dome situated in the small village of Gököy⁶. The study of this edifice led us to the following analysis:

- Relief of the architecture (Fig. 10);
- Mapping of the survived plasters inside and outside the building, in the niches;
- Graph of the painted cross (Fig. 11);
- Campaign of samplings from different classes of materials (pigments and mortars) for the Data bank, started during the 1997-1998 surveys, on materials and techniques.

The unique fragment of painted plaster survived inside the building is placed in the south-east zone of the dome, in axis with the niche below. There is a horizontal red stripe and a cross with thin arms, painted in red on a white ground; from its horizontal arms hang down the alpha and the omega. These few evidences does not allowed us to reconstruct the original iconographic and figurative schema of the dome decoration.

Second path: integrated system of visual and micro-chemical analysis in the field of wall paintings and marbles for a data base on the materials (pigments, binders, aggregates, minerals).

The data base involves an organic design of analyses according to homogeneous parameters, guaranteed by the I.C.R. and by the laboratories of the Faculty of Conservation of Cultural Heritage-University of Viterbo.

A - wall paintings in Tavşan

The micro-chemical and microscopic analysis were carried out on the yellow and blue pigments⁷. The results are summarized in table 1.

4 See G. E. Bean-J. M. Cook, "The Halicarnassus peninsula", in *Annual of the British School at Athens*, L (1955), p. 131.

5 See B. V. Head (ed.), *Catalogue of Greek Coins of Caria and islands*, London 1847, pp. 231-252, Pl. XXXVI-XXXIX.

6 See C. Foss, *Strobilos and related sites*, in *Anatolian Studies*, XXXVIII (1988), pp. 147-174; V. Ruggieri-F. Giordano-A. Záh, *La penisola di Alicarnasso*, in *Orientalia Christiana Periodica*, vol. 63, fasc. 1 (1997), pp. 154, 158.

7 see M. Andaloro, *Küçük Tavşan Adası 1997 Report*, in *The XVIth International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Tarsus, 25-29 May 1998) Ankara 1999, p. 187, tables A and B.

Table 1: Micro-chemical analysis on yellow pigments

Sample	Iron Test for red ochre	Test for organic matter
I layer Unit δ1	Positive	negative
II layer Unit αa	Positive	traces of proteins
III layer Unit αa	Positive	negative
IV layer Unit αb	Positive	negative

The micro-chemical analysis associated with the microscopic observation confirms the presence of yellow ochre in all the four layer of Tavşan. The analysis carried out on yellow and blu pigments are to be added to the others made, during the previous surveys, on green and red in a general plan of individualization and characterization of pigments. We found a blue pigment only on the second layer of the south aisle. The microscopic analyses show the presence of Egyptian blue⁸.

B - Wall paintings in Gököy

The micro-chemical and microscopic analysis were carried out on the mortars and on the red and white pigments of Gököy. The results are summarized in tables 2 and 3.

Table 2: Micro-chemical analysis on red and white pigments

Sample	Iron Test for red ochre	Test for carbonate white	Test for organic matter
Red of the frame	Positive	---	traces of proteins
Red of the cross	Positive	---	negative
White of the background	----	positive	presence of proteins

The micro-chemical analysis associated with the microscopic observation confirms the presence of red ochre in the frame and in the cross. The background is a preparatory layer made of calcium carbonate and proteins.

Table 3: Micro-chemical analysis on the mortars

Sample	Organic matter	% H ₂ O	% of filler insoluble in HCl	Maximum filler size (mm)	Minimum filler size (mm)	% of filler (eximated)
I layer	protein	5,9	29,7	2,7	0,17	15-20
II layer	protein	6,2	58,8	1,6	0,09	30
Outer plaster	protein	6,6	28,4	1,2	0,090	20

⁸ Egyptian blue is a calcium copper silicate that is made by heating together to approximately 850°C a calcium compound, a copper compound, and silica. Egyptian blue was used in Egypt, Mesopotamia and Greece from the third millennium B.C. to the Roman period and it was used in Italy and Central Europe until the Middle Ages (L. Lazzarini, *The Discovery of Egyptian Blue in Roman Fresco of the Medieval Period* (Ninth Century A. D.), in *Studies in Conservation*, 27 (1982), pp. 84-86; F. Mairinger and M. Schreiner, *Deterioration and Preservation of Carolingian and Medieval Mural Painting in the Müstair Convent*, in *Case Studies in the Conservation of Stones and Wall Paintings*, London 1986, pp. 195-196; J. Riederer, *Egyptian Blue*, in *Artists' Pigments. A Handbook of Their History and Characteristics*, vol. 3, Oxford 1997, pp. 23-45).

The table 3 shows two classes of plaster:

1) A plaster with eximated filler about 20%, and a percentage of insoluble matter in diluted HCl less than 30%. The plaster mortar of the first layer is white with some limonite particles which give it a pink tone. It is characterized by red-brown, black and pale yellow particles with medium sphericity and sub-rounded profiles. The outer plaster mortar is quite porous and rich of limonite particles. The filler profile is sub-rounded with medium sphericity.

2) A plaster with eximated filler about 30% and a percentage of insoluble matter in dilute HCl less than 60%. The mortar is white with some limonite particles which give a pink tone. The fillers have a sub-angular profile and medium sphericity. This mortar is similar to that of the second layer of Tavşan.

The presence of organic binders associated with red fillers constituted by limonite particles suggests that these additives caused a delay in setting, regularising the carbonation and reducing the plastic shrinkage.

C - Marbles

In the sculptures of Tavşan we distinguished two types of white marbles and pieces of lasos marble. We analysed a wandering fragment of white marble in order to characterize the origin cave. The mineralogical analysis showed a macro-crystalline polygonal structure without iso-orientation of the grains. The mineralogical and petrography characterisation of the white marbles was carried out on samples from three caves of Mileto, two caves of Milas and a cave of Herakleia⁹. The results of the mineralogical analysis are summarized in table 4.

Table 4: Results of the mineralogical analyses of the marbles.

Sample	Type of crystals	Maximum Grain Size (MSG)	Boundary Morphology	Structure
Mileto Cave N. 1	Calcite with traces of dolomite and graphite	1-3	Granoblastic, mosaic fabric, triple point of contact	heteroblastic
Mileto Cave N. 2	Calcite with traces of dolomite and graphite	1-3	Granoblastic, mosaic fabric, triple point of contact	heteroblastic
Mileto Cave n. 3	Calcite with traces of dolomite and graphite	1-3	Granoblastic, mosaic fabric, triple point of contact	heteroblastic
Milas Cave N. 1	Calcite with traces of dolomite and graphite	2	Geminated crystals, biggest crystals concentrated in thickening zone	heteroblastic

9 D. Monna-P. Persabene, *I marmi in Asia Minore*, Roma 1977. A. Peschlow Bindokat-K. Germann, Die Steinbrücke von Mile: und Herakleia am Latmos, in *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, XCVI (1981).

Milas Cave N. 2	Calcite with traces of dolomite and graphite	2	Geminated crystals, biggest crystals concentrated in thickening zone	heteroblastic
Herakleia Cave N. 1	Calcite with traces of dolomite and graphite	3	Polygonal structure without isorientation of the grains	heteroblastic
Iasos Cave N. 1	Calcite with traces of limonite and ochre	> 1	Isorientation of the principal axes	heteroblastic
Tavşan marble	Calcite with traces of dolomite	3	Polygonal structure without isorientation of the grains. Decohesiveness phenomena due to the dilatation of the calcite grains.	heteroblastic

At present we can say that the marble found in Tavşan probably comes from Herakleia cave (Fig. 12). Both samples have a macro-crystalline structure with some medium crystals. The calcite is dominant with little dolomite. The graphite is located between the crystal splits.

Only the cave N. 1 of Iasos was examined. The marble has a micro-crystalline structure with iso-orientation of the principal axes. The red zone under microscope showed the same structure but less concentration of ferric oxides (limonite and ochre).

Third path: conservative restoration of wall paintings and marbles; building of a depot (to keep the found materials).

One of the most important aims of the 1999 campaign, was the restoration of some wall paintings and of some sculptures, to be done by restorers from ICR and Ankara University.

The analysis of the wall paintings state of conservation called for the choice of their consolidation, in order to prevent the detached layers from falling.

The map of the wall paintings state of conservation shows two kinds of damages:

- 1- Plasters with lack of adherence
- 2- Surface films, such as biological attack, brown films, and *scialbo*.

The wall paintings we choose to consolidate, using hydraulic mortar, are the following:

- 1- In the nave, the north-east corner, the near apsidal wall, some pieces of plaster on the north wall (Fig. 13).
- 2- In the south aisle, the conch apse and the three iconic panels.

Some cleaning tests were performed, in order to remove the *scialbo* that un-homogeneously veils the iconic panels in the south aisle, and some disinfecting tests, to remove a greenish biological agent, by which walls, plasters and marbles are often attacked.

With regard to marbles, we had two aims:

- 1- Consolidation, re-adherence (through adhesives or through setting on some pivots) of a small number of pieces.
- 2- Devising of a card to record the state of conservation of the most significant marbles.

Among the pieces, which were consolidated and reassembled there, were:

- 1- Two fragments of a marble transenna, with a Greek inscription. We had them adhered by means of epoxy resin.
- 2- Two pieces of an impost-capital, reassembled through three pivots and through epoxy resin (Fig. 14).

The conservative cards, record the presence of increasing level of deterioration, in connection with the importance of the damage.

The recording of the state of conservation allows us to detect which were the most urgent interventions and plan a coherent restoration plan for the next campaigns.

The materials we found during the past campaigns, from 1996 to 1999, which could not be transferred to Bodrum Archaeological Museum, compelled us to plan and to build a depository room to store them.

We chose to build the storehouse in the western part of the south aisle. Planning it in a way to be the least meddling as possible towards the architectural structure of the church with a self-bearing iron structure and a wooden floor.

The depository allows the storage marbles and exhibition of the most significant pieces.

Two notice boards, written both in Italian and in Turkish hung on the northern gate, supply information about the church and the work done during the 1996-1999 campaigns (Fig. 15).

Acknowledgment

The members of the research team of the 1999 campaign were: Prof. Dr. Maria Andaloro (Director of the survey), Dr. Claudia Pelosi (chemist of the Tuscia University of Viterbo); Arch. Mario Gramaglia; Dr. Giulia Bordi, Dr. Geraldine Leardi, Stefano Marson, Dr. Francesca Romana Moretti, Dr. Raffaella Pascucci, Dr. Simone Piazza, Dr. Paola Pogliani, Dr. Maria Donatella Raneri, Dr. Manuela Visconti and Domenico Ventura (students and graduates of the Tuscia University of Viterbo).

Dr. Ulderico Santamaria (chemist of the I.C.R.) coordinated the scientific operations; the conservative plan and the first aid on wall-paintings and marbles was carried out by the restorers Carla D'Angelo (I.C.R.), Livia Alberti (I.C.R.-Arké) and Dr. Selçuk Şener (University of Ankara).

The deputy of Cultural Ministry of Turkish Republic was Dr. Mehmet Demir (Ethnographic Museum of Ankara).

We are much indebted to the General Director of Monuments and Museums of the Turkish Republic Dr. Alpay Pasinli and his staff.. To the Director Dr. Oğuz Alpözen and to the assistant Dr. M. Aykut Özet of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology and their staff. Our gratitude goes to Dr. Fede Berti and Dr. Analise Peschlow-Bindokat for their disponibility to agree with our research plan on marble

caves of Iasos and Herakleia. And to the Italian Consul in İzmir Dr. Stefano Ravagnan, who gave us a constant help.

Photos, image analysis acquisitions and graphs were made by the students and the graduates of the Tuscia University of Viterbo; the microscopical and micro-chemical analysis were performed by the Laboratory of Diagnostics for Conservation and Restoration of the Tuscia University of Viterbo; plans and computer graphic elaborations to scale were made by Arch. Mario Gramuglia.

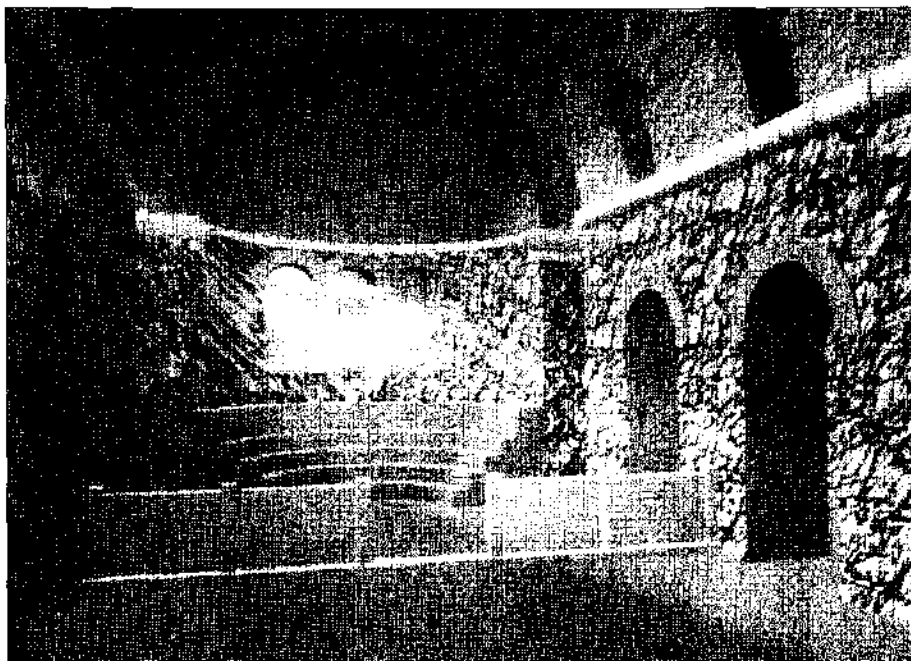

Fig. 1: Nave. Virtual reconstruction of the presbyterium

Fig. 2: South aisle. General view

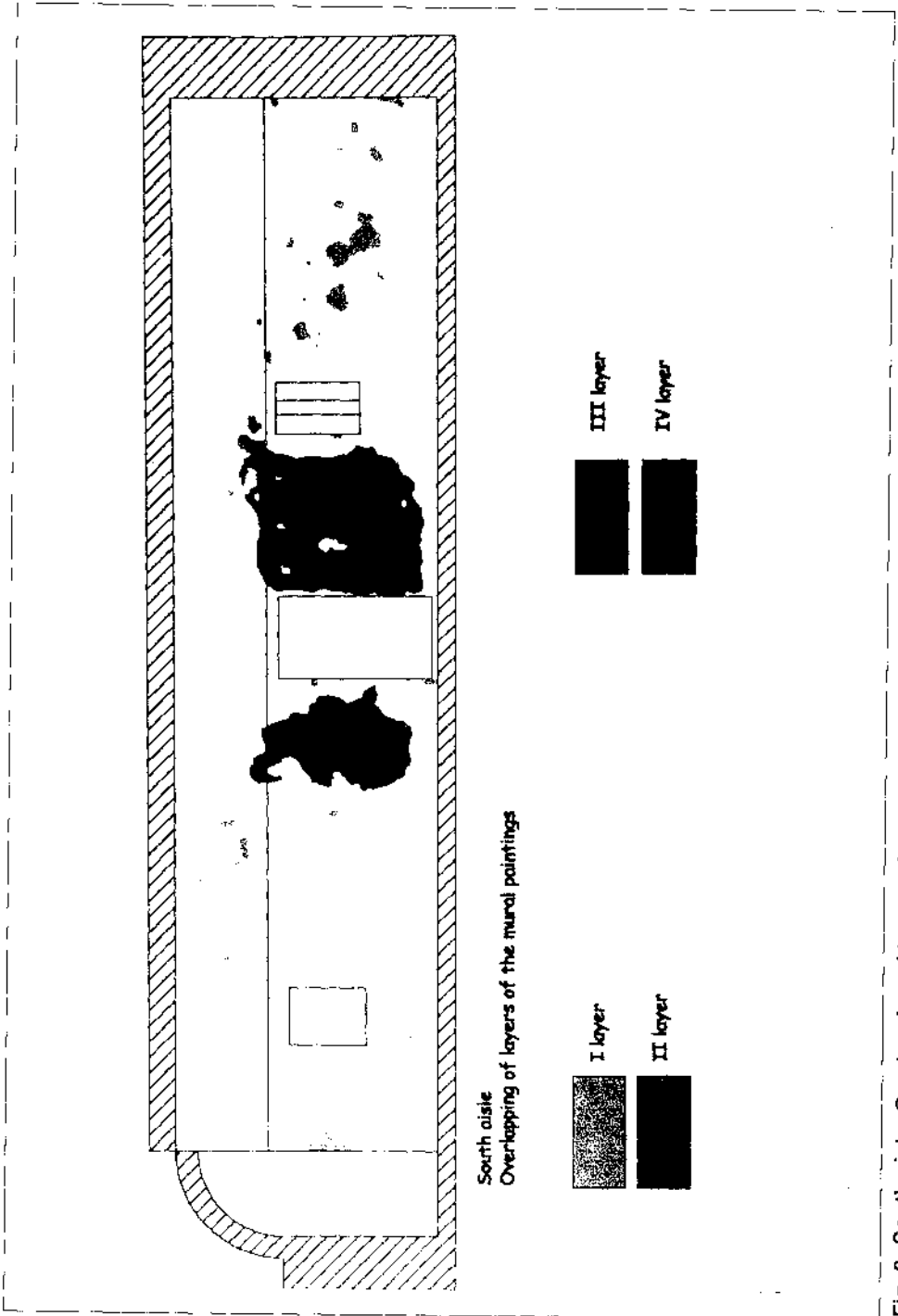

Fig. 3: South aisle. Overlapping of layers of the mural paintings. Graph

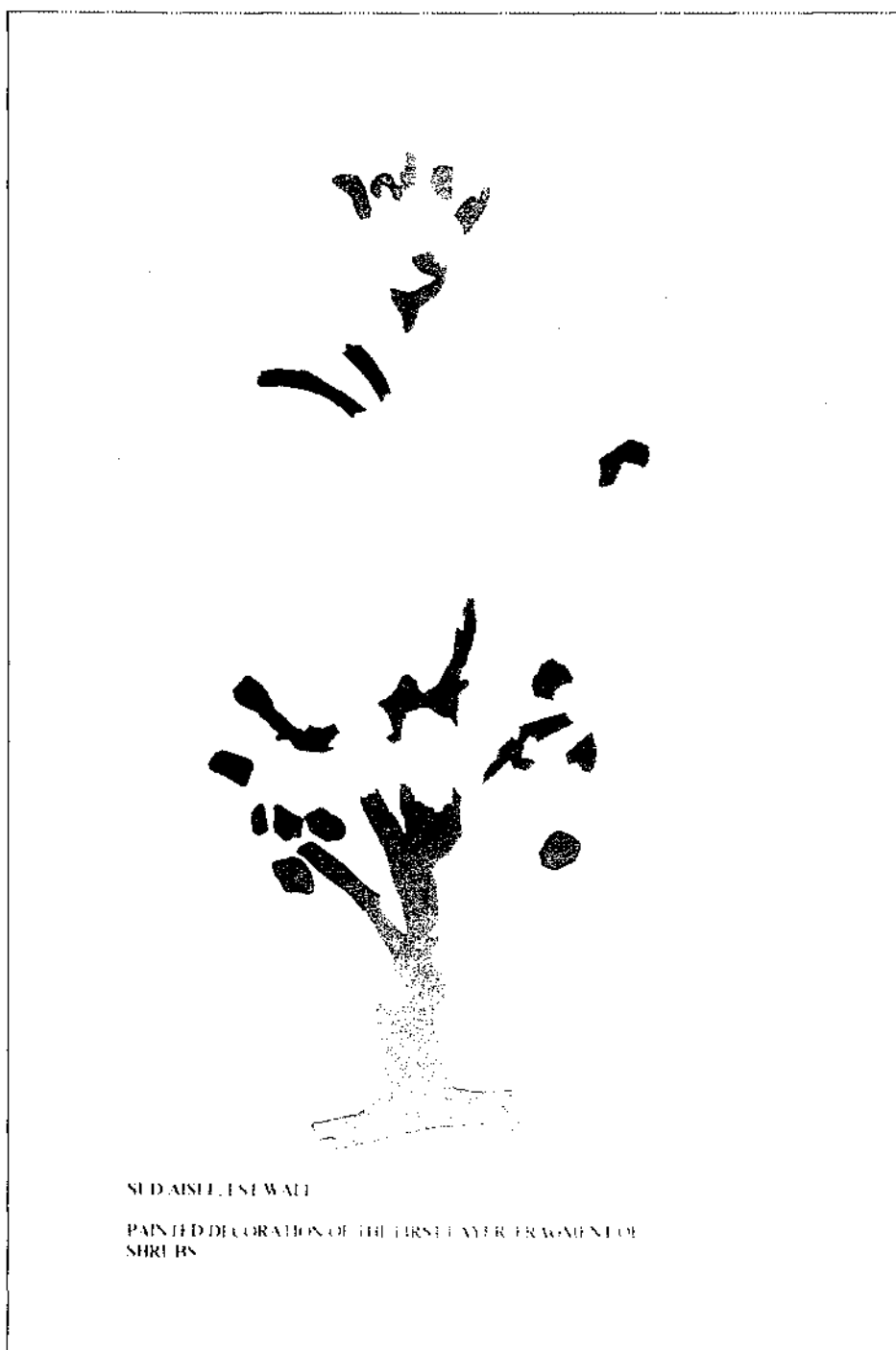

Fig. 4: South aisle, east wall of the apse. Traces of a shrub. Graph

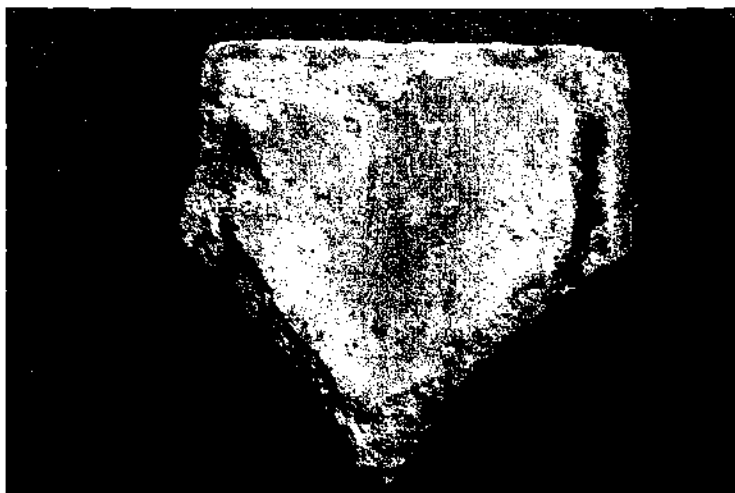

Fig. 5: Cut-stone with painted plaster. The vertical arm of a cross

Fig. 6: Nave apse. Wall-paintings. Second and third layer

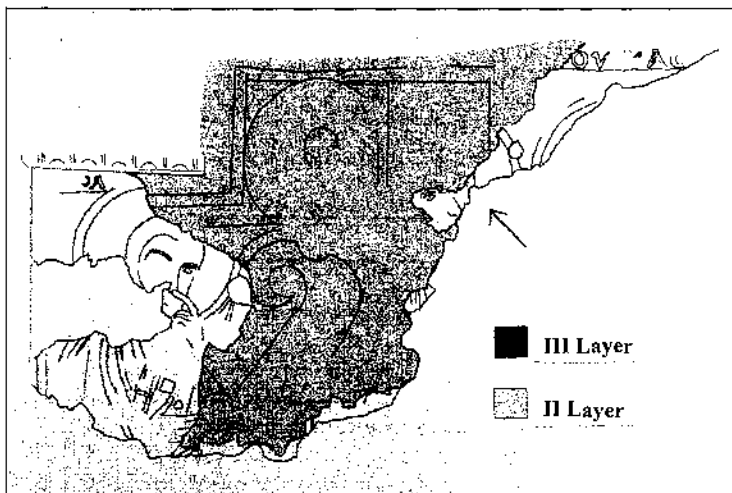

Fig. 7: Second layer. Face of the saint discovered. Grap

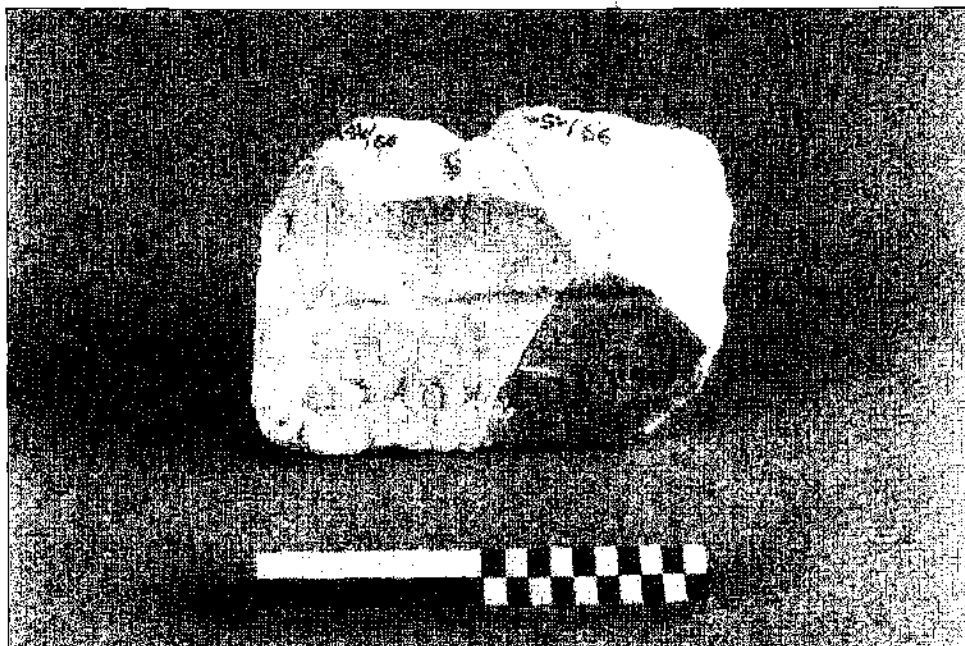

Fig. 8: Two *transenna* fragments with Greek inscription reassembled

Fig. 9: Silver *tetradracma* of Rhodes. *Recto*

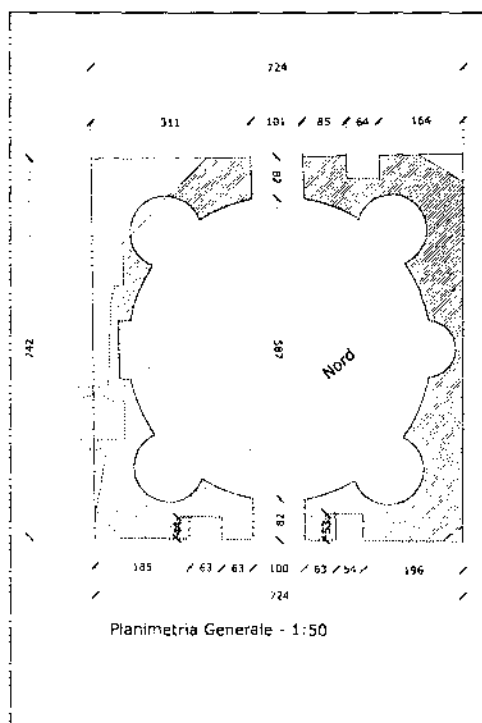
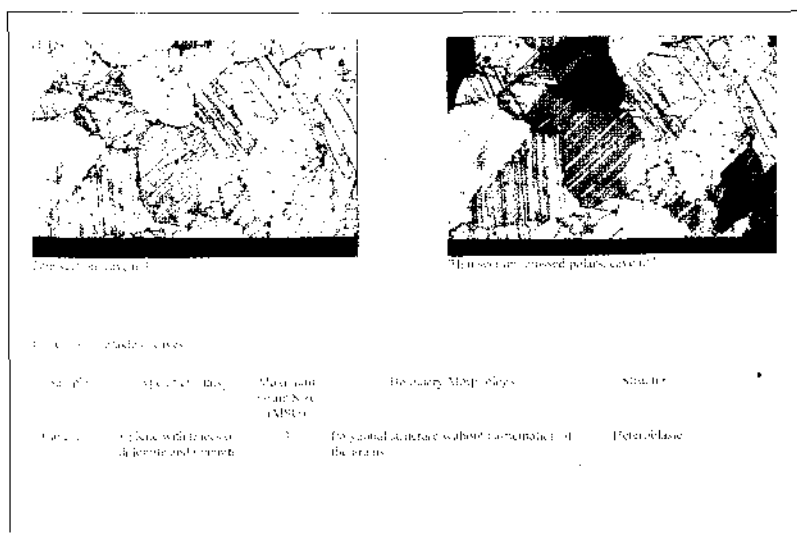

Fig. 10: Gölköy edifice. Plan

Fig. 11: Gölköy edifice. Painted cross

Fig. 12: Thin sections of a sample of Herakleia marble

Fig. 13: A restorer consolidating painted plasters in the north - east corner

Fig. 14: A restorer reassembling two pieces of an impost-capital

Fig. 15: Entrance of the depository. Two notice boards

ANTALYA-OLYMPOS VE ÇEVRESİNDE (GEÇ ANTİK-ORTAÇAĞ) YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Ebru PARMAN*

1999 yılı Antalya, Çıralı Köyü, Olympos'ta Geç Antik Çağ ve Ortaçağ yüzey araştırması ekim ayının son haftasında Antalya Müzesi Müdürlüğü başkanlığında müze arkeologlarından Cihan Tibet ve Mustafa Demirel; Anadolu Üniversitesi'nden Dr.Yelda Olcay, Mimar Erkan Uçkan, öğretim görevlileri Tolga Tek, Oğuz Alp, Elif Uğurlu, araştırma görevlileri Hasan Yılmazyaşar, Alptekin Oransay ve Zeliha Demirel Gökalp'in katılımıyla başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Çalışma iznini veren Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Antalya Müzesi ve Antalya Kültür Müdürlüğü'ne, araştırma ekibi ve işçilerine teşekkür ederim.

Olympos antik kenti, Antalya'nın 80 km. güneyinde yer almaktadır. Toros Dağları'nın kıyıya dik indikleri bu yörede yer yer bazı akarsular vadiler oluşturmıştır. Olympos kentinin ortasından akan Olympos çayı (günümüzde Akçay) Antik Çağ'da da kenti ikiye bölüyordu. Kentin kuzeyinde Ulupınar Çayı yer almaktadır. Olympos kentine batıdan gelen yol Akçay Vadisi'nin yamaçlarını izleyerek denize ulaşmadan en dar yer olan Kavuşuk Boğazı'ndan geçer. Kentin güneyinde Sepet Dağı ile başlayan dik yükselme, Musa Dağı'nda 568 m.lik bir yükseltiye ulaşır. Kuzeyindeki dik yamaç ise Omurgada Dağı'nın güney tarafıdır. Batıda Gölbükü Tepesi yer alır. Doğusu Akdeniz'e açılır. Olympos bu konumuyla dağlar arasında kaybolmuş olup, denize açılan bir vadinin iki yanında yer almaktadır.

Olympos adının kaynağı tam olarak bilinmemekle birlikte, Yunanca bir sözcük olmadığı, eski Anadolu dillerinden geldiği ve genellikle "yüksek dağ, ulu dağ" anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Likya bölgesindeki Olympos kenti de ismini yaklaşık 10 km. uzağındaki ve 2375 m.lik doruğu ile Beydağları'nın sahile yakın en yüksek tepesi olan Tahtalı Dağı'ndan almış olmalıdır. Ancak bazı araştırmacılar Olympos Dağı ile Musa Dağı'nı özdeşleştirirler.

Söz konusu bölge ile ilgili bilgilere 19. yüzyıl seyahatnamelerinde rastlanmaktadır. Kaptan Beaufort'un 1818 tarihli seyahatnamesinde Khelidonia burnu ve adaları ile Yanartaş'ın ufak bir gravürü yer alır. Olympos antik kentine bitişik Cenoviz limanına demirleyen seyyah kenti ikiye ayıran ırmaktan ve ırmağın iki yanında yer alan yapılardan söz eder¹. Antik Dönemin ünlü tarihçisi Strabon kıyının bu kesimini anlatırken Olympos'u Likya bölgesinde oy hakkı olan altı büyük kent arasında sayar². Bölgede araştırma yapan bir diğer seyyah Sir Charles Fellows'tur. Bölgenin Roma Dönemi kalıntılarından çok etkilendiğini ilginç olan tek şeyin Yanartaş'taki ateş olduğunu belirtir³.

* Prof. Dr. Ebru PARMAN, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölüm Başkanı, Eskişehir/TÜRK YE.

1 F. B. Beaufort, *Karamania or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor*, 1818, s. 35-55.

2 Strabon, *Coğrafya*, (çev. A. Pekrari), İstanbul 1997, s. 192, 194, 202.

3 Sir Charles Fellows, *Xanthus, Travels of Discovery in Turkey*, (çev. Eric Slater) 1994 Londra, 164-165.

Olympos antik kenti ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalar sınırlıdır. Mevcut çalışmalar iki grupta toplanabilir. Bunlardan ilki, Likya bölgesi ile ilgili yapılan genel yayınlarda anlatılan Olympos kentidir. Bu tür yayınlarda kent oldukça genel hatlarıyla ele alınmıştır. Diğer grup ise kentle doğrudan ilgili çalışmaları içerir. Bu bağlamda bölgede yapılan en detaylı çalışma 1991 yılında gerçekleştirilen kazılar ve buna ilişkin yayınlardır.

Olympos'ta ilk kazı çalışması, 1991 yılında, kaçakçıların açtığı bir anıt mezarda, Antalya Müzesi tarafında yapılmıştır. 1991-92 yıllarında çalışmaların kapsamı genişletilmiş, kazı, temizlik ve çevre düzenlemesi gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar antik kentin yanı sıra Yanartaş'ta da sürdürülmüş, ayrıca çevrede araştırma ve saptamalar yapılmıştır. 1991-92 yılında gerçekleştirilen bu çalışmalar Antalya Müzesi arkeologlarından Orhan Atvur tarafından yürütülmüştür. Kazılar sırasında ele geçirilen buluntular birisi uluslararası olmak üzere iki ayrı makale halinde yayınlanmıştır⁴. Yayınlar Olympos antik kenti ve çevresinin tarih ve arkeolojisine ışık tutacak veriler ortaya koyduğu gibi, bölgenin bütünüyle aydınlatılabilmesi için çalışmaların devamlılığını da gözler önüne sermektedir.

Kentte yapılan diğer bir araştırma, A.Diler tarafından gerçekleştirilmiştir⁵. Olympos'taki kült alanı ve kalıntılarını saptamak üzere gerçekleştirilen çalışmada öncelikli olarak bununla ilgili sorunların ortaya konması amaçlanmıştır. Tanrı Hephaistos'un Yanartaş'taki ölümsüz ateşten kaynaklanan bu kültü Olympos yazıtları ve sikkeleri ile incelenmiştir.

Olympos'ta yürütülen Orta Çağ mimarisi araştırmasına paralel olarak şehir ve territoryumundaki Klasik Çağa ait kalıntıların kaydedilmesi de amaçlanmaktadır. Bu amaçla ilk sezonda yürütülen ön çalışma ile bir program yapılmış ve önümüzdeki sezonlarda bu program dahilinde detaylı veri toplamaya geçilecektir.

Bugün Olympos kentine giden her araştırmacının dikkatini çekecek ilk nokta, geç dönem kalıntılarının yoğunluğudur. Bizans Döneminden itibaren şehir, çok ciddi bir şekilde yeni bir yapılaşmayla kaplanmış; Klasik Çağ yapıları ve şehrin klasik dokusu tahrip edilmiştir. Tiyatro gibi yapıların taşları sökülerek Bizans anıtlarında devşirme olarak kullanılmak üzere götürülmüşlerdir. Dolayısıyla, ilk etapta amacımız, incelenecek Bizans yapılarının daha erken mimarî evreleri olup olmadığını saptamak ve günümüze ulaşan Roma yapılarını şehir planı üzerinde kaydetmektir. İlk sezonda bu amaçla nekropollerde yürütülmeye başlanan çalışma aşağıda ayrı olarak sunulmuştur. Olympos'un nekropollerinde dışında, liman tesisleri, hamam, agora, tiyatro ve tapınak kalıntısı öncelikli olarak incelenecektir. Bunun dışında etüdü yapılacak Bizans yapılarında mevcut olan erken evreler ve devşirme taşlar saptanacaktır.

Olympos şehrinde bizden önceki araştırmacılar tarafından da belirtildiği üzere, şu ana kadar Helenistik ve öncesine tarihlenebilecek herhangi bir fiziksel kalıntı saptanmamıştır⁶. Bu şaşırtıcı bir durumdur ve Antik Çağ tarifleri de göz önüne alınarak Olympos'un kurulduğu orijinal yerin belki de başka bir noktada aranması gerektiğini düşünmekteyiz. Bu sebeple, şehrin territoryasında yapılacak yüzey araştırmaları önem kazanmaktadır.

Olympos kenti, yakınındaki Rodos kolonisi olan Phaselis⁷ ve gene Rodos kolonisi olan Gagai'nin⁸ arasında kalmaktadır. Bu durumda, şehrin Likçe olmayan ismi de göz önüne alınarak, burada da bir Rodos kolonizasyonunun olması son derece mümkündür. Her ne kadar Doğu Likya'da Rhodiapolis-Limyra hattından daha doğuda

4 M. Adak-O Atvur, "Das Grabhaus Des Zosimas und Der Schiffseigner Eudemos Aus Olympos in Lykien", *Epigraphy Anatolica*, 28 (1997), s. 11-13; O. Atvur, "Olympos Antik Kenti (1991-1992 Çalışmaları)", *Arkeoloji ve Sanat*, 88 (1999), s. 13-31.

5 A. Diler, "Olympos ve Hephaestion'da Kült Kalıntıları Üzerine Bir Ön Araştırma", *VI Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1988, s. 107-120; A. Diler, "Likya Olympos Dağı'nda bir Ön Araştırma", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 29 (1991), s. 161-169.

6 C. Bayburtluoğlu, *Lykia*, Ankara 1982, s. 17-19.

7 Bayburtluoğlu, *a.g.e.* [dipnot 6], s. 17-19; G. Bean, *Lycian Turkey*, London, 1978, s. 150-152; H. Zusanek, *Rhodos und Helios*, Frankfurt 1994, s. 445-452.

8 Bean, *a.g.e.* [dipnot 7], s. 148-149.

Likçe yazıtlara henüz rastlanılmamış olsa da, Olympos territorysı içinde bulunan Likya kaya mezarları tipinde Topal Gavur mezarı, Likya'nın kültürel varlığının Helenistik Çağ öncesinde buraya kadar ulaştığını göstermektedir. En azından Limyra beyi (dynasti) Perikle'nin, Phaselis'i kuşatıp ele geçirmesi sürecinde Olympos'un da net bir şekilde Likya egemenliğine girdiğini düşünebiliriz.

Olympos kenti tarih sahnesine Likya Birliği'nin üç oy hakkına sahip altı kenti arasında yer alarak çıkmaktadır. Patara, Ksanthos gibi aynı statüde diğer kentleri düşündüğümüzde, Olympos'un Helenistik Çağda, bölgesinin önde gelen bir yerleşimi olduğunu anlamaktayız. Şehir, Phaselis'le beraber Likya Birliği adına gümüş sikkeler de bastırmıştır. Bu sikkelerin detaylı incelenmesi sonucunda M.Ö. 130'lardan itibaren, M.Ö. 100 civarına dek kentin Likya Birliği'ne dahil olarak kaldığı görülmektedir. Bu tarihten sonra ise kent korsanlıkla ilişkileri yüzünden Phaselis'le beraber Likya Birliği'nden ayrılacaktır⁹.

Kentin, korsan şefi Zenikides'in ana üssü haline gelmesi ve M.Ö. 79'da Servilius Isauricus Vatia tarafından alınması, hem antik hem de çağdaş tarihçiler tarafından oldukça çok incelenmiştir¹⁰. Savaşın tasvirleri, Vatia'nın ele geçirdiği noktanın deniz kıyısında değil, ama yüksek bir tepé üzerinde bir kale olduğunu bildirmektedir. Dolayısıyla Tahtalı Dağı'nın üzerinde veya eteklerinde korunaklı bir mevki, Olympos kentinin orijinal merkezini oluşturmaktaydı. Bugünkü Olympos kentinde limanı koruyan sur kalıntıları hiç bir şekilde erken devir özellikleri göstermemektedir ve kale görünümü de vermemektedir. Dolayısıyla Olympos territorysında yapılacak yüzey araştırması ile bu noktanın saptanması, Olympos'un Helenistik ve öncesi dönemlerinin saptanmasına yardımcı olacaktır.

Orhan Atvur'un araştırmaları sonucunda saptadığı bir kale kalıntısı¹¹ ve olası bir Mithras kült alanı¹², Olympos'un erken yerleşimine dair ilk belgeler olabilir.

Olympos nekropolü, Olympos çayının güney yakasındaki tepenin yamaçlarını içine alan ve Batı Nekropolü olarak isimlendirilen kısım ile çayın karşı yakasında bulunan ve Doğu Nekropolü olarak adlandırılan alanı kapsamaktadır. Daha önceki yıllarda Olympos nekropolündeki bazı mezarlarda Antalya Müzesi tarafından kurtarma kazıları yapılmış ve sonuçları yayınlanmıştır¹³.

Mezarlar beşik tonozlu örtü sistemi, duvarlarının kısmen düzeltilmiş moloz taş ve harçla örülü oluşu, içlerinin sıvalı yapılması, mezar girişindeki sürgülü kapakların bulunması gibi çeşitli özellikleri bakımından Lykia bölgesinden ziyade Kilikya bölgesinde karşılaştığımız mezarlar ile paralellik göstermektedirler. Doğu nekropolünde, serbest duran tekli lahitlerle, içlerinde ikili ya da üçlü gruplar halinde yerleştirilmiş lahitlerin bulunduğu mezar binaları ile karşılaşmaktadırlar. Batı nekropolündeki çalışmamızda 121 mezar genel hatlarıyla incelenmiştir. Nekropoldeki mezarların genel görünüşüne bakıldığında, mezarların birbiriyle birleşerek, gruplar halinde tasarlandığı gözlemlenmektedir. Genelde tek katlı olmakla birlikte iki katlı bazı örneklerle de karşılaşmaktadırlar. Grup olarak düzenleniş sebebiyle mezarlar, kompleksler içinde ve bu komplekslerin içinde yeriden numaralandırılarak inceledik. Bu sisteme göre 10 kompleks yaratıldı. Yamaçtan vadiye kadar kademeli şekilde inen mezarların büyük bölümü arazinin topografik koşullarına uygun biçimde konumlandırılmıştır. Nekropolün en üst noktasında bulunan mezar grubu 1.kompleks olarak adlandırıldı. Bu kompleksteki tonozlu mezarlardan bazılarının içinde tomruklu kalıp izleri görülebilmektedir. Mezarlarda kullanılan malzeme genellikle lokal kireçtaşından olup, taşlar kısmen ya da hiç işlenmemiş olarak kullanılmıştır. Mezar odalarının girişinde ve kapı çevrelerinde bu küçük ebatlı taşlar yorino

9. H. Troxell, *The Coinage of The Lycian League*, New York 1982, s. 41-45.

10. Strabon XIV (dipnot 2), s.665; Florus, *Epitoma de Tito Livio*, 1.41.4 (Leipzig 1896); I.A. Ormerod, "The Campaigns of Servilius Isauricus Against The Pirates", *Journal of Roman Studies*, 12 (1922), s.35-56; H. A Ormerod, *Piracy in The Ancient World*, Liverpool 1924, s.190-247.

11. Atvur, a.g.m. (dipnot 4), 1999, s.27, plan 19.

12. Atvur, a.g.m. (dipnot 4), 1999, s.28, res.22.

13. I.A. Atila, "Olympos Mezar Odası: Kurtarma Kazısı" II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 1992, s.105-128.; Acik-Arivid, a.g.m. (dipnot 2), 1997, s.11-31.

daha büyük ölçülerde ve düzgünce işlenmiş bloklar bulunmaktadır. Tonozlar ve bazen de odaların dış cepheleeri kiremit katkılı, pembe renkli harç ile sıvanmıştır. Yamaçtan vadiye inen alanda toplam dört kompleks altında 46 mezar incelenmiştir. Bu mezarların büyük bölümünün tonozları çökmüştür. 4. komplekste üç adet lahit parçası tespit edilmiştir. 5. ve 6. kompleksler yamaçtan vadiye inilen alandan itibaren başlamakta ve yan yana dizilmiş biçimde tiyatroya kadar devam etmektedir. Buradaki mezarların tonozları yamaçın üst kısmında kalan mezarlara kıyasla daha sağlam kalmıştır. Yazıtların büyük bir bölümü okunabilmektedir¹⁴. 6. komplekste *in situ* durumda bir lahit bulunmaktadır. 7. kompleks 5. kompleksin bir üst kotundan başlamakta ve kuzeye doğru devam etmektedir. Mezarların çoğunun tonozları çökmüş ve üstleri toprakla dolmuştur. Bir adet lahit kapağı parçası bulunmuştur. 8. kompleks, 4. kompleks gibi alt kottan, tiyatroya doğru devam etmektedir. Dört tanesi beşik tonozlu mezar odası, bir tanesi ise lahittir. 9. komplekste tonozların çoğu sağlam durumdadır. Buradaki mezar yazıtlarının çoğu son derece iyi durumda korunmuştur.

Günümüze kadar yapılan araştırmalar kentin Ortaçağına ilişkin bilgi içermemektedir. Kentin Hristiyan Döneminin kanıtı kaynaklara göre ilk piskoposu olan Methodios'tur. Aristokritos adlı piskoposun ise İ.S.5. yüzyılda Efes ve Konstantinopolis konsillerine katıldığı konsil listelerinden anlaşılmaktadır. İ.S. 458 ve 536 yıllında konsillere katılan iki piskopos da bilinen son piskoposlardır. Haçlı seferleri sırasında Ceneviz, Venedik ve Rodos şövalyelerinin istilasına uğrayan kentte bu dönemde güney yamaçta iki kale yapılmış ve kent içinde bazı yapılarda yerleşmeler olmuştur. İ.S.15. yüzyılda tüm Teke Yarımadası gibi Olympos da Osmanlı topraklarına katılmıştır¹⁵.

Lıkyı bölgesindeki kentlerin Ortaçağ kalıntılarına ışık tutan tek bir yayını vardır¹⁶. Bu makale de Olympos ile ilgili aydınlatıcı bilgi içermeyiz. İlgili yayından bize aktarılan, kentte Bizans Dönemine ait kiliseler, hamamlar ve belki aynı döneme ait olabilecek mozaik kalıntılarının olduğuudur.

Bu kiliselerden birisi, apsisi ayakta olan büyük bir bazilika'dır. Tiyatronun önünde, ırmak yakınında yer almaktadır. Kilise, düzgün kesme taş üzeri mermer kaplı olarak yapılmıştır. Yapıda *in situ* halinde tüme yakın altı sütun başlığı, sekiz kırık sütun başlığı ve onaltı arşitrav parçası tespit edilmiştir. İçteki sütunlar muhtemelen ithal olan granitten yapılmıştır. Ayrıca kilisenin içinde yaklaşık bir metre genişlikte ve bir metre derinlikte su tesisatıyla (hydraulic cement) bir kanal vardır. Bu sistem Geç Antik Döneme ait olmalıdır. Bazilikanın planına, kuzeybatısında yer alan ve bir hamam yapısı olduğu düşünülen yapının planı da eklenmiştir. Bir başka görüşe göre, yapının bazilika değil de sütunlu bir yoi olduğu ileri sürülmüştür. Ancak tam yargıya varabilmek için bu alanın temizlenmesi ve ortaya çıkarılması gerekmektedir.

1991-92 yıllarında Antalya Müzesi arkeologlarından Orhan Atıur tarafından yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılan diğer bir yapı, mozaikli yapı olarak adlandırılmıştır. Yapı tipi, örtü sistemi, almasıık (tuğla-taş) duvar tekniğı ve mozaiklerinin kompozisyon şeması, kullanılan bitki ve hayvan motifleri ile erken döneme 6. yüzyıla tarihlenebilecek niteliktedir. Önümüzdeki yıl yapılacak çalışmalarda mozaikli yapının işlevini aydınlatma ve korunmasına yönelik çalışmalara öncelik verilecektir.

14 Olympos mezar yazıtlarının büyük bir bölümü ilk olarak E. Kalinka tarafından okunmuştur. Bunun için bkz: E. Kalinka *Tivli Asia Minoris*, Vol II, Tivli Lyciae, 1944.

15 Atıur, a.g.m. [dipnot 2]: 1999 s.15.

16 C.Foss, "The Lycian Coast in the Byzantine Age", *Dumbarton Oaks Papers*, 48 (1994), s.1-52.

ANTALYA İLİ VE LİKYA BÖLGESİNDE BİZANS DÖNEMİNE AİT TAŞ ESERLER 1999 YILI ARAŞTIRMALARI

Sema ALPASLAN*

"Antalya İli ve Likya bölgesinde Bizans Dönemine ait mimarî plastik eserler" konulu yüzey araştırması 14-22 Haziran 1999 tarihleri arasında Kültür Bakanlığı'nın izniyle gerçekleştirilmiştir. Projeye maddî destek veren Suna ve İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü'ne, Bakanlık temsilcisi Muzaffer Doğanbaş'a, çalışmaya özverili katkılarından dolayı Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden Dr. Macit Tekinalp'e teşekkür ederim.

1998 yılında başlayan yüzey araştırmamızda ilk yıl, Likya bölgesinde Bizans Dönemi saptanan ve arkeolojik kazı yapılmayan 21 yerleşimde incelemeler yapılarak Bizans Dönemine ait 141 taş eser belgelenmiştir. 1999 yılında 2 ayrı yerleşim ve ayrıca Antalya-Kaleiçi'ndeki incelemelerde saptanan 106 ve geçen yıla ait 141 olmak üzere, toplam 247 Bizans Dönemi taş eser envanterlenmiştir.

Amacımız bölgedeki Bizans Dönemi taş eserlerinin saptanması, öncelikle bölge içinde ve daha sonra Bizans sanatı gelişiminde değerlendirilerek bilim dünyasına sunulmasıdır¹.

Attaleia (Antalya)'nın Tarihçesi²

Attaleia (Antalya), Pamphylia'nın batısında, Attalus II Döneminde (İ.Ö. 159-138) kurulmuştur. Denizden gelecek tehlikelere karşı güçlü surlarla korunmak durumunda olan liman kentinin en büyük kalıntıları Helenistik Dönemde yapılan surlardır. Hadrianus Döneminde (İ.Ö. 117-38) yeniden inşa edilen surlar Geç Antik Dönem boyunca onarılmıştır. Bu onarımlarda kullanılan 2. ve 3. yüzyıllara ait çeşitli devşirmeler bugün hâlâ görülebilir. Surların yanı sıra günümüze gelen ikinci anıtsal yapı Cumanun Camii'dir.

Kitabelerin aktardığı bilgiye göre, Roma İmparatorluğunun bölünmesinden sonra kent, Theodosius I (378-395) veya Theodosius II (408-450)'ye adanmıştır. Şehir parlak dönemini Bizans'ta da sürdürerek, imparatorluğun en önemli ve en büyük deniz üssü, aynı zamanda Akdeniz kıyılarının ticaret merkezi olmuştur. Attaleia, aynı zamanda Caria ve batı Taurus kıyılarını içeren ve kayıtlarda en erken 697'de görülen Cibyrhaeot temasının başkentidir. 689'da imparatorluğa davet edilerek Yunan adaları ve limanlarının yanı sıra Attaleia'ya yerleştirilen Hristiyan Mardeit'ler ile şehrin askerî gücü bü-

* Öğr.Gör.Dr. Sema ALPASLAN, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı Beytepe - Ankara/TÜRKİYE

¹ Bölgenin tarihçesi ve yapılan araştırmalar için bkz. S.Alpaslan, "Antalya İli ve Likya Bölgesi'nde Bizans Dönemine Ait Mimarî Plastik Eserler", 17. AS'İ I, (2000), 29-38, bil. 29-30

² G. Niemann E.Petersen, *Städte Pamphyliens und Pisidiens I*, (ed. G.K. Lanckoronski) Wien 1890, 7 31; G.Bean, *Turkey's Southern Shore*, London 1968, 41 44; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret İslitan), Ankara 1991, 123, 240, 354; C. Foss, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Great Yarmouth, Norfolk 1996, IV: 4-13

yütülmüş ve Attaleia Mardeit'leri Bizans ordusunun bir kolu olmuştur. Cibyrrhaeot donanması 4. yüzyıldan itibaren Antalya'da üs kurmuş ve Araplara karşı Akdeniz'de mücadele etmiştir. 771'de Arap akınları ile bölünen thema, 790'da Antalya körfezinde yenilmiş, 9.-10. yüzyıllarda Araplardan Girit'i alma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak 911'de Leon VI Döneminde (886-912) Girit alınmış ve ada donanmanın Araplardan gizlenme yeri olmuştur. 1035 ve 1043'te Araplar karşısındaki başarılarından sonra Cibyrrhaeot donanması tarihte uzun süre görülmez. Bu dönemde Attaleia Bizans şehirleri arasında güçlü ve etkin bir konumdadır. Şehir surları 910'da restore edilmiş, daha sonra Leon VI (886-912) ve Constantinus VII (913-959) dönemlerinde surlar güçlendirilmiştir. Attaleia aynı zamanda başkentin yanı sıra Thessalonica ve Trabzon gibi imparatorluğun ticaret merkezlerinden biridir. 11. ve 12. yüzyıl kaynaklarında kent Yahudi bir koloninin sığınagidir; ticarî yaşamda etkin olan bu topluluk daha sonra Ioannes II Komnenos Döneminde (1118-1143) Hristiyanlığa geçmiştir. 1148'de 2. Haçlı Seferi sırasında Fransa Kralı VII. Louis liderliğindeki ordu Attaleia'da şehrin surları dışında konaklamıştır. 1158'de Manuel I Komnenos (1143-1180) surları yeniden yaptırır. Ancak 1176'da Myriokefalon Savaşı'nın ardından Bizanslılar Anadolu'da stratejik konumunu yitirmiştir ve Attaleia uzun süre Türkler tarafından kuşatma altında kalmıştır. 1191'de Fransa Kralı Philip Augustus 3. Haçlı Seferi ile geldiğinde, şehir hâlâ Bizans imparatorluğunun elindedir; ancak Likya, batıda Türklere yenilmiştir. Bu dönemde Cibyrrhaeot temasının büyük bölümünün toprak kaybı sonucu Attaleia'nın yeni eyaleti, 1199 tarihli bir belgede Alexius III Döneminde (1195-1203) görülür. 4. Haçlı Seferi'nden sonra şehir İtalyan Aldobrandini tarafından alınır, daha sonra 1207'de Türklerin eline geçer ve hep Türklerin elinde kalır.

b. 1998 Yılı Çalışmaları

1998 yılında başlayan çalışmamızın ilk yılında Doğu Likya'da Kumluca'nın yakınında Rhodiapolis, Cormi (Karabük), Acalissus (İncirağacı) ve İdebessus (Kozagağı) yerleşimlerinin yanı sıra Finike'de Cumhuriyet Parkı içinde Bizans Dönemi taş eserleri belgelenmiştir. Daha sonra Demre'ye bağlı köy ve mahallelerdeki yerleşimler, Demre-Çağman arasındaki bölgede Muskar'a bağlı Zeytin Köyü'nde Alakilise, Alacahisar ve Karabel (Sion) kiliseleri ile Devekuyusu, Çağman ve Güceymen Tepesi'ndeki kiliseler incelenerek buradaki taş eserler envanterlenmiştir. Demre yakınında Yukarı Beymelek'in Armutalan-Gökçeköristan mevkiindeki ve Demre-Kaş yolu üzerinde Gürses'teki bazilikalarda çalışılmıştır.

Demre-Gömbe yolu üzerinde Arneai (Ernez veya Günçalı) antik yerleşimindeki Bizans Dönemi bazilikaları saptanmış, daha sonra Uçağız'dan deniz yolu ile yaklaşık 20 dakika mesafede Aperlae (Sıçak İskeleyi) liman kentindeki Bizans bazilikalarında taş eserler envanterlenmiştir. Batı Likya'da Pınara ve Sidyma kentlerinde ve son olarak bölgenin kuzeybatısında Fethiye-Korkuteli yolu üzerinde Balbura'da ve Bubon'da incelemeler yapılmıştır³.

c. 1999 Yılı Çalışmaları

1999'da çalışmamıza öncelikle Antalya-Kaleiçi'nde başlanmış; buradaki sokaklarda evlerin, otel ve restoranların avlularında, girebildiğimiz yapıların içlerinde yerlerde bulunan veya dinî ve sivil işlevli yapıların cephelerinde devşirme kullanılmış, toplam 68 eser saptanarak envanterlenmiştir.

Antalya'dan sonra Likya bölgesindeki çalışmalar sürdürülmüştür; önce Antalya-Kumluca arasında Mavikent yol ayrımına 20 km. uzaklıkta Melanippe antik yerleşimine ulaşılmıştır. Buradaki kilisenin yeri saptanarak yüzeyde görebildiğimiz, yıkık haldeki yapıya ait taş eserler incelenmiştir. Daha sonra Demre'den deniz yolu ile yarım saat mesafede antik liman kenti Aperlae'ye gidilmiş, burada geçen yıl tamamlayamadığımız Yukarı ve Aşağı Kilise'lere ait taş eserler üzerinde çalışılmıştır.

3 1998 yılı çalışmaları için bkz. Albastan a.g.e. 2000, 29-38.

Bu yıl 2 ayrı yerleşimde ve ayrıca Antalya-Kaleiçi'ndeki incelemelerde saptanan 106 eser, geçen yıla ait 141 esere ek olarak, toplam 247 Bizans Dönemine ait taş eser envanterlenmiştir.

İncelediğimiz yerleşimler bölgede kazı çalışması ve bu konuda araştırma yapılmayan yerler dikkate alınarak belirlenmiş; geçen yıl araştırma yaptığımız Likya bölgesindeki 21 yerleşime bu yıl Antalya Kaleiçi'nin yanı sıra 2 ek olarak toplam 23 yerleşimde Erken ve Orta Bizans Dönemine tarihlediğimiz taş eserler belgelenmiştir.

d. 1999 Yılı Çalışmalarının Sonuçları Antalya-Kaleiçi

Çalışmalarımızda sokakların tümünü dolaşarak saptayabildiğimiz, ancak tamamına erişemediğimizi düşündüğümüz 68 eserin *in situ* devşirmeler haricinde kalanı, kale sakinlerinden alınan bilgiye göre binaların onarımları veya inşası sırasında avlularından veya temelinden çıkarılmıştır. Bunların bir kısmı Antalya Arkeoloji Müzesi tarafından envanterlenmiştir.

Kaleiçi'ndeki eserler arasında Attika tipinin çeşitlenmesi iki sütun kaidesi, benzer örneklerine göre 5.-6. yüzyıla tarihlenebilir. Bölgede Demre Nikolaos Kilisesi kazılarında, Melanippe'de, Antalya Kaleiçi'nde, bölge dışında Bursa çevresinde Kayapa, Babasultan, Gölyazı ve İznik'te örnekleri karşımıza çıkar⁴.

6. yüzyıla tarihlediğimiz basit-düz formda profil içeren sütun kaidesinin örnekleri Demre Aziz Nikolaos Kilisesi kazı buluntularında ve İstanbul kaynaklı olarak Studios Bazilikası, Sergios ve Bakkhos ve H. Sophia'da, ayrıca Bursa çevresinde 5.-6. yüzyılda görülür⁵.

Sütun başlıklarından kesik piramit tipte ve kabartma tekniğiyle yapılmış haç motifli başlığın benzerleri İstanbul'da Valens Aquadukt'unda, Topkapı Sarayı Filbahçe'de, Ayasofya Müzesi'nde, ayrıca Bursa çevresinde Zeytinbağı'nda İonik-kesik piramit tipte 5.-6. yüzyılda görülür⁶ (Resim: 1).

Bir altar masasının dikdörtgen biçimli üst tablasına ait levhanın üst yan kenarları profil, dış yan yüzleri soffit motiflidir ve bu özellikleri 6. yüzyıl örnekleri ile karşılaştırılabilir⁷ (Resim: 2).

Liturgik işlevli diğer bir örnek, bir kiborium sütunudur. Spiral yivli bu sütun tipi Erken Hristiyan Döneminde Efes İoannes Bazilikası, Bursa Akhisar'da, Patmos İoannes Theologos Kilisesi ve Ravenna'da Apollinare in Classe ve S.Spirito kiliselerinde 5.-6. yüzyıl kiboriumlarında karşımıza çıkar⁸ (Resim: 3).

Silme olduğunu düşündüğümüz, olasılıkla alt yüzün işlenmesi yarım kalmış eserin motif ve üslup özellikleri, ön yüzdeki palmet motiflerinde yaprakların içbükey işleniş, Antalya'da Cumanun Camii pencere payesinde, Likya'da Dereagzı Kilisesi'nde ve Demre Nikolaos Kilisesi'nde, Frigya'da Amorium'da kubbeli bazilikaya ait levhada ve Lydia bölgesinde Ödemiş'te İstanbul etkili olarak karşımıza çıkar, aynı üslup Lips Manastırı Güney Kilise'deki silmelerde 8.-10. yüzyıl arasında görülür⁹.

4 Nikolaos Kilisesi'ndeki Attika kaide için bkz. Y.Ötügen, "1993 Yılı Demre, Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı", *XVI KST II* (1994), 361-375, bil. 362; Bursa çevresindeki örnekler için bkz. a.y., *Forschungen im Nordwestlichen Kleinasien Antike und Byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa*, Tübingen 1995, 152-153, 155, lev. 24-25.

5 Nikolaos kilisesi örnekleri için bkz. Y.Ötügen, "1995 Yılı Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı (S.Alpaslan, Taş ve Mermer Buluntuları)", *XVIII. KST II* (1996), 471-487, bil.475-476; Bursa çevresi için bkz. a.y., a.g.e. 1995, 161.

6 İstanbul'daki başlıklar için bkz. T.Zoll, *Kapitelplastik Konstantinopels vom 4. Bis 6. Jahrhundert n. Chr. Mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells*, Bonn 1994, 39-43; Zeytinbağı için bkz. Ötügen a.g.e. 1995, 204, lev. 38.5.

7 A.K.Orlandos, *He Gyltostegos palaiochristianike Basilike II*, 1952, 447, 450; J.Braun, *Der Christliche Altar I*, München 1924, 268.

8 Ötügen a.g.e. 1995, 119, lev. 17.3.

9 Y.Ötügen, "Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı Işığında Yeni Değerlendirmeler (S.Alpaslan, Mermer-Taş Buluntuları)", *II.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı-Araştırmaları Sempozyumu*, Konya 1998, 21-50, bil.28, res. 5, S. Alpaslan, "Architectural Sculpture in Constantinople and the Influences of the Capital in Anatolia", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life (Workshop)*, İstanbul 1999, res. 13, baskıda; Z. Mercan-göz, "Ödemiş Çevresi Bizans Araştırmaları", *Arkeoloji ve Sanat* 62/63 (1994), 21-28, res.3,7.

Kaleiçi'ndeki örnekler arasında liturjik işlevli sekizgen payeler, Orta Bizans templonlarında karşımıza çıkar; sekizgen payelerin kullanıldığı templonlar Anadolu'da Uşak-Selçukler'de Sebastia Kilisesi'nde, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde, Yunanistan'da Skripou'da Koimesis Kilisesi, Khios'ta Nea Moni ve Panagia Krina kiliseleri, Stris'te Hosios Lukas Manastırı Meryem Kilisesi, Daphni Manastırı ve Santorini'de 9.-15. yüzyıllarda görülür¹⁰.

Taş eserlerin devşirme kullanımı gerek dini, gerekse sivil işlevli yapılarda süsleme öğesi olarak çok sık karşımıza çıkmaktadır. Kaleiçi'nde eşik taşı olarak kullanılmış, kabartma tekniğiyle yapılmış lotus motifleri içeren bir arşitrav kısmen asfalt zemine gömülmüştür. Alaattin Camii'nin cephesindeki templon arşitravı ise ön yüzünde arkadlar içinde palmet motiflerinin yer aldığı kompozisyonu ile Orta Bizans Döneminin motif ve üslup özelliklerini yansıtır. Benzer örnekleri Likya'da Ksanthos Doğu Bazilika'da ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde 10. yüzyılda görülür¹¹.

Kırk parçalar halinde bulduğumuz ve Orta Bizans Dönemine tarihlenebileceğimiz stilize aslan figürlü levhanın benzer üsluptaki örnekleri Demre Nikolaos Kilisesi ile Antalya Arkeoloji Müzesi'ndeki levhalardır ve 8.-12. yüzyıl arasına tarihlenir¹².

Bir evin onarımı sırasında evin avlusunda bulunan ve yeni sahipleri tarafından salonun duvarına (dekoratif amaçla) yerleştirilen levha mermer malzemesi, üslup ve işçilikteki kalitesi ile dikkati çeker. Birbirine düğümlenen kare ve daire kompozisyonu içinde stilize sivri yapraklı çiçek motifli levhanın paralelleri 11.-12. yüzyılda görülür¹³ (Resim: 4).

Orta Bizans Döneminin motif repertuarındaki çeşitlemelere bir örnek, templonlarda levhaları oturtmak için levhanın üstüne yerleştirilen kesik piramit biçimli templon levha üstüdür; ön yüzü kabartma lotus motifli olup kompozisyon ve üslup özelliklerine göre 9.-10. yüzyıla tarihlenebilir¹⁴ (Resim: 5).

Cumanun Camii

Cumanun Camii, Kaleiçi'nde çok zengin taş işçiliği barındıran ve günümüzde ayakta kalabilen anıtsal bir yapıdır. 36.5 x 27.5 m. boyutlarında üç nefli kubbeli bazilika planlı yapının evreleri 6. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasına aittir. *In situ* mimari plastik öğelerinin çoğu yayınlı olmakla birlikte son durumlarını belgelemek ve yayınsız olanları da çalışmamızın kapsamına almak amacıyla inceledik¹⁵. Yayınlı öğeler arasında kilisedeki Erken Döneme ait Geç Antik motifler içeren *in situ* paye başlığı ve silme, pencere açıklıkları içindeki paye ve nefleri ayıran taşıyıcılar üzerinde yer alan sütun başlığının yanı sıra, kilisenin zemininde yıkılmış olarak bulunan yayınlanmamış templon payeleri, sütun başlıkları gibi öğeler belgelenmiştir¹⁶.

- 10 S.Alpaslan, *Antalya'nın Demre (Kale) İlçesindeki H.Nikolaos Kilisesi'nde Dini Ayınle İlgili Plastik Eserler*, Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, 332-333; V.Lasareff, "Trois Fragments D'Epistyles Peintes et le Templon Byzantin, *Δελτίον Της Χριστιανικης αρχαιολογικης εταιρειας* IV(1964), 117-143.
- 11 J.P.Sodini, "Une Iconostase Byzantine A Xanthos", *Actes du Colloque sur la Lycie Antique*, XXVII (1980) 9-148, lev XXXIV, O.Feld, "Die Innenausstattung der Nikolaoskirche in Myra" (ed. J.Borchardt, Myra) Berlin 1975, lev.119E, 120A,B,C; U.Peschlow, "Materialien zur Kirche des H.Nikolaos in Myra im Mittelalter", *IstMitt* 40 (1990), 207-258, lev.43.B.
- 12 H.Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, 341, res.128; Peschlow a.g.e. 1990, 236-237, lev. 45.1; T.Ulbert, *Studien zur dekorativen reliefplastik des östlichen mittelmeerraumes schrankenplatten des 4.-10. Jahrhunderts*, München 1969, 45-65.
- 13 Benzer kompozisyon içeren levhalar için bkz. Frigya'da Uşak-Ciftlikköy: N.Fıratlı, "Uşak-Selçukler Kazısı ve Çevre Araştırmaları (1966-70)", *TAD* 19 (1970), 109-160, res.71; Bari S.Nicola kilisesi: M.Salvatore-N.Lavernicocca, "Sculture altomedievali e bizantine nel museo di S. Nicola di Bari. Note sulla topografia di Bari bizantina", *Rivista dell'Istituto Nazionale D'Archeologie Storie dell'arte* 3 (1980), 93-135, bil. 108-110,112-114; H.Lukas-Meryem Kilisesi, L.Bouras, *The Sculptural Decoration of the Church of the Virgin in the Monastery of Saint Luke, Atina* 1980, 130-132, lev.3.
- 14 Benzer işlevdeki öğeler için bkz. S.Alpaslan, "Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki Trapez kesitli Levhalar", *Adalya II* (1998), 235-247.
- 15 M.Balance, "Cumanun Camii at Antalya: A Byzantine Church", *PBSR* 23 (1955), 99-114; B.Aran, "Antalya Cumanun Camisi", *Anadolu Sanatı Araştırmaları* 2 (1970), 60-76.
- 16 Yayınlı örnekler için bkz. Balance a.g.e. 1955

Melanippe

Antalya'dan sonra çıktığımız arazi çalışmasında inceleme yaptığımız ilk yerleşim Melanippe'dir. Buradaki kilisenin planı yayınlarda yer almaz ve herhangi bir bilgi yoktur. Bugün duvar kalıntısı halinde, içi tamamen ağaç ve otlarla, taş yığınları ile dolu olduğundan yapının sağlıklı bir planını çıkarmak mümkün değildir; ancak üç nefli bazilika ve doğusu Likya'da yaygın olan yonca planlı tipte olduğu anlaşılmıştır¹⁷. Yapının içinde ve çevrede bulduğumuz eserler arasında Attika sütun kaidesinin bir çeşitlenmesi ve Likya bölgesine özgü üslupta yapılmış delikli levhalar bölgede Demre Nikolaos Kilisesi, Andriake ve Aperlae'da 6. yüzyılda karşımıza çıkar¹⁸.

Beymelek

Demre'nin Beymelek mevkiinde yer alan tek nefli, doğusu apsisli, basit duvar işçiliğinde yapılmış Laguna Şapel'deki incelemelerde herhangi bir mimari plastik öge bulunamamıştır.

Aperlae

Geçen yıl kentteki Yukarı Kilise'de çalışılarak kırık durumda yerlerde bulunan eserler kısmen incelenmişti. Akdeniz'deki liman kentlerini araştıran Prof. R.L. Hohlfelder ve R. L. Vann tarafından kentin planı çıkarılmakta ve halen buradaki çalışmalar sürdürülmektedir¹⁹. Bu yıl Aşağı Kilise'deki çok sayıda sütun başlığı, sütun kaidesi, levha gibi farklı işlevdeki eser envanterlenmiştir. Buradaki delikli levhalar arasında başak ve kıvrık dal motifli örnekler Akdeniz kıyılarında 6.-7. yüzyıllarda karşımıza çıkar²⁰ (Resim: 6). Aynı tipin diğer çeşitlenmelerine iki örnek; ajur tekniğiyle yapılmış başkent etkili sütun ve paye başlıkları Likya bölgesine özgü üslup özellikleri sergiler ve örnekleri Muskar, Karabel, Alakilise, Alacahisar'da farklı işlevdeki öğelerde uygulanmıştır²¹.

Likya'daki taş eserlerde bölge genelinde türlere göre işlevsel çeşitliliğin yanı sıra üslup bütünlüğü, süsleme tekniklerinde ve motiflerde başkent izlerini taşıyan ancak çevre bölgelerle de ilintili, aynı zamanda Akdeniz çanağında Yunanistan, Güney İtalya ve Yakın Doğu ile ilişki gözlenir²². Bölgedeki örneklerin çoğunluğu 6. yüzyıla ait olmakla birlikte, tümü ele alındığında, 15. yüzyıla kadar geniş bir dönem içinde değerlendirerek çalışmalarımızı sürdürmekteyiz.

Likya bölgesindeki Bizans Dönemi taş eserleri üzerine sürdürdüğümüz yüzey araştırmasında 2000 yılı sezonunda Antalya Arkeoloji Müzesi'nde bölgeden toplanan eserler üzerine çalışılacaktır.

17 Likya'daki doğusu yonca planlı bazilikalar için bkz. R.M. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", *Anatolian Studies* 13 (1963), 117-151, bil. 137; R. Jakobek, "Lykien", *REK* (1994), s. 872, 883-886, 888-891, 895.

18 Attika kaide için bkz. Ötügen a.g.e. 1995 (not 4); delikli levhalar için bkz. a.y., a.g.e. 1996 (S. Alpaslan, Mermer - Taş Buluntular) 476, res. 5.

19 R. L. Hohlfelder-R. L. Vann, "Uncovering the Maritime Secrets of Aperlae, A Coastal Settlement of Ancient Lycia", *Near Eastern Archaeology* 61:1 (1998), 26-37.

20 Ötügen a.g.e. 1996 (S. Alpaslan, Mermer-taş buluntular), 476, res. 5; Alpaslan a.g.e. 1999, baskıda.

21 Alpaslan a.g.e. 1999, baskıda; a.y., "Relations Between the Architectural Sculptures in Rome and Constantinople in the Early Christian Age", *Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianae*, Wien 1999, baskıda.

22 Alpaslan a.g.e. 1999, baskıda.

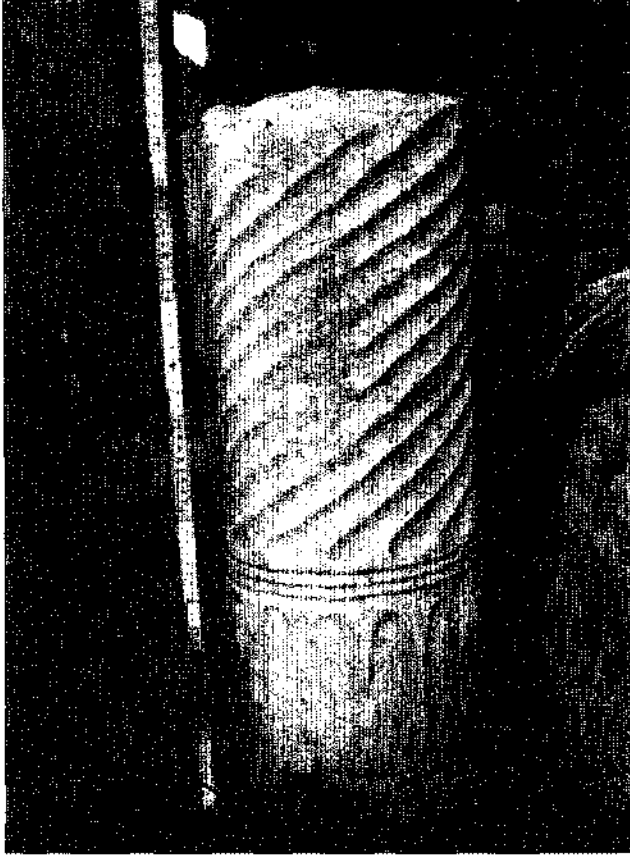

Resim 1: Kaleiçi kesik piramit sütun başlığı

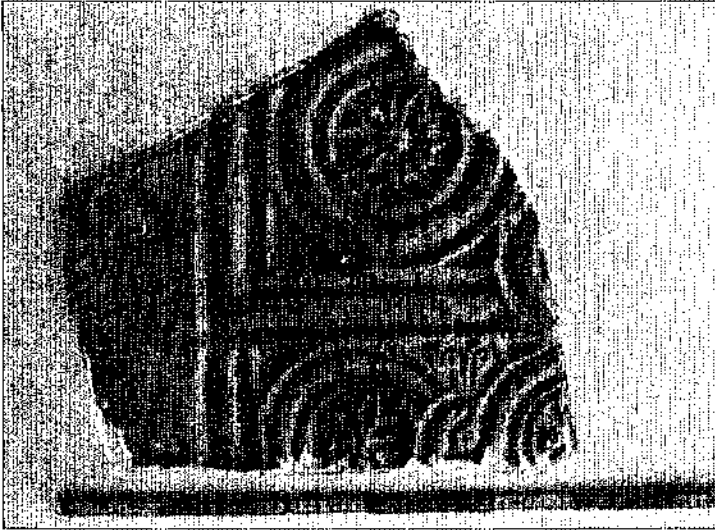

Resim 2: Kaleiçi altar levhası

Resim 3: Kaleiçi kiborium sütunu

Resim 4: Kaleiçi-levha

Resim 5: Kaleiçi-templon levha üstü

Resim 6: Aperlae-levha

BURGAZADA, SEDEFADASI, KAŞIKADA, TAVŞANADASI

Erendiz ÖZBAYOĞLU*

Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle İstanbul İli, Adalar İlçesi'nde sürdürdüğümüz yüzey araştırmasının üçüncü aşaması, Bakanlık temsilcisi Berran Çilingir'in denetiminde, Bizans Sanatı Tarihçisi Asnu Bilban Yalçın, M. A., Restoratör Güneş Duru, Arkeolog Özgür Kahraman'dan oluşan ekiple gerçekleştirildi. Araştırmaya, Serpil Tanker Mimarlık Bürosu maddi yardımında bulundu; Adalar Belediye Başkan Yardımcısı Y. Mimar Mahir Safkan, Adalar Belediyesi'ne ait tekneyi; Gündüz Vassaf ve Engin Vural motorlarını tahsis ederek Sedef, Tavşan ve Kaşık adalarına ulaşmamızı sağladılar. Metamorphosis ve Aziz Georgios Garib kiliselerindeki araştırmamız, Fener Rum Patrikhanesi'nin izniyle yapıldı. Y. Mimar Şükrü Yüksel, M. A., M. Arch. II, mimarî çizimleri gerçekleştirdi. Kendilerine teşekkür ederiz.

Adalarda tarihöncesi buluntuya rastlanmadığı daha önce belirtilmişti (bkz. E. Özbayoğlu, "Heybeliada Yüzey Araştırması", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, 251; M. Özdoğan, "The Black Sea, The Sea of Marmara and Bronze Age Archeology, An Archeological Predicament", *H. Todorova Festschrift*, Sofya, bas. Buna göre, "Kara-deniz ve Ege'yle bir su bağlantısı içinde bulunmadığı dönemde Marmara'nın su düzeyi, dünya düzeyinden düşük olduğundan -Buzul Dönemi'nde, İ. Ö. 16.000 yıllarında, deniz düzeyi okyanuslarda eksi 120 m.dir- bu dönemde Marmara bağımsız bir sistem oluşturmuş, kendi iç bilançosuna göre, yani yağış ve akarsulara bağlı olarak değişmiştir. Adalar bu dönemde anakaranın bir uzantısı olarak bir önsıradır. Deniz düzeyinin, İ. Ö. 7.000'lerde, eksi 45 m.ye düştüğü dönemde ise Marmara'ya su girmeye başlamış, dünya deniz düzeyinin adalarla Pendik arasındaki düzeyin üstüne çıkmasıyla adalar oluşmuştur, bu da İ. Ö. 6.000-5.500 civarındadır ancak bu oluşumda deniz düzeyinin oynaması yanında, adaların Kuzey Anadolu fay hattı önünde yer alması nedeniyle, tektonik hareketlerin de etkisi vardır. Yaklaşık İ. Ö. 1.000 yılında gerçekleştiğini bildiğimiz alçalma ya da yükselme olabilecek bir hareket sonucu da ada kıyıları değişikliğe uğramıştır. Ada kıyılarında tarihöncesi yerleşmeye rastlanmamasına bakarak kıyıların yakın bir tarihte oluştuğu söylenebilir. Ayrıntılı jeomorfoloji araştırmaları konuya ışık tuta-caktır".

İlkçağ kaynakları arasında Plinius'ta (*Naturalis Historia*, 5, 151 "Antiochia da vardır ve Rhyndacus'un ağzındaki, çevresi 18.000 passus olan Besbicus; Elaea, iki Rhodusa, Erebinthote, Megale, Chalcitis, Pityodes de") geçen Marmara'daki adalardan Pityodes'in, 'çamlık' Burgazada'ya işaret ettiği savı (sözgelimi, Skarlatos Byzantios, *He Konstantinoupolis, Atina* 1862, II, 290; krş. R. Janin, "Iles des Princes", *Echos d'Orient*, 23 (1924), 180), Plinius'un da kaynakları arasında yer alan Artemidoros'ta (İ.Ö. II. yüzyıl sonu) bu adın Büyükada'yı belirttiği görüşü yanında, Plinius'taki Megale, 'büyük', adının da, kuşkusuz, aynı adaya işaret ettiği dikkate alındığında, kabul görmez. Plinius'un adını verdiği Antiochia'nın, Antigonî, yani Burgazada olabileceği savı ise (P. Gyllius, *De Bosporo Thracio*, Lyon 1561, 373), bu ad hemen Besbicus (İmralı) yanında geçse de,

* Prof. Dr.Erendiz ÖZBAYOĞLU, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE.

dikkate değer gözükür. Plinius metnindeki Erebinthote ise Sedefadası'dır; daha küçük iki ada olan Kaşık ve Tavşan adalarının adlarına ise yer verilmemiş olması olasıdır.

Kaşıkadası'nın, Manuel Komnenos tarafından 1158'de çıkarılan khrysoboullon'da, 'altın mühürlü buyruk' manastırı olan adalar arasında Antigoni, Terebinthos ve Iatros (Novellae Constitutiones, IX; Theodoros Balsamon, PG 137, c. 933) sırasıyla Burgaz, Sedef ve Tavşan adalarına işaret eder. Aynı metindeki Mesonesos, 'aradaki ada' büyük bir olasılıkla Burgaz ve Heybeli adaları arasında kalan Kaşıkadası'dır. Bu adanın adı Gyllius'ta Pitys, 'çam' olarak geçer (De Bosphoro...cit. 374). Burgazada Bizans kaynaklarında, Antigoni yanında Panormos, 'güvenli liman' adıyla da anılır. Zonaras'ta (XII. Yüzyıl) geçen (PG 134, c. 1409) "şimdi Antigoni denilen Panormos" anlatımı bu adın daha eski olduğunu sezdirir ve Antigoni adı daha IX. yüzyılda kullanılır (Theophanes Continuatus, PG 109, s. 398). Bir görüşe göre adını Caesar, 'baş vezir' Bardas'ın (IX. yüzyıl) oğlu Antigonos'tan alır (Skarlatos Byzantios, cit. 294; krş. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 63). Başka bir görüşe göre ad, Bosphoros'u (İstanbul Boğazı) ve Hellespontos'u (Çanakkale Boğazı) Lysimakhos'un ve Kassandros'un tiranlığından kurtaran Demetrios Poliorketes tarafından, babası Antigonos'tan esinlenerek verilmiştir (A. Timoni, *Nouvelles promenades dans le Bosphore*, İstanbul 1844, II, 370). Bu durumda, Demetrios'un, Lysimakhos ve Kassandros'a karşı olan seferinin Boğaz'da yer almadığı savına karşı, (krş. Janin, *Iles...*, cit., 315) Antigoni adı daha I. Ö. IV. yüzyılda biliniyor olabilir ve yazıcı hatası değilse Plinius'taki "Antiochia", Antigoni'ye (Burgazada) işaret edebilir. Antigonis, 'su içmek için kullanılan kap, bardak' biçimi nedeniyle, kanımızca, adaya adını vermiş olabilir -hemen karşısındaki küçük ada, yine biçimi nedeniyle, Türkçe de olsa, 'kaşık' adını taşır-. Türkçe Burgaz (Yun. Pyrgos, 'kule'), ise C. Pertusier tarafından 'tepede kalıntıları görülen bir kule' (*Promenades pittoresques de Constantinople*, Paris 1815, III, 88) ve kıyıda V. Cuinet tarafından görülen ve Panormum Castrum olarak adlandırılan hisar (*La Turquie d'Asie*, Paris 1890, I-IV, 685) dolayısıyla yakıştırılır (Janin, *Les églises...*, cit., 63). Yine Cuinet'ye göre adanın bir adı da, Heybeliada'yla arasında yer alan boğazdan dolayı Boğaz Adası'dır (ibid.).

Yüzey araştırması yaptığımız ilk ada olan Burgazada'nın Bayraktepe adı verilen tepesinde kalıntıları görülen Metamorphosis (Khristos, 'İsa') Manastırı adadaki en önemli buluntuları barındırır. Manastırın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekte birlikte (Konstantios, Konstantinias, Venedik 1824, 161; Skarlatos Bizantios, cit. II, 206 ve G. Schlumberger, *Les îles de Princes*, Paris 1884, 87, I. Basileios (867-886) tarafından kurulduğunu ileri sürerler, ancak kanıt belirtmezler, krş. Janin, *Iles...*, cit., 319) Methodios'un, patrik olmadan önce -bu göreve 843'te getirilecektir- bu adaya sürgüne gönderildiğine bakarak adada en az bir manastır bulunduğu sonucuna varılır. Bizans kaynaklarında geniş bir şekilde yer alan bu sürgünün öyküsünden Methodios'un iki haydutla birlikte yedi yıl boyunca dar bir mnema'ya, 'mezar hücresi' kapatıldığı anlaşılır (Zonaras, PG 134, c. 1409; Symeon Magister, PG 109, c. 704; Kedrenos, PG 122, c. 1000'ta, taphos, (mezar) olarak geçer; Theophanes Continuatus, PG 109, c. 61, ise Methodios'un Akritas (Tuzla) karşısındaki Aziz Andreas Adası'na gönderildiğini kaydeder). Bu hücre olduğu söylenen bir yeraltı mekânı günümüzde iskele yakınındaki Aziz Ioannes Kilisesi girişinin sağında ziyarete açık olarak korunmaktadır. Bu durumda IX. yüzyılda adada, biri tepede, diğeri kıyıda olmak üzere en az iki kilise olduğu düşünülebilir. Cuinet, Aziz Ioannes Kilisesi'nin, Theophilos'un (829-842) dul eşi Theodora tarafından yaptırıldığını söyler (*La Turquie...*, cit. 687). Adaya, IX. yüzyılın ilk yarısında, Kalomarias'ın oğlu Stephanos (Theophanes Continuatus, PG 109, c. 416; Georgios Monakhos, PG CIX, c. 952; Leon Grammatikos, PG CVIII, c. 1137; Symeon Magister, PG CIX, c. 793) ve İmparator Romanos Lakapenos'un oğlu Stephanos (Kedrenos, PG 122, c. 57) sürgüne gönderilmiştir.

Bayraktepe'de günümüzde görülen kilise, 1868'de adanın yerlilerinden M. Khourmouzes tarafından, harabe halindeki eski kilise yıkılarak yaptırılır. Osmanlı Devletine karşı Yunanların safında yer aldıktan sonra adaya dönen Khourmouzes'in, kilisenin inşası için bu devletten 27.500 kuruş yardım aldığı kaydedilir (Janin, *Iles...*, cit.,

320). Kilisenin yanındaki hegoumenos, (baş rahip) evi de bu döneme aittir ve şimdi evde bekçi ve ailesi oturmaktadır. Bu inşaat sırasında, olasılıkla oradaki eski bir tapınağa ait çok sayıda yapı ögesi yitirilmiştir. Daha küçük boyuttaki kilisenin arkasında, kuzeybatıda, eski kiliseye ait duvar kalıntısı günümüze ulaşmıştır (Resim: 1, 2; Çizim: 1). Tuğla örgü duvarda yer yer ilkçağa ait süslemeler görülür (Resim: 3). Yine ilkçağa ait sütun gövdeleri, başlıkları, lentolar ve başka mermer yapı öğeleri, yaklaşık 40 m. çapındaki bir alana dağılmış haldedir (Resim: 4). Gyllius'un XVI. yüzyıl ortalarında gördüğü aedes sacra'nın, (kilise; şapel) hemen yakınındaki "opus signinum örtülü tuğla örgü kemerli sarnıç" (De Bosporo...cit., 374) olasılıkla, günümüzdeki 6 m. derinlikte, 4x6 m. boyutlarındaki çukur olmalıdır ancak opus signinum sütunlar artık yoktur. Kudüs Patriği Dositheos'un 1670'lerde kaydettiği yirmi yaşında ölen Agrippa'ya ait Latince mezar yazıtı ise çok önce yitirilmişti (Janin, lles...cit., 320; Les eglises...cit. 64). Bahçeye girişte, sağda, aralarında kilise çanının asılı olduğu iki İlkçağ Dönemi mermer sütun günümüzde de görülmektedir; çan şimdi iki beton direk arasına asılıdır. Yine girişte, sağda ve solda yer alan üç sütun başlığı (Resim: 5) R. Kautzsch (Kapitelstudien, Berlin-Leipzig 1936, 59-61) tarafından incelenmiştir. Aşağıda sözünü edeceğimiz kuş motifli mermer levha (Çizim: 2) birkaç yıl öncesine kadar görülebiliyordu. Buna karşılık 17 Ağustos 1999 depreminden sonra köşedeki kulübenin yıkılmasıyla İlkçağa ait sütun ve başka yapı öge parçalarının ortaya çıktığını gözlemledik. Sözgelimi, şimdi girişte görülen zarif süslemeli mermer parçaya da (Resim: 6) sonraki gidişimizde rastladık.

Bahçedeki bir sütun başlığı (Resim: 7) A. B. Yalçın tarafından incelenmiştir: "Sütun başlığı üzengi taşı örneğinde, köşelere doğru yayılan stilize yapraklarla bezelidir. Yapraklar abakusta, körkasalarda olduğu gibi sürekli. Bu da, eski Hagios Andreas en Krisei Kilisesi, yeni Koca Mustafa Paşa Camisi naosu üzengi taşı başlıklarındaki motifi andırır, Orta Bizans, özellikle de IX. yüzyıl sonu - X. yüzyıl başına tarihlenir ve I. Basileios tarafından yapılan bir restorasyonla bağlantılıdır. Aynı motif Khalkoprateia Kilisesi'nden kalan ve şimdi İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunan bir başlık sepeti abakusunda da bulunur ("Unpublished Middle Byzantine Sculptures from Antigon", XIX. International Congress of Byzantine Studies, Kopenhag, 1996 sırasında sunulan bildiri; Türkçeye çev. E. Ö.). Bahçede yakın zamana kadar görülebilen ancak günümüzde kaybolan mermer levha parçası (Çizim: 2) Yalçın'a göre "Orta Bizans Dönemine tarihlenir; verso'da ağ örgü geometrik desen arasında büyük yapraklı çiçek motifleri vardır. Stilize bir ağaç, olasılıkla palmye ağacı etrafında kuşlar gagalarıyla hurma toplarlar. Etili yapraklar, 907'ye tarihlenen Lips Kilisesi'nin kuzey körkasaları üstüne kazılmış yaprakları andırır ve Sasani ile çağdaş İslâm sanatı motifleriyle benzerlik gösterir. Nitekim, I. Basileios Döneminde doğu motifleri çok revaçtaydı. Myrelaion'da 1993'te yuvarlak yapıdaki temel kazısı sırasında bulunan mermer levhadaki yaprakların işlenişi de bu levhayı andırır" (ibid.).

Adada, XVII. yüzyıla ait Aziz Georgios Garib Manastırı ve yukarıda adı geçen, XVIII. yüzyılda yenilenmiş Aziz Ioannes Kilisesi olmak üzere iki dinî yapı daha vardır. Bu kiliselerin inşasında, tepedeki Metamorphosis Manastırı'ndan alınan ilkçağ malzemesinin kullanıldığı belirtilmekle birlikte (Janin, lles...cit. 321) araştırmamız sırasında görünen bu tür bir yapı ögesine rastlanmamıştır.

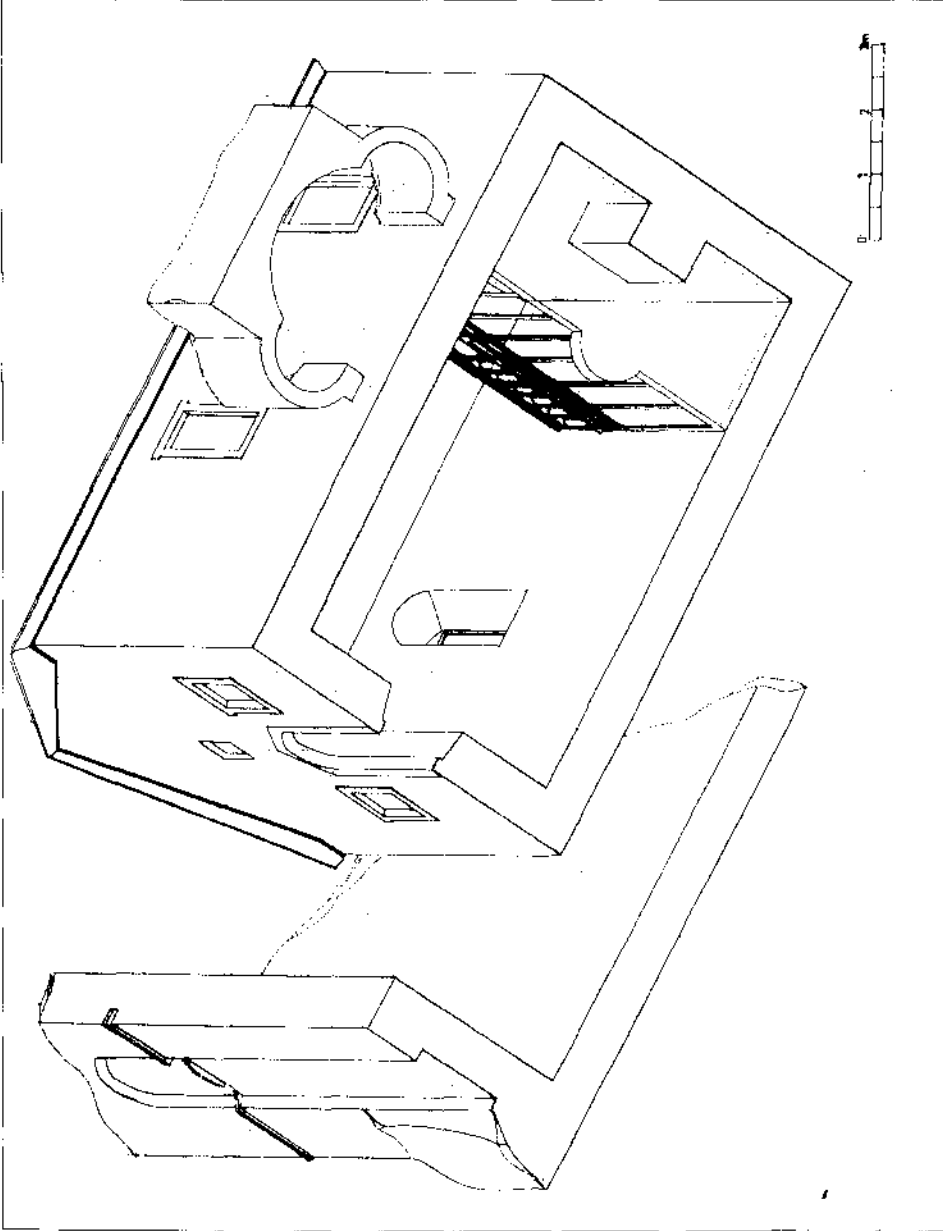
Yüzey araştırması yaptığımız ikinci ada, Büyükada'nın 1 km. kadar doğusundaki Sedefadası'dır. Kaynaklarda, Aziz Ignatios'un -847'de patrik olacaktır- adaya bir erkekler manastırı yaptırdığı anlatılır (Paphlagonialı Niketas, PG 105, c. 496). Yine Ignatios bu adaya sürgüne gönderilir (idem, c. 505). Patrik Theodosios (1178-1183) görevinden ayrıldıktan sonra bir ev ve mezarını yaptırdığı bu adaya çekilir (Niketas Khoniates, PG 139, c. 616). Patriğin adadaki yaşamı, mektuplaştığı Mikhael Khoniates tarafından anlatılır: Hiçbir eksiği olmayan adada bol şarap, odun, su, meyve, mersin ağacı, selvi vardır; İsa'nın yolundaki azizlerin bu adada yaşaması kimseyi şaşırtmamalıdır (S. Lambros, Mikhael Akouminatou tou Khoniatoi ta sozomena, Groningen 1968, II, 48). Adaya giden ünlü sürgünler arasında, VII. Konstantinos Porphyrogenetos'un gönderdiği, Romanos Lekapenos'un oğlu Konstantinos vardır (Kedrenos, PG 122, c.

57). Konstantinos daha sonra Semadirek adası'na gönderilir, oradan kaçmak isterken öldürülür.

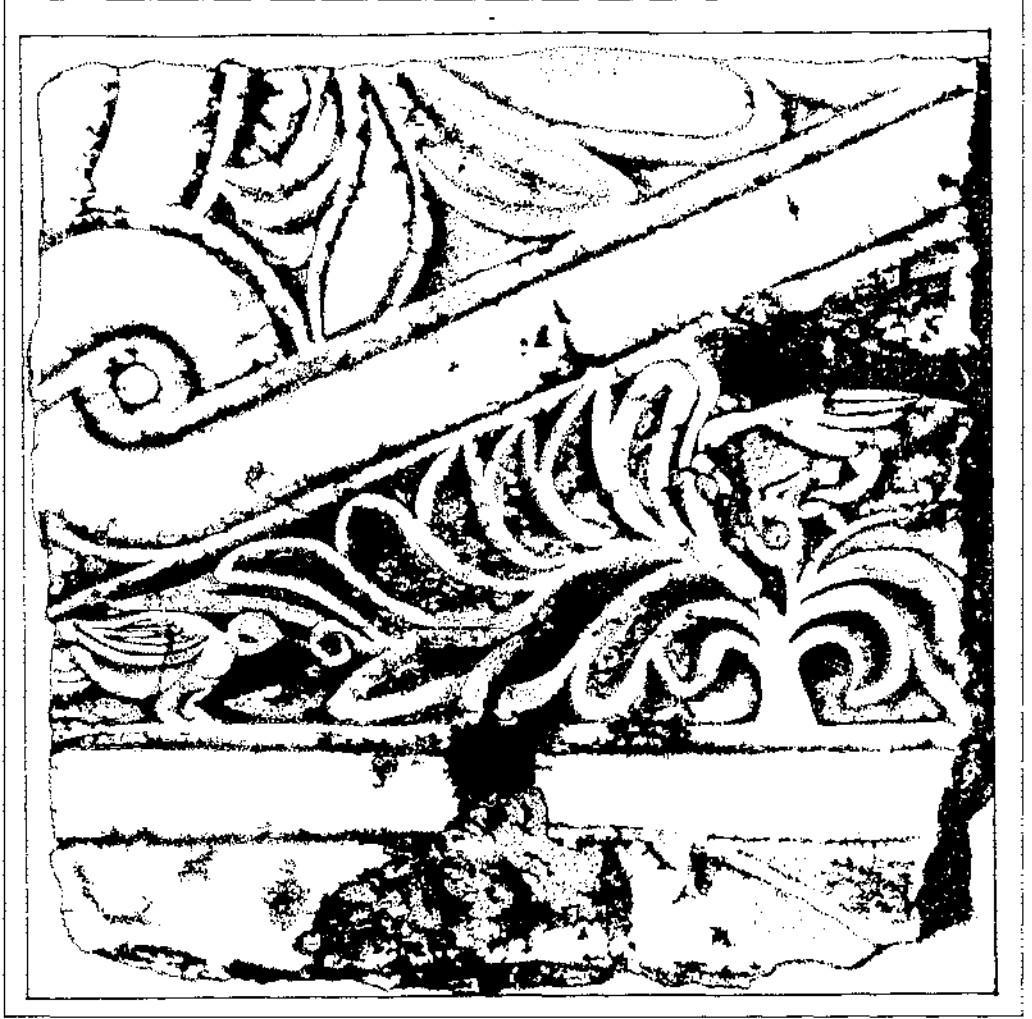
Yüzey araştırmamız sırasında, Büyükada'ya bakan kıyıda, iskeleden 100 m. kadar uzaklıkta, manastıra ait tuğla örgü duvar kalıntısı görülmüştür (Resim: 8). Duvarın biraz yukarısında, yüksek selvi ağaçları arasında, olasılıkla manastıra ait mezar kalıntıları yer alır.

Burgazada iskelesi karşısındaki özel kişiye ait Kaşıkkadası, yüzey araştırması yaptığımız üçüncü adadır. Manuel Komnenos'un buyruğunda -eğer Mesonesos, 'aradaki ada' ile bu ada kastediliyorsa- burada bir manastır bulunduğu kaydedilir. Yoğun bitki örtüsüne sahip olan adanın kuzeyi, özel kişiler tarafından turistik tesis yapımı için derin bir hafriyat çukuruyla zedelenmiş olsa da yüzey araştırmamız sırasında tuğla örgü bir duvar kalıntısıyla (Resim: 9) İlikçağa ait çeşitli mermer yapı öğelerine rastlanmıştır.

Yüzey araştırması yaptığımız son ada, Büyükada'nın güneyindeki Tavşanadası'dır. Bu küçük adada da bir dinî yapı olduğu Manuel Komnenos'un buyruğundan anlaşıldığı gibi, kaynaklarda Aziz Ignatios'un burada bir dinî yapı yaptırdığı da kaydedilir (Paphlagonialı Niketas, *PG* 105, c. 496). Araştırmamız sırasında saptadığımız dinî yapı oldukça iyi durumdadır (Resim: 10); defne, zeytin ve incir ağaçlarının hemen yanındaki yaklaşık 20 metre karelik tuğla yapının tavanına (Resim: 11; Çizim: 3) tuğla örgü bir haç işlenmiştir (Resim: 12). Adada, keçileri ve köpekleriyle birlikte bir münzevi yaşamaktadır.

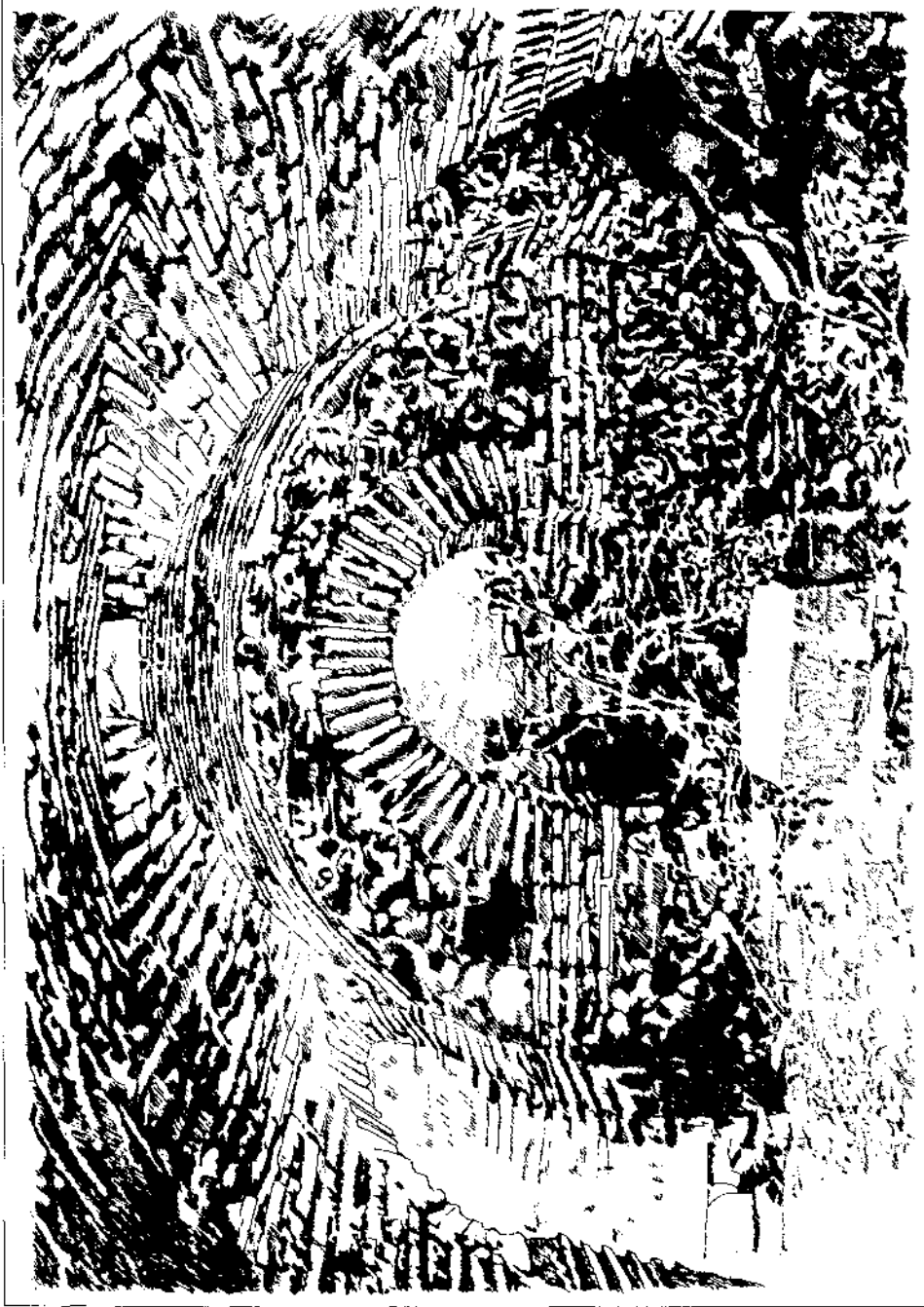

Çizim 1: Burgazada, Yeni Kilise ve Eski Kilise duvar kalıntısı (Çiz. Y. Mimar Ş. Yüksel)

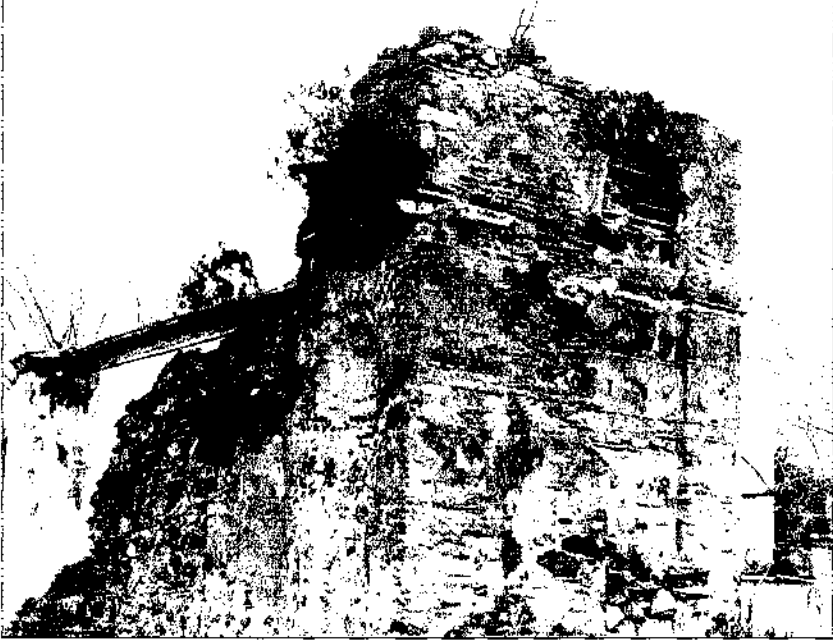

Çizim 2: Burgazada, günümüzde kaybolan mermer levha parçası; eski bir fotoğrafından yapılan çizim. Y.Mimar Ş. Yüksel'e aittir

Çizim 3: Tavşanadası, dinî yapının içi (Y.Mimar Ş. Yüksel)

Resim 1: Burgazada, eski kilise duvarı

Resim 2: Burgazada, kilise duvarı nişi

Resim 3: Burgazada, kilisenin duvar örgüsünde kullanılan İlkçağ'a ait süslemeli parça

Resim 4: Burgazada, bahçeye saçılmış halde İlkçağ Dönemi mermer parçaları

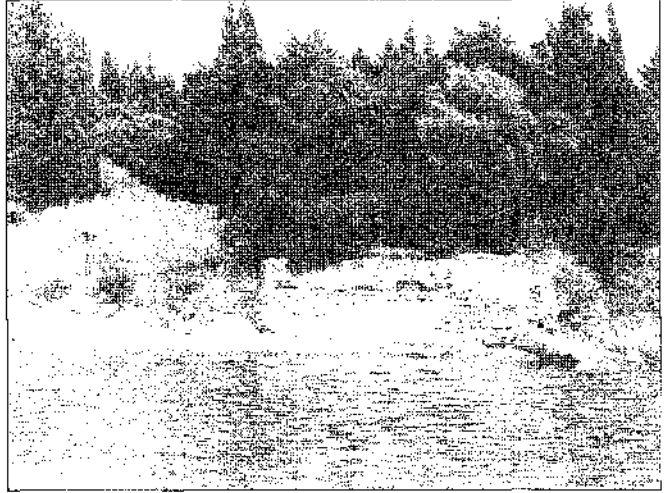
Resim 5: Burgazada, bahçe girişindeki üç sütun başlığı

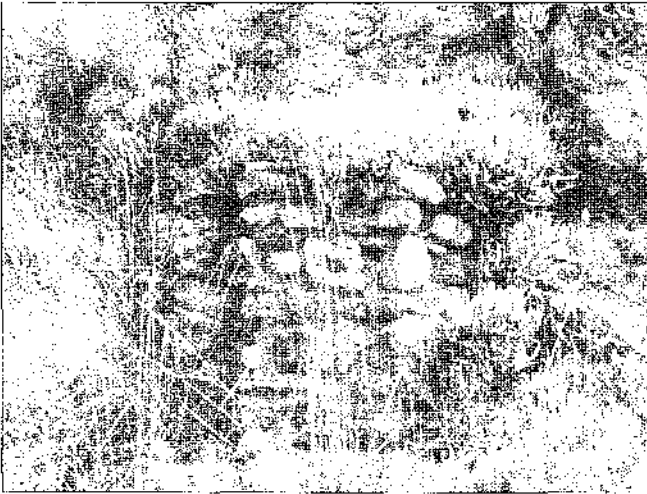
Resim 6: Burgazada, bahçe girişindeki süslemeli mermer parça

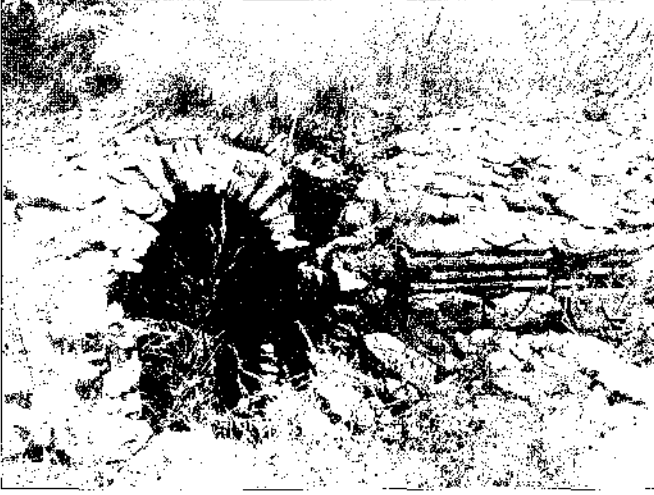
Resim 7: Burgazada, bahçede bulunan sütun başlığı

Resim 8: Sedefadası, kıyıda ki manastır duvarı kalıntısı

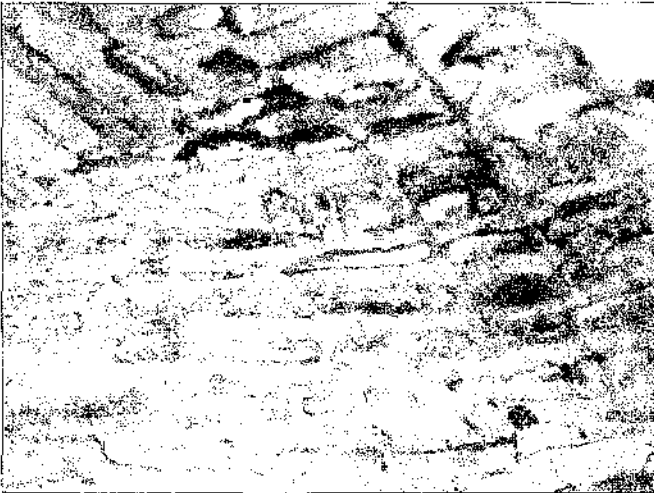
Resim 9: Kaşıkadası, olasılıkla manastıra ait duvar kalıntısı

Resim 10: Tavşanadası, Aziz Ignatios'un yaptırdığı dini yapı

Resim 11: Tavşanadası, dinî yapının içi

Resim 12: Tavşanadası, dinî yapının tavanındaki tuğla örgü haç

İSTANBUL'DA AYVANSARAY VE BALAT SEMTLERİNDE YAPILAN ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMASI İLE YEDİKULE MERMER KULE'DEKİ ÇALIŞMALAR - 1999

Feridun ÖZGÜMÜŞ*
Ken DARK

T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile İ.Ü. Güzel Sanatlar Bölümü adına yapılan yüzey araştırması, İstanbul'un Ayvansaray ve Balat semtlerinde 1-15 Temmuz 1999 tarihlerinde bütün sokak ve caddelerin taranması ve seçilen 13 merkezin detaylı olarak incelenmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir¹. Bu merkezler şunlardır :

1. Anemas zindanlarındaki çalışmalar.
2. Ayvansaray Blakhernai Ayazması'ndaki çalışmalar.
3. Ayvansaray Tokludedede Sokağı'ndaki çalışmalar.
4. Balat Molla Aşki Mahallesi, Macarlar yokuşunda bulunan Bizans kalıntılarının incelenmesi.
5. Ayvansaray Ebu Zer Gifari Camii'ndeki Blakherna Sarayı kalıntıları çalışması.
6. Balat Taksiarhes Kilisesi'ndeki çalışmalar.
7. Balat Hraşdegabet Ermeni Kilisesi'ndeki kalıntılar.
8. Salmatomruk Meryem Kilisesi'ndeki Bizans kalıntısı.
9. Odalar Camii kalıntılarının incelenmesi.
10. Kasımağa Camii Bizans kalıntısı araştırmaları.
11. Boğdan Sarayı Şapeli çalışmaları.
12. Mumhane duvarları çalışmaları.
13. Yedikule Mermerkule çalışmaları.

1. Anemas Zindanları'ndaki Çalışmalar (Resim: 1)

Anemas Zindanları diye adlandırılan ve Orta Bizans Dönemine tarihlenen şehir savunma sisteminin Ayvansaray'daki bu bölümü üzerinde daha önceki araştırmacıların ilmi değeri yüksek hayli yayını mevcuttur. Son zamanlara kadar harap durumda ve pislik içinde bulunan bu kalıntı yapı son zamanlarda koruma altına alınmış, temizlenmiş ve ışıklandırılmıştır. Buradaki çalışmalarımız daha çok, önceki araştırmalardan sonra

* Dr. Feridun ÖZGÜMÜŞ, İstanbul Üniversitesi, Güzel Sanatlar Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE
Dr. Ken DARK, Reading Üniversitesi, İNGİLTERE

1 Ayvansaray, Balat ve Yedikule Mermer Kule'deki yüzey araştırması çalışmalarına Bakanlık temsilcisi olarak Konya Arkeoloji Müzesi'nden Arkeolog Sn.Gülseren Karakap katılmıştır. Başkanlığım altında yapılan yüzey araştırmasının diğer elemanları şu kişilerden oluşmuştur : Dr. Ken Dark (Reading Üniversitesi, İngiltere), Jane Spears (Reading Üniversitesi, İngiltere), Haluk Çetinkaya M.A. (İ.Ü.), Yuk. Mim. Mine Özkaraman Malak, Burcu Doğan (öğrenci), Özgen Kadioğlu(öğrenci).

henüz kayıtlara geçmemiş kalıntıların tespiti üzerine olmuştur. Yukarıda sözü geçen temizlik ve aydınlatma çalışmaları sırasında, burada bulunan 2 Orta Bizans kulesinin arkasında 14 bölüm halindeki alt yapının üzerinde, çay bahçesi yakınında bir hipokaust tespit edilmiştir². Yaklaşık 4.15x1.95 m. ölçülerindeki bu hipokaust alnaşık duvar tekniğiyle (taş-tuğla karışımı) yapılmış olup, içindeki payelerden 3 tanesi günümüze gelebilmiştir. Önceleri Orta Bizans Dönemine ait bir hamam kalıntısı olarak düşündüğümüz hipokaustun, daha sonra burada var olan bir Osmanlı konağının hamamının külhanı olabileceği düşüncesine vardık³. Konunun aydınlanması için araştırmalarımız devam etmektedir.

2. Ayvansaray Blakhernai Ayazması'ndaki Çalışmalar

Meryem'e ithaf edilmiş bu önemli Bizans ayazması, maalesef çok az buluntu vermiştir. Bunlar, biri sepet biçimi diğeri Korinht üslubunda 6. yüzyıla ait 2 sütun başlığı ile ayazmanın suyunun bulunduğu yerde yeşil breş taşından sütun gövdesidir. Blakhernai olan bu bölgedeki eski Bizans ayazmasından günümüze Bizans'a ait çok az şey kalmış olmasına rağmen ayazma temiz ve bakımlı durumdadır⁴.

3. Ayvansaray Tokludedede Sokağı Çalışmaları (Resim: 2)

Bu çalışma alanı, yukarıda anlatılan ayazmanın çok yakınında Tokludedede Sokağı ile Yumni Sokağı'nın kesiştiği yerde yapılmıştır. Yumni Sokağı'na bakan 1 No.lu evin sokağa bakan duvarının temeli birkaç sıra tuğladan meydana gelmiş eski bir Bizans duvarı olup, sonradan Tokludedede Mescidi diye anılan eski Bizans kilisesinin günümüze kalan tek parçasıdır. Maalesef bu duvar bugün ziftle kaplanmış olup tuğla sıralarını far-
ketmek oldukça zordur⁵.

4. Balat Macarlar Yokuşu'ndaki Bizans Kalıntıları (Resim: 3)

1999 yılı çalışmalarının en heyecan verici olanlarından, Macarlar Yokuşu önemli arkeolojik kalıntılarına rağmen nedense bugüne kadar fazla dikkat çekmemiş bir yerdir. Buradaki, çapı yaklaşık 2 m. olan kemerli bir tonoz ile bunun 5 m. kuzeyinde 30 m. uzunluğunda uzun bir teras duvarı tespit edilmiştir. Ayrıca bu duvarın kuzeyinde bir phiale kalıntısı mevcuttur. 7 sıra tuğla dizisi olan bu Bizans duvarının Osmanlılar zamanında çok fazla değişikliğe uğratılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu kalıntıların, çok zayıf bir ihtimale de olsa, son Bizans Devrinin önemli devlet adamlarından Theodor Methokides'in sarayının kalıntıları olduğu düşünülebilir. Çalışmalarımız bu konunun aydınlatılması için devam etmektedir⁶.

5. Ayvansaray Ebuzer Gifari Camii'ndeki Blakherna Sarayı Kalıntıları Çalışmaları (Resim: 4)

Ayvansaray Marul Sokak 38 No.da bulunan ve yapıldığı tarih tam tespit edilemeyen bu mescidin avlusunda gayet muazzam alt yapı kalıntıları ve beşik tonozlu mekânlar tespit edilmiştir. Bunlar 'Mumhane Duvarları' diye adlandırılan ve kısmen

2 Ane-mas Sarayı: ve buradaki kuleler için bkz. Semavi Eyice, *İstanbul Petit Guide a Travers Les Monuments Byzantins et Turcs*, İstanbul, 1955 s.67; Semavi Eyice "Anemas 7'ncisi ve Kulesi", *H.E. Kaçu, İstanbul Ansiklopedisi*, C.II, 1959 s.853-859; Vollgang Müller-Vierier, *Bildlexion zur Topographie Istanbul*, Tübingen, 1977, s.331-337 S Eyice, "Anemas Zindanı ve Kulesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.I, s.269-271.
3 Alexander van Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the city and adjoining Historical Sites*, London, 1899, s.135.
4 A Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, Bonn, 1988, s.539-541, Enis Karakaya, "Blakhernai Ayazması", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.II 1994, s.251-262.
5 W.Müller-Wiene, *Bildlexion...* s.206-208.
6 H Guillard; "Le Palais de Theodore Metochite" *Revue des Etudes Grecques*, (35) 1922 s.82-95. Şehirdeki yeri ve Kariye'ye yakınlığı için bkz. Nichephorus Gregoras; *Byzantina Historia I* (Yay. G. Niebuhr, C. F.) Bonn 1829, s.457-59; İgor Sevcenko : "Theodore Metochites, the Chora and the intellectual trends of his time" ş. öserde *The Kariye Djami* 4 (Yay. Paul A. Underwood) New Jersey (1975) s.36.

Blakhernai Sarayı'nın savunmasına ait olan duvarların en kuzey ucu ile Blakhernai Sarayı'ndan günümüze çok iyi korunarak gelmiş parçalardır. Theodosius surlarından daha önce yapıldığı anlaşılan ve sonradan Blakhernai Sarayı ile birleşen Mumhane duvarlarıyla bu kalıntılar aynı hattadır⁷. Ölçüleri alınıp fotoğrafları çekilmiştir.

6. Balat Taksiarkhes Kilisesi (Resim: 5)

Balat, Ayan Caddesi No.25'te bulunan bu Rum Ortodoks Kilisesi 1730'dan önce yapılmış ve 1833'te restore edilmiştir. Kilisenin avlusunda tonozlu küçük bir altyapı ile yine avluda küçük bir şapelde bazı kabartmalı parçalar bulunmuştur⁸. Avludaki bir alt yapı 2.60 m. uzunluğundaki tuğladan beşik tonozla kaplıdır. Bugün odunluk olarak kullanılan kemerli girişi 0.80 m. eninde, 1.80 m. yüksekliğindedir. Aynı yerde küçük bir şapelde orans vaziyette (yakarır durumda) kanatlı bir figür günümüze kadar olduğundan, bir ayazmaya sahip olması dikkat çekicidir, çünkü Gregorîyan mezhebi mensubu olan Ermeni litürjisinde ayazma geleneği yoktur. Buradaki ayazmanın kesine yakın ihtimalle, önceki Rum kilisesine ait olması lazımdır. Ayazmadaki çalışmalarımızda Roma Çağına ait (2. yüzyıl) bir mezar steli ile ayazma suyunun çıktığı yerde yaklaşık 6. yüzyıla ait mermer bir Aziz Artemios ikonası bulunmuştur. Her ikisi de çok iyi bir durumda günümüze gelmiştir⁹.

7. Balat Ermeni Surp Hreşdagabet Kilisesi Çalışmaları (Resim: 6)

Eski bir Rum kilisesi olan Aya Strati'nin üzerine inşa edilen Surp Hreşdagabet Kilisesi araştırmaları, 1999 yılı çalışmalarının en verimli bölümlerinden birini oluşturur. Kaynaklarda Aya Strati için her ne kadar eski bir Rum kilisesi dense de, hakkında şimdilik çok az şey bildiğimiz bu yapının bir Bizans kilisesi olması ihtimali oldukça kuvvetlidir. Surp Hreşdagabet, bir Ortodoks Kilisesi üzerinde yer aldığından, bir ayazmaya sahip olması dikkat çekicidir, çünkü Gregorîyan mezhebi mensubu olan Ermeni litürjisinde ayazma geleneği yoktur. Buradaki ayazmanın kesine yakın ihtimalle, önceki Rum kilisesine ait olması lazımdır. Ayazmadaki çalışmalarımızda Roma Çağına ait (2. yüzyıl) bir mezar steli ile ayazma suyunun çıktığı yerde yaklaşık 6. yüzyıla ait mermer bir Aziz Artemios ikonası bulunmuştur. Her ikisi de çok iyi bir durumda günümüze gelmiştir⁹.

8. Salmatomruk Meryem Kilisesi'ndeki Bizans Kalıntısı (Resim: 7)

Gerekli izinlerimiz olduğu halde gayet zor çalışabileceğimiz araştırma merkezlerinden biri de, Salmatomruk'taki Meryem Kilisesi'dir. Kilisenin güneydoğusunda dışarıda apsisle bitişik, yaklaşık 3.5 m. yüksekliğinde bir Bizans kalıntısı tespit edilmiştir. Erken 5. veya 6. yüzyıllara tarihlenebileceğimiz bu kalıntının tuğladan olan iç kısmı yuvaraktır. Kalıntı, kilisenin güney nefi, apsisi ve günümüze ait kömürlüğün arasında sıkışıp kalmıştır. Ne olduğu, tam olarak tarihlenmesi ve restitüsyonu için çalışmalarımıza 2000 yılında da devam etmek istiyoruz¹⁰.

9. Salmatomruk Odalar Camii (Resim: 8)

Balat Senti'nin güneyinde antik Petrion'a komşu (bugünkü Balat Kesmekaya) Salmatomruk Mahallesi'nde 2 önemli Bizans yapısının son durumunu inceleyip rapor çıkarmak amacıyla anılan mahallede Müftü Sokak'ta bir çalışma gerçekleştirildi. Daha önceden varlığı bilinen en eski Bizans kilisesi Odalar Camii'nin bugünkü durumu, eskisine oranla pek değişmemiştir¹¹. Eskiden günümüze gelen tek fark, Odalar Camii'nin Müftü Sokak'a doğru olan cephesini örten eski evin yıkılmasıyla ortaya çıkan ve daha

7. Mumhane duvarları için bkz. Ferudun Dirimtekin, "14. Mıntıka (Blachernae) Surlar, Saraylar ve Kilise-ler", *Fatih ve İstanbul*, (1/2) 29 Temmuz 1953, s.197-198.

8. Kilisenin yer. ve tarihi için bkz. Zafer Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul, 1995, s.111.

9. Vağarşag Scroopyan, "Hreşdagabet (Surp) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.IV, 1994, s.90-91.

10. Paraçia Kilisesi'nin yer. ve tarihi için bkz. Zafer Karaca, *İstanbul'da Osmanlı ...*, s.202-206.

11. Odalar Camii için bkz. Semavi Eyice, "Odalar Camii veya Tarihi İstanbul'da Tachi Bir Eserin Yokoluşu", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* (12), 1993-1994, s.2-8; Stephan Westphalen, *Die Odalar Camii in Istanbul*, *Ist. Mitt. Beiheft*, Lübben 1995.

önceki araştırmalarda yer almayan, tuğladan, kemerli bir niştir. Türkler zamanında çok değişikliğe uğrayan bu kemerli niş kalıntısı, Orta Bizans Dönemine tarihlendirilebilir (842-1204).

10. *Salmatomruk Kasımağa Camii* (Resim: 9)

Osmanlı Döneminde eski bir Bizans kalıntısından camiye çevrilmiş olan Kasımağa Mescidi, mimarisi ve yapı tekniğinden bir Bizans eseri olduğu anlaşılmakla beraber, yukarıda sözü geçen Odalar Camii ile birlikte bunun burada bir zamanlar var olan Petra Manastırının parçaları olması mümkündür¹². Çünkü bu iki yapı da aynı semtte ve aynı sokakta karşı karşıya bulunmaktadır. Bugüne kadar, yapı hakkında anlatılanların yanı sıra yapının dışında güneydoğusunda bahçe içinde çok harap halde şimdiye kadar bilinmeyen bir apsis kalıntısı bulunmuştur. Bugüne kadarki çalışmalarda yer almayan bir apsis doğuya bakmakta olup, şüphesiz burada bir zamanlar var olan bir Bizans manastırının parçasıdır.

11. *Boğdan Sarayı Şapeli* (Resim: 10)

Yine aynı semtte Balat Kesmekaya'daki (Petron) bu yapının son durumunu tespit amacıyla ziyaret edip fotoğraflarını çektik¹³. Küçük bir şapel olmakla beraber batı-doğu doğrultusunda değil, kuzey-güney aksındadır. Bugün, lastik tamircilerinin çalıştığı alanın ortasında çok harap ve bakımsız durumdadır. Draman Caddesi'nden girilebilen bu lastik tamircileri merkezi, bu binayı adeta çöplük olarak kullanmaktadır. Bina aslında iki katlıydı. Bugün var olan kalıntı alt kattır ve burada 3 lahdin bulunduğundan kaynaklarda bahsedilmiştir. Üstü bir zamanlar beşik tonozla örtülüydü ve üst katı varken bunun da sonradan yapılmış bir kubbesi mevcuttu. Taş-tuğla dizileri ile yapılmış şapelde gizli tuğla tekniği de kullanılmıştır¹⁴. Bu tekniğin kullanılması son derece enteresandır. 10. yüzyıldan beri bilinen bu tekniğin son Bizans Döneminde, yani Palaiologoslar Devrindeki örneklerinden biridir¹⁵.

12. *Mumhane Duvarları Çalışmaları* (Resim: 11, 12)

İlk yapılış tarihi İmparator II.Theodosius'un zamanı olduğu söylenen (408-450) ve İstanbul'un o zamanki mahallelerini anlatan Latince Notitia Urbis Constantinopolitana'ya göre bu bölge 14. bölge olup, o sıralarda Byzantion'dan ayrı komşu bir kasaba olarak bulunuyordu ve bu kasabanın etrafı bir surla çevriliydi. İçinde bir kilise, saray, hamam, tiyatro ve iki direkli cadde vardı. İstanbul'un 5. yüzyıl başlarında şimdi görülen kara tarafı surları yapıldığında bu eski surlar yeni surlarla birleştirilmişti ve 14. bölge şehir içine alınmıştı. Bu bölgenin Haliç kıyısındaki ucu da kısmen sur dışında kaldığından bir Avar saldırısı sonrası 627'de İmparator Heraklius (610-641) Blakhernai surlarını genişletti, 813'te de V.Leon (813-820) bunun önüne Pteron veya Pterion denilen Hisarpeçe'yi yaptırdı. 12. yüzyılda ise İmparator Manuel Komnenos (1143-1180) Ayvansaray'ı ve içindeki imparatorluk sarayını korumak amacıyla surları daha batıya aldırıldı ve eski Blakhernai surları içeride kaldı. Bugün "Mumhane Duvarları" denilen surlar bunlardır¹⁶.

Bu eski surlardan günümüze ne kaldığını araştırmak amacıyla, Ayvansaray'ın en güneyindeki Tekfur Sarayı ucundan başlayıp Ayvansaray-Avcıbey Mahallesi, Şişhane Caddesindeki Alparslan İlkokulu'ndan Eğrikapı Mumhane Caddesi ve oradan da İvaz Efendi Camii'ne kadar olan bölgeyi taradık. Bugün bazı kalıntıları hâlâ görülen bu

12 W.Müller-Wiener, *Byzantine Architecture*, s.164-165; S.Eyice, "Kasımağa Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.IV, 1994, s.479-480.

13 S. Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, İstanbul 1963, s.32-34.

14 S.Eyice, *Son Devir...* s.33.

15 P.L.Vocicopoulos, "The Concealed Course technique further examples and few remarks", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, (28) 1979, s.247-260.

16 S. Eyice, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihî Bir Semt Ayvansaray", *TAÇ (2/IV) Nisan 1977*, s.33-49.

duvarların fotoğraflarını çekip ölçülerini aldık. En büyük tespitimiz Mumhane duvarlarının yoğun yapılaşma içinde kaldığı halde, önemli kısımlarının korunmuş olarak günümüze gelebilmesidir. En ilgi çekici olanı Ayvansaray Şişhane Caddesi Avcıbey Mahallesi Alparslan İlkokulu arkasındaki bölümdür. 11.30 m. uzunluğunda ve 1.20 m. yüksekliğinde olarak günümüze gelebilmiş olan bu duvarın beş sıra tuğlası sayılabilmektedir. Bunun devamı Eğrikapı Mumhane Caddesi No.12'deki arsada görülebilmektedir. 3.87 m. uzunluğunda, 5 sıra tuğla, 6 sıra kesme taştan oluşan almasıık duvar tekniğiyle örülmüş bu duvarın tuğla kalınlıkları 4.5 ve 5 cm. olarak ölçülmüştür¹⁷.

13. Yedikule'de Mermer Kule Çalışmaları (Resim: 13)

1998 yılında tamamlıyamadığımız Mermer Kule'deki çalışmalarımızı 1999 sezonunda tamamlama fırsatı bulduk. İstanbul kara tarafı surlarının en güneyinde kalan bu anıtsal yapıda eksik kalan fotoğrafların çekiminin yanı sıra, geçen seneden beri burada ilgimizi çeken değişik formdaki bir niş ve burada bulunan graffiti karakterde daha önceki yayınlarda olmayan Grekçe bir yazıttır¹⁸. Maalesef yazı çok tahrip olmuştur ve okunamaz vaziyettedir. İçinde bulunduğu nişin doğrultusu ve formu adeta küçük bir şapel havasındadır. Yazı çözülebildiği zaman bu düşüncemizi desteklerse, Mermer Kule ile ilgili ve onun tarihine ışık tutacak yeni bir şey ortaya çıkacaktır.

17/ A.M.Schneider-B Meyer, *Die Landmauer von Konstantinopel*, Berlin, 1933 s.1-15; C.Mango, "The fourteenth region of Constantinople", *Studien zur Spätantiken und Byzantinischen Kunst. Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet, Teil I*, 1988, s.1-15; S. Eyice, "İstanbul'da İhmal Edilmiş...", s.33-49.

18/ Mermer Kule ile ilgili en son yayın ve eski çalışmaların toplu literatürü için Urs Peschlow "Mermerkule ein Spätbyzantinischer Palast in Konstantinopel", *Festschrift für Horst Hallensleben zum 55. Geburtstag* (Yay.B. Birkopp-B.Scholliewald L.Theis), Amsterdam, 1995 s.93-97.

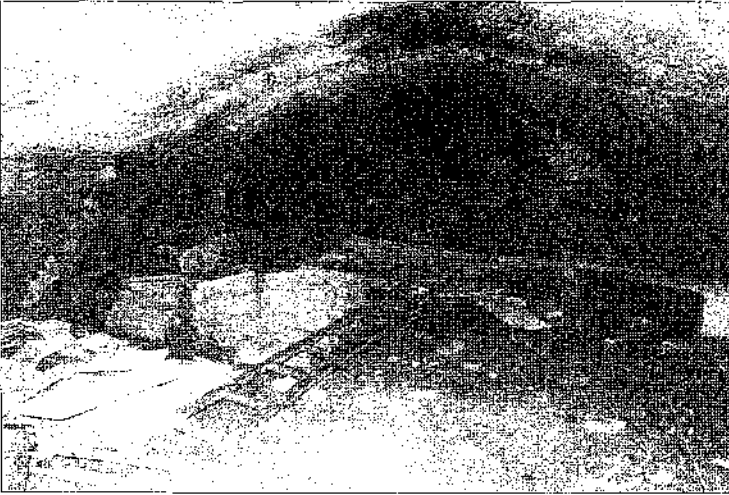
Resim: 1

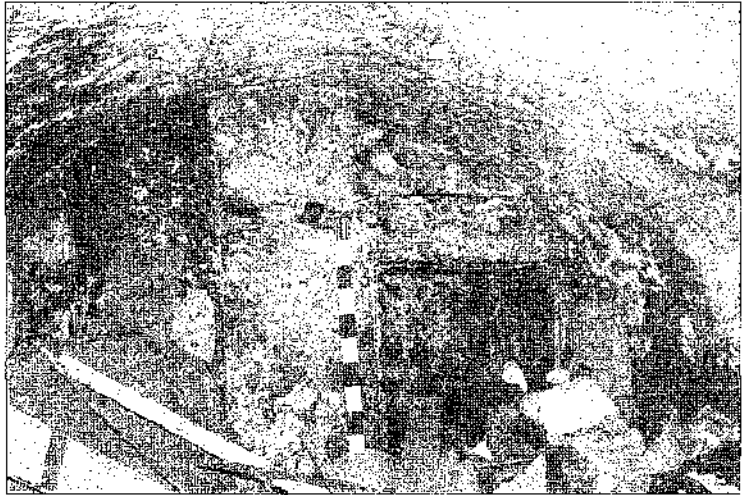
Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

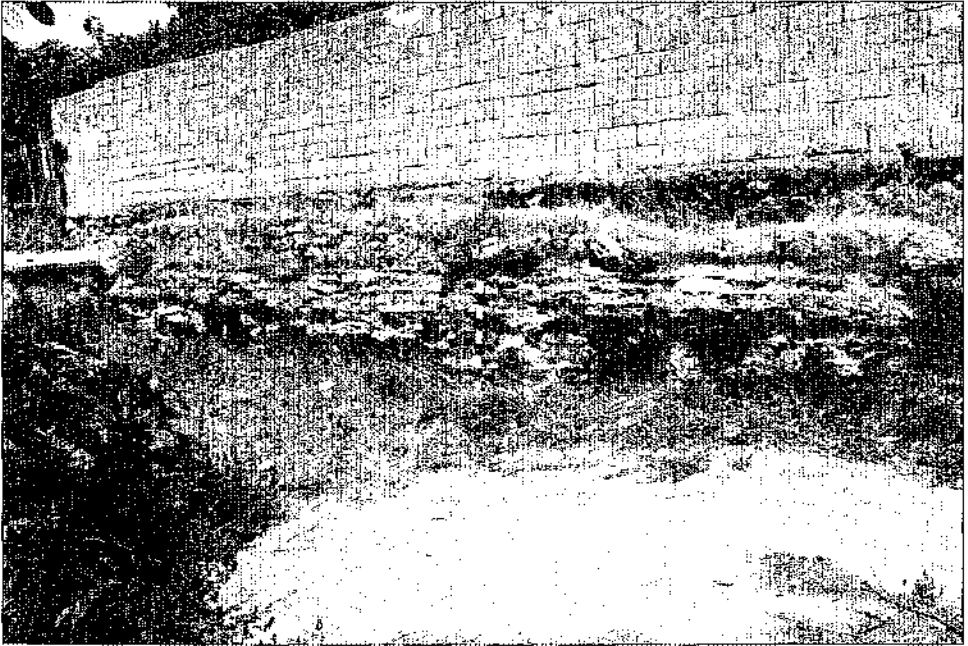
Resim: 8

Resim: 9

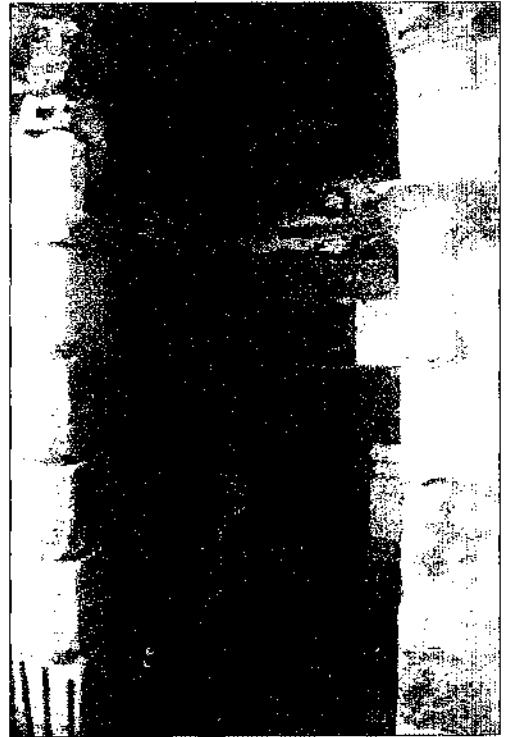
Resim: 10

Resim: 11

Resim: 12

Resim: 13

SİNOP VE ÇEVRESİ ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMASI 1999

Owen DOONAN*
Alex GANTOS
Fredrik HIEBERT
Mark BESONEN
Meg WATTERS

1- Giriş¹

1999 yılı Sinop İli, arkeolojik yüzey araştırması; 1996-1999 yılları arasında, bu alanda sürdürdüğümüz çalışmaları bir yayında toplamayı amaçladığımızdan dolayı; devam etmekte olan birçok projenin sonuçlanmasını sağlamıştır. 1999 yılı yüzey araştırmasının öncelikli amaçları aşağıdaki başlıklar altında toplanmıştır:

1. Boztepe'deki yerleşim ile ilgili çalışmalar.
2. Karasu Vadisi yüzey araştırması kapsamında gerçekleştirilen toprak örneklerinin analizler için toplanması.
3. Demirci Vadisi'ndeki yerleşimlerin tekrar araştırılması ve bu yerleşimler ve çevrelerini kapsayan alanlardaki yüzey malzemesi yoğunluğunu belirlemek amacıyla top-rak örnekleri toplanması.
4. Karasu deltası jeomorfoloji araştırmasının tamamlanması.
5. Preklasik ve daha geç döneme tarihlenen arkeolojik alanların jeofizik araştırmalarına başlanması.

1999 sezonu kapsamında, yukarıdaki amaçların tamamı gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlar aşağıda ayrı ayrı başlıklar altında ele alınmıştır (Daha fazla bilgi için Bknz: Doonan et al. 1999, 2000).

2- Boztepe Araştırmaları: T 99.2-19; 39-44

Ekibimiz Sinop'un hinterlandının sınırlarını belirlemek amacıyla Boztepe'nin yüksek alanlarında 25 adet parselin araştırılmasını içeren bir yüzey araştırması gerçekleştirmiştir. Boztepe yükseltisi Sinop yerleşiminin bulunduğu alçak alana hakim bir konumdadır. Boztepe'deki araştırmalarımız sistematik alan araştırması tarzında olmasına

Owen DOONAN, Pennsylvania Üniversitesi, ABD
Alex GANTOS, Boston Üniversitesi, ABD
Fredrik HIEBERT, Pennsylvania Üniversitesi, ABD
Mark BESONEN, Massachusetts Üniversitesi, ABD
Meg WATTERS, IMAC Associates, ABD

1 Sinop ve çevresi yüzey araştırması projesine verdiği izin ve desteklerden dolayı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdür Vekili Kenan Yurttagül'e teşekkür etmek isteriz. Ayrıca Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden Nurhan Turan'a değerli katkılarından ve Sinop Müzesi Müdürü İsmail Tatlıcan ve müze personeline de katkıları ve her konuda yardımcı oldukları için teşekkür ederiz. Ayşe Atavuz ve Nursel Uçkan bu raporu tercüme ettiler. 1999 Sinop yüzey araştırması, National Geographic Society ve Samuel Freeman Charitable Trust tarafından finanse edilmiştir. The Institute for Exploration ve IMAC Meg Watters'ın katılımını finanse etmişlerdir.

rağmen, bu alanda gözlemlenen erozyon, yakın geçmişte gerçekleştirilmiş olan inşaat çalışmaları, bölgenin askerî alanda yer alması sebebiyle araştırma alanının bir kısmının yasak bölge sınırlarında kalması ve arazinin bazı bölümlerinin engebelerden dolayı ulaşılabilir durumda olması gibi nedenler, bir parselden toplanan arkeolojik malzemenin bir diğeriyle nicelik bakımından karşılaştırılmasını engellemiştir (Resim: 1). Her ne kadar diğer araştırma alanlarında seramikler sayılıp tartıldıysa da, Boztepe'de gerçekleştirilmiş sistematik araştırmalar sırasında arkeolojik buluntu yoğunlukları göz önünde bulundurulmamıştır. Boztepe'deki modern yapılaşma, pek çok arkeolojik alanı ortadan kaldırmış ve arkeolojik yerleşim kalıntılarını tahrip etmiş durumdadır. Bu nedenle sadece Sinop kent sınırları dışında yer alan ve daha kesin olarak tespit edilebilen kalıntılar kaydedilmiştir. Ayrıca Boztepe'nin oldukça önemli bir bölümü buradaki askerî üssün sınırları dahilinde yer almaktadır. Örneğin, bugün askerî üssün bulunduğu yerde büyük ihtimalle bir kilisenin ve çevresindeki başka yapıların kalıntıları olabilecek bazı taş blokların bulunduğu rivayet edilmektedir (bkz: <http://www.pics.com/~bsimons/donahue/byz1.jpg>). Tepenin üst bölümü askerî binalarla kaplıdır ve bu binaların yapımı sırasında tepenin söz konusu bölümü tamamen kazılmış ve düzeltilmiştir. Dolayısıyla bu durum takdire değer bir buluntunun saptanması olasılığını güçleştirse bile Boztepe'nin bu bölümünde daha kesin bilgilere ulaşmak açısından bir araştırma yapılması daha yararlı olacaktır.

Bugüne kadarki araştırmalarımız sonucunda, Boztepe civarında, Helenistik Dönem ile Osmanlı Dönemi arasına tarihlenen 15 adet arkeolojik alan tespit edilmiştir. Boztepe'deki yerleşim dağılımı bölgenin yerleşim gördüğü zaman dilimi dahilinde tutarlılık göstermektedir. Kuzey kıyısı denize dik olarak inen kayalıklar ile kaplıdır. Arazinin gösterdiği eğim bu alanda yerleşimlerin gelişmesini veya iskâna yönelik yapıların inşasını engellemiştir. Ayrıca tepenin kuzeyinin yıl boyunca kuzey rüzgârına ve yaz döneminde batı rüzgârına açık bulunması Boztepe'nin kuzeyindeki yerleşimlerin düşük yoğunlukta olmasına neden olmuştur. T99-41-T99-43 parsellerinde Osmanlı Dönemine ait bir askerî donanım kaydedilmiştir. Osmanlı donanımları arasında kentin kuzeyinin korunması amacıyla topraktan yapılmış bir batarya da yer almaktadır (Resim: 2). Aynı alanda Helenistik Dönemden günümüze kadar kesintisiz olarak kullanımı görmüş bir çiftlik Boklutepe'nin batısında denize bakan kayalıklara yaslanmaktadır.

Boztepe'nin güney kıyısı yerleşim gördüğü bütün dönemlerde oldukça yoğun bir yapılaşma göstermektedir. Boztepe'nin burnuna yakın bir alanda yer alan İnciraltı mevkiinde Osmanlı Dönemine tarihlenen ve ev olarak kullanıldığını tahmin ettiğimiz yapılar kaydedilmiştir. Bu evlerin yapımında kullanılan temel inşaat malzemesi taştır. Bölgede yapı malzemesi olarak taş kullanımı özellikle Osmanlı Döneminde daha çok Rum azınlıklar tarafından kullanılan binaların ortak özelliği olduğundan dolayı bu evlerin Rum azınlıklar tarafından iskân gördüğü tahmin edilmektedir. Söz konusu alanda taş binaların yanı sıra, büyük olasılıkla kâğır yapılara ait ancak ahşap bölümleri günümüze kalmamış olan veya taşları başka yapıların inşasında kullanılmak üzere yerinden kaldırılmış bulunan binaların temelleri tespit edilmiştir. Tepenin eğiminin sona erdiği alanda Roma Dönemine ait kırmızı boyalı seramiklere ve Osmanlı Dönemine ait seramik buluntularına rastlanmış, dolayısıyla bu mevkinin her iki dönemde kullanılmış olabileceği, Sinop'un güney limanına hakim olduğu ve olasılıkla kentin savunması için kullanıldığı sonuçlarına varılmıştır. Tespit edilen az sayıda Roma seramiği; Roma Döneminde bu alanın geçici olduğunu ve sürekli olarak kullanılmadığını düşündürmektedir. Bu alanın hemen altında yer alan kayalıklar kesilerek deniz seviyesinde oluşturulmuş geniş bir yiv gözlenmektedir. Ancak bu yapının tarihini saptamak mümkün olmamıştır.

Bugün Nisiköy mevki olarak adlandırılan alanın Helenistik Dönemden itibaren yerleşim görmüş olduğu saptanmıştır. Bu arkeolojik alandan gelen Helenistik, Bizans ve Osmanlı Dönemlerine ait küçük buluntular, yağmur suları ile doğuya doğru taşınmış ve bugünkü Nisiköy'ün bulunduğu alanda ele geçirilmiştir. Antik yerleşimin kalıntıları maalesef bitki örtüsü altında kalmış bulunmaktadır. Buna rağmen yirmi kadar yapının kalıntıları tespit edilebilmiştir. Ev olarak kullanılan bu yapıların yanında deniz kıyısıyla ulaşımı sağlayan yol ve Hamilton tarafından kaydedilmiş olan (Hamilton, 1842) su

kaynağı da tespit edilmiştir. Söz konusu kaynağın suları mermer bir lahitte toplanmaktadır. Bu lahtın detaylı araştırması D. French tarafından gerçekleştirilmiş ve 1994 yılında yayınlanmıştır (French, 1994). Köye kuzeyden bakan tepe üzerinde dikdörtgen bir yapı tespit edilmiştir. Yapının yaklaşık olarak 12 metre boyundaki kalıntıları binanın doğu-batı doğrultusunda inşa edilmiş olduğunu ve büyük ihtimalle bir kilise olabileceğini göstermektedir. Bu kalıntıların oldukça aşınmış ve zarar görmüş durumda olması, civarında herhangi bir seramik buluntusuna rastlanmamış olması yapının tarihlendirilmesini ve işlevinin saptanmasını güçleştirmektedir. Son olarak, Nisiköy'ün aşağısında yer alan ve denizden yaklaşık birkaç yüz metre içeride bulunan küçük bir vadinin başında tespit edilen ve Roma Dönemine tarihlenen seramik buluntuları, burada büyük olasılıkla çiftlik olarak kullanılmış ve herhangi bir yerleşimin parçası olmayan bir yapının olabileceğini göstermektedir.

Karakum plajının hemen doğusunda tespit edilen çok sayıda ince seramik buluntusu bu alandaki modern binaların Helenistik Döneme ait bir yerleşim alanının üzerine inşa edildiğini ve arkeolojik kalıntıları büyük ölçüde tahrip ettiğini göstermektedir (Resim: 3, 4). Karakum ve Zeytinlik yakınlarındaki amphora atölyelerinde Garlan ve Tatlıcan tarafından geçtiğimiz yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik kazıların da gösterdiği gibi bu bölgede Helenistik Döneme ait endüstri aktiviteleri açıkça saptanabilmektedir (Garlan ve Tatlıcan, 1997).

Sinop yakınlarındaki inşaat alanlarında kazılan temel çukurlarında pek çok seramik parçası bulunduğu gözlenmiştir. Bu alanlarda yürütülen araştırmalar, Strabon'un (XII.545) da belirttiği gibi, Helenistik, Roma, ve Osmanlı dönemlerinde kent surları dışında yoğun yerleşimlerin bulunduğunu kanıtlamaktadır. Sonuç olarak, Boztepe'deki araştırmalarımız yerleşim dağılımının Helenistik Dönemde yarımadanın güney bölümüne yayıldığını ve bu gelişimin Osmanlı Döneminde de devam ettiğini göstermektedir. Osmanlı Döneminde bir çok köyden oluşan yerleşim topluluklarının Boztepe'nin üzerinde yoğunlaşarak, güney kıyısı boyunca devam ettiği görülmektedir. Ancak Boztepe'nin kuzey kıyısına yakın bölüm hiçbir dönemde yoğun olarak yerleşim görmemiştir.

3- Karasu Irmağı Vadisinde Yürütülen Araştırmalar

1999 yılında Karasu Vadisi'nde yürütülen araştırmalar 1998 sezonunda detaylı olarak örnek alınmamış belirli bölgeler üzerinde yoğunlaşmıştır. 1998 sezonunda 150 parselden alınan örneklerle ek olarak 40'tan fazla parsel de 1999 sezonunda araştırılmıştır. Bu araştırmalar arasında en önemli sonuçlar, vadinin yukarı bölümlerinde yer alan Kılıçlı ve Nohutluk mevkiileri yakınlarında yürütülen çalışmaların elde edilmiştir. 1999 yılında Karagöl mevkiinin deltaya güneydoğu yönünden bakan eğimi üzerinde birçok parsel araştırılmıştır. Böylece hem bu alanda yürütülen araştırmalar bölgenin tamamını kapsayacak şekilde genişletilmiş, hem de bu vadinin yakın zamana kadar yoğun olarak yerleşim görmemiş bir alan olduğu kesin olarak saptanmıştır.

Kılıçlı Köyü Karasu Vadisi'nin kıyı çizgisiyle birleştiği noktadan 8 km. içeride yer almaktadır. Köy, vadinin deltaya açılmasından hemen önce daraldığı noktada bulunmaktadır. 1999 yılında bu alanda araştırılan 13 parsel üzerinde çok az sayıda yerleşim kalıntısı tespit edilmiştir. Araştırması tamamlanmış ve yayınlanmış olan ve oldukça tahribat görmüş bir durumda bulunan bir Tunç Çağı yerleşimi (Işın 1997) haricinde ele geçen buluntular Osmanlı Dönemine tarihlenen bir seramik topluluğundan ibarettir. Osmanlı Dönemine ait yüzey seramiklerinin Tunç Çağı yerleşiminin hemen batısında ve yaklaşık 1 hektarlık alanda dağınık durumda bulundukları tespit edilmiştir. Seramik buluntularının düşük yoğunluk göstermesi, Kılıçlı Köyü'nün kurulmasından önceki dönemlerde bu alanda yer alan tüm yerleşimlerin düşük yoğunluklu birimler olduğunu göstermektedir. Bu noktadaki eski yerleşimlerin küçük çaplı ve düşük yoğunluklu olması bunların diğer yerleşimlerle ve birbirleriyle ulaşımını sağlamak üzere bir yolun inşa edilmiş olması olasılığını da ortadan kaldırmaktadır. Kılıçlı'da yoğun bir yerleşimin bulunmadığını gösteren dağınık buluntular Nohutluk mevkiinde karşılaşılan durumla tam bir zıtlık oluşturmaktadır.

Yüzey araştırmaları Nohutluk mevkiinde araştırılan 27 parsel üzerinde 4 adet yerleşim olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla Nohutluk mevki bugüne kadar yapılan araştırmalarda burun üzerinde saptanan deniz kıyısındaki bazı alanlar hariç en yoğun yerleşim alanını oluşturmaktadır. 1998 ve 1999 sezonlarında aynı alanda saptanan ve Tunç Çağı, Frig Dönemi, Helenistik, Roma ve Osmanlı dönemlerine tarihlenen yerleşimler de bu alandaki olağanüstü yoğunluğu desteklemektedir.

1999 yılında saptanan en önemli arkeolojik alan Karapınar'da Karasu Vadisi'nin doğu kanadını oluşturan sırtın üzerindeki bir terasta yer almaktadır (Resim: 5, 6). Bu alanda tespit edilen birbirinden farklı yapıda seramiklerden oluşan arkeolojik yüzey buluntuları, en azından 5 hektar genişliğinde bir alana yayılmaktadır. Seramik ve kiremitlerden oluşan yüzey malzemesi bugüne kadar Sinop il sınırları içinde kaydedilen en yoğun seramik buluntusunu oluşturmakta olup, içerisinde saptanan ince seramikler olağanüstü geniş bir tipoloji göstermektedir (Resim: 7).

Karapınar'da ele geçirilen buluntular kıyıda yer almayan bir yerleşim için oldukça fazla seramik tipi göstermekle birlikte, seramiklerin tamamı yerel üretilmiştir. Bununla birlikte, ince ve orta kalınlıktaki seramiklerde sahildeki üretim merkezlerinin ortak özelliği olan siyah kum temperi görülmektedir. Ancak arkeolojik alanın doğusundaki bölümün büyük bir kısmının fırın kalıntılarıyla kaplı olması seramiklerin bir kısmının burada üretilmiş olduğunu düşündürmektedir. D kesitli, içi boşaltılmış bir figürinin ayak kısmı, bu alandaki orta ve ince kalınlıktaki seramik yığınının içerisinde ele geçirilmiştir. Bölgeden toplanan seramikler genel olarak MS I-IV. yüzyıllara tarihlenmektedir. İçinde figürinin de yer aldığı ince seramiklerin yoğun olduğu bu alanın, bir yaşama mekânı veya bununla ilişkili bir atık yığını olduğunu düşündürmektedir. Bu yığının 100 metre kadar güneyinde insan kemikleri ve kiremit parçalarının yoğun olarak gözlenmesi, bu alanda bir mezarlık olduğuna işaret etmektedir. Bu gömülerle ilişkili çok az sayıda seramik ele geçirilmiştir. Ancak bu alanda ele geçirilen bir adet renkli camdan burgulu bilezik ve çok sayıda Roma kiremitli mezarların en azından bir kısmının Roma Döneminden kalmış olduğunu göstermektedir. Mezarlık alanı oldukça geniştir ve Roma Döneminden sonraki zamanlarda da işlevini sürdürmüş olması mümkündür.

4- Demirci Vadisi Araştırmaları

Karasu Vadisi'nde saptanan arkeolojik alanların yoğunluklarını, Demirci Vadisi'ndekilerle karşılaştırmak amacıyla Demirci Vadisi'nde daha önceki araştırma sezonlarında saptanmış olan bazı arkeolojik alanların, Karasu Vadisi'nde kullanmış olduğumuz sistem kullanılarak, tekrar incelenmesi gerekmiştir. Bu iki bölgenin araştırılmasında izlenen sistemler arasındaki en önemli fark Demirci Vadisi'nde her bir parselden toplanan yüzey seramiklerinin ayrıca tartılmış ve sayılmış olmamasıdır. Arkeolojik alan içinde ve dışında yer alan yüzey seramiklerinin yoğunluğundaki değişiklikleri gösterebilecek bazı bölgeler seçilmiştir. Uzungürge Köyü sınırları içinde altı adet parsel araştırılmıştır. Bunların bir tanesi Eldevuz arkeolojik alanında ve beş tanesi Keçiöğlü mevkiinde yer almaktadır. Uzungürge ve Eldevuz'daki arkeolojik alanlar, muhtemelen tarımsal yerleşmelerdir ve Roma Dönemine tarihlenmektedir (Doonan, 1998). Keçiöğlü mevkiinde, prehistorik Mezarlıkepe arkeolojik alanı ve Helenistik-Roma Dönemine tarihlenen Keçiöğlü arkeolojik alanı kaydedilmiştir (Doonan, 1998).

5- Jeofizik Araştırmaları

M. WATTERS

İleride yürütülmesi planlanan jeomanyetik araştırmalara hazırlık oluşturması amacıyla yürütülen çalışmalar toplam dört alanda gerçekleştirilmiştir. Kullandığımız sistem birçok jeofizik araştırma yönteminin bir arada kullanılmasını gerektiren bir program şeklinde tasarlanmıştır. Jeomanyetik araştırmalar sırasında radar (Ground Penetrating

Radar) kullanılması sayesinde tespit edilen arkeolojik kalıntıların detaylı olarak kaydedilmesi mümkün olacaktır. Jeofizik araştırmalar, aynı zamanda araştırmamızın sonuçlarının D. Mindell (MIT) başkanlığında yürütülen Sinop sualtı araştırması ekibi tarafından da kullanılabilir veriler üretecek olması bakımından önemlidir. Sinop çevresinde saptanan arkeolojik alanların jeofizik araştırmaları sonucunda elde edilen veriler kurulumlarından sonraki dönemlerde deniz seviyesindeki değişiklikler sebebiyle su altında kalmış olan arkeolojik alanların ve yerleşmelerin saptanabilmesi bakımından son derece önemlidir. M. Watters'ın 1999 yılı Temmuz ayında 4 gün boyunca yürüttüğü jeomanyetik araştırmalar daha önceki araştırmalarda saptanmış olan üç adet prehistorik ve bir adet Helenistik-Roma Dönemi yerleşimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Arkeolojik alanların seçiminde daha sonraki aşamalarda bu alanların belirlenmesinde rol oynayabilecek bir dizi topografik ve arkeolojik faktör gözönünde bulundurulmuştur. Örneğin Demirci Vadisi'nden yaklaşık bir kilometre içeride yer alan Keçiöğlü mevki Mezarlıktepe'deki Kalkolitik yerleşim, burada pek çok fırın kalıntısı ve atığı bulunduğu için seçilmiştir. Mezarlıktepe yakınlarındaki Keçiöğlü arkeolojik alanında, Helenistik- Roma Dönemine ait harçlı mimari kalıntılar bulunduğu için, bu alanın jeofizik araştırmalarda iyi sonuç vereceği düşünülmüştür. Hacıoğlu'ndaki Maltepe Kalkolitik ve Nohutluk'taki Tunç Çağı yerleşim alanları, yanlış ve sertleşmiş tabanlarından dolayı jeomanyetik bakımdan iyi sonuç verecekleri düşünülmüş ve seçilmiştir. Bu son iki alan aynı zamanda Sinop çevresindeki prehistorik yerleşimlerin genel şeklini yansıtan ve genellikle arkeolojik bakımdan steril höyük biçimindeki formasyonlardan oluşan topografyaya son derece uygun oldukları için seçilmiştir. Bu arkeolojik alanlarda yürütülen araştırmalar son derece olumlu sonuçlar sağlamış ve ileride hem kara, hem de sualtı araştırmalarının ilerletilmesinde kullanılabilecek veriler elde edilmiştir.

6. 1999 Aklıman Vadisi Jeomorfoloji Çalışmaları Özeti

M. BESONEN

Sinop'un hemen batısında bulunan Aklıman Vadisi'nin aşağı kısımlarında yürütmekte olduğumuz jeomorfoloji araştırmaları 1999 sezonunda da devam etmiştir. Araştırmalarımız sırasında 1998 yılında, aynı bölgeden toplanan yedi adet örnek ile birlikte incelenmek üzere 1999 yılında sekiz adet sediment örneği alınmıştır. Bu çalışmalarımızın temel amacı söz konusu vadinin yapısında meydana gelen jeomorfolojik ve paleolojik değişimlerin geçtiğimiz 5000 yıl sürecinde nasıl gelişme gösterdiğini saptamaktır. 1998 yılında yapmış olduğumuz çalışmalar sırasında toplanan sediment örnekleri üzerinde yaptığımız incelemeler, bugün vadinin karada kalan bölümünde yer alan bu alanların erken dönemlerde sığ sular ve kıyıya yakın bölgeler olduğunu ortaya çıkarmıştır. 1999 yılında gerçekleştirdiğimiz çalışmalar stratigrafi üzerinde yoğunlaşarak daha önceki yıllarda çözümlenememiş bazı konulara açıklık getirilmesi açısından son derece olumlu sonuçlar sağlamıştır. Eski kıyı çizgisinin nerede bulunduğunu ve eskiden deniz suları altında bulunan alanların ne kadarının bugün karada kaldığının saptanması ve bu kapsamda özellikle Aksaz sazlığı olarak bilinen alanın araştırılarak bugünkü bileşimini oluşturan kadar nasıl bir gelişim gösterdiğinin araştırılması önemli amaçlarımız arasında yer almıştır.

Aklıman Vadisi, kıyı çizgisinden içeri doğru uzanan üç adet daha küçük vadi kolu- nun biraraya gelmesinden oluşmuştur. Toplanan 15 tortu örneğinden 10'unun gösterildiği resimde, üç vadi kolunda yüzeyin altında kalan katmanların stratigrafisinin dağılımı görülmektedir. Akıntılarla taşınan tortular Karasu Vadisi'nde (güneydeki vadi kolu) en sık rastlanan oluşumdur. Ayrıca bu tip akıntı tortuları kıyı çizgisine doğru inen ırmağın ağzında da görülmektedir. Bu durum, ırmak ağzı ve delta sedimentasyonunun genel olarak Aklıman Vadisi'nin doğu kısmında yoğunlaştığını göstermektedir. Bu gözlem kıyı çizgisi üzerinde izlenen akıntının yönüne de tam olarak uymaktadır. Karasu Irmağı'nın bugünkü ağzı ve bunun doğusunda yer alan ve işlevini kaybetmiş eski ırmak ağzları ve

Karasu Irmağı'nın bugünkü yönüne ek olarak Aksaz Sazlığı'na boşalan akarsuyun ağzının incelenmesi sonucunda, kıyı çizgisi üzerindeki tortu birikiminin doğu-güneydoğu yönünden batı-kuzeybatı yönüne doğru olduğunu ortaya koymaktadır (Resim: 9). Karasu Irmağı'nın ağzı ırmağın ilk yatağından kaymasını izleyen dönemde kıyı çizgisindeki tortu taşınımı yönüne uygun olarak batıya doğru kaymış ve bugünkü yerine gelmiştir. Denizin geçmişte karaya doğru girinti yapmaktaki olduğu S-99-03 numaralı örneğin analizinden anlaşılmıştır. Deniz seviyesinin, en azından bu örneğin alındığı noktaya kadar ulaştığı test sonuçlarında açıkça görülmektedir. Vadinin daha yukarı kısımlarından örnek alınması mümkün olmadığından dolayı kesinliği saptanamamış olmakla birlikte topografyanın genel gelişimi denizin, S-99-03 numaralı örneğin alındığı noktadan yaklaşık 1.5 kilometre daha içeriye uzandığını göstermektedir.

Vadinin jeomorfik gelişimi konusu ile ilgili olarak ise; radyokarbon analizlerini bitirdiğimiz ve kesin tarihlemeleri elde ettiğimiz zaman, tekrar gözden geçirilmesi mümkün olacak olan, aşağıdaki modeli öneriyoruz:

Geçmişte deniz seviyesi, Akliman Vadisi'ni oluşturan her üç kolu da tamamen doldurabilecek bir seviyede bulunmaktaydı. Su seviyesi vadinin düz tabanının uzandığı bölgeler ile sınırlandırılabilir (9 numaralı resimde beyaz renk ile gösterilen ve 10 metre kontur çizgisiyle işaretlenen alan) bir alana kadar yayılmaktaydı. Fluvial çökelti-ler Karasu Vadisi'ni ve ortadaki vadi kolunu doldurmaya başladığı dönemde Aksaz Sazlığı vadi kolu henüz deniz etkilerine açık durumdaydı. Bu dönemde Karasu Irmağı deltasındaki birikim Akliman Vadisi'nin doğusuna doğru yoğunlaşmıştı. Karasu Irmağı deltası ağızı doldukça, kıyı çizgisi üzerindeki batı-kuzeybatı yönündeki akıntı pek çok işlevini yitirmiş ırmak ağzını geride bırakarak bugünkü konumuna ulaştırmıştır. Kıyının son bir kilometrelik kısmının dolması süreci sırasında, kıyı akıntıları Akliman Vadisi'nin kollarından biri olan Aksaz Sazlığı vadisinin girişini kapatmaya başlamıştır. Bu sırada Aksaz Sazlığı olasılıkla bir bataklık konumundaydı. Zaman içinde bu alan dolmaya devam etmiş ve bugünkü alçak ve bataklık alan haline dönüşmüştür.

Laboratuvar çalışmalarımız bilgi üretmeye devam ettiği sürece ve organik malzemelerin radyokarbon tarihlemeleri tamamlandığı zaman, tortu analizleri üzerinde yapılan çalışmaların ortaya çıkardığı jeomorfik değişimlerle ilgili hem daha detaylı bilgi vermek hem de tarihlemelerini yapmak mümkün olacaktır.

7. Sonuçlar

Projemiz 1999 yılında, yukarıda belirttiğimiz gibi amaçlarına ulaşmış ve başarılı olmuştur. Sinop'taki sistematik yüzey araştırmalarımızın üçüncü sezonunun sonunda pek çok yerleşimin dağılım özelliği belirlenmiş ve kaydedilmiştir. Yunan yerleşimlerinden önceki dönemdeki küçük yerleşimler, arazide dağınık bir form göstermektedir. Multi-periyodik bir kazının bu alanlarda yapılmamış olmasından dolayı, bir kronoloji problemi ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen, Neolitik Dönem ile M.Ö. birinci yüzyıl ortaları arasındaki dönemde besin ve geçim ihtiyaçların karşılanmasına yönelik düşük yoğunluklu ancak göreceli olarak süreklilik gösteren yerleşimlerden söz edebiliriz. Bu yerleşimlerin sakinlerinin, Karadeniz'deki balık türlerinin göç eder nitelikte olması gibi sebeplerden, deniz ve daha iç bölgelerde görülen gıda kaynaklarından daha iyi yararlanabilmek için mevsimsel göçlerde bulunmuş olması olasıdır.

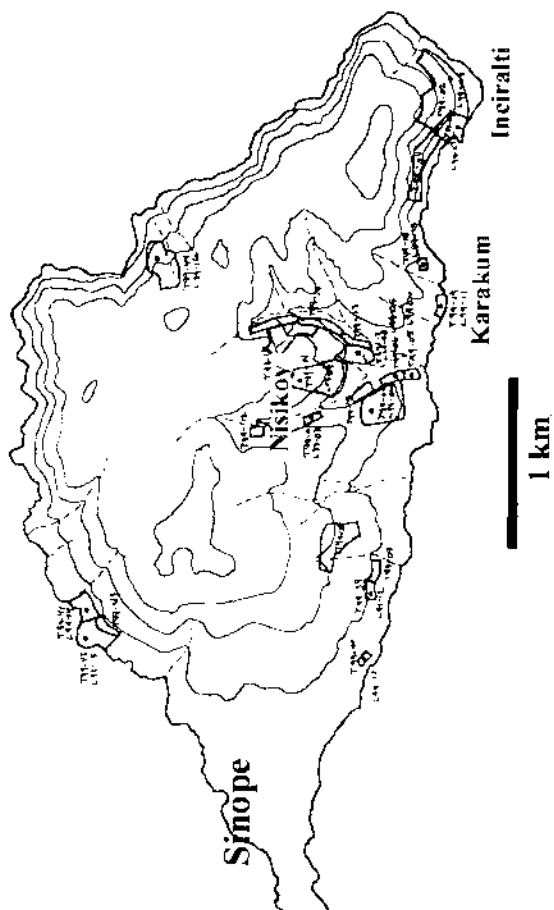
Sinop'taki Yunan kolonisi erken M.Ö. VII. yüzyılda kurulmuştur. Bunu, izleyen dönemde yeni koloni yerleşimleri, yerel topluluklarla herhangi bir bağlantı kurmamıştır. Ancak, Heienistik Dönemde, yerleşimler Sinop'un güneyindeki Boztepe ve Karasu deltasının ağzı gibi yerleşime daha elverişli kıyı alanlarına yayılmıştır. Roma ve Erken Bizans dönemlerinde, yerleşimlerin ve tarım arazilerinin Karapınar, Uzungürgen ve Kıran Tepe gibi alanlarda yayıldığını tespit etmiş bulunuyoruz (Doonan et al., 1999). Bunu izleyen Geç Bizans ve Selçuklu dönemlerinde yerleşimlerin yoğunluğu ve nüfuslarında önemli düşüşler görülmektedir. Bu durumun sebebi Sinop yöresinin kontrolünü ele geçirebilmek için çekişen Selçuklu ve Bizans kuvvetleri arasındaki çarpışmaların bölgedeki dengeyi etkilemiş olmasıdır. Arazide dağınık durumda bulunan küçük yerle-

şimler terk edilerek, savunma bakımından daha avantajlı durumda bulunan, daha büyük yerleşim birimleri dışarıdan göç almaya başlamıştır. Osmanlı Döneminde hızlı bir gelişme gösteren gemi yapımı endüstrisi Sinop hinterlandında yer alan kaynakların daha çok sömürülmesine yol açmıştır.

Yukarıda belirtilen yerleşim dağılımları ve bunların tarihsel gelişimi ile ilgili genel çerçeve Karasu ve Demirci vadileri için de geçerlidir. Öte yandan, örneğin, Karasu deltasının kenarlarında yer alan yerleşimlerin dağılımları ve tarihsel gelişimleri oldukça farklıdır.

KAYNAKÇA

- DOONAN, O., A. GANTOS and F. HIEBERT, 1999. "Sinop İli Systematik Yüzey Araştırması 1997," *AST XVI*: 359-371.
- DOONAN, O. et al., 2000. "Sinop Bölgesel Arkeoloji Araştırması 1998: Karasu Vadi Araştırması," *AST XVII*: 345-56.
- FRENCH, D., 1994. "Sinopean Notes 5," *Epigraphica Anatolica* 23: 109-12.
- GARLAN, Y. ve İ. TATLİCAN, 1997. "Fouilles d'ateliers amphoriques a Nisiköy et a Zeytinlik (Sinop) en 1996 et 1997," *Anatolia Antiqua* VI: 407-22.
- HAMILTON, W., 1842. *Researches in Asia Minor* (London).
- IŞIN, M.A., 1997. "Sinop Region Field Survey," *Anatolia Antiqua* VI: 95-139.

Resim 1: Boztepe'deki 99.02 to 99-19 and 99-39-99-44 numaralı parseller

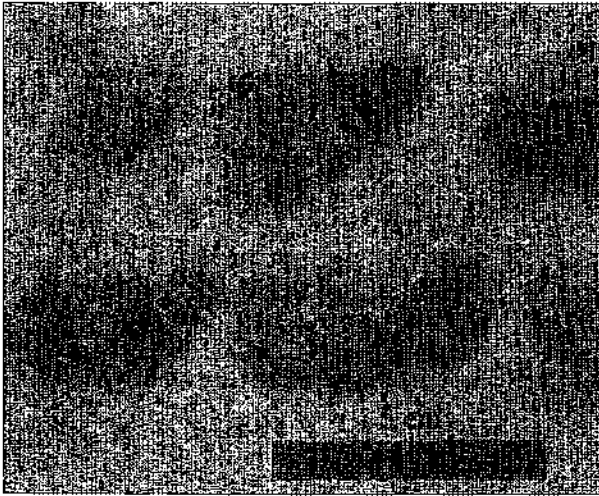

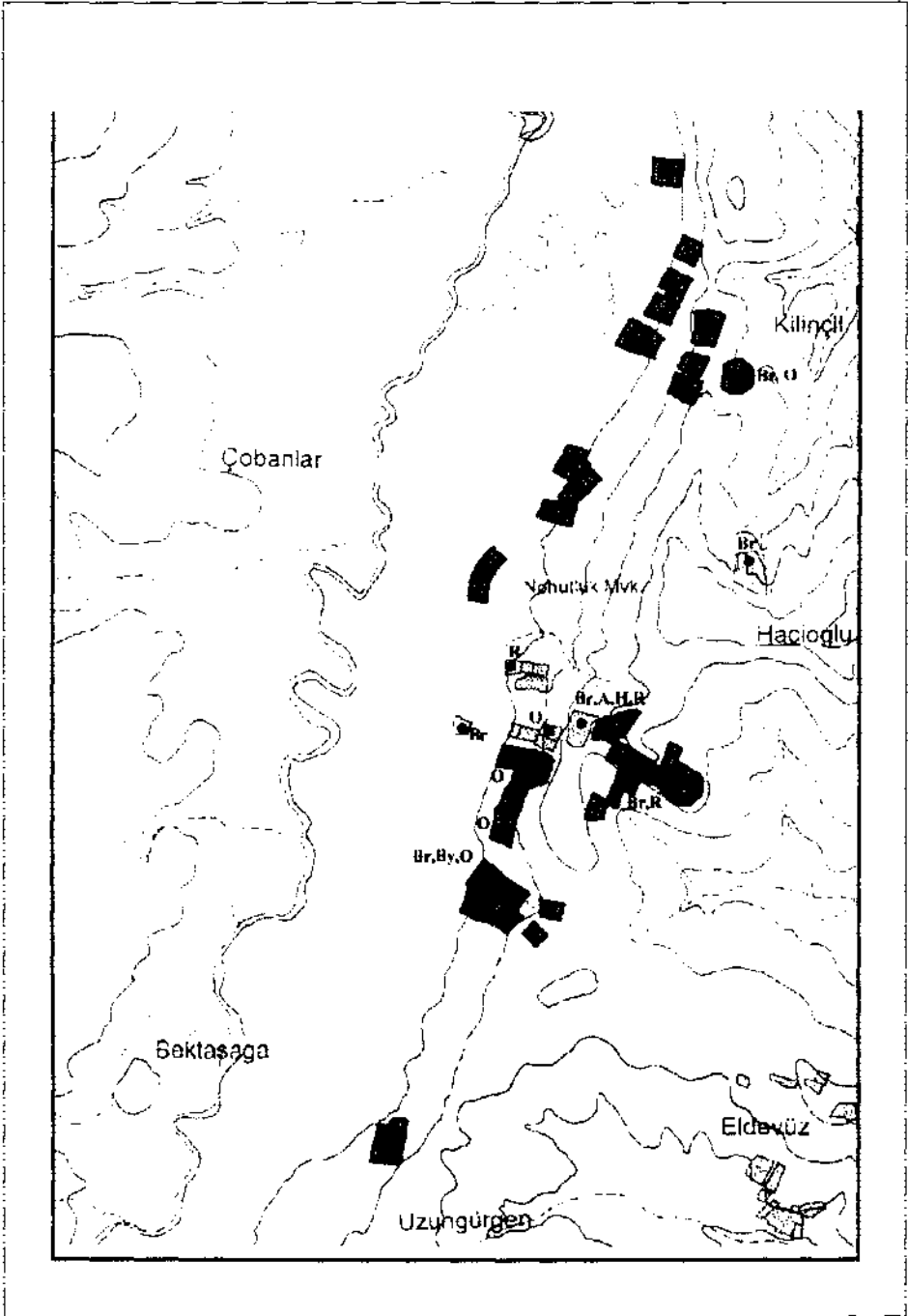
Resim 2: Boztepe'nin kuzey kıyısındaki Osmanlı bataryası, 99-42 numaralı parsel

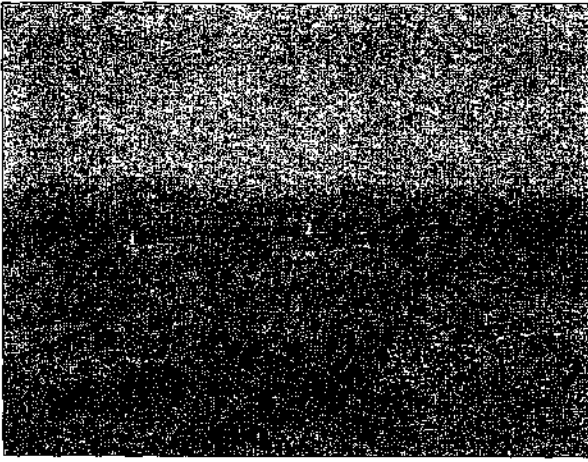
Resim 3: Karakum'un doğusundaki Helenistik yapı

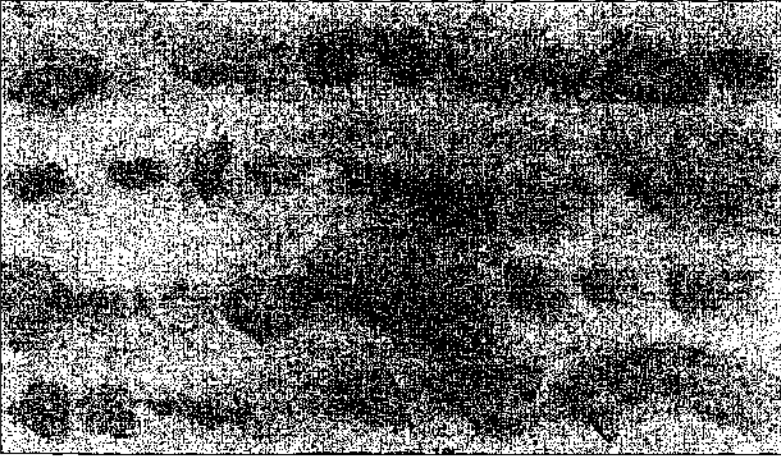
Resim 4: Karakum'da ele geçirilen seramikler

Resim 5: Orta Karasu Vadisi'nde yer alan Kılıçlı, Hacıoğlu ve Nohutluk köylerinde 1999 yılında araştırılan parseller

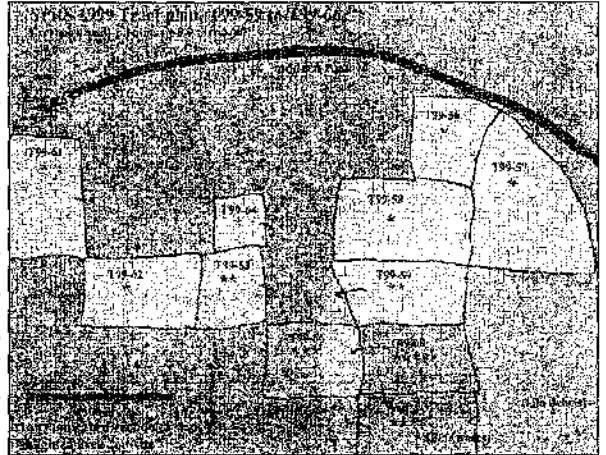

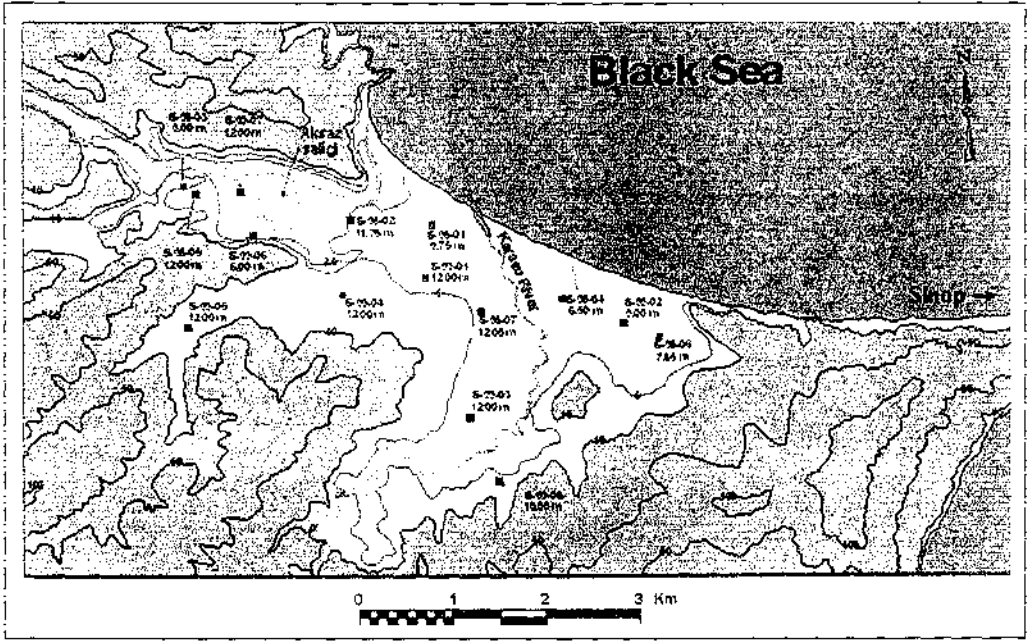
Resim 6: Karapınar arkeolojik alanı. Mezarlık arkeolojik alanının güneyindeki eğim üzerinde (1 olarak işaretlenmiş noktada) yer almaktadır. Bu alanda gözlenen buluntuların en yoğun olduğu bölge 2 olarak işaretlenmiştir.

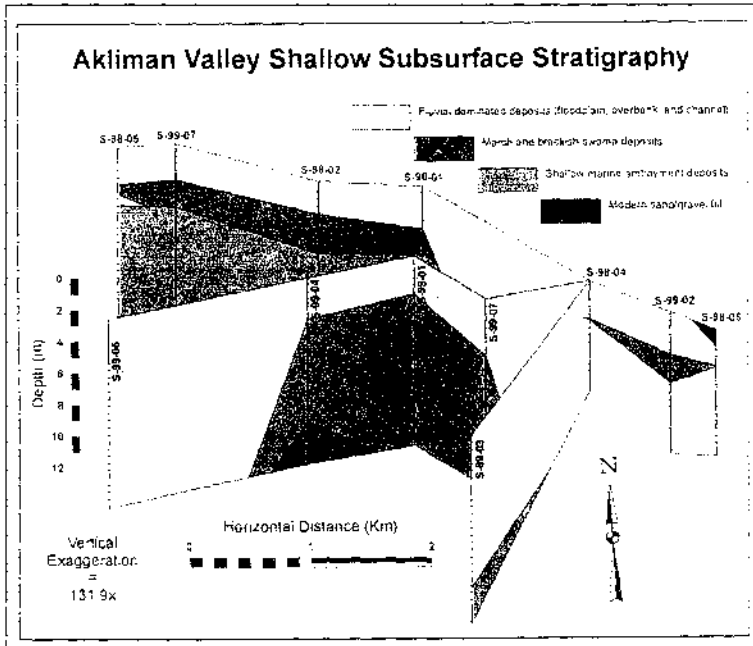
Resim 7: Karapınar'da ele geçirilen Roma seramikleri. Figürin ayağı 1 olarak işaretlenmiştir.

Resim 8: Karapınar'ın kuzey kanadında ele geçirilen buluntuların dağılımı. İşaretlenen alan arkeolojik alan içinde yer almaktadır. Sayılar parsel numaralarına işaret etmektedir ve oklar eğimin yönünü belirtmektedir. Arkeolojik alanın yerleşim görmüş olan kısmı güneye doğru yaklaşık yedi metre kadar daha devam etmektedir. Bu alanın tam arkasında olasılıkla bu yerleşim tarafından kullanılmış bir mezarlık tespit edilmiştir.

Resim 9: Aşağı Aklıman Vadisi'nden alınan tortu örneklerinin yerleri ve alınan kesitlerin derinliği

Resim 10: Aklıman Vadisi shallow subsurface stratigrafisini gösteren tablo

FORSCHUNGEN IN LORYMA 1999

Winfried HELD*

Die dritte Kampagne des Surveys in Loryma auf der karischen Chersones dauerte vom 30. August bis 2. Oktober 1999. Der türkischen Antikenbehörde möchte ich für die erneute Genehmigung dieser Arbeiten danken, insbesondere auch dem Vertreter des Kulturministeriums, Herrn Mevlüt Uyümez, der uns während der Kampagne stets geduldig zur Seite stand. Die Kampagne wurde durch die Gewährung einer Sachbeihilfe von seiten der Deutschen Forschungsgemeinschaft ermöglicht¹.

Die Kampagne hatte zwei Schwerpunkte: Zum einen die detaillierte Dokumentation der Nekropole von Loryma, zum anderen die Untersuchung des ländlichen Umfelds der Stadt. Die Nekropole, deren Areal bereits im Vorjahr kartiert worden war, wurde vollständig abgegangen und systematisch nach Oberflächenkeramik und Kieinfunden abgesucht. Dabei wurden 45 gebaute Strukturen, vor allem Grabterrassen, sowie 71 Grabbasen und ebensoviel Grabkammern gezählt und vermessen. Die für die Karische Chersones charakteristischen Stufenbasen wurden zum größten Teil gezeichnet, weiterhin entstanden Bauaufnahmen von zwei gut erhaltenen Grabterrassen.

Von besonderer Bedeutung sind Bruchstücke von Grabmonumenten, die ursprünglich auf den Stufenbasen aufgestellt waren, darunter Marmorskulptur, Grabstelen und Grabaltäre. Die allermeisten Grabmonumente sind heute jedoch leider verloren; vermutlich wurden sie größtenteils schon in frühbyzantinischer Zeit zu Kalk gebrannt, weitere wurden im 19. Jahrhundert geplündert².

Ein herausragender Fund von Grabplastik sind zwei anpassende Fragmente einer großen, konisch zusammengeringelten Schlange mit fünf erhaltenen Windungen des Schlangenneibs (Abb. 1). Das erhaltene Stück ist 44 cm. hoch und 54,5 cm. breit; es besteht aus "Lartischem Stein" einem stumpfen, grauen Marmor aus den rhodischen Steinbrüchen bei Lindos³. Schlangen sind auf rhodischen Grabmonumenten der hellenistischen Zeit häufig dargestellt, bilden jedoch nur selten das Grabmonument selbst⁴. Eine Inschrift aus Tymnos (Bozburun) bezeichnet die Schlange als Grabwächter, doch kann sie auch für den Verstorbenen selbst stehen⁵.

* Dr. Winfried HELD, Universität Würzburg, Institut für Archäologie, Residenzplatz 2, Tor A, D-97070 Würzburg/ALMANYA

¹ Mitarbeiter der Kampagne waren außer dem Verfasser: meine Frau Eilif Held, als Archäologin Dr. Alexander Herda, Daniel Gejic (Berlin), Alexander Klein, Karo Schlot, Tina Schrotterbaum (Würzburg); als Geodät Johannes Holz (Karlsruhe), als Architekt Dipl.-Ing. Stefan Gräbner (Berlin); als Restaurator Miron-Doru Sevastre (Würzburg). Zu den beiden vorangegangenen Kampagnen s. W. Held, X-V *Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, 1996, 165 ff.; ders., X-XI *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1999 (im Druck); ders., *istMitt* 49, 1999, 159 ff.

² O. Bonncorff - G. Niemann, *Reisen im südwestlichen Kleinasien I. Reisen in Lykien und Karien* (1884) 21.

³ s. D. Berges, *Rundaltäre aus Kos und Rhodos* (1996) 22 ff.

⁴ allg. s. D. C. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs* (1971) 239, eine rhodische Parallel, wohl aus dem 2. Jh. v. Chr., bei P. M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments* (1977) 39 Abb. 105 c. - Häufiger sind Schlangen, die sich um Altäre oder Gefäße winden, s. ebenda 38 ff. Abb. 102-110; D. Berges, *Hellenistische Rundaltäre Kleinasiens* (1986) 84 f.; ders., *Rundaltäre aus Kos und Rhodos* (1996) 64 f.; - Lauber-Gule, *AM* 98, 1983, 155 ff.

⁵ Fraser a. O. 36, 132 Anm. 214; = W. Büchel, *Die Inschriften der rhodischen Peraie*, *IK* 38 (1991) 67 f. Nr. 209; vgl. D. Berges, *Hellenistische Rundaltäre Kleinasiens* (1986) 25 f.

Insgesamt können wir in Loryma nun eine Vielzahl von Grabtypen unterscheiden. Am repräsentativsten ist die Grabterrasse aus Quadern von zum Teil herausragender Steinmetzarbeit, auf denen gewöhnlich mehrere Basen mit Grabmonumenten aufgereiht waren (Abb. 2. 3). Hinter der Terrasse liegen einfache Grabkammern, die aus Kalk- oder Sandsteinplatten bestehen. Diese Anlagen dürften als Grabbezirke von Familien zu deuten sein. Nahe verwandt sind einzelne Gräber mit einem Monument auf einer Stufenbasis, oft auch auf einer schlichteren, quader- oder plattenförmigen Basis ohne gebaute Terrasse.

Die Grabmonumente standen größtenteils auf den für die karische Chersones charakteristischen stufenförmigen Basen aus Kalkstein; daneben gab es jedoch auch andere Typen, wie z. B. Rundaltäre mit Girlandenverzierung auf einer plinthenartigen Basis, wie sie für Rhodos typisch sind. Die Stufenbasen trugen wiederum Monumente ganz unterschiedlicher Art, die zwar bis auf wenige Fragmente verloren sind, auf deren Gestalt die Einlassungsspuren auf der Oberseite der Basen sowie die genannten marmornen Fragmente Rückschlüsse erlauben. So lassen flache Bettungen unregelmäßig gerundeter Form auf Statuenplinthen schließen (Abb. 4), rechteckige tiefe Einlassungen auf Grabstelen. Daneben gibt es eine größere Anzahl von Basen mit charakteristischen Bettungen, anhand derer sich Naiskoi, die aus drei einzelnen Platten zusammengesetzt waren, rekonstruieren lassen und in deren Innerem eine Statuette oder Stele aufgestellt war. Zu diesem Typ gehört die gut erhaltene Basis B 40 (Abb. 5), bei der sich außerdem zwei Phasen der Nutzung unterscheiden lassen: Im Inneren der drei länglichen Einlassungen für den Naiskos überlagern sich zwei Einlassungen, eine unregelmäßig ovale für eine Statuettenplinthe sowie eine offenbar später in diese hineingeschlagene rechteckige Stelenbettung. Ein kleines Loch auf der Vorderseite der Stele zeugt weiterhin von einer Verschlussvorrichtung, wohl einem Gitter, mit dem der Naiskos verschlossen war. Von der erhaltenen Inschrift kennen wir den Namen der Grabinhaberin, Rhodokrate.

Verbreitet waren auch rechteckige Grabaltäre mit Fuß- und Kopfprofil. Sonderformen wie die bereits erwähnte Schlange runden das Bild ab. Die Skulpturenfragmente und Keramikfunde aus dem Bereich dieser Grabterrassen und einzelnen Basen stammen aus dem Zeitraum etwa vom 4. bis zum 2. Jh. v. Chr.

Die meisten heute erkennbaren Gräber waren jedoch unterirdische Kammern aus Kalkoder Sandsteinplatten, zum Teil auch mit Wänden aus Bruchsteinmauerwerk, die heute dank umfangreicher Raubgrabungen zu sehen sind. Sie entsprechen den Grabkammern der Grabterrassen, sind aber nicht mit einem erkennbaren, dauerhaften überirdischen Grabmal versehen. Dafür weisen mehrere Grabkammern einen feinen, zum Teil farbigen Putz als Innenausstattung. Zumindest ein großer Teil dieser Gräber ist mit den Terrassengräbern gleichzeitig; ob einzelne noch weiter bis in das 5. oder gar 6. Jh. zurückreichen, läßt sich erst nach einer genaueren Auswertung der Keramikfunde sagen. Nach ihrer Form und Größe waren sie für Körperbestattungen vorgesehen.

Schließlich gibt es auch einfache Bestattungen in Amphoren, kleinen Tonsarkophagen und steinernen Ostotheken. Zwei Amphorengräber, bei denen die Gefäße fast vollständig geborgen werden konnten, stammen aus dem 5. und 4. Jh. v. Chr. und sind als Urnen von Brandbestattungen anzusehen; daneben gibt es handgeformte, kleine Tonsarkophage, deren Fragmente offensichtlich von Raubgräbern weggeworfen wurden; sie könnten Brand- oder Kinderbestattungen enthalten haben.

Damit sind in Loryma sowohl Brand- als auch Körperbestattungen nachzuweisen. Eine einheitliche Ausrichtung der Gräber gibt es nicht, meist liegen sie jedoch parallel zu den Höhenlinien.

Die gleichen Grabtypen begegnen auch in den übrigen Orten der karischen Chersones, wobei die Grabterrassen mit den Stufenbasen das Bild der Nekropolen bestimmen. Vergleicht man diesen Befund mit den Nekropolen von Rhodos oder Knidos, ist zwar die Übernahme bestimmter Monumenttypen wie z. B. den Rundaltären festzustellen, die Art der Aufstellung und die Gestaltung der Grabbezirke ist dort jew-

eils jedoch sehr unterschiedlich⁶. Die Karische Chersones besaß also auch unter der rhodischen Herrschaft der hellenistischen Epoche noch eine durchaus eigenständige Sepulkralkultur.

Im Umland von Loryma wurden vor allem landwirtschaftlich genutzte Gebiete untersucht und kartiert, insbesondere im Westen des Apollonheiligtums sowie ein Tal im Nordosten der Stadt, das "Kybeletal" (auf dem Gesamtpian Abb. 6 rechts oben). Der Schwerpunkt lag bei der Untersuchung der antiken Gehöfte, von denen insgesamt sechs neu aufgenommen wurden. Bemerkenswert ist hierbei der fast durchweg gute Erhaltungszustand, der als ein seltener Glücksfall gelten kann.

Das im Kybeletal gelegene Gehöft 12 (Abb. 7) zeigt alle für die Gehöfte von Loryma typischen Elemente. Sämtliche Mauern sind zweischalig aus polygonalen Blöcken errichtet. Oberhalb eines großen Hofes liegt das Wohnhaus, das außer durch seine Lage durch größere und besser bearbeitete Quader hervorgehoben ist. Auf den übrigen Hofseiten sind Nebengebäude angeordnet. Besondere Einrichtungen sind eine große Zisterne oberhalb des Gehöfts sowie eine Weinkelteranlage an der Westseite.

Eine andere Variante vertritt das Gehöft 6; hier sind nicht einzelne Gebäude um eine Hof herum angeordnet, vielmehr wird das gesamte Gehöft von einer massiven Polygonalmauer umschlossen. Im Inneren befindet sich wiederum eine Weinkelteranlage, weitere Einzelheiten sind jedoch durch eine frühbyzantinische Nutzungsphase verunklärt. Im Plan Abb. 8 sind die antiken Mauern durch Schraffur von den byzantinischen Spolienmauern abgesetzt.

Bei allen bisher untersuchten Gehöften, mit Ausnahme von Gehöft 1, sind Reste von Weinkelteranlagen nachzuweisen⁷. Ein Befund von besonderer Bedeutung ist die gut erhaltene Kelteranlage von Gehöft 6 (Abb. 9, 10). Sie besteht aus einer großen, rechteckigen Kelterfläche aus großen, dicken Kalksteinplatten, deren Oberseiten mit dem Spitz Eisen geglättet sind. Auf zwei Seiten ist sie von kleinen Mauern eingefasst, die dritte bildet die massive, aus Polygonalquadern errichtete Außenmauer des Gehöfts. Die vierte Seite wird durch einen erhöhten Rand abgeschlossen, in deren Mitte sich ein Abfluß befindet. Des weiteren liegt in der Achse des Abflusses ein in das Pflaster ebenerdig eingefügter Preßstein sowie in der Wand dahinter ein schwerer Block mit einer nischenförmigen Einarbeitung, der als Widerlager des zu rekonstruierenden hölzernen Preßbalkens zu deuten ist.

Beim Keltern wurden die Trauben auf dieser Fläche erst mit den Füßen getreten, dann in einen Preßkorb über dem Preßstein gefüllt und mit Hilfe des Preßbalkens vollständig ausgepreßt. Der Most lief dabei über den Abflußstein in ein Becken, das hier nicht sichtbar ist, sich aber unter dem frühbyzantinischen Pflaster in diesem Bereich befinden dürfte. Ein solches Auffangbecken für den Most konnte bei der Kelteranlage des Gehöfts 12 (Abb. 7) festgestellt werden: Der kleine ummauerte Bereich unterhalb der Kelterfläche enthielt Reste wasserdichten Putzes. Unklar ist, wie die Kelterfläche abgedichtet war. Reste von Putz auf oder zwischen den Kalksteinplatten konnten nicht beobachtet werden; vielleicht genügte das Verstreichen der Fugen mit Lehm aus.

Nun stellt sich die Frage, ob diese Anlagen nicht auch der Gewinnung von Öl gedient haben könnten. Tatsächlich ist die Unterscheidung von Öl- und Weinpressen im archäologischen Befund häufig problematisch. Daß wir es hier tatsächlich mit Weinkeltern zu tun haben, ergibt sich jedoch zum einen aus der großen Tretfläche, die für Ölpressen nicht notwendig gewesen wäre, zum anderen aus dem großen Abstand von Preßstein und Auffangbecken. Das zähflüssigere Öl wurde im Gegensatz dazu immer unmittelbar vom Preßstein in kleine Becken oder Gefäße geleitet. Überaschend ist dennoch die sehr massive Bauweise der Kelteranlagen von Loryma,

6 D. Berges, *Hellenistische Rundaltäre Kleinasien* (1986) 12 ff., D. Berges, *Rundaltäre aus Kos und Rhodos* (1996) 14 ff.; V. Petrida in: ebenda 84 ff. Die Nekropolen von Rhodos und insbesondere von Knidos sind allerdings noch kaum untersucht.

7 Zu Gehöft 1: s. W. Heid, *IstMitt* 49, 1999, 178f., Abb. 12.

zumal die bisher bekannten antiken Kelteranlagen in der Regel mit einer verputzten Fläche als Kelterfläche auskamen und der schwere Preßstein daher sonst als Hinweis auf Ölpressen gilt, die einen größeren Druck auf das Preßgut ausüben müssen⁸. Mit den Gehöften sind diese Kelteranlagen in die hellenistische Zeit zu datieren und damit im Kontext des intensiven rhodischen Weinanbaus und -exports zu sehen⁹.

Im Kybeletal befinden sich außerdem zwei Heiligtümer, die sich jeweils durch eine Felsnische auszeichnen. Das größere dieser Heiligtümer ist an den Nordabhang des Kybeletals gebaut (Abb. 11-13). Die in einen senkrechten Felsen eingetiefte, hochrechteckige Nische endet oben in einer flachen Rundung; im Inneren der Nische, das mit dem Spitzstein bearbeitet ist, dürfte ein Relief gestanden haben. Die Nische ist von einer aus dem Felsen herausgeschlagenen Türleibung gerahmt, die als architektonische Fassung in einem eigenwilligen Kontrast zu der höhlenartigen Nische steht.

Vor die Nische ist eine Terrasse aus drei Lagen sehr fein bearbeiteter Polsterquader errichtet, die auf einem stufenartig vorspringenden Mauersockel steht. Einige verschleppte Quader befinden sich im Umkreis der Terrasse, so daß eine vollständige Rekonstruktion des Monuments möglich wäre. Im Nordosten schließen sich an diese Heiligtumsterrasse weitere Ruinen an. Hervorzuheben ist hier ein rundes Felsbecken auf dem Felsen oberhalb der Kulturnische sowie unterhalb des Beckens ein teilweise in den Felsen gehauener Raum. Dessen Ummauerung ist an der Westseite noch teilweise erhalten und weist außen Reste wasserdichten Putzes auf. Im unteren Bereich, an einem seitlichen Erosionstal, befinden sich zwei unterschiedlich große Zisternen.

Die hier verehrte Gottheit ist zwar nicht inschriftlich überliefert, doch weist die Felsnische in den Bereich der anatolischen Kybele, die häufig in dieser Weise verehrt worden ist. Die übrigen Ruinen, die offensichtlich mit Wasser zu tun haben, möchte man gerne ebenfalls in diesen Zusammenhang stellen, gilt Kybele doch auch als wasserspendende Göttin. Zwar ist heute an dieser Stelle keine Quelle zu beobachten, doch könnte eine solche in der Antike existiert haben und im Laufe der Erosion und Verkarstung später versiegt sein. Sicherheit läßt sich in dieser Frage jedoch vorerst nicht erreichen.

Im Anschluß an die Kampagne hatten wir die Gelegenheit, im Museum Marmaris eine Auswahl unserer Funde zu restaurieren und auszustellen. Die Ruinen von Loryma sind daneben auf zwei Schautafeln erläutert und stellen den Zusammenhang zu den präsentierten Funden her. Der Direktorin des Museums, Frau Çiğdem Morçöl, möchte ich für diese erfolgreiche Zusammenarbeit einen besonderen Dank aussprechen.

8 Zur Diskussion der Unterscheidung von Öl- und Weinpressen s. J. P. Brun in: M.-C. Amouretti - J.-P. Brun (Hrsg.), *La production du vin et de l'huile en Méditerranée, Symposium Aix-en-Provence 1991*, BCH Suppl. 26 (1993) 511 ff.; J. Carriington Smith, *BSA* 89, 1994, 373 ff.

9 s. F. Salviat in: *La production du vin*... a. O. 151 ff.; W. Held, *IstMitt* 49, 1999, 179 f.

1999 YILI LORYMA ARAŞTIRMASI

Winfried HELD*

Karya Khersonesos'taki Loryma yüzey araştırmasının üçüncü kampanyası 30 Ağustos'tan 2 Ekim'e kadar sürdü. T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne verdiği izin için, temsilci Sayın Mevlüt Uyümez'e kampanya süresinde gösterdiği destek ve yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Kampanya, Deutsche Forschungsgemeinschaft tarafından finanse edildi¹.

Kampanyada ağırlıklı iki alanda çalışıldı: Loryma'nın nekropolü detaylı tespit edildi, aynı zamanda şehrin çevresindeki taşra alanı incelendi. Nekropol alanın haritası önceki sene yapıldı. Bu kampanyada, bütün nekropol alanı tarandı, keramik ve küçük buluntular toplatıldı. Bu çalışma sırasında 45 yapı, bunlardan çoğu mezar terası, 71 mezar kaidesi ve 71 mezar odası tespit edildi ve harita için ölçüldü. Karya Khersonesos'a özgü kademeli kaidelerin büyük bir kısmının çizimi yapıldı, ayrıca iyi korunan iki mezar terasının rölövesi çıkarıldı.

Kademeli kaidelerin üzerinde kurulan mezar anıtların parçaları -aralarında mermer heykel, mezar steli ve mezar sunakları- özel bir önem taşıyordu. Ancak, bu mezar anıtların hemen hemen hepsi bugün maalesef kaybolmuştur. Olasılıkla çoğu, Erken Bizans Döneminde kireç ocağında yakılmış, birçok anıt da 19. yüzyılda kaçakçılar tarafından satılmıştır².

Mezar heykeli olarak çok özel bir buluntuya rastladık: Kıvrılmış büyük bir yılan heykelinin birleşen iki parçası. Yılanın beş kıvrımı anlaşılacak şekilde korunmuştur (Resim: 1). Parçanın ölçüleri; yükseklik 44 cm. ve genişlik 54,5 cm.dir. Lindos yakınındaki Rodos taş ocaklarından çıkarılan, "Lartos taşı" olarak adlandırılan gri ve mat mermerden yapılmıştır³. Helenistik Dönemdeki Rodos mezar anıtlarında pek çok yılan figürü bulunuyor, ancak çok nadir mezar anıtı yılan heykelinden oluşuyor⁴. Tymnos'ta (Bozburun) bulunan bir kitabe, yılanı mezar bekçisi olarak adlandırıyor, ancak rahmetli mezar sahibinin yerini de alabiliyor⁵.

Loryma'da çok sayıdaki mezar tiplerini artık ayırabiliyoruz. En gösterişli tip, bazıları mükemmel bir kalitede yapılmış taş bloklardan oluşan mezar terasıdır. Bu teraslar üzerinde genellikle birkaç kaide ve mezar anıtı sıralanmıştır (Resim: 2, 3). Terasın arka

* Dr Winfried Held, Universität Würzburg, Institut für Archäologie, Residenzplatz 2, Tor A, D-97070 Würzburg/ALMANYA

1 Yazardan başka çalışmalara katılanlar: eşim Elif Held; arkeolog olarak Dr. Alexander Herda, Daniel Gejic (Berlin), Alexander Klein, Karin Scholt, Tina Schrottenbaum (Würzburg); topografçı olarak Johannes Hotz (Karlsruhe); mimar olarak Dipl.-Ing. Stefan Gräbener (Berlin), restoratör olarak Miron-Doru Sevastre (Würzburg). Öğlik iki kampanya hakkında bkz. W. Held, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 1996, 165 vd.; id., *XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1999 (basımda); id., *IstMitt* 49, 1999, 159 vd.

2 O. Benndorf - G. Niemann, *Hersen im südwestlichen Kleinasien I. Reisen in Lykien und Karien* (1884) 21.

3 s. D. Berges, *Rundaltäre aus Kos und Rhodos* (1996) 22 vd.

4 Genel olarak bkz. D. C. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs* (1971) 239; Rodos'tan bir paralel, olasılıkla M. Ö. 2. yüzyıl; P. M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments* (1977) 39 Resim: 105 c. -Sık sık sunak veya vazo etrafına sarılmış yılanlara rastlanır, bkz. aynı yer 38 vd. Resim: 102-110; D. Berges, *Hellenistische Rundaltäre Kleinasien* (1986) 84 vd.; ders., *Rundaltäre aus Kos und Rhodos* (1996) 64 vd. H. Lauter-Bule, *AM* 98, 1983, 155 vd.

5 Fraser a. g. e. 38. 132 dipnot 214; = W. Blümel, *Die Inschriften der rhodischen Peraia*, *IK* 38 (1991) 67 vd. Nr. 209; krş. D. Berges, *Hellenistische Rundaltäre Kleinasien* (1986) 25 vd.

tarafında, kireçtaşı veya kumtaşı levhalardan inşa edilen düz mezar odaları bulunuyor. Bu teraslar, aile mezar alanları olarak yorumlanıyor. Benzer bir mezar tipi, bir kademeli kaide üzerinde bir anıt gösteren tek mezardır. Bu mezarların terası yoktur, kaideleri de bazen düz blok veya levha şeklindedir.

Mezar-anıtların çoğu, kireçtaşından oluşan, Karya Khersonesos'a özgü kademeli kaidelerin üzerinde kurulmuştur. Bunların yanında başka çeşitleri de vardır: Rodos için tipik olan, plint şeklindeki bir kaide üzerinde girlandlı yuvarlak sunaklardır. Kademeli kaideler, çok değişik şekildeki anıtları taşımıştır. Anıtların, birkaç parça hariç kaybolmasına rağmen, kaidelerinin üzerindeki oymalardan ve söz edilen kırık mermer parçalardan, birkaç değişik şekilde olduğu anlaşılıyor. Sığ ve intizamsız yuvarlak oymaların, heykel plintleri için yapıldığı söylenebilir (Resim: 4). Dikdörtgen ve derin oymaların ise, olasılıkla mezar stelleri taşıdığı anlaşılıyor. Bunlardan başka, birkaç kaidenin özel şeklindeki oymalarından, içinde bir mezar steli veya heykelcik bulunan bir *naiskos*un rekonstrüksiyonu mümkündür. İyi korunan kaide B 40 bu tipe aittir (Resim: 5). Ayrıca bu kaideleri iki kullanım evresine ayırmak mümkündür: *Naiskos* için yapılan üç uzun oyuğun ortasında, iç içe yontulmuş olan iki oyma bulunuyor. Bunlardan birisi bir heykelcik plinti için intizamsız ve yuvarlak, birisi de bir mezar steli için dikdörtgen ve derindir. Dikdörtgen olanı, olasılıkla daha sonra yontulmuştur. Ayrıca kaidenin ön tarafında bulunan küçük bir delik, *naiskos*u kapatmak için bir cihazın -olasılıkla bir parmaklığı- var olduğunu gösteriyor. Korunan kitabe bize mezar sahibinin ismini veriyor: Rhodokrate.

Başka bir mezar çeşidi, alt ve üst profilli dikdörtgen mezar sunaklarıdır. Üstte söz edilen yılan gibi özel tipler, bu resmi tamamlıyor. Bu mezarların teras ve tek kaidelerinin çevresindeki heykel parçaları ve keramik buluntuları yaklaşık M.Ö. 4. ve 2. yüzyıl aralarına tarihlenilebilir.

Kaçak kazılar yüzünden görünebilir duruma gelmiş mezarların çoğu ise kireçtaşı veya kumtaşı levhalarından yapılmış yeraltı odalarıdır. Bazılarının duvarları da kırık taşlardan inşa edilmiştir. Bunlar, mezar teras odaları ile aynı şekilde yapılmıştır, fakat bunların, yer üstünde uzun süre dayanacak anıtları yoktur. Bunun yerine, bazı mezar odalarının iç duvarlarında ince, kısmen renkli bir sıva vardır. Bu mezarların en azından büyük bir kısmı mezar teraslarla aynı döneme tarihlenilebilir. Bazıları da M. Ö. 5. veya 6. yüzyıla ait olabilir, fakat bunu ancak keramiklerin esas incelemesinden sonra söylemek mümkündür. Boy ve şekilden anlaşıldığına göre, ölümler bu mezarlara normal biçimde gömülmüştür.

Bunlardan başka, daha basit gömme araçları vardır: amphora, küçük pişmiş toprak lahit ve kireçtaşından ostotekler. Parçalarının büyük kısmını bulduğumuz iki amphora, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıla tarihlenilebilir. Amphoralara, ostoteklerdeki gibi, olasılıkla yakılan cesetlerin külleri gömülmüştür. Elle şekillendirilmiş pişmiş toprak lahitherin parçaları da kaçakçılar tarafından atılmıştır. Bunlar yakılan cesedin külleri veya çocuk cesetleri için kullanılmış olabilir.

Loryma'da böylece hem ceset, hem de yakılan cesetlerin külleri gömülmüştü. Mezarlar belli bir yön verilerek yapılmamıştır. Genellikle tepe hattına paralel kurulmuştur.

Aynı mezar çeşitlerine Karya Khersonesos'un diğer yerleşim alanlarında da rastlanır. Bu nekropollerin görünümü çoğunlukla mezar teras ve kademeli kaidelerinden oluşuyor. Bu şekilleri Rodos veya Knidos nekropollerine karşılaştırınca, yuvarlak sunaklar gibi bazı anıt tiplerinin örnek alındığı tespit ediliyor. Anıtların kuruluşu ve mezar yapılarının düzenlenmesi ise çok değişiktir⁶. Buna göre, Helenistik Dönemdeki Rodos hakimiyeti altındaki Karya Khersonesos'un o dönemde bile özgün bir mezar kültürü vardı.

Loryma çevresinde özellikle taşra bölgesi incelendi ve harita için ölçüldü. Özellikle Apollon kutsal alanının batısında ve şehrin kuzeydoğusundaki "Kybele deresi" ismini verdiğimiz bölgede çalıştık (topografik harita Resim: 6'da yukarda sağda). Çoğunlukla yeni tespit edilen altı antik çiftlik incelendi. Bunların hemen hemen hepsinin iyi korunmuş olduğunu vurgulamak gerekiyor. Bu nadir bir şanstır.

6 D. Berges, *Hellenistische Rundaltäre Kleinasien* (1986) 12 vd., D. Berges, *Rundaltäre aus Kos und Rhodos* (1996) 14 vd., V. Patsiada, aynı yerde 84 vd. Ancak, Rodos ve özellikle Knidos nekropollerini pek az araştırılmıştır.

Kybele deresinde bulunan Çiftlik 12 (Resim: 7), Loryma çiftliklerinin bütün tipik özelliklerini gösteriyor. Bütün duvarları poligonal bloklardan inşa edilmiştir. Büyük bir avlunun üst tarafında, oturma evi kurulmuştur. Özelliği, hem yer seçimi, hem de daha büyük ve kaliteli taş bloklarla yapılmış olmasıdır. Avlunun diğer taraflarında yan binalar sıralanmıştır. Özel tesisler olarak çiftliğin üst tarafında büyük bir sarnıç ve batısında bir şarap imalatıhanesi vardır.

Çiftlik 6, değişik bir düzenleme gösteriyor. Burada tek tek binalar bir avlunun etrafında sıralanmamıştır, fakat çiftlik bütün olarak kalın bir poligonal duvarla çevrilmiştir. İçeride yine bir üzüm cenderesi vardır, fakat bir Erken Bizans kullanım evresi yüzünden başka ayrıntılar pek anlaşılmıyor. Resim: 8'deki planda taramalı duvarlar antikittir, diğerleri Bizans Dönemi devşirme malzeme duvarlarıdır.

Çiftlik 1 hariç, bütün incelenen çiftliklerde üzüm cenderelerinin kalıntıları tespit edilmiştir⁷. Çiftlik 6'daki çok iyi korunan üzüm cenderesi özel bir önem taşıyan bir yapıdır (Resim: 9, 10). Bu tesisin alanı, büyük ve kalın, üst tarafları sivri uçlu keski ile düzeltilmiş kireçtaşlarından oluşuyor. İki taraftan küçük duvarlarla çevrilmiştir. Üçüncü tarafı kalın poligonal bloklardan yapılan duvar çiftliğin dış duvarıdır. Dördüncü tarafta yükseltilmiş bir kenar vardır. Ortasında bir akma taşı bulunmaktadır. Ayrıca akma taşı yönünde, alanın içinde ve aynı düzeyde olan bir ezme taşı vardır. Aynı yönde, arka duvarda büyük bir blokun içi bir niş şeklinde oyulmuştur. Bu blok, tahtadan yapılan ezme direğinin dayanma ayağı olarak yorumlanabilir.

Şarap yapmak için, önce cendere alanına dökülen üzümler ayaklarla çiğnenir, sonra ezme taşının üzerindeki ezme sopetine doldurulur ve ezme direğiyle tamamen ezilirdi. Üzüm suyu bu arada akma taşı üzerinden bir havuza akardı. Bu havuz, burada görünmüyor, fakat olasılıkla oradaki Erken Bizans Dönemine ait, kaba taştan oluşan tabanın altında hâlâ duruyor. Böyle bir üzüm suyu havuzu Çiftlik 12'deki üzüm cenderesinde tespit edildi (Resim: 7). Cenderenin alt tarafındaki küçük ve duvarlarla çevrilmiş alanda su geçirmeyen sıvanın parçaları bulundu. Cendere alanının nasıl su geçirmez hale getirildiği henüz anlaşılamamıştır. Tabanı oluşturan büyük taşların üzerinde veya aralarında sıva görülmedi. Belki araları kil ile doldurmak yeterliydi.

Bu tesisler, neden zeytinyağı için değil de, şarap imalatı için kullanıldı? Hakikaten, Antik Dönemin üzüm ve yağ cenderelerini ayırmak zordur. Loryma'nın cenderelerinin gerçekten üzüm ezme için kullanılmış olduğu, hem zeytinyağı için lüzumsuz olan büyük cendere alanından, hem de ezme taşı ve havuzun arasındaki uzun mesafeden anlaşıyor. Zeytinyağı üzüm suyundan çok katı olmasına karşın her zaman ezme taşından küçük bir havuz veya kaba akıtılırdı. Yine de Loryma üzüm cenderelerinin çok sağlam yapı şekli şaşırtıcıdır. Bugüne kadar bilinen antik üzüm cenderelerinin çoğu için sıvalı bir taban yeterliydi. Bu ezme taşlarının, genellikle daha büyük bir baskıya ihtiyaç duyan yağ cenderelerine ait olduğu düşünülüyor⁸. Çiftliklerle, cendereler de Helenistik Döneme tarihleniyor ve Rodos hakimiyetindeki yoğun şarap imalatı ve ihracatı ile bağlantılı görülmelidir⁹.

Kybele deresinde, ayrıca iki kutsal alan bulunuyor. İkisinin özelliği de kaya nişlerinin olmasıdır. Bu kutsal alanların büyüğü Kybele deresinin kuzey yamacında kurulmuştur (Resim: 11-13). Dik bir kayaya oyulan dikdörtgen nişin üstüne, yuvarlak bir şekil verilmiştir. Nişin içi sivri uçlu keski ile düzeltilmiştir. Burada olasılıkla bir kabartma duvarıydı. Niş, kayada açılmış bir kapı ile çerçevelenmiştir. Mimari şekil olarak, bir mağarayı anımsatan niş ile ilginç bir kontrast oluşturmaktadır.

Nişin önüne, üç sıra çok ince çalısılmış yastık şeklindeki bloklardan bir teras inşa edilmiştir. Teras duvarı, bir merdiven şeklinde öne çıkan bir temel üzerine kurulmuştur. Bazı bloklar duvardan çıkarılmıştır, fakat hâlâ duvar yakınında durmaktadır; te-

7 Çiftlik 1 hakkında bkz. W. Held, *IstMitt* 49, 1999, 178 vd. Resim: 12.

8 Zeytinyağı ve üzüm cenderesi ayrımı tartışması için bkz. J.-P. Brun in: M.-C. Amouretti - J.-P. Brun (ed.), *La production du vin et de l'huile en Méditerranée, Symposium Aix-en-Provence 1991*, BCH Suppl. 26 (1993) 511 vd.; J. Carlington Smith, *BSA* 89, 1994, 373 vd.

9 Bkz. F. Salviat in: *La production du vin ... a. g. e. 15 f. vd.*; W. Held, *IstMitt* 49, 1999, 179 vd.

rasın rekonstrüksiyonu bunlarla mümkün olabilir. Bu kutsal alan terasının kuzeydoğusunda başka kalıntılar bulunmaktadır. Aralarında, kült nişinin üzerindeki kayaya oyulmuş bir kaya kabı ve bu kabın altında kısmen kayada oluşturulmuş bir oda; odanın batı tarafında kısmen korunan duvarın dış yüzeyinde su geçirmeyen sıva bulunmaktadır. Harabelerin aşağı kısmında, bir yan vadinin kenarında, değişik büyüklükte iki sarnıç vardır.

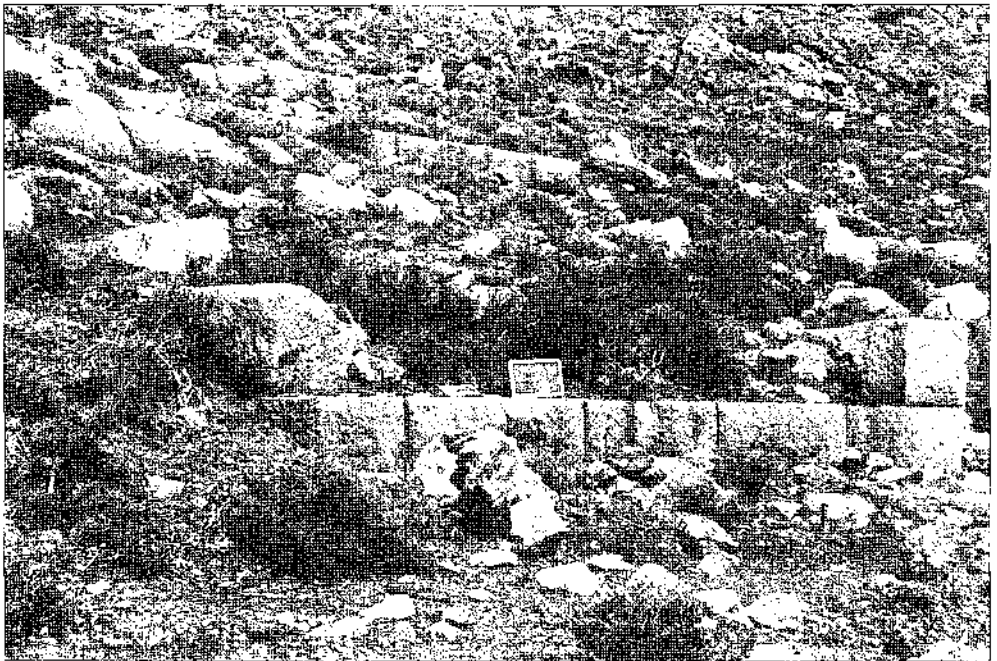
Maalesef, burada tapınılan tanrının ismini veren bir kitabe bulunamadı. Fakat kayanın nişi Anadolu ana tanrıçası olan Kybele'ye işaret etmektedir. Kybele'ye, pek çok kutsal alanda bu şekilde tapınılmıştır. Su ile ilgisi olduğu anlaşılan diğer harabelerden dolayı, onları su veren tanrıça Kybele ile bağlantılı yorumlamak ilginçtir. Bugünlerde, bu yerde hiçbir su kaynağı görünmemektedir, fakat Antik Dönemde burada var olan bir kaynak, sonra erozyon yüzünden kurumuş olabilir. Bu soru şimdilik cevapsız kalmaktadır.

Kampanyadan sonra, Marmaris Müzesi'nde buluntularımızın bir kısmını restore etmeye ve sergilemeye fırsatımız oldu. Loryma'nın kalıntıları ve tarihi iki levhada anlatılmakta ve sergilenen buluntularla bağlantı sağlanmaktadır.

Müze Müdürü, Sayın Çiğdem Morçöl'e, bu başarılı ortak çalışmadan dolayı teşekkürü borç bilirim.

Abb. 1: Schlangenskulptur aus der Nekropole
Resim 1: Nekropolden yılan heykeli

Abb. 2: Nekropole, Grabterrassen
Resim 2: Nekropol, mezar terasları

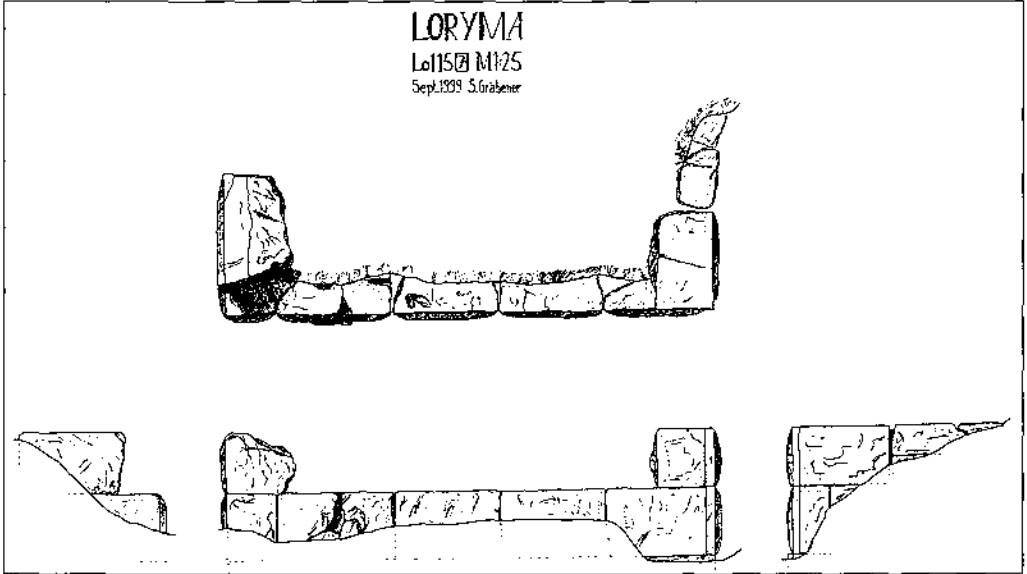

Abb. 3: Nekropole, Grabterrasse 7 (M 1:50)
Resim 3: Nekropol, mezar terası 7 (M 1:50)

Abb. 4: Nekropole, Stufenbasis B 52 mit Bettung für eine Statuenplinthe
Resim 4: Nekropol, heykel için oyulmuş kademeli kaide B 52

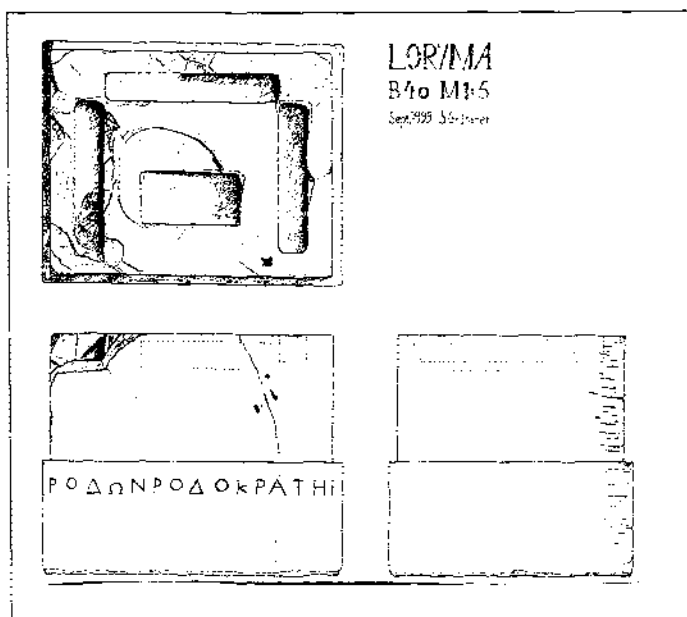

Abb. 5: Nekropole, Stufenbasis B 40 mit Bettungen für einen Naiskos (M 1:10)

Resim 5: Nekropol, naiskos için oyulmuş kademeli kaide B 40

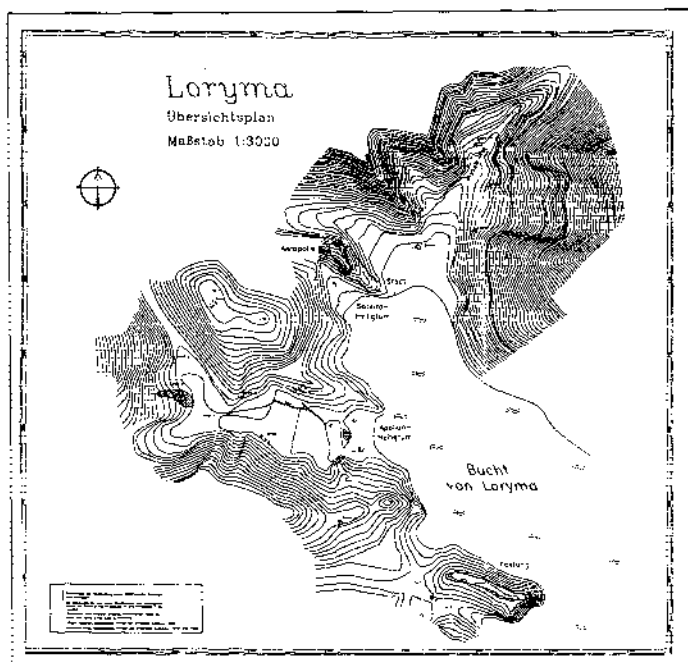

Abb. 6: Loryma, topographischer plan
Resim 6: Loryma, topografik harita

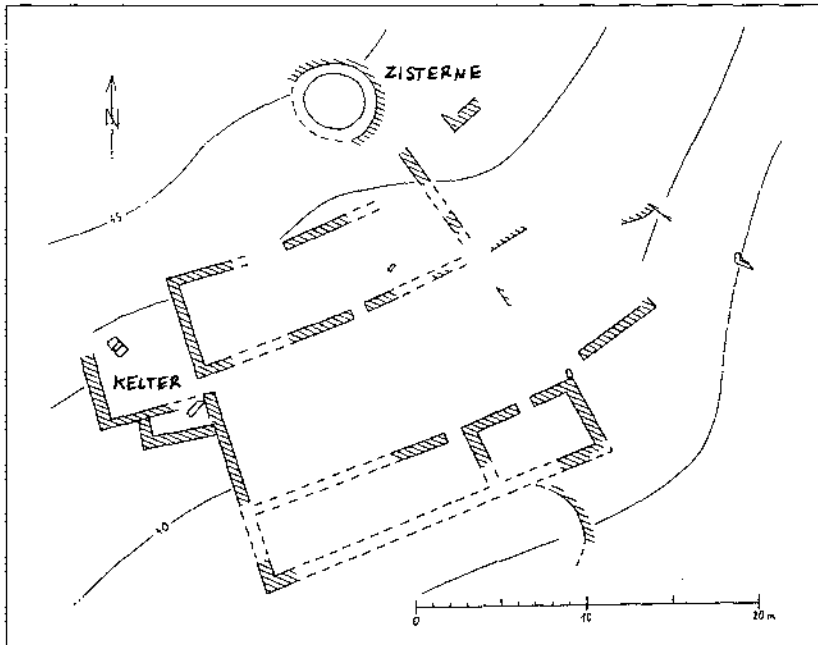

Abb. 7: Gehöft 12
Resim 7: Çiftlik 12

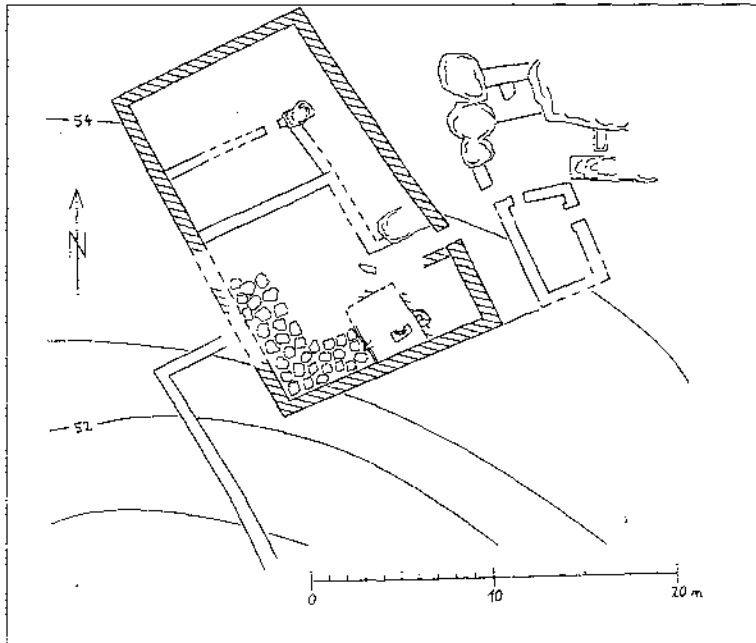

Abb. 8: Gehöft 6
Resim 8: Çiftlik 6

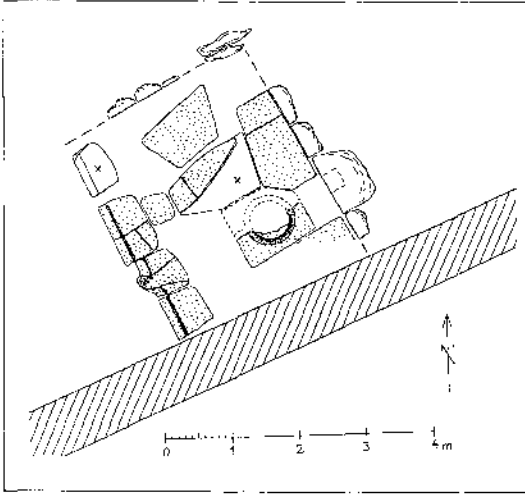

Abb. 9: Gehöft 6, Weinkelteranlage
Resim 9: Çiftlik 6, şarap imalâthanesi

Abb. 10: Gehöft 6, Weinkelteranlage
Resim 10: Çiftlik 6, şarap imalâthanesi

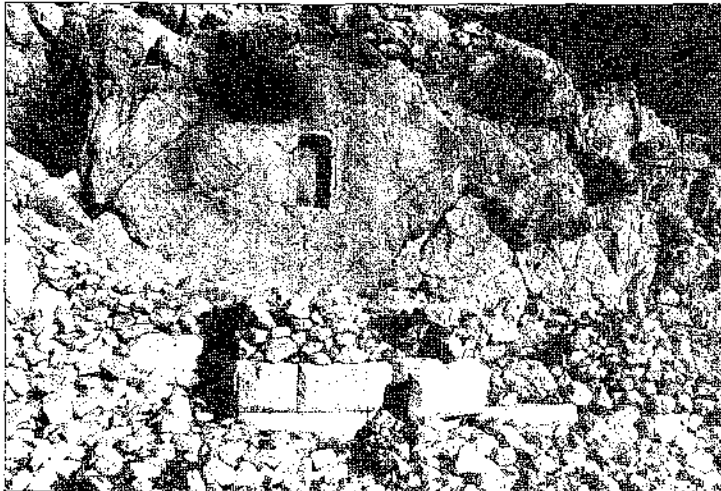

Abb. 11: Kybeleial, Großes Felnischenheiligtum
Resim 11: Kybele deresi, büyük kaya nişli kutsal alan

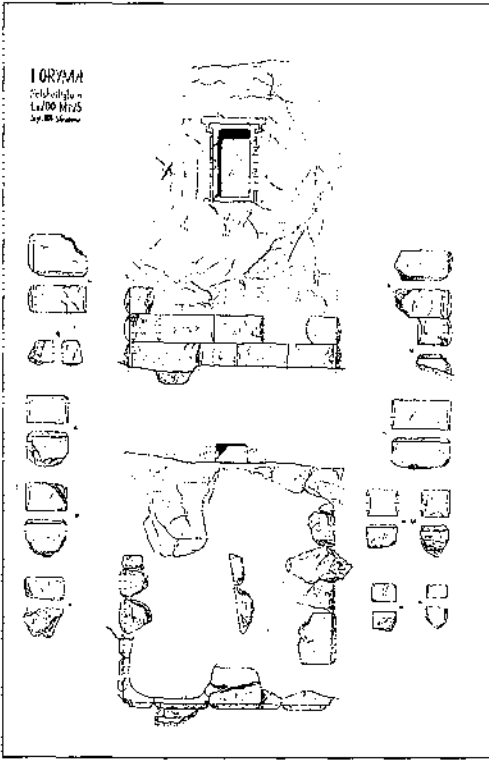

Abb. 12: Kybeleletal, Großes Felsnischen-
heiligtum
Resim 12: Kybele deresi, büyük kaya nişli
kutsal alan

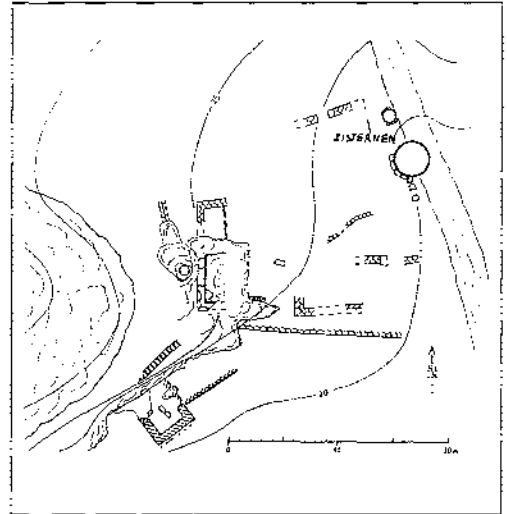

Abb. 13: Kybeleletal, Großes Felsnischen-
heiligtum
Resim 13: Kybele deresi, büyük kaya nişli
kutsal alan

KIRAN GÖLÜ 1999

Zeynep KUBAN*
Turgut SANER

Muğla-Marmaris İlçesi sınırları içinde, Bozburun Yarımadası'nın güney ucundaki Kiran Gölü antik kutsal alanı kalıntılarını konu alan arkeolojik-mimarî tespit çalışmasının üçüncüsü 24. 31.7.1999 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya TC Kültür Bakanlığı temsilcisi olarak İzmir Müzesi'nden Arkeolog, Cengiz Aslantaş gözlem ve yardımcılarıyla eşlik etmiş, ekibin diğer üyesi olarak İTÜ Mimarlık Fakültesi öğrencisi Güverci Günaltay katılmıştır. Kiran Gölü 1999 araştırması Karei Elektronik AŞ'den sağlanan maddî destek ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma izni için TC Kültür Bakanlığı'na, destek için Karei Elektronik'e, ilgi ve katkıları için de Aslantaş ve Günaltay'a teşekkür ederiz.

Programı uyarınca çalışma günleri Hıdırlık mevkiindeki kalıntıların tespiti ile Kiran Gölü araştırması arasında paylaşılmıştır. 1999 çalışmasında bu kez Söğüt Köyü üs alınmış, buradan her gün yapılan bir saatlik deniz yolculuğu ile Hıdırlık limanına ulaşılmış, günlük çalışmanın ardından konaklama için yine Söğüt'e dönülmüştür. Önceki yıllarda antik Loryma (Bozukkale) limanında kurulan kamp Kiran Gölü'ne ulaşmakta çıkış noktası olarak alınmıştır. 1999'da tercih edilen bağlantı ise çalışmaya bir miktar daha hız ve vakit kazandırmıştır. Hıdırlık, Loryma ve Asar Dağı'na yollarla bağlanan Kiran Gölü'nün bölge ölçeğinde önem taşıdığına kuşku yoktur; buna rağmen ulaşım uzun ve zahmetlidir. Zaten Kiran Gölü'nün, ekibimiz tarafından rastlantıyla bulunup antik topografyaya katılincaya kadar 19. ve 20. yüzyılın tüm araştırmacılarının bilgisi dışında kaiması da bu konumuna bağlı olmalıdır.

Hıdırlık Kalıntıları

Bozburun Yarımadası'nın kuzey kıyısında bulunan Hıdırlık kalıntılarının Kiran Gölü kutsal alanı ile ilişkisi 1998 araştırması çerçevesinde ortaya çıkarılmıştır. Hıdırlık Limanı Kiran Gölü'nün kuzeydeki deniz aşırı bağlantılarına işaret etmektedir. Dolayısıyla bu mevkinin de ele alınması Kiran Gölü merkezinin kullanımı yoğunluğunun açıklanması için önem taşımaktadır. Buna göre Hıdırlık, liman ve hemen görsindeki yamaç yerleşmesi olarak iki ayrı kısımda incelenmiştir.

Liman

Öncelikle, kıyıda "liman yapısı" olarak adlandırdığımız yapının ölçüleri alınmıştır (Çizim: 1). Boyutları yaklaşık 9.60x7.60 m'dir. Yapı, boşalı bloklardan örülü inşaatıyla genel anlarında Helenistik Dönem özellikleri göstermektedir: doğuda, eşik taşı yerinde duran büyük bir kapısı, güney duvarında da üç adet penceresi bulunmaktadır. Kuzey duvarında açıklık olup olmadığı tespit edilememiştir. İçeride batı kısmı apsidal planlı dikörtgen bir mekânı sahiptir, apsidal mekânın geometrisi dışarıya yansımamakta, bir dörtgenle sınırlanmaktadır (Resim: 1). Yapının konumu, önündeki mendirekle ilişkisi, plan

* Yrd.Doç.Dr. Zeynep KUBAN, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi AD, 80191 Taşkışla Taksim, İstanbul/TÜRKİYE
Doç.Dr. Turgut SANER, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi AD, 80191 Taşkışla Taksim, İstanbul/TÜRKİYE

özelikleri ve çok sayıda penceresi, dinî veya askerî bir işlevi olasılık dışında bırakmaktadır. Dolayısıyla en geniş anlamıyla, liman işlevleriyle ilişkili bir yapı (fener-denetim) olmalıdır. Yine aynı kıyıda, liman yapısının batısında bulunan harçlı duvar örgülü, tek mekânî küçük yapı kalıntısının da ölçülmesiyle kıyıdaki alanda saptanan yapılaşmanın belgelenmesi tamamlanmıştır.

Hıdırlık Yerleşmesi

Hıdırlık yerleşmesinin kalıntıları limanın biraz gerisinde, oldukça dik bir yamaçın çıktığı yerdeki uzun düzlükte tespit edilmiştir. Burada tarımsal etkinliklerin belirlendiği bir yapı topluluğu ile buna bağlı bir nekropol bulunmaktadır. Yapı topluluğu, bölümlenmiş büyük dikdörtgen yapılardan oluşmaktadır (Çizim: 2). İki ana grup, sokak benzeri bir ortak alana dönük olarak yerleştirilmiştir. Kapılar bu sokağa açılmaktadır. Kapılardan biri lento ve söveleriyle ayakta (Resim: 2). İçeri ve yakın çevreleri yoğun biçimde taş ve baki ile örtülü olmasına rağmen, yapıların planları kısmen okunabilir niteliktedir. Mevcut tüm duvar parçaları ölçülerek plana kaydedilmiştir. Mekânların işlevlerine ilişkin veri elde edilememiştir. Buna karşılık, yapı topluluğunun hemen yakınındaki bir zeytinyağı ışığı kalıntısı ile bir sarnıç (Resim: 3), bu yapıların işlevlerine yönelik bir işaret vermektedir. Üretim açısından kendine yeterli küçük bir topluluk, Hıdırlık yerleşmesindeki mekânları yaşama birimleri olarak kullanmış olmalıdır. Işık ile sarnıç da ana plana işlenmek üzere ölçülmüştür. Yapı grubunun güneyinde, zeytinyağı ışığının yakınında iki ayrı yapı (ev ?) daha tespit edilmiştir.

Hıdırlık yerleşmesindeki yapı grubunun yaklaşık 50 m. doğusunda bir nekropol alanı saptanmıştır. Alanda, bölgeye özgü olan basamaklı kaideî mezar anıtlarının örnekleri bulunmaktadır. Bunların konumları tespit edilmiş, izlenebilen bazı duvar parçaları da plana aktarılmıştır. Aynı alanda büyük bir sarnıç ile harçlı duvar örgüsüne sahip bir yapı (gözetleme yapısı ?) da yer almaktadır.

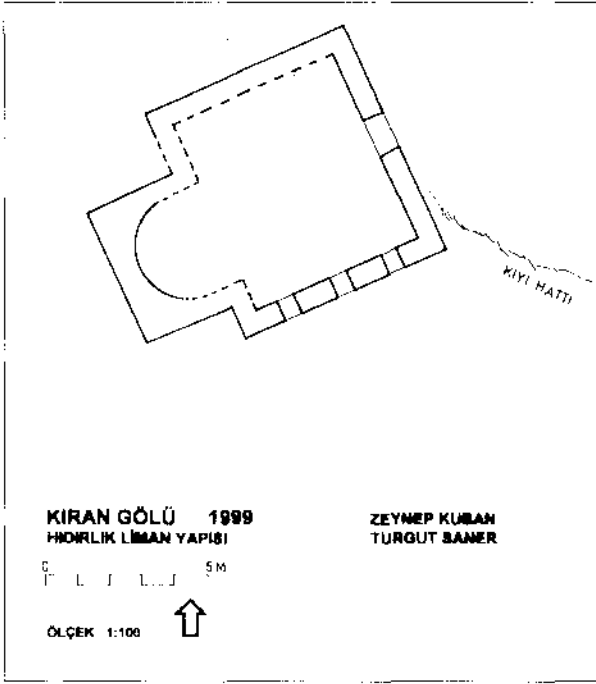
Hıdırlık çalışması, liman yapısının, yerleşmenin ve nekropolün belgelenmesiyle (topografik harita dışında) plan düzeyinde büyük ölçüde tamamlanmıştır. Büyükçe bir mendirek ile liman yapısının varlığı ve yapının özenli inşaatı, bunların yalnızca yamaç üzerindeki küçük yerleşmeye yönelik inşa edilmediğini, aslında daha geniş bir kullanıma açık olduğunu göstermektedir. Bu da limanın, daha önce öngördüğümüz gibi, Kıran Gölü kutsal alanı ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Yani liman tesisi, Kıran Gölü merkezini ziyaret için kuzeyden, deniz yoluyla gelenlere de hizmet vermiş olmalıdır. Yerleşme ile limandaki yapı arasında tarih bağı kurmak güçtür. Liman yapısındaki iki kenar- eğik kesimli pencere lentolarının bir benzeri Kıran Gölü'nde, tapınak ile göl arasında durmaktadır. Bu parçanın bağlamı belirsiz olmakla birlikte, Hıdırlık liman yapısı ile Kıran Gölü mimarisi (1 numaralı yapı, tapınak veya başka bir yapı ?) arasında bir yapılm tekniği ortaklığı sunmaktadır.

Yamaç üzerindeki Hıdırlık yerleşmesi bölgede çok sayıda örneği bulunan tarımsal nitelikli tipik yerleşmelerdendir. Bu yerleşmelerle, bazen "çiftlik evi" niteliğinde tek bir birim halinde, bazen de Hıdırlık'ta olduğu gibi birden fazla insan grubunun ortak yaşama alanı halinde karşılaşmaktadır. Kent ve köy dokusu arasında kendine özgü bir organizasyon gösteren Hıdırlık yerleşmesi, Kıran Gölü 1999 çalışmasıyla, yarımada bütünlüğü içinde belgelenen ilk örneklerden olmuştur.

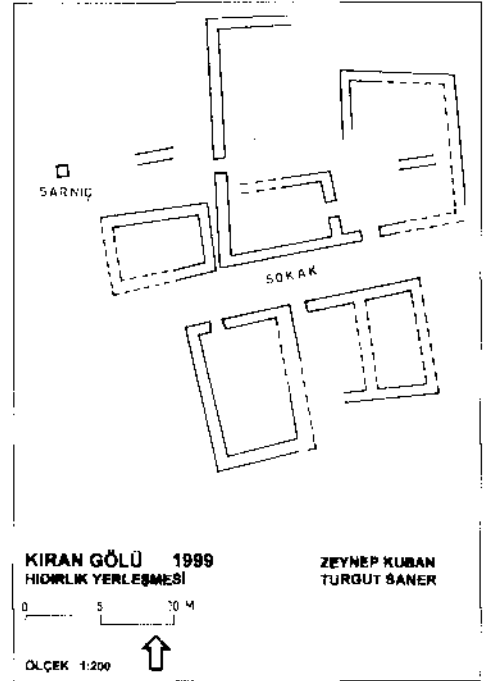
Hıdırlık limanı ve yerleşmesinde, antik (ağırlıklı olarak Helenistik) ve antik sonrası olmak üzere en az iki evre kabaca ayırt edilmektedir. Antik evre büyük oranda Kıran Gölü'ndeki etkinliklerle örtüşmektedir. Antik sonrası evre ise liman ve yerleşmedeki harçlı duvar yapıları ile, ayrıca yerleşmenin nekropolündeki antik mezar kaidelerine daha sonra kazınan haçlar (Resim: 4) ile temsil edilmektedir.

Kıran Gölü kutsal alanına ulaşım, Loryma'dan olduğu gibi Hıdırlık'tan da yaklaşık 1.5 saatlik bir tırmanışı gerektirmektedir. Bu yılki çalışma, tümüyle, kutsal alanda mimari açıdan en fazla dikkat çeken yapı olan hekatompedosa ayrılmıştır. Yapı daha önce 1:200 ölçekli vaziyet planında gösterilmiş ve yayında da yer almıştır. Şimdiye kadar eksik kalmış olan 1:50 ölçekli taş planı bu yıl elde edilmiştir. Tapınağın temel ve temel üstü

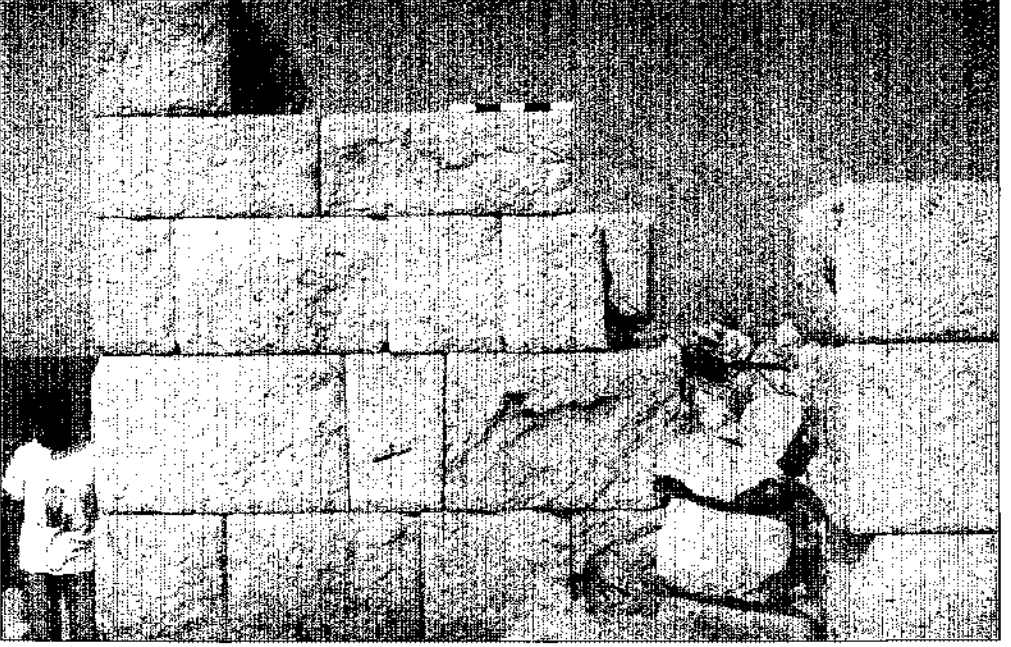
taşları, yapının içine kurulan bir ölçü ağı yardımıyla, aletle ölçülmüştür. Sunağın da toprak üstünde görülebilen tüm kademe taşları sınırlı bir temizliğin ardından (Resim: 5) ölçülerek planda ifade edilmiştir. Bu çalışmayla, kavranır planıyla Anadolu'da şimdilik tek olan bu Kırık Gölü hekatompodosunun mimarî niteliği bir miktar daha anlaşılmış olmaktadır.

Çizim 1: Hıdırlık liman yapısı

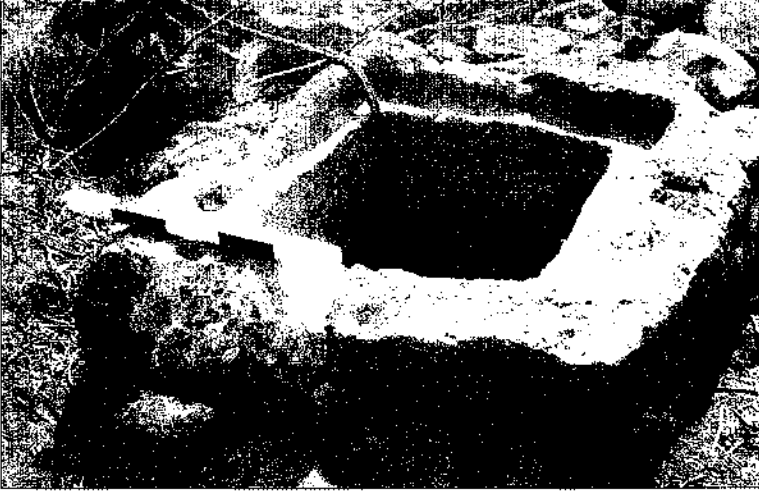
Çizim 2: Hıdırlık yerleşmesi, evler ve sokak

Resim 1: Hıdırlık liman yapısı, apsidal mekânın güney cephesi (dış)

Resim 2: Hıdırlık yerleşmesi, sokağın kuzeyindeki yapıya ait kapı

Resim 3: Hıdırlık yerleşmesi, sarnıç

Resim 4: Hıdırlık yerleşmesi, nekropolde, üzerinde haçlar bulunan antik kaide

Resim 5: Kıran Gölü, sunağın kademeleri

TLOS 1999

Havva İŞKAN*
Nevzat ÇEVİK

Bu sezon 07 Eylül tarihinde başlanan Tlos Yüzey Araştırmaları 25 Eylül tarihinde tamamlanmıştır. Toplam 19 gün süren çalışmalarda Türk ekip kaya mezarları incelemelerini, Alman üyeler ise Tlos akropol haritası çalışmalarını yürütmüştür. Helenistik öncesi akropol yerleşimine yönelik çalışmalar ise ortak sürdürülmüştür¹.

1999 çalışmalarının öncelikli amacı, daha önce başlanan "Tlos Kaya Mezarları" çalışmasını tamamlamak ve akropolün topografik haritasını çıkarmaktır (Resim: 1). Yeni bulunanlarla birlikte, çalışmaları henüz bitmemiş toplam 45 mezarın planı, kesit ve görünüşleri çizilerek tamamlanmıştır. Ayrıca toplam 112 mezarın fotoğraf çalışmaları da eksiksiz olarak bitirilmiştir. Klasik yöntemlerle yapılan siyah-beyaz ve renkli çekimler yanında bu yıl ilk olarak dijital fotoğraf çekimleri ve video kayıtları gerçekleştirildi. Bu yeni çalışmalar, arazide ürettiği verilerin doğrudan bilgisayar ortamına aktarılmasıyla, bunların kolay okunabilir, değiştirilebilir ve hızlı sonuç istenebilir kayıtlara dönüşmesi sağlayacaktır.

Bu yılki çalışmalarda mezarların topografik konumları ile kayalıkta dağılımları irdelenmiştir. Buna göre tüm akropol kayalığının, nekropol kullanımına ayrılan yüzünün baştan organize edildiği anlaşılmaktadır. Bu organizasyon olasılıkla, Likya mezarlık teşkilatı olarak bilinen "Minti" tarafından kayalığın sosyal statüye göre ayrılmasında ve bunun mezarlık sokaklarıyla bejirilmesiyle başlamış ve mezar için yer seçimine dek sürmüş olmalıdır. Kayalığın doğal yapısına bağlı olarak artırı sokak katlarının, basamaklar ve rampalarla yakın yükseklikteki mezarlara ulaşım için kullanıldığı ve bu kaya yollarının aynı zamanda mezar ön alanları olarak trafiği rahatlatıldığı izlenmiştir. Bu yolların özellikle kuzey dik yamaçtan ve güneyden akropole bağlandığı görülür. Yerleşim ve nekropol sıkı bir bağ içinde birliktedirler. Sarp kaya yüzüne mezar açabilmenin doğal bir sonucu olarak, kaya yüzündeki yollarla ortak ulaşım sağlanmıştır. Mezar açmak üzere nazırlanmış, ancak kullanılmamış düz kaya yüzeylerinden (Resim: 2), ölü sokakları ve mezar açılabilecek alanların da baştan büyük oranda belirlendiği anlaşılmaktadır. Günümüz topografyasına göre bakıldığında kopuk olarak algılanabilen akropol dışı mezarların da aslında ana kayalıkla organik bir bağlantı içinde olduğu görülür. Teme ulaşım, yukarıdan kayalık boyunca aşağı inen ve mezarlık katlarına gelindikçe tazi yollarla sokaklaşan bir ağla sağlanır. Kayalık dibi yüksek bir dolguyla kaplandığınan orijinal iniş büyük oranda izlenememektedir.

Akropolün kuzeyinden geçen dere yatağının kıyısında da 4 kaya mezarı ve Roma Çağı anıt mezarları yer alır. Anıt mezarlar günümüz yolunu izleyen antik yol boyunca sıklıkla izlenir (Resim: 3). Yolu kuzey yanı boyunca uzanan tepelik üzerinde de lahitler vardır. Kente çıkış yolunun iki yanında nekropol uzanmaktadır.

* Prof. Dr. Havva İŞKAN, Akdeniz Üniversitesi Arkeoloji Bölümü 07059 Kampüsü Antalya/TÜRK YE

Doç. Dr. Nevzat ÇEVİK, Akdeniz Üniversitesi Arkeoloji Bölümü 07058 Kampüsü Antalya/TÜRKİYE

1 Çalışma araştıranlar: Gar. Eray Dökt, öğrenciler: Erdoğlan Aslen, Hamdi Kan, Dr. Uf Hailer, Dr. Birgin Rökert, Dr. Hilmar Kinkert, Topograf: Hendrik Hapting, Topograf: George v. Flögel katılmıştır. Bakanlık temsilcisi Arkeolog Mehmet Akar ise proje üyesi gibi çalışmamıza destek vermiştir. Mevsime çetnkle teşekkür ederiz.

Şehir yakınlarında bulunan bazı mezarların şehir kıyısındaki çiftliklere ait olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle şehrin güneydoğusunda, hamamın ilerisindeki Zeytinlik mevkiinde kayalıklarda bulunan iki kaya mezarı, oldukça kaliteli kaya işçilikleriyle akropol kayalığındaki örneklerden geri kalmazlar (Resim: 4). Birinin (No. 106) üzerinde bulunan uzun Grekçe yazıtın birkaç satırı kırmızı boylarıyla korunmuştur. Asıl ilginç olan ise mezarın ilk yapıldığı döneme ait yazıtın silinip sonraki sahiplerine ait uzunca bir yazıtın kazınmış olmasıdır. Bu bölgede bulunan 6 kaya mezarının her birinin ayrı ayrı kayalıklarda tek başlarına bulunmaları, çiftliklere ait olduklarını ayrıca göstermektedir. Bu vadinin önemi kente güney yönden ulaşanların ilk gördükleri mezarların burada bulunmalarıdır. Aynı bölgede Gözleniş mevkiinde de geç mezarlar vardır. Roma Çağı'na dek alanın mezarlık amaçlı kullanımı sürmüştür.

Mezar yoğunluklu başka bir bölge de şehrin kuzeydoğusunda yükselen Eğriçam Tepesi'dir. Buradaki mezarlar Roma Çağı'ndandır. İkisi akropolün kuzey yüzündeki diğer aynı tiptedir. Farklı olarak üstlerinde lahitler yer alır. Üçgen alınlıklı bir Roma oda mezarı içindeki uzunca yazıtıyla dikkati çeker (Resim: 5). Eğriçam'da daha pek çok mezar olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Ancak fazlaca tahrip olduğundan planlarına ilişkin tam bir fikir edinilememektedir.

Yerleşim dışındaki en önemli örnek Çalikkaya'dadır (No. 108). Adından anlaşılacağı gibi kayalık tepe, sağlam taş çıkarmak amacıyla ortadan ikiye bölünmüş ve ocaklaştırılmıştır (Resim: 6). Kaya cinsine bakıldığında, akropoldeki montaj cepheli mezarların malzemesinin buradan taşındığı anlaşılmaktadır. Yarılmış kesimdeki yoğun mürç izleri buranın ocak olduğu konusunda kuşku bırakmamaktadır. 108 numaralı mezar bu bölgede tektir. Ocak kayalığının kuzey yüzünde açılan mezarın ön kısmı tamamen kopmuştur (Resim: 7). Yerdeki parçalardan iki kasetli bir cephesi olduğu anlaşılmaktadır. En önemli yanı Tlos'taki en nitelikli taş işçiliklerinden birine sahip olmasıdır. Olasılıkla ocak sorumlusu taş ustasına ait olmalıdır.

Kaya mezarı tipleri içinde en çok düz damlı ahşap konstrüksiyon taklidi cephelerin yaygın olduğu gözlemlenirken, tapınak cepheli mezarlarla tipler zenginleşir. Bu sezon çalışılan 112 mezarın 49'u kesin tarihlenebilen Likya klasik mezarlarıyken, 47'si çoğunlukla Roma Dönemi'ne tarihlenebilen geç dönem mezarlarıdır. Geri kalan 16 mezar ön cephesi tamamen dökülmüş örneklerdir. Buna rağmen, oda mimarilerine göre 11 örneğin yine Likya klasik mezarları olduğu anlaşılmakta, diğer 5 örnek için ise henüz tarih verilememektedir. Sonuçta şimdilik 60 erken mezar saptanabilmektedir.

60 erken mezar arasında en yaygın tipi ahşap taklidi cepheye sahip örnekler oluşturur. Bu tipe toplam 54 mezar vardır. Cephelerindeki kaset sayısına göre kendi aralarında alt kümeler oluştururlar. Cephe'ler zenginleştikçe mezar sayısı azalır. En fazla sayıda kasete sahip 59 No.lu mezarın kendi kümesinde tek olması, çift üçlü kasetle cephesi oluşturulan örneklerin salt 17 ve 15 No.lu mezarlardan ibaret olması, buna karşın tek ve iki kasetli mezarların toplam 36 örnekle çoğunluğu oluşturması bunu açıkça göstermektedir. Cephesel yapısı tam bilinmeyen 11 örneğin de genel ölçülerleriyle çoğunlukla ikili kaset düzenlenmesine sahip olmaları Tlos'ta en yaygın kümenin iki kasetliler olduğunu belgelemektedir. Ahşap taklidi cepheli mezarları ise, iç düzenlemelerine göre aynı biçimde kümelemek mümkün olmamıştır. Cephesi hangi tipte olursa olsun oda yapılarının çoğunlukla birbirlerine benzemesi, kümelemenin cephelere göre yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Ancak ahşap cepheli ana kümeyi diğerlerinden ayıran en önemli plansal fark, ön-odalı plan türünün sadece bu mezarlarda görülmesi'dir. Ön-odalı oldukları kesin olarak anlaşılan, tamamen kayadan oyulmuş 8 örneğin 5'i iki cepheli'de, ikisi tek kasetli cephelerde ve biri de çift-üçlü kasetli cephede bulunur. İstisna olarak diğer örnek Bellerephon mezarındadır. Ortak yanları, salt giriş önünde bir ön alan yaratma amacına bağlı olarak küçük biçimde tasarlanmışlıklarıdır. Cephesi olarak da iç cephe tamamen aynı biçimde tekrar edilmiştir. Aralarında küçük farklar olmakla birlikte genel olarak kaset üçülerinde, söve ve lentolarda bazı standartlar kullanıldığı da gözlemlenmektedir.

Erken mezarların 2. ana kümesini oluşturan tapınak cepheli toplam 5 mezarın 4'ü ante tapınaklara öykünen küçük tapınak modelleridir (Resim: 8). 1'i de Tlos'un tek

tapınak cepheli mezarı olan Bellerephon. Küçük boyutlulardan birinde yapılan temizlik çalışması sonucunda uzunca ve tamamı sağlam 11 satırlık yeni bir Likçe yazıt bulunmuştur.

Bellerephon mezarının değerlendirilmesi ayrı bir önem taşır. Tlos'un gerçek boyutta tapınağa öykünen tek mezarıdır. Ancak mimarî ve bezemelerinden kaynaklanan yarım kalmışlığı mezarın kullanılıp kullanılmadığı konusunda kuşku yaratır. Mezarın sağdaki odasında bulunan hiçbir ölü yatağı tamamlanmadığı gibi cephede sütunların tamamı ve dış sırasının yarısı gibi pek çok unsur yarım kalmıştır. Hatta, olasılıkla Bellerephon kabartmasıyla bakışımı duvarda da bir kabartma paneli oluşturulmaya başlandığı izlenmektedir. Akropol kayalığının kuzey yüzünde tek başına duran tapınak cepheli mezarın yer seçimi de özeldir. Asıl sorun ise ne zaman ve hangi nedenle yarım kaldığıdır: Tlos'ta en güçlü Bey'in egemenliğinin bitişiyle bağlantılı olmalıdır. Mezar kabartmaları, ölü mimarisiyle verilen sosyal mesajı yansıtır. Bey, mezarına yaptırdığı mitolojik sahneyle normal ölümlülerden öte bir yerinin olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Kabartmanın pek çok yerinde kalmış boya kalıntıları ise teknik ipuçları verir. Tüm konturlar ve saç gibi, koşum takımları gibi detaylar siyah boya ile çizilerek vurgulanmıştır. Diğer boya kalıntısı ise cephede sol üst panel alt sınırında birkaç santimi kalmış kırmızı boyadır. Belli ki, panel kırmızı bir hat ile çevrelenmiştir.

Kayayı kullanma kolaylığının ve güvenliğinin daha geç dönemlerde de tercih edildiği ve tip ayırmaksızın her tür mezarda özellikle alt kesimlerde ana kayanın kullanıldığı gözlemlenmiştir. Kayanın yetmediği ya da sağlamlık konusunda güven vermediği durumlarda mezar cephesinin bloklarla tamamlandığı görülür (Resim: 9; Çizim: 1). Çoğunlukla Roma Çağı olan geç dönem mezarları büyük oranda montaj cepheli yalın kaya odalarından oluşur. Toplam 21 tane tespit edilen mezarların ortak özellikleri standart cepheleri yazıtlı lento ve söveler ile Klasik Çağ örneklerine göre çok daha büyük odalardır. Bu büyüklüğün nedeni ölü yerlerinin çoğunlukla harçla örülerek zeminde yükseltilmiş olmasıdır. Erken geleneğe özgü duvar içi ölü yatakları kullanılmaya devam edilmiştir. Tüm zemin ve yer yer de duvarlarda ölü yerleri açıktır. Önceki dönemde rastlanmayan, Roma'da yaygın olan büyük boyutlu odaların rahatlıkla ayrımlanması, cephelerine ilişkin hiçbir veri ele geçirilmeyen kaya odalarının tarihlenmesini kolaylaştırır. Buna göre mağara görüntüsündeki 3 kaya odası Roma mezarıdır.

Tlos akropolündeki en yaygın tiplerden biri de 18 örnekle arkosol mezarlardır. Mezar odalarındaki ölü yataklarının kaya yüzüne tek başına uygulanmış modelleri olan bu tip, akropol kayalığındaki erken mezarlar arasına dağılmıştır ve kayalığın her kesiminde karşılaşılır. En yoğun biçimde Pınara nekropollerinde görülen bu tipin genellikle geç olduğu düşünülse bile, erken örneklerinin de bulunabileceğini gösteren izler de vardır. A kayalığındaki örnekler, özellikle kaya mezarları arasındaki boş küçük alanlara yapılmıştır. 24 No.lu kaya mezarının sol yan cephe düzlüğünün devam ettirilemeyip yarım bırakılmasının nedeni 23 numarayla kodlanan arkosol mezarıdır. Sonradan kaya mezarları arasına bu denli sıkıştırılmış olması zor görünmektedir (Resim: 10). Örneklerin bir kısmında kalan izler önlerinin örülülerek kapatıldığını göstermektedir. Tlos nekropolündeki en yalın ve kolay mezar tipi budur. Tipin en önemli örneği Bellerephon mezarının yanındaki 87 numaralı mezarıdır. Özde diğerlerine benzeyen yalın bir arkosol mezar olmakla birlikte, üçgen çatısı ve kayadan bağımsızlaştırılmış duvarlarıyla onlardan ayrılır. Hemen altındaki uzun Likçe yazıt dönemi konusunda kuşku bırakmaz. 87 numaralı örnek bu tip mezarların en azından klasik kaya mezarlarıyla birlikte ve belki de daha önceden var olduğunun düşünülmesi gerektiğini göstermektedir. Pınara ve Telmessos nekropollerinde kaya mezarlarıyla bağlantılı açılan bu tip örnekler erkenliklerini doğrulamaktadır. Pınara örneklerinden bazılarında kalan izler ön açıklıklarının kaya mezarlarında olduğu gibi montaj bloklarıyla kapatıldığını göstermektedir.

Tlos nekropolünde bulunan tipleri ve dönemleri tanımlayıp aralarındaki ilişkileri saptamak üzere seçilen kaya mezarı dışındaki örneklerden biri de tonozlu mezarlardır. akropoldeki iki önemli örnek ele alınmıştır. 2 ve 112 numaralı mezarların diğer benzerleriyle birlikte Roma Çağında örüldüğü anlaşılmaktadır (Resim: 11; Çizim: 2). Ön yüzleri tamamen blok taşlarla örülü mezarların çoğu, ana kayaya oyuludur. Ölü teknele-

rinin ana kayaya, tabana oyulu oluşu geç örneklerle benzeşir. Salt malzeme kullanımındaki kaygılar önceki dönemle ortaktır.

Diğer yaygın tip, tek küçük girişli Roma mezarlarıdır. Çoğunlukla akropolün kuzey yüzünde bir arada olmalarıyla dikkat çekerler. Küçük ve yalın girişlerine karşın büyük tek odalarıyla, Roma Çağı mezar odasını boyut ve tasarda örneklemektedirler. 21 örneğin çoğunda tüm lento yazıtlıdır. 2 söve ve bir lento blokundan oluşan yalın cephelerin sıvayla da düzeltildikleri görülürken, tek bir örnekte korunmuş olan birkaç küçük stuko parçası bu tip mezarların renkli boyalı cepheleri olduğunu da göstermiştir. Kahverengi ve yeşille boyanan sarmaşık bezeğinin tüm kapıyı dolandığı anlaşılmaktadır (Resim: 12; Çizim: 3). Odaların çok kaliteli işçiliğe sahip olmayan kaya duvarları sıvayla düzeltilmiştir. Ölü tekneleri yerden yükseltilen duvarlarla oluşturulmuştur. Bazılarında duvar içi ölü yerlerinin oluşturulduğu da gözlemlenir. Bunların önlerinin de harçlı ince bir duvarla örüldüğüne ilişkin yeterli kalıntı vardır. Tipin toplam 21 örneği, bu dönem kaya mezarlarının yapısallığına ilişkin önemli bilgiler verir.

Görülebilir mezarlar ve kayalığın bugün çoğunlukla dolguyla örtülmüş alt kesimlerinin orijinal topografyası, kayalığın alt kesimlerinde daha fazla mezar olduğunu açıklıkla göstermektedir. Ancak asıl sorun mezarların genellikle iki dönemde yoğunlaşmış olmasıdır. Klasik Likya ve Roma mezarlarının belirlenmesi kolaylığı bu konuda sorun yaratmazken Helenistik Çağ mezarlarına ilişkin bir fikir edinilememektedir. Kent dokusuna bakıldığında, yoğun bir Helenistik yerleşim olmasına karşın, bunu karşılayan Helenistik Çağ mezarlarına hiç rastlanmaması şaşırtıcıdır. Henüz hiçbir veri olmamasına karşın, Helenistik Çağ için Patara'dan iyi bilinen yeraltı mezarları Tlos için önerilebilirse de, bu boşluk için başka düşünceler geliştirmek mümkündür. Örneğin erken kaya mezarlarının kullanımının sürdüğü ve hatta benzer yenilerinin de yapılmış olabileceği ya da Roma Çağı mezarlarının benzerlerinin Helenistik içinde başladığı gibi. Tüm mezarlar bulunmuş olduğundan bu önerilerin şimdilik kanıtlanması mümkün değildir.

Tlos kaya mezarlarına ilişkin bu son çalışma ile monografik bir kaya mezarı çalışmasının tüm verileri üretilmiş ve arazi çalışmaları tamamlanmıştır. Mezarların özgün yanları nedeniyle elde edilen özel bilgiler Likya kaya mezarı geleneğini aydınlatma yolunda önemli bilgiler sunmuştur.

Alman ekibin ilk kez araştırmalara katıldığı 1999 sezonundaki çalışmaları ise üç ana başlıkla özetlenebilir:

1- Prehelenistik Tlos yerleşim-topografyasının haritasının çıkarılması: Karlsruhe Üniversitesi'ne bağlı harita ekibinden Georg Elgott ve Hendrik Hepting, kentin yerel ölçüm ağını çıkardılar. Topografik-elektronik yöntemle (GPS) yerleşim ve yerleşim dışının kalıcı ölçüm noktalarını tespit ettiler. Yerleşimin sınırları için batı ve kuzeyde sarp kaya yamaçları seçildi. Doğu ve güneyde Roma-Bizans yerleşimi sınırlarını duvarlar ve bazı antik yolların çizdiği anlaşıldı. Bu yılki ölçümlerle ilk kez Tlos'un nitelikli bir haritası çıkarılmaya başlandı. Bu harita gelecekteki çalışmalar için de kartografik bir taban oluşturacaktır.

2- Prehelenistik yerleşim sınırlarının tespiti için mimari kalıntıların araştırılması: Kalıntıların çizimleri yapılmış, fotoğrafları çekilmiş ve deskripsiyonları alınmıştır.

Prehellenistik arkeolojik dokümanların oluşturulması tüm sezonda Alman ekiple yürüttüğümüz en önemli kolektif çalışma olmuştur. Aşağıdaki konuların dokümantasyonları tamamlanmıştır:

-Akropolün tepe üstü düzlüklerinde bulunan ve hâlâ görülebilen kayaya açılmış evler ve odalar;

-Akropolün kuzeyinde ve kuzeydoğusundaki kaya odaları;

-Tepe üst düzlüğünün kuzeybatı alanında kaya odaları;

-Tepenin batı yamacının güneybatısında uzanan düzlükteki kaya odaları. Bu kompleks yerleşimin güneybatı girişi olarak tanımlanmıştır.

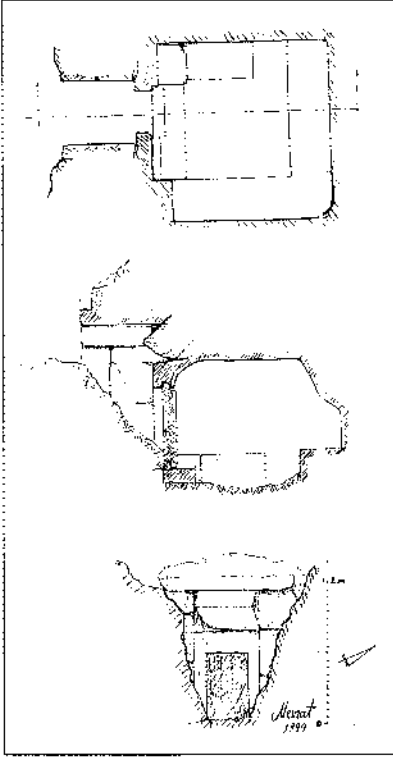
-Akropolün güneyindeki kaya odaları;

-Güneydoğu ve güneybatıda hâlâ görülebilen yerleşim duvarları.

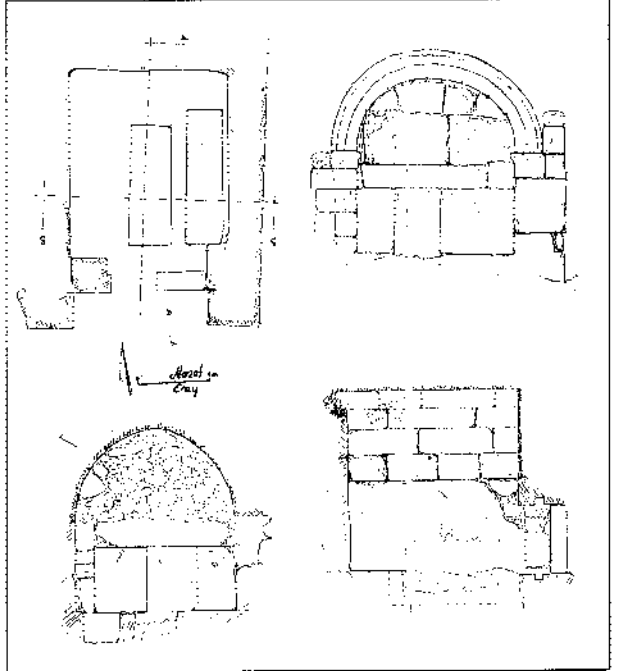
-Kaya mezarlarının tümüne yakını haritaya işlenerek Klasik Çağ mezar haritası oluşturuldu.

3- Birgit Rückheit denetiminde yürüyen seramik araştırmaları sonucunda, toplam 500 parça seramik değerlendirilmiş, 65'inin çizimleri yapılmış ve 200'ünün de fotoğrafları çekilmiştir.

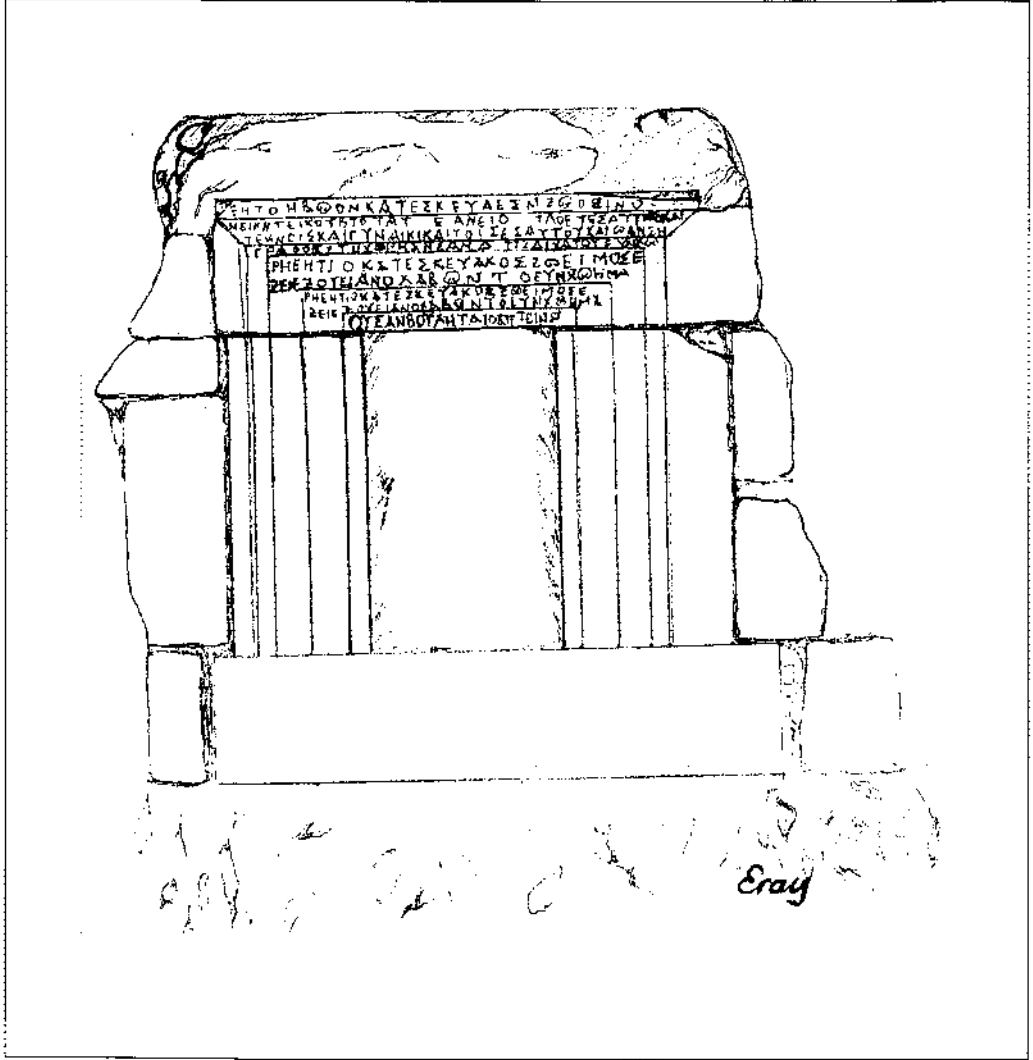
Tlos yüzey araştırmaları önümüzdeki yıllarda aynı düzende ve özellikle harita çalışmalarında akropol ve kente dönük olarak sürdürülecektir.

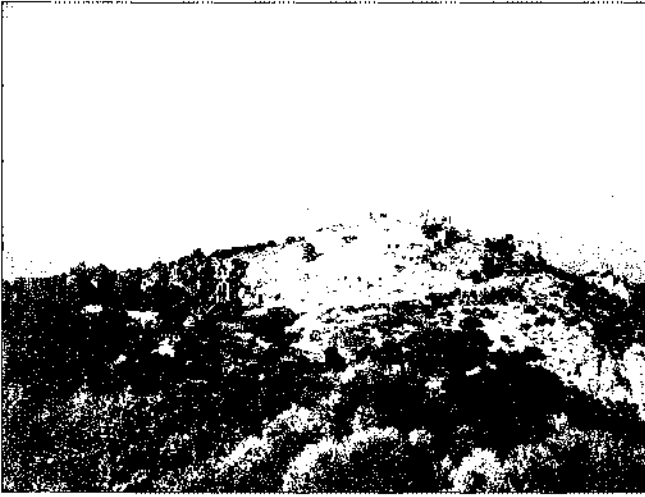
Çizim 1: Tlos. Yeraltı oyma-örme mezarı

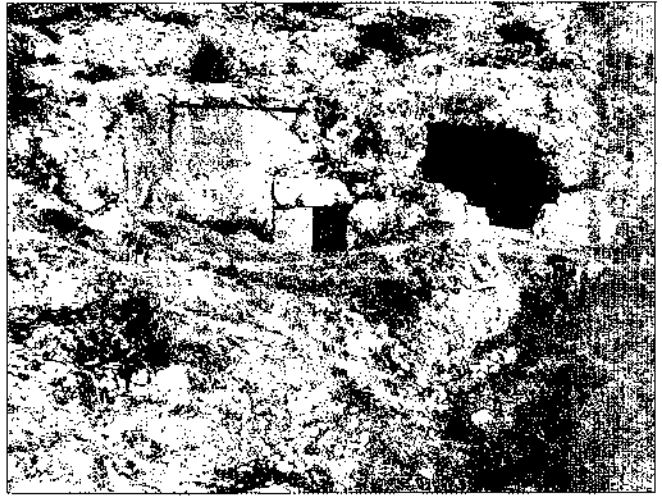
Çizim 2: Tlos. Roma oyma-örme oda mezarı

Çizim 3: Tlos. Sarmaşık süslemeli Roma kaya mezarı

Resim 1: Tlos. Doğudan genel

Resim 2: Tlos. Önceden hazırlanmış kaya alanları

Resim 3: Tlos. Yol boyundaki Roma Çağı anıt-mezarlarından biri

Resim 4: Tlos. Çiftlik mezar-
larından biri. No.
108

Resim 5: Tlos. Gözlengiç mevkiindeki mezar

Resim 6: Tlos. alık Kaya
taş ocadı

Resim 7: Tlos. alık Kaya mezarı

Resim 8: Tlos. Küçük tapınak modeli mezarlardan biri

Resim 9: Tlos. Zeytinlik'teki geç dönem mezarları

Resim 10: Tlos. Ana kayalıktaki arkosol mezarlar

Resim 11: Tlos. Kemer cepheli örme mezar

Resim 12: Tlos. Kaya mezar cephesindeki renkli sarmaşık süslemesi

ALINDA NEKROPOLÜ II

Vecihi ÖZKAYA*
Oya SAN

Yüzeyinde korunmuş kalıntılarıyla, coğrafyasında yer aldığı Karia bölgesinin kültürel ve sanatsal geçmişini aydınlatmada önemli veriler sunması nedeniyle, Alinda örneği, 1997 yılından bu yana, araştırmalarımızın odağı olmuştur. Antik özelliklerini devam ettirebilmesinin kaynağında, İç Karia bölgesinin dağlık kesiminde gözden uzak bir yerde konumlandırılmış olmasının yanı sıra, kuşkusuz, yapılanmada kullandığı yerel malzeme de etken olmuştur. Kent kapsamında elde edilen veriler Karia genelini ilgilendirmektedir; çünkü, Alinda dokusuyla özgün bir bölge kentidir. İÖ.2. bin yıla uzanan yerleşiminden de anlaşılacağı üzere¹, kent, ayrıca stratejik açıdan da önemli bir konuma sahiptir.

Özgün kalıntılarının tamamı tanımlanabilir durumdadır. Kentin genel topografik çalışmalarını izleyen araştırmalar, daha çok, nekropol alanlarında yoğunlaştırılmış ve 1999 mevsimi etkinlikleri de bu yönde gerçekleştirilmiştir². Araştırmalar, kentin üzerinde konumlandırıldığı kayalık tepenin güney, kuzey, batı ve kuzeydoğu kesimlerinin nekropol olarak değerlendirildiğini; ana nekropol alanının ise, akropolün kuzey ve kuzeydoğusunda olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun dışında kent çevresinde uygun ortamlara serpiştirilmiş birkaç bağımsız gömüt örneğinin varlığını da burada anmak gerekir. Geniş bir alana yayılan gömütlerden edinilen genel izlenim, söz konusu nekropol alanlarının uzun zaman dilimleri içinde kullanıldığı yönündedir.

Farklı alanlarda ve olasılıkla değişik dönemlere ait olduğu anlaşılan gömüt örnekleri, Alinda'da geleneksel bir gömme türünün varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Bunların yanı sıra seçimi, tasarımı ve işçilikleri ile diğerlerinden ayırtedilebilen bütünüyle özel gömütlerin varlığı da söz konusudur ki, 1999 mevsimii araştırmalarında yakın gözlem altına alınan anıtsal nitelikli bu yapıtlar, olasılıkla, farklı sosyal kesimlere ait olmalıdır.

Alinda genelinde şimdiye kadar boş örneğini saptadığımız anıtsal gömütler (MM1, MM2, MM3, MM4, MM5)³ ya tamamen bağımsız birer mimarî doku durumunda-

* Doç.Dr. Vecihi ÖZKAYA, Dicle Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Diyarbakır/16080 KIRKIR.

Yrd.Doç.Dr. Oya SAN, Dicle Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Diyarbakır/16080 KIRKIR.

¹ J.Garstang, "Hittite Military Heads", AJA XI VII (1943): 41; J.Garstang-O.R.Gurney, The Geography of the Hittite Empire (1950), 76; R.T.Marchese, The Lower Maeander Flood Plain: A Regional Settlement Study, BAH 292 (1966), 89; V.Özkaya-O.San, "Alinda Nekropolü", (Baskıda).

² Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri doğrultusunda, 1997 yılından bu yana sürdürülen gömütler arkeolojik yüzey araştırmalarının 1999 yılı çalışmaları, arkeolojik öğrenciler Ö. Boker ve Bakanlık temsilcisi olarak Çanakkale Müzesi'nden H. Köpçü'nün katımları, Aydın Belediyesi AKVAK Vakfı'nın parasal katkıları ve Karuzlu Belediyesi'nin konaklama olanaklarıyla gerçekleştirildi. Açı geçen tüm kurum, kuruluş ve şahıslara, özellikle yakın ilgileri nedeniyle Aydın Belediye Başkanı Dr.Hüseyin Aksu, Karuzlu Belediye Başkanı H.Ahınca'ya içtenlikle teşekkür ederim.

³ MM1-MM2 ve MM3 için bkz.V.Özkaya-O.San-G.Berlin, "Alinda (Karuzlu)", XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (1998), 305,306, Res.13-14; V.Özkaya-O.San, "Alinda Nekropolü", XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 1-8 (Baskıda).

dir, ya da kısmen arazinin doğal şartlarından ve ana kayalıktan yararlanılarak inşa edilmişlerdir. İki katlı bir örnek⁴ dışında, tamamı tek katlı bir yapıya sahip bu anıtsal gömütlerin diğer bir ortak özelliği ise, birden fazla gömü içermeleridir. İşçilikleri, tasarımları, biçimsel özellikleri ve olası dönemleriyle birlikte daha önce irdedeğimiz üç gömüte (MM 1, MM 2, MM 3)⁵ ek olarak, 1999 yılında saptadığımız iki örnek (MM 4, MM 5), Alında gömü geleneğinin kavranmasına katkıda bulunabilecek niteliklere sahiptirler.

Alında-Tekeler karayolu üzerinde, su kemerinin 700 m. batısındaki kayalık alandan, arazi derinliği içerisinde kaybolmuş ilk anıtsal gömüte, MM 4 (Çizim: 1-4), tavanından, sonradan açılan, bir oyukla girilebilmektedir. Gömütün bu konumu, tavanı ve giriş kısmında görülen bazı tahribat izleri dışında, iyi korunmasını sağlamıştır. Özgün tasarımı konusunda kesin bir şey söyleme olanağımız olmamakla beraber, çevresinde çok sayıda işlenmiş taş blokların varlığı, gömütün üst tarafında bazı yapılanmaların olduğunda yol göstericidir; ancak, böylesi bir düzenlemenin biçim ve işlevi, veri eksikliği nedeniyle, bilinmezler arasındadır. Özgün ve özenli dokusu nedeniyle, gömütün, diğerleri gibi, görkemli duvar işçiliğiyle görünür bir düzenlemeye sahip olduğunu; günümüzdeki arazi derinliğinde kaybolmuş görünümünün ise zamanla çevresinde oluşan doğal birikintilerden kaynaklandığını söylemek olasıdır.

Gömüt; dromos, ön-oda ve bir gömü odasında oluşmaktadır (Çizim: 1). Dromosun doğu duvarı kısmen korunmuş; batı duvarında ise, işlenmemiş kaba bloklar yer almaktadır. Devamında yoğun dolgu olması nedeniyle, dromosun yapısı konusunda kesin bir şey söylemek olası değildir. Ancak, gömüt genelinde gözlemlenen dik açılı tasarımlara karşın, dromosun, ön-odaya göre, toprak altında kalan duvarın devamında asimetrik bir yapı sergilediği gözlemlenmektedir ki, bu durum, olasılıkla, tasarımın araziye uydurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Dromostan ön-odaya geçiş, yüksekliği 1.40 m.ye kadar ölçülebilen, ancak tabana doğru devam eden 0.96 m. genişliğindeki bir girişle sağlanmaktadır (Çizim: 1, 4'e). Burada dromosa bakan yüzeyde 0.10x0.10 m. ölçülerinde kapı dikmelerine işlenmiş iki mil yuvası, ön-odaya giriş bir kapıyla kapatıldığına fikir vermektedir. Her ne kadar bunu doğrular nitelikte bulgular saptanamadıysa da, gömüt tabanındaki dolgu içinde böylesi bir kalıntının varlığı beklenebilir.

Yoğun dolgu nedeniyle dromos ön-oda ve ana odanın tabanına ulaşamadı. Gerekse ön-odanın özgün yüksekliği ancak kazıyla anlaşılabilecektir. Bununla beraber ön-oda 2.52 x 1.86 m. taban ölçülerine ve 1.50 m. ölçülebilen yüksekliğe sahiptir (Çizim: 1). Ancak, taban derinliği devam etmektedir.

Dromosun tam karşısında asıl gömü odasına geçisi sağlayan ikinci bir giriş yer alır (Çizim: 3 d). Diğerinden yaklaşık 0.30 m. daha aşağıda yer alan girişin ölçülebilen yüksekliği 0.75 x 1.50 m.dir. Buradaki duvar dokusunda özel bir düzenleme gözlemlenmektedir. Kapı lentosu merkez alınarak, iki tarafına ve üst sıraya dizili bloklarda geometrik bir uyum gözlemlenmiştir; görülebilen tüm blokların uzunlukları farklı olsa da, yüksekliklerinin eşit olmasına özen gösterilmiştir. Blokların kenarları yaklaşık 0.03 m. derinliğinde işlenmiş ve oturma yüzeylerinin birleştikleri yerde 'V' biçimli bir görünüm almaları sağlanmıştır ki, bu düzenleme, sağlamlığın yanı sıra, gömütün inşasında estetik kaygının da göz önünde bulundurulduğunu göstermektedir. Birbiri üzerine sağlam şekilde oturtulmuş taşların yüzeyi bilinçli olarak hafif pürüzlü bir şekilde çekiçlenmiştir. Bu da duvarın katılığına, durağan yapısına hareket kazandırmıştır. Dromos girişinde olduğu gibi, burada da gömü odasına geçisi sağlayan girişin iki tarafına işlenmiş 0.07 x 0.04 x 0.025 m. ölçülerinde bakışımıl dübel yuvaları, burasının da bir kapıyla kapatılmış olabileceğini düşündürmektedir (Çizim: 3 d). Ön-odanın üstü ise, bağlantı yüzeyleri dışta, tıpkı duvarlarda olduğu gibi, 'V' şeklinde belirtilmiş üç parça düzgün işlenmiş bloklarla kapatılmıştır.

Ana gömüt odası, yaklaşık kare tasarımıyla, ön-odayla aynı düzeydedir (Çizim: 1). Kaçak kazılar nedeniyle fazlasıyla tahrip olan gömüt odasında -birisi girişin karşısındaki arkada duvar, diğer ikisi ise uzun duvarlar boyunca doğu ve batı tarafta yerleştirilmiş-

4 Özkaya-San-Barın, *age.*, Res.15; Özkaya-San, *age.*, Res.7-9, Çiz.7-9

5 Özkaya-San, *age.*, 2 vdd

üç kline yer alır. Tabanları yekpare bloklardan oluşturulmuş klineler yalın bir yapı sergilemektedirler. Giriş karşısındaki arka duvar dokusunun ikinci blok sırasında bir niş bulunmaktadır (Çizim: 1, 3 c). Burası da tahrip edilmiş olmakla beraber, özgün yapısı korunabilmiştir. Tavan, ön-oda benzeri, yine yekpare üç yassı blokla kapatılmıştır. Duvar işçiliği diğer odalarda olduğu gibi kurallı, özenli ve titiz bir yapı sergilemektedir ki, bu donanım gömüt için öngördüğümüz dönemin de anlayışıyla bağdaşmaktadır. İşçilik ve diğer özellikleriyle türünün Alinda'daki en gelişkin örneği durumunda olan MM 4 gömütü, diğerlerinin biçimsel ve tarihsel açıdan değerlendirilmelerinde çıkış noktası oluşturulabilecek durumdadır.

Gömü odasının lentosu üzerinde girişi ortalayacak şekilde iki sıra Grekçe yazıt yer alır (Çizim: 3 d). Doğrudan pürüzlü taş yüzeyine işlenmiş yazıtın görünümünden edinilen genel izlenim, gömütün özgün tasarımıyla bağlantılı olabileceğini düşündürmektedir. Bilinen diğer gömütlerle karşılaştırıldığında, genel tasarı ve duvar işçiliğinde gözlemlenen daha geç bir döneme aittir. Yönerindeki düşüncemiz, yazıt karakteriyle de doğrulanabilmektedir⁶. Gömüt duvarlarında gözlemlenen işçilik, özellikle blokların bağlantılarında görülen özen, Alinda tiyatrosu ve Pazaryeri yapısıyla bağdaşmaktadır ki, burada bir kez daha olası dönemi, yani Helenistik Döneme ait olabileceği ortaya çıkmaktadır⁷.

Kuzey nekropolünde MM2 gömütünün⁸ kuzeydoğusunda yer alan ikinci örnek de (MM 5), çevresinde biriken dolgu nedeniyle, diğerinde olduğu gibi, arazi derinliğine gömülmüştür (Çizim: 5). Tek gömü odasından oluşan gömüt, dıştan basık semerdam çatılı bir görünümüne sahiptir. İşlendiği ana kayalığın kuzey tarafı özenle düzeltilmiş ve önünde tabanı ana kayalığa yaslandırılmış, kuzey ve kuzeybatı tarafından iki basamakla ulaşılan bir platform bulunmaktadır. Kuzeybatı tarafına ayrıca bir de tekne gömüt işlenmiştir. Çevresiyle birlikte bir bütünlük oluşturan söz konusu düzset şeklindeki bu alanın, gömütün anıtsallığını vurgulamasının yanı sıra, ölü kültüne yönelik bir düzenleme olabileceğini de söylemek olasıdır. Bununla birlikte, alanda önemli bir yere sahip olduğu anlaşılan gömüt odasının üst tarafında, ana kayalığa işlenmiş ve tabanda yaklaşık 3.50 x 4.50 m. ölçülerine sahip bir yapılanmanın varlığını düşündüren temel yuvaları, MM 2'de olduğu gibi, üst tarafının anıtsal şekilde mimari bir yapıyla tamamlanmış olduğunu düşündürmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda konumlandırılmış olan MM5'te girişin karşı tarafındaki dar duvarda, iki katlı bir klinenin varlığında yol gösterici olan, yine ana kayaya oyulmuş yarım volütlü 0.98 x 0.18m. ölçülerinde ayaklar vardır (Çizim: 5 b-c). Gömütün doğu duvarına oyulmuş bir açıklıktan anlaşıldığı kadarıyla, kline yüksekliği 0.34 m.dir. Doğru duvardaki diğer bir girinti ise, 0.20 m. yüksekliğindedir. Her iki taraftaki uygulamalardan anlaşıldığı üzere, klinenin lahit şeklinde düzenlendiği ve üzerinin kapatıldığı ortaya çıkmaktadır. Kline ayaklarında bezeksel donanımın yer verilmiş olmakla birlikte, titiz bir işçilikten söz etmek olası değildir. Kline ayaklarının bitiminde yine ana kayaya oyulmuş ikinci bir lahit teknesi yer alır. Taban toprak dolgu olduğu için ölçüleri sağlıklı vermek olası değildir; ancak, üstteki klineye oranla daha dar tutulduğu açıktır. Doğru kline ayağı boyunca 0.50 m. genişliğinde yine ana kayalığa oyulmuş bir seki benzeri oluşumun varlığı dikkati çeker. Mezarın doğu ve batı duvarında dikey olarak açılmış yuvalardan anlaşıldığı kadarıyla, iki tarafında kabartma olarak işlenmiş lonik tarzda iki adet sütun kabartması ile bezelenen girişi kapatılmaktaydı. Girişin ön tarafında yer alan boş alana ana kayaya kabaca işlenmiş ayakçalarla inilmektedir. Gömütün üst tarafı, tabanda düz, üst tarafta bombe oluşturacak şekilde kesilmiş yekpare üç blokla kapatılmıştır.

Genel anlamda değerlendirildiğinde, MM 2 ile aynı doğrultuda bulunan, inşası ve donanımıyla ayrıcalıklı bir dokuya sahip MM 5 gömütü, özellikle kuzey tarafta platformuyla gömü gelenekleri konusunda aydınlatıcı veriler sunar. Ayrıca, kaya derinliğinde

6 Bu yöndeki araştırmalarımız sürmekle beraber, yazıtı, Dr. T. Drew-Bear'e göre olasılıkla Geç Helenistik Döneme ait olmalıdır. Katkılarından dolayı kendilerine teşekkür ederim.

7 Tiyatro ve Pazaryeri konusunda bkz. S. Doruk, "Antik Alinda Kentindeki Pazar Yapısı", *Belleten* 51(1987), 1117-1137; G.E.Bean, *Turkey Beyond The Maender*, 1971, 163 vdd.

8 Özkaya-San, *age.*, Res. 7-9, Çiz. 7-9.

kaybolmuş gömüt odalarının üst tarafında anıtsal nitelikli mimarî bir yapıyla vurgulanmış olabileceklerinin de belirgin tanıklığını yapmaktadır. Bu verilerden hareketle, bu türden donanımına sahip anıtsal nitelikli gömütlerin birer heroon olabileceği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bilinen örnekler arasında Alinda'nın tek kabartma donanımlı gömütü olan MM 5, kaya derinliğine işlenmiş dokusuyla MM 1 ve MM 2 geleneğini sürdürmekle beraber, olasılıkla, başta kline yapısı olmak üzere onlardan ayrılmaktadır. Bu nedenle anılan bölüm, varsayımsal bir gelişim çizgisi göz önünde bulundurulduğunda, bilinenler arasında en geç örneklerden biri olmalıdır. Her ne kadar geleneksel bir yapı sergilese ve bezeksel donanım içerse de, bu yargımız diğerlerine oranla daha kaba nitelikli kaya işçiliğinden de anlaşılabilmektedir.

Kuzey nekropolü, gömütleri açısından, farklı tipler içermesiyle ayrı bir öneme sahiptir. Bu bakımdan, doğuda MM 1, batıda ise MM 2 çevresinde yoğunlaşan gömütlerin oluşturduğu iki ana alandan oluşmaktadır. Her iki alanı, üzerinde çok sayıda tekne gömüt bulunan kayalık bir burun ayırır. Bu alandakiler dahil olmak üzere, batı taraftaki gömüt örnekleri; alan seçimi, tekne işleniş, kapak ayrıntıları ve gömü donanımlarıyla kendi aralarında uyum gösterirler. Alinda gömü geleneğinin diğer bir türünü oluşturan bu örnekler ana kayalıklara işlenmiş tekne-gömütlerdir. Nekropol alanlarında gömüt türleri arasında sayısal çokluk açısından ilk sırayı alan söz konusu bu tekne-gömütler, kaya derinliğine işlenmiş bir gömü teknesi ve genelde üçgen çatılı bir kapaktan oluşmaktadır. Gömütler, ortak özellikler içermekle beraber, kapaklarda yoğunlaşan kabartma ayrıntılar ve olasılıkla ölü kültüyle bağlantılı gömü donanımları açısından irdelendiklerinde, kısa kenarlarda yuvarlak, uzun kenarlarda ikiye kare çıkıntılı (Çizim: 9-12); kısa kenarlarda beşgen, uzun yan kenarlarda tekil-yarım silindirik kabartmalı (Çizim:6); kısa ve uzun kenarlarda dikdörtgen veya kare çıkıntılı (Çizim: 7); kısa kenarları donanımlı, yan kenarları yalın (Çizim: 8); kompozit donanımlı olmak üzere birden fazla alt kümelere ayrılırlar. Her biri kendi başına farklı donanımlara ve ölü kültüne ilişkin eklen-tilere sahip olan bu gömütler, işlendikleri alanlardaki durumlarına göre de farklılıklar içerirler. Bu açıdan bir sınıflama yapıldığında, iki türde düzenlenmiş tekne gömütler ortaya çıkmaktadır.

Tekil tekne-gömütler: Başta kuzeydoğu, kuzey ve güney nekropollerini olmak üzere, tüm nekropol alanlarında birçok örneği görülen tekne gömütler, kaya derinliğine oyulmuş gömü tekneleri ve üçgen çatılı kapaklarıyla diğerlerine benzerler. Bunlar arasında, alana egemen doğal bir platform oluşturan tekil bir kayalık üzerine işlenmiş, oldukça aşınmış gömü teknesiyle TM 8 (Çizim: 6), kuzeydoğu nekropolünde yer almaktadır. İyi korunmuş kapağın boyutları tekneyle karşılaştırıldığında, oldukça iri ve anıtsal nitelikte olduğu dikkati çekmektedir. Kapakta üçgen çatı basık, yan uzun kenarlar daha dar tutulmuştur. Kısa yüzlerde abartılı şekilde çıkıntılı verilmiş beşgen kabartmalar, yan uzun kenarlarda ise üstte çatı kenarıyla çakışır durumda uzun dikdörtgen çıkıntılar işlenmiştir. Kapak donanımlarının yerleştirilmesinde özensiz bir işçilik dikkati çekmektedir. Gömüt, tekne ve kapak dışında bir ayrıntı içermez. Gömü teknesinden daha büyük tutulmuş kapak, boyutlarıyla gömüte anıtsal bir görünüm kazandırmıştır. Bu durum, kapağın bilinçli bir şekilde büyük tutulduğunu göstermektedir.

Bir başka özgün örnek, kuzey nekropolde, alanın sarf eğiminde yer alan kaya derinliğine oyulmuş anıtsal nitelikli TM 9'dur (Çizim: 7). Gömüt, ana kayalıktan soyutlanmış ve çevresi kabaca işlenmiş doğal platformu ve üçgen çatılı kapağıyla farklı bir yapı sergilemektedir. Gömü teknesi kaya derinliğine oyulmuş olup, biçimsel açıdan bilinen örneklerle benzerdir. Kapak, uzun kenarlarda ikiye kare, kısa kenarlarda birer olmak üzere, yaklaşık kare biçimli altı çıkıntıyla donanımlıdır. Gömütün üzerinde yer aldığı kayalığın çevresi kademeli şekilde teraslandırılmış olup, bu alanların üzerinde yer yer gömü teknesi izleri seçilebilmektedir. Bunlardan bazıları yarı işlenmiş, bazıları ise taslak halinde bırakılmıştır. Sonuçta, gömüt çevresinde başka gömülere izin vermemek amacıyla bilinçli olarak kayanın teraslandırıldığı anlaşılar. Kapağın tıpkı TM 8 gibi büyük boyutlu tutulması ikisindeki amaçların aynı olduğunu ve mezarın anıtsallığını vurgulamaya yönelik kaygılardan kaynaklandığını göstermektedir.

MM 1 ve MM 2 gömütleri arasında, kuzey nekropolünü ikiye bölen kayalık çıkıntının boynunda, alana egemen kayalık üzerine işlenmiş tekne gömütler biçimsel ayrıntı-

larda birlik göstermezler. İyi korunmuş on gömütün belirlendiği burun üzerinde doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş olanlar çoğunluktadır. Bunların yanı sıra bir de lahit bulunmaktadır. Tekne kapakları farklı şekilde olup, biçimsel çeşitlilik açısından kuzeydoğu nekropolündekileri hatırlatmaktadır. Gerek kuzeydoğu nekropolü, gerekse MM 1 gömütünün çevresinde odaklaşan örneklerden farklı olarak TM 10 (Çizim: 8) kapak yapısıyla ayrı bir yapı yansıtır. Bir kayalık çıkıntının üzerine işlenmiş gömü teknesinde işçilik fazla özenli değildir. Özellikle köşelerin hafif asimetrik yapısı ve tabana yer yer dik inmeyen duvarlarındaki çarpıklıklarda bu durum gözlemlenebilmektedir. Bu olgu kendini kapakta da göstermektedir. Belirlenebilen örneklerin çoğunluğunda kapak tasarımında köşelerin düzgün açılı olduğu gözlenirken, bunda ölçeklere yansıtılamayacak oranda asimetriklik görülür. En belirgin farklılık kapağın uzun yan kenarlarının yalın bırakılmış olmasıdır. İnce pervaz ayrıntıları görülsede, bu ya tam anlamıyla verilememiş ya da işlenmeden bırakılmıştır. Kısa kenarlarda gerek biçimleri açısından gerekse boyutları açısından tutarlılık göstermeyen yarı küresel iki çıkıntıya yer verilmiştir. Gömütten edinilen genel izlenim özenli işçilik içermediği ve benzerlerine oranla daha niteliksiz olduğu yönündedir ki, bunu dönem farklılığıyla açıklamak yerine işçilik farklılığı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Kuzey nekropolünde MM 1 ve MM II arasında, kayalık burun üzerinde yer alan bir diğer tekne gömüt örneğimiz olan TM 11 (Çizim: 9), doğu-batı doğrultusunda yönlendirilmiş olup, ana kayalıkları soyutlanmış bir kaya çıkıntısı üzerine işlenmiştir. Gömü teknesi yan silmeleriyle birlikte iyi korunmuş ve bulunduğu kayalığın kolay işlenebilir olmasına rağmen, oldukça özenle oyulmuştur. Gömü teknesinin çevresi Alinda nekropolünde fazla yaygın olmayan kanalcıklarla donatılmıştır. Yağmur sularının gömü teknesi içine girmesini engellemeye yönelik olan bu kanalcıkların işlenişinde de belirgin bir özenin varlığı dikkati çekmektedir. Uzun ve kısa kenarları boyunca süreklilik gösteren kanalcıklar gömü teknesi etrafında adeta bir silme oluşturacak şekilde işlenmiştir. Bu da gömü teknesinin çevresine dekoratif bir görünüm kazandırmıştır. Bilinen örneklerin tekrarı niteliğindeki kapak, üçgen çatılı; kısa kenarlarda yaklaşık olarak merkeze yerleştirilmiş yarı küresel çıkıntılar, uzun kenarlarda ise kapak boyutlarına göre orantılı ve birbirine göre yaklaşık simetrik yerleştirilmiş ikiye dikdörtgen çıkıntıyla donanmıştır. Gömü teknesinin kuzeybatı ucunda, büyük oranda aşınmış olmakla beraber, yaklaşık küresel işlenmiş bir girinti yer alır. Fazla derin olmayan yüzeysel işlenmiş yapısıyla söz konusu bu girinti, farklı biçimsel özelliklere sahip ve birçok tekne gömüt çevresindeki benzerleri gibi olasılıkla gömü donanımı içerikli bir nesnenin (Stel?) yerleştirilmesine yönelik dübel yuvası olmalıdır⁹.

Kuzey nekropolünün ikinci kesiminde TM 10 ve TM 11 ile bakışımı düzenlenmiş olan TM 12 tekil, iri bir kaya kütesi üzerine işlenmiştir. (Çizim: 10). Doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş olan gömüt, teknesi, kapak ve düzeltilmiş kaya kütesi üzerindeki donanımıyla anıtsal nitelikli olup farklı özellikler içermektedir. Güneybatı uçta kaya yüzeyi kısmen kaba bırakılmış; diğer kesimler ise, gömüt teknesi düzeyinde düzeltilmiştir. Gömü teknesinin ağız kenarı yaklaşık 0.18 m. eninde, 0.10 m. derinliğinde, yağmur sularının içeriye akmasını önlemeye yönelik kanalcıklarla kuşatılmıştır. Uzun kenarlar boyunca tekne ağızına paralel devam eden kanalcıklar batı uçta üçgenimsi şekilde birleşmekte ve akıntı kayalığın kenarına doğru yönlendirilmektedir. Teknenin kuzeyinde gömüt donanımıyla bağlantılı, ana kayaya işlenmiş durumda üç ayrı öge yer alır. Bunlardan ilki kesik koni biçimli, ağız çapı 0.60 m., derinliği 0.60 m. ve tabanda yaklaşık 0.25 m. çapında düzgün işli bir oyuktur. TM 10 örneğinde olduğu gibi, söz konusu ögenin, farklı tasarda olsa da, olasılıkla silindirik biçimli bir mezar stelinin yerleştirilmesine yönelik işlendiği söylenebilir. Hemen paralelinde, gömü teknesi biçiminde 0.45 x 0.25 x 0.20 m. ölçülerinde daha yüzeysel işlenmiş, olasılıkla aynı işleve yönelik dikdörtgen biçimli bir dübel yuvası daha yer almaktadır. Ayrıca, 0.25 x 0.10 x 0.80 m. ölçülerinde, yine dikdörtgen biçimli bir başka dübel yuvası ile gömüt kayalığının güney ucunda 0.33 x 0.30 x 0.25 m. ölçülerinde yaklaşık kare biçimli bir diğerinin varlığı, hem ölü kültüne yönelik donanım hem de mezarın ait olduğu kişinin öneminden kay-

9 Özkaya-Sarı-Bağcı, s. 307 vd.

naklanan bir takım uygulamaların varlığına tanıklık eder¹⁰. Dolayısıyla, farklı tasarlarda ve boyutlarda birden fazla benzer amaçlı öğenin kayalıkta varlığı, daha önceki benzeri örnekler için öngördüğümüz değerlendirmelerin olası doğruluğuna tanıklık etmektedirler.

TM 12'nin teknesi, bilinen örneklerden farklı olarak, daha dar tutulmuş olmasına rağmen, işçilik ve tasarı açısından TM 10 ve TM 11 ile benzerlikler içerir. Kapak üçgen çatılı, kısa kenarlarda yarı küresel, uzun kenarlarda ise, yaklaşık simetrik düzenlenmiş dikdörtgenimsi çıkıntılarla bezenmiştir. Kapağın üst kesiminde yaklaşık orta noktada 0.20 x 0.14 x 0.10 m. ölçülerinde dikdörtgen tasarlı, tabana doğru aşamalı olarak daraltılmış bir girinti yer alır (Çizim: 10 b). Bu donanım, işlenişyle doğrudan bir dübel yuvası olmalıdır. Çevresindeki tüm düzenlemelerle birlikte kapak üzerinde yer alan olası steliyle gömüt, anıtsal bir görünüm kazandırma amaçlı yapılanmaların varlığında yol göstericidir. Özellikle kapağın büyük boyutlu işlenmesi anıtsallığı tamamlayan diğer bir uygulama örneğidir. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde; gömüt, üzerinde işlendiği kayalığın araziden soyutlanmış konumuyla bir doğal anıtsal platform üzerinde yer alır.

Kuzey nekropolündeki özellikli gömütler arasında TM 13, işlendiği kayalık platform açısından farklılıklar içerir (Çizim: 11). Doğu-batı doğrultusundaki gömütün doğal kayalıktan oluşan platformu, batı, kuzey taraflarda traşlanarak düzgün bir şekil kazandırılmış olmasına rağmen, güney ve doğu tarafı işlenmeden bırakılmıştır. Bu görünümüyle araziden soyutlandırılmış olan gömüt platformuna güneydoğu köşeden farklı yükselti ve derinliklerde dört basamakla ulaşılmaktadır. Doğu tarafta gömüt teknesinin doğrultusunda, düzgün, basamak benzeri 0.90 x 0.15 m. ölçülerinde bir girinti daha yer almaktadır ki, bunun gömüte ulaşmak için işlendiği, ancak bitirilemediği anlaşılmaktadır. Platform yüzeyi aynı seviyede düzeltilmiş ve kaya derinliğine işlenmiş gömüt teknesinin çevresi, güney yanda 0.30 m., doğuda 0.25 m., batıda 0.16 m., kuzeyde ise 0.15 m. genişliğinde yükselti şeklinde pervazla vurgulanmıştır. Yağmur sularının gömü teknesi içine girmesini önlemeye yönelik bu önlemlere ek olarak, güney yan kanatta 0.28 m. eninde, 0.07 m. derinliğinde, kuzey uçta ise, 0.17 m. eninde, 0.05 m. derinliğinde iki kanalcık daha işlenmiştir. Kuzey ve doğu tarafta ise kanalcıkların eni kaya bitimine kadar uzanarak akıntı yolları verilmiştir; güney taraftaki kanalda, kaya bitimine doğru, su birikintilerini akıtmaya yönelik olarak ayrı bir kanalın daha açıldığı dikkat çekmektedir.

Gömüt teknesinin batı ucunda kenarları pervazlandırılmış, tekne biçimli 1.05 x 0.45 x 0.35 m. ölçülerinde ve gömü teknesinin batı kenarıyla paralel, düzgün dikdörtgen bir çukur yer alır. Boyutları bilinen örneklerden farklı olsa da, tasarımı ve tekneyle bağlantılı konumu, söz konusu çukurun da gömüt çevresindeki anıtsallığı vurgulamaya yönelik bir donanıma ait olduğunu vurgulamaktadır. 0.55 m. eninde olan gömüt teknesi, benzeri örneklerden daha dardır. Ağız kenarları dıştan pervazlı ve silmeli olup oldukça özenle işlenmiştir. Gömütün anıtsallığı ile fazla uyum göstermeyen kapak, basık üçgen çatılı; kısa kenarlarda köşeleri yumuşatılmış dikdörtgenimsi ve küresel sonlandırılmış iki bombe, uzun kenarlarda ise yaklaşık simetrik yerleştirilmiş, ancak ölçüleri açısından kendi aralarında tutarlılık göstermeyen dört dikdörtgenimsi çıkıntıyla dekore edilmiştir. Tekne pervazı üzerinde yer alan *in situ* kırık taş parçası, kapak ile tekne arasının bir taş blok ile kapatıldığını kanıtlaması açısından önem taşımaktadır. TM 13 söz konusu uygulamaya, yani gömü ile kapak arasındaki donanımın yapısına ilişkin tek örnek durumundadır.

Gömüt, alandaki tek başlılığı, üzerinde işlendiği kayalığın araziden soyutlanmış konumu, kayalık platformun yüzeyinin düzeltilmesi, stel yuvası ve kapak ayrıntılarıyla anıtsal bir gömü özelliklerine sahip olduğu gibi, görkemiyle bağdaşır estetik bir bütünlük de göstermektedir. Kapağın güney eğiminde 0.25 x 0.28 m. ölçülerinde ve 0.04 m. derinliğinde yüzeysel bir girintiye yer verilmiş olması, farklı bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Hangi amaçla işlendiğini söylemek güç olmakla beraber, dört bir kenarına işlenmiş küçük yuvalardan anlaşılabilirdiği kadarıyla buraya yerleştirilen bir gömü yazıtının varlığını akla getirmektedir.

10 Her ne kadar ana gömüt teknesi civarındaki bu tür uygulamaların, yanlış gözlemler sonucu, ostotek olabileceği varsayılabilir, TM 12 kayalığında birden fazla ve farklı biçimsel özelliklere sahip bir düzenlemeyle görülen örneklerden anlaşılacağı üzere, gömü donanımıyla bağlantılı olabilecekleri daha inanılır görülmektedir.

Alan seçimi, çevre düzenlemesi, ölü kültüne yönelik donanım ve kapak yapılarıyla anıtsal nitelik gösteren gömütlerin yanı sıra, özde biçimsel açıdan bu gruba giren örneklerden çok fazla ayrılmayan, ancak işçilik ve donanımlarıyla daha özensiz bir yapı sergileyen toplu olarak işlenmiş gömüt örnekleri de Alında nekropol alanlarında dikkati çekmektedir. Konumlarından dolayı toplu tekne gömütler olarak adlandırdığımız bu grubun örnekleri daha çok aile gömütü özelliği yansıtır. Tekil düzenlenmiş anıtsal nitelikli benzerleri gibi, kaya derinliğine oyulmuş birer gömü teknesi ve üçgen çatılı kapaktan oluşan bu gömütlerden çalışmamıza konu olan iki örnekten ilki, kuzey nekropolünde MM II'nin bulunduğu alanda yekpare bir kayalık üzerine grup halinde konumlandırılmış olan TM 14'dür (Çizim:12). Kayalıkta doğal yarılmalar olmasına rağmen, iyi korunmuş dört ayrı tekne gömütten oluşan kompleks, tekne ve kapakları açısından biçimsel bütünlük içerisindedir. Kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş tekne gömütlerinin ilk ikisi birbirine paralel konumda ve yaklaşık aynı doğrultuda; diğer ikisi ise, kayalığın yapısından kaynaklanan nedenlerle, paralel olmakla beraber, farklı doğrultudadır.

Kayalığın kuzeybatı uç kesiminde yuvarlak tasarlı ve tabana doğru daralan konik biçimli bir çukur ve batı tarafta gömütlerin orta kesiminde dikdörtgen tasarlı ikinci bir çukur yer almaktadır. Söz konusu çukurlar da, yukarıda sözü edilen benzerleri gibi, yine gömü donanımına yönelik anıtsal dikitlere ait olmalıdır. Gömütlerin tamamını yağmur sularından korumaya yönelik çıkıntılı pervaz doku burada da görülmektedir.

Gömütlerden ilk ikisinin kapağı gömü tekneleri üzerinde, diğer ikisi ise, kayalığın batı tarafında yer almaktadır. Kapakların tamamı üçgen çatılı olup, gömü teknelerine oranla daha büyük tutulmuş boyutlarıyla anıtsal bir yapı sergilerler. Gömütlerin tamamında gözlemlenen biçimsel birlik, kapakların uzun ve dar kenarlarında yer alan kabartma donanımlarda bozulmaktadır. Bunlardan ikisinin kısa kenarlarında yarı küresel, diğerlerinde ise köşeleri silmelendirilmiş dikdörtgen kabartma öğeler yer alır. Uzun yan kenarlarda ise, üç kapakta her iki yüzde yaklaşık simetrik küresel oval kabartma donanım bulunur. Aynı alanda ve birbirleriyle bağlantılı tekne gömüt örneklerinde tüm ayrıntılarda biçimsel birliğin varlığına rağmen, kapak donanımlarında görülen farklılıklar, bezeksel beğeni, atölye ya da usta farklılıkları veya kişinin sosyal konumuyla bağlantılı tam kavranamayan semboller olabilir.

Toplu tekne gömütlerin ikinci örneği, kuzey nekropolünde TM 14 doğrultusunda, konumları kayalığın yapısına uydurulmuş üç ayrı gömütüyle kompleks bir yapı oluşturan TM 15'tir (Çizim: 13). Kompleks, doğu-batı doğrultusunda ve birbirine yaklaşık paralel iki ve daha aşağı seviyede bu kez kuzey-güney doğrultusunda üçüncü bir tekne mezardan oluşmaktadır. Teknelerin kendi aralarında bütünlük ve organik bağlantı içermesine ve büyük bir olasılıkla, beraber tasarlanarak düzenlenmiş olmalarına rağmen, farklı yönlerde konumlandırılmış olmaları, Alında gömü geleneğinde yön unsurunun önemli olmadığını; dolayısıyla dönem belirlemede ya da farklı geleneklerin varlığında ölçüt olarak değerlendirilemeyeceklerini göstermektedir.

Gömü teknelerinin ilk ikisinin çevresi tabandan yüksek tutulmuş pervazlarla yükseltilmiş, kenarlarında ise enli, ancak yüzeyse kanalcıklara yer verilmiştir. Diğerlerine oranla yaklaşık 2.00 m. aşağıda olan üçüncü gömüt de benzeri şekilde gömü teknesi düzenlemesine sahiptir. Kapakların her üçü de üçgen alınlıklı ve teknelere oranla daha büyük boyutlu ve anıtsal niteliktedir. İşlenişlerinde zaman zaman asimetriklik göze çarpar.

TM 14'te olduğu gibi, kapaklardaki biçimsel birliğe rağmen, donanımlarda bu ilgi görülmemektedir. Güneydeki kapak kısa kenarlarda küresel bombelere, uzun kenarlarda ise, simetrik ve yaklaşık dikdörtgenimsi prizmatik sonlandırılmış donanımlara sahiptir. Ortadaki kapağın güney yanı yalın, kuzeyi ise tabanda dikdörtgen, üstte silindirik olarak sonlandırılmış uzun bir kabartma ile kuşatılmıştır. Kısa yan yüzlerde ise, köşeleri yumuşatılmış beşgen kabartma yer alır. Doğu tarafta, yerde bulunan kapak ise kısa yüzlerde üçgen alınlığın yaklaşık tamamını kapsayan dikdörtgen kabartmayla, yan yüzlerde ise bir yanda iki dikdörtgen, diğerinde ise yarım silindirik tek bir öge ile sonlandırılmıştır.

Sonuçta, mimari bir doku yansıtmamalarına rağmen, konumlandırıldıkları ve işlen-dikleri doğal kayalıkların alana egemen bir platform gibi kullanılması ve kapakların gömü teknesine oranla daha büyük işlenerek vurgulanmaları, bunların değerleri gibi anıtsal nitelikli gömütler olduklarını göstermektedir. Anıtsal nitelikli tekil tekne gömütlerle benze-şen diğer yönleri de, tamamında olmasa bile, bazılarının çevresinde varlığı göziemlenen olasılıkla ölü kültüne yönelik donanımların varlığıdır.

Sayıları az olmakla beraber, Alinda nekropolündeki diğer bir gömüt türünü de lahitler oluşturmaktadır. Tabana doğru gittikçe daralan dikdörtgen bir biçime sahip lahit tekneleri, işleniş teknikleri bakımından tekne gömütlerle benzerlikler içerir. Lahit kapakları da, tıpkı diğerleri gibi basık üçgen alınlıklı, uzun ve kısa kenarlarda farklı biçimlere sahip kabartma öğelerle dekore edilmişlerdir. Dört girişi korunmuş olan su kemerinin¹¹ güney tarafında ve doğu uca yönelik iki girişin karşısında yer alan lahitler adeta bu girişleri engeller konumdadır. Bu da lahitlerin en azından su kemerinden önceki tarihinde yol göstericidir. Birbiri doğrultusunda yerleştirilmiş üç lahit yaklaşık aynı boyutlarda ve aynı özelliklere sahiptir. Tabana doğru daralan lahit tekneleri anıtsal boyutlarda olup tabanları ya doğrudan ana kaya üzerine oturtulmuş ya da bloklardan oluşturulmuş platformlar üzerinde yer almaktadır. Tamamı basık üçgen çatılı, kısa kenarlarda bombeli, uzun kenarlarda ise, yalındır. Söz konusu üç lahit dizisinin ortasında yer alan LM III'un¹² (Çizim: 14) gömüt teknesinin kuzey dış yüzünde 0.44 x 0.29 m. ölçülerinde işlenmiş dikdörtgen bir oyuntu ve üç dübel deliği yer almaktadır. Bu özelliğiyle söz konusu bu ögenin gömü yazıtının yerleştirilmesine yönelik olduğu açıktır. Örneklerine Alinda nekropolünde pek ender rastlanan bu uygulama kuzey nekropolünde iki gömüt kapağında da görülür (Çizim: 11 a)

Alinda nekropolünde fazla yaygın olmamaları nedeniyle lahitlerin geleneksel bir gömme türünü temsil etmedikleri söylenebilir. Ancak, özellikle lahit tekneleri ve kapaklarında tekne gömütlerle biçim ve donanımda koşutluklar göstermeleri, dış kaynaklı olsalar bile, yerel beğenilerle şekillendirildiklerini göstermektedir. Özde Likya geleneğini yansıtmakla beraber, biçimsel ayrıntı ve donanımda tamamen ayrılmaktadırlar. Bu nedenle, tartışmaya açık olmak kaydıyla, Likya lahit geleneğinden etkilenmiş olarak yöresel anlayışta şekillendirildikleri söylenebilir. Klasik Dönemden başlayarak Roma Dönemi içlerine kadar geniş bir zaman diliminde değerlendirilen Likya lahitlerinin çoğu kolay işlenebilir kireç taşından yapılmıştır¹³. Alinda lahitleriyle dolaylı benzerlikler daha çok kapaklar üzerindeki kaldırma çıkıntıları yoğunlaşmakla beraber, Likya lahitlerindeki semerdam çatıda ayrıntılar başgösterir. Bununla Birlikte Roma Dönemi Likya örneklerinde zaman zaman Alinda lahitlerinde geleneksel doku olan üçgen kapak biçimine de rastlanır¹⁴. Bununla beraber söz konusu likya lahitleri akroter ve diğer donanımlarıyla farklılıklar içerirler. Özlüce, doğrudan bağlanamazsa bile, yaygın olmamaları nedeniyle elastiklikla dış kaynaklı bir etkinin ürünü olan lahitler, yöresel beğenilerle şekillendirilmiş olarak Alinda nekropolünde yerlerini almışlardır.

Sayısal bakımdan az örneği korunmuş diğer bir gömüt türü ise, özde bir odadan oluşan, bazen ana kayalıktan, bazen de duvar örülerek tamamlanmış bulunan odagömütlerdir. Özellikleri açısından değerlendirildiğinde özensiz işçilikleri; asimetrik ve genelde işlendikleri ortamın koşullarına uygun biçimlendirilmiş bu gömütler, Anadolu'da diğer bölgelerde saptanmış benzeri örnekler ışığında daha çok geç Roma Dönemini ilgilendirmektedirler. Akropolün kuzey eteklerinde, kulenin alt kesimindeki kaya kütesine tabanına yapılan OM I'in yanı sıra¹⁵, 1999 yılı çalışmalarında batı nekropolünde belirlendiğimiz OM II, ana kaya derinliğine oyulmuş ve üzeri kaba yekpare bloklarla kapatılmış tek odalı bir gömüttür. Özensiz kaya işçiliği sergileyen ve düzensiz bir tasara sahip olan gömüt odasında arka duvara bitişik bir klinenin kalıntıları korunmuştur. Donanımdan anlaşılabildiği kadarıyla olasılıkla iki katlı olması gereken gömüt dış görünüşünde herhangi bir ayrıntı içermemektedir.

11. Su kemer için bkz. Bean, age, 167, Özkaya-San-Barın age, 302, Res.5.

12. Özkaya-San-Barın, age., 306 Res.15

13. Vici, *Likya Lahitleri*, 1985, 10-13

14. *Idi*, age. 20.

15. Özkaya-San age., Res 7, Çiz.8.

Karia bölgesinde Alabanda¹⁶, Latmos Herakleiası¹⁷ ve söz konusu bölge civarında¹⁸ yakın benzerleri ile karşılaştığımız ve "Karia tipi"¹⁹ olarak adlandırılan gömütler, biçim ve ayrıntıda ortak özellikler içermekle beraber, olasılıkla yapıldıkları dönemlerin karakterlerini de yansıtmaktadırlar. Gözlemlerimize göre, söz konusu gömüt örnekleri en geç İ.Ö. 4. yüzyıldan başlayarak Roma Dönemi içlerine kadar sarkan bir zaman dilimini ilgilendirmektedir.

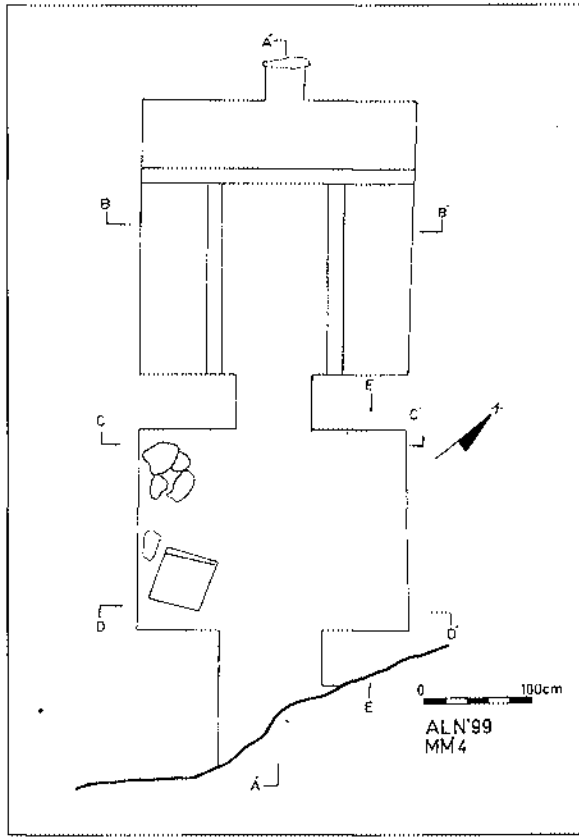
---

¹⁶ Bean, *age.*, 160.

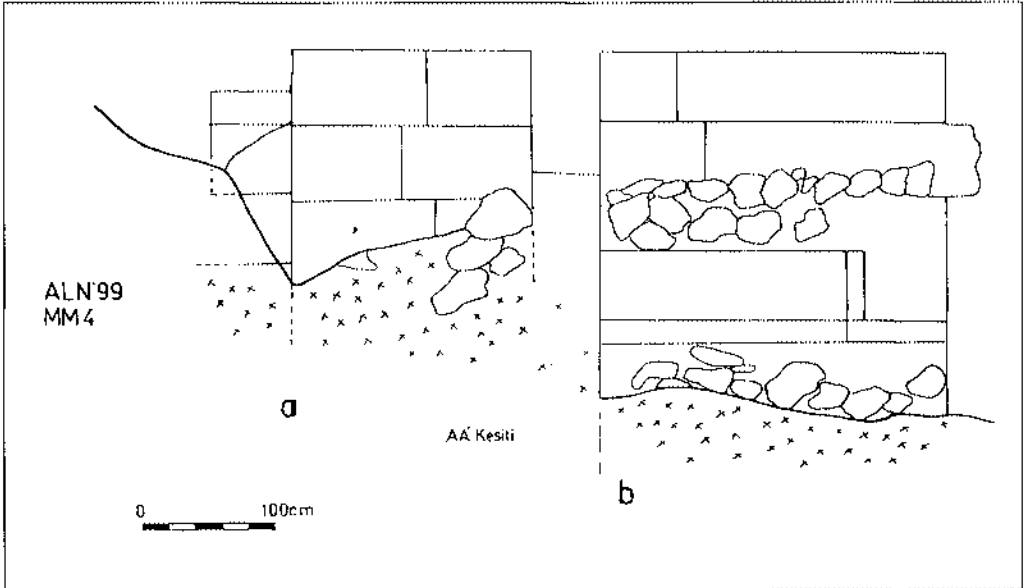
¹⁷ A. Peshlow-Bindokat, "Die Nekropolen von Latmos und Herakleia am Latmos", *Araştırma Sonuçları Toplantısı VII* (1989), 155 vd.; ay., *Der Latmos*, 1996, 4041, Res. 44-46; a.y.y "Die Arbeiten Des Jahres 1995 Im Territorium von Herakleia Am Latmos", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı/I* (1996), 143, Res.5.

¹⁸ Alinda ve Labraunda arasında yer alan mezar ve kalıntılar için ayr. Bkz.P.Roos, "Between Labraunda and Alinda", *Yayla 3* (1980), 17 vdd.

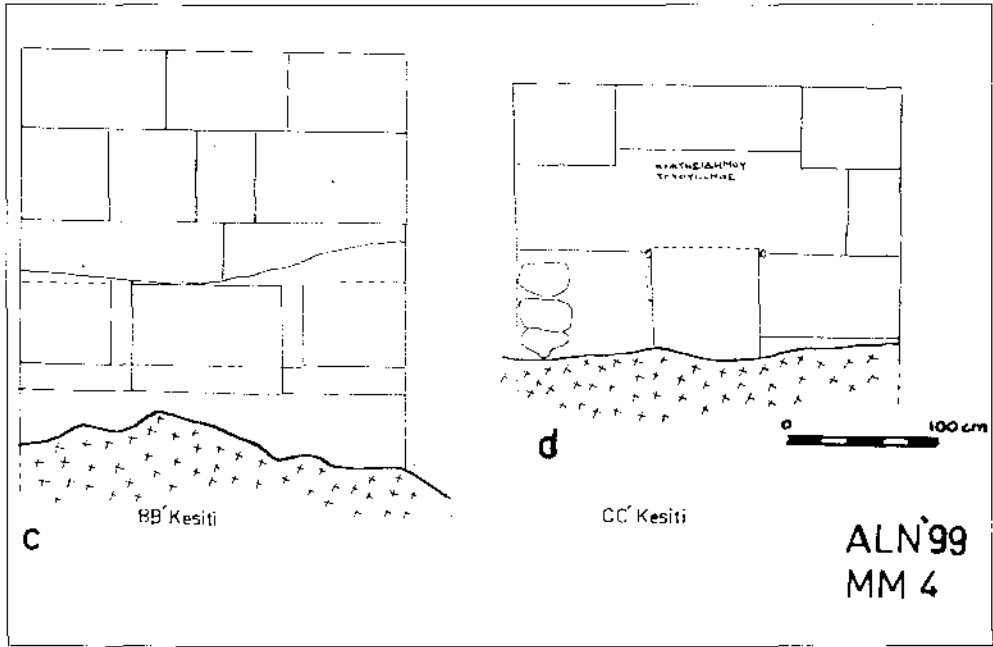
¹⁹ Bean, *age.*, 168.

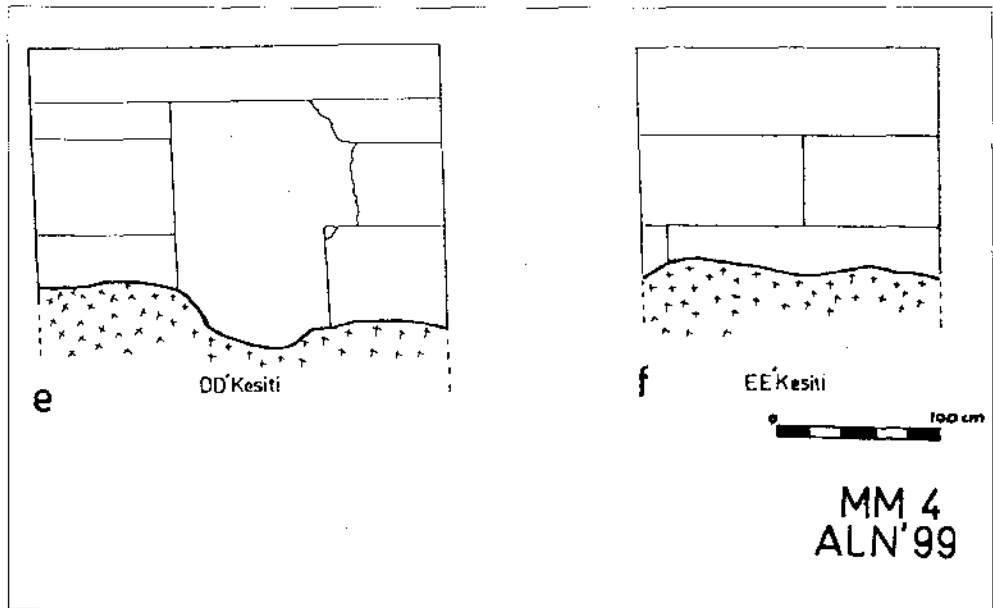
Çizim: 1

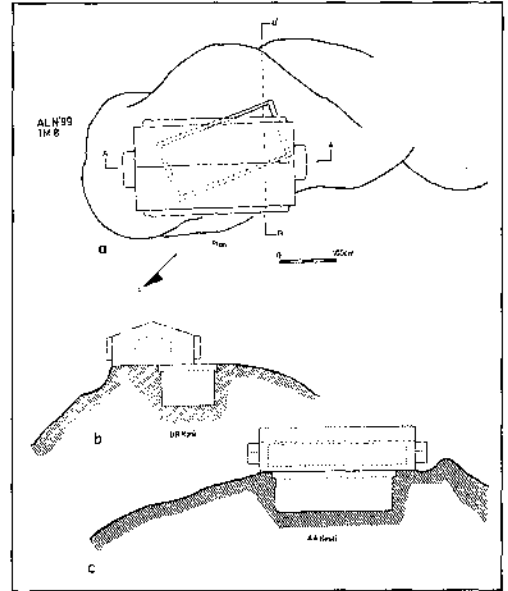
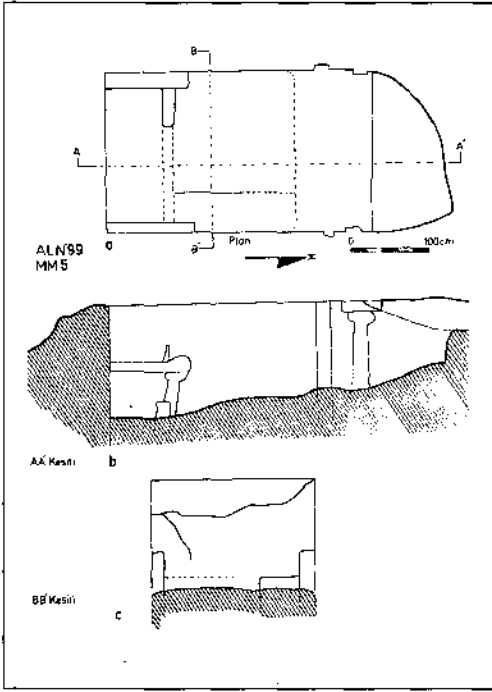
Çizim: 2

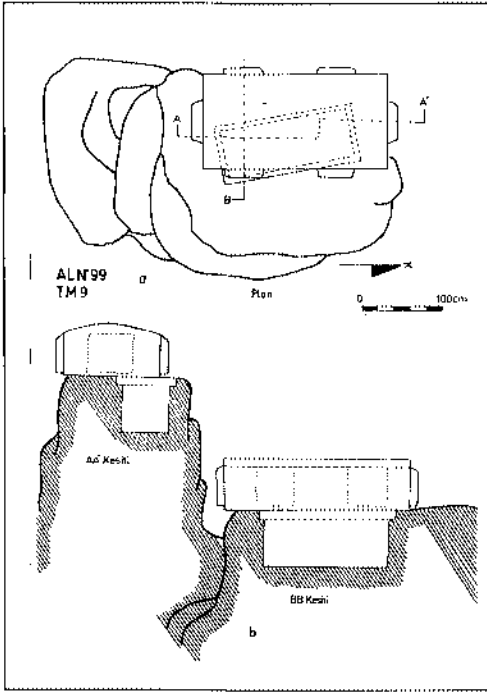
Çizim: 3

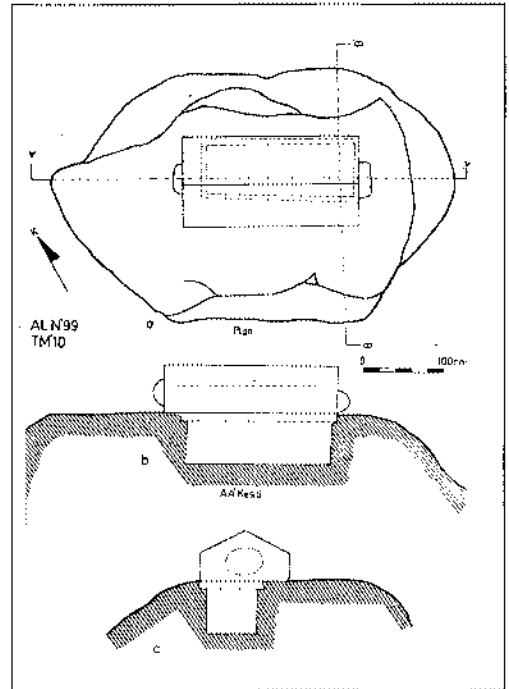
Çizim: 4

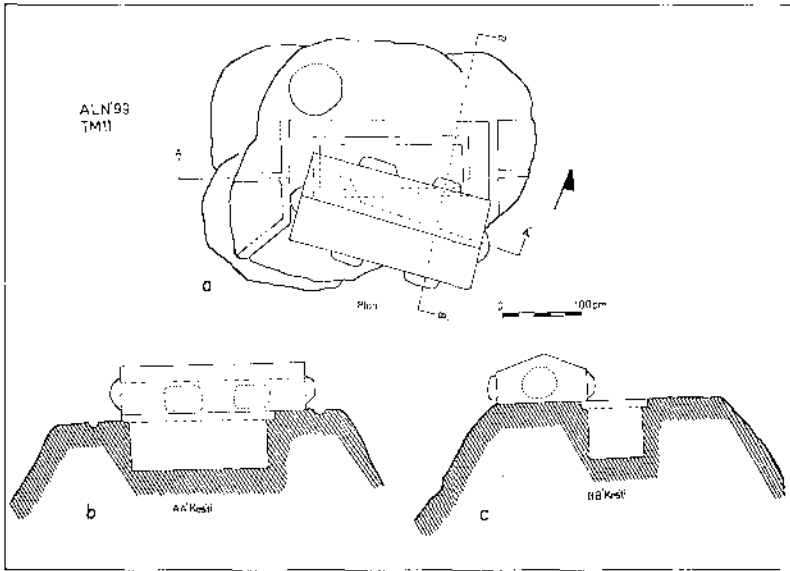

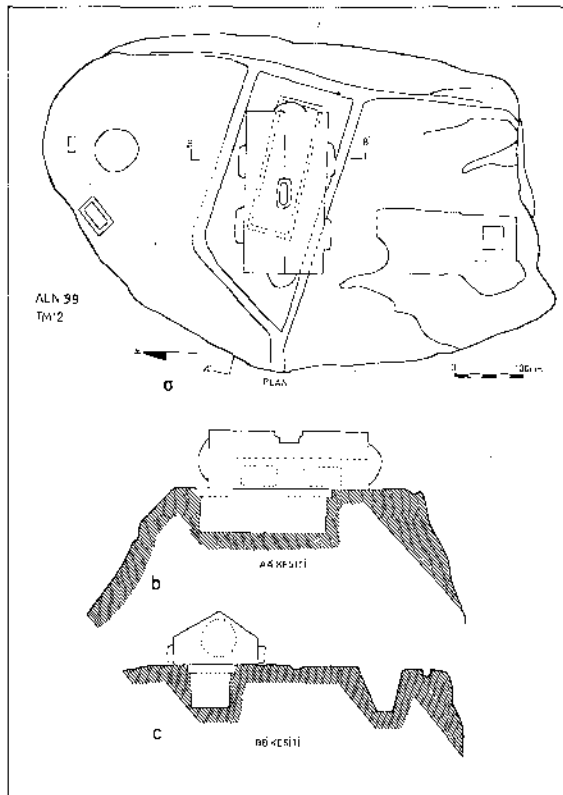
Çizim: 7

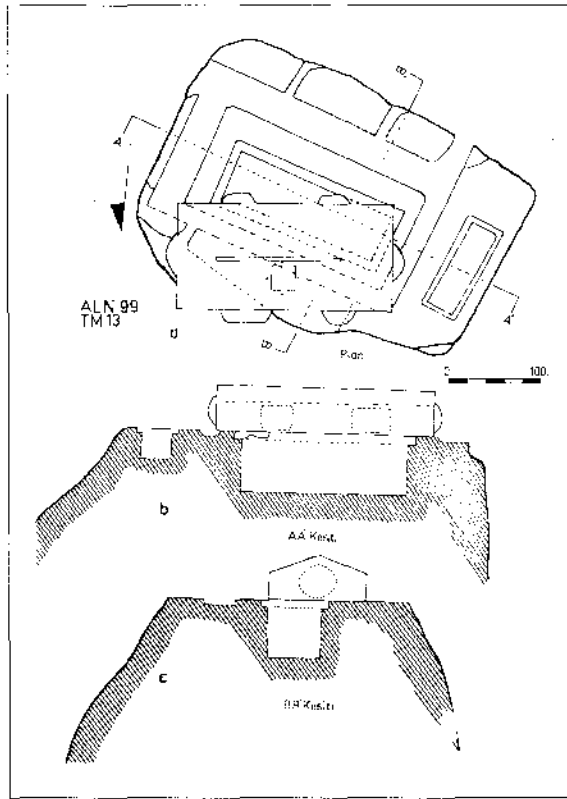
Çizim: 8

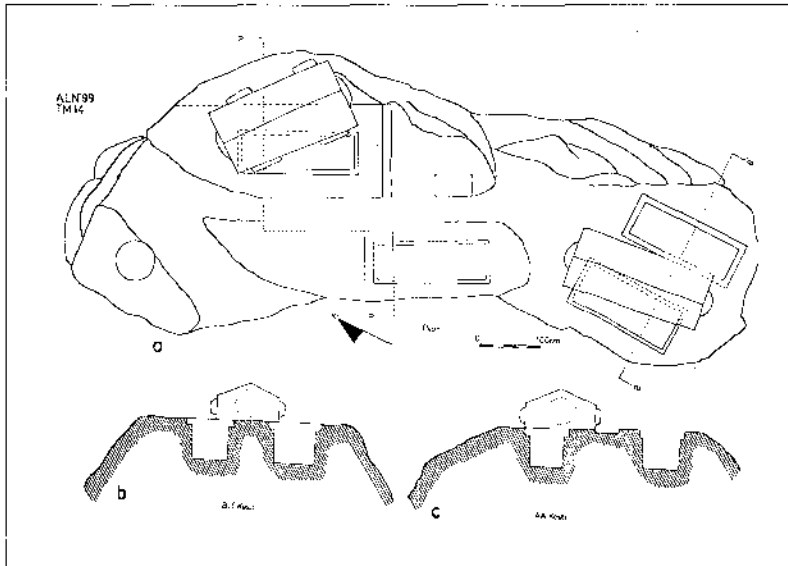
Çizim: 9

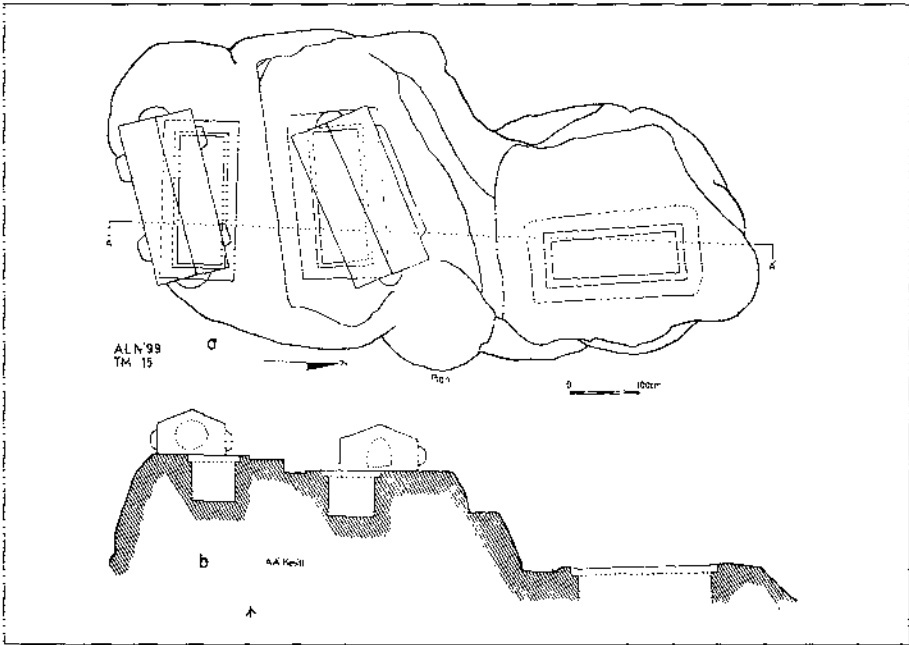
Çizim: 10

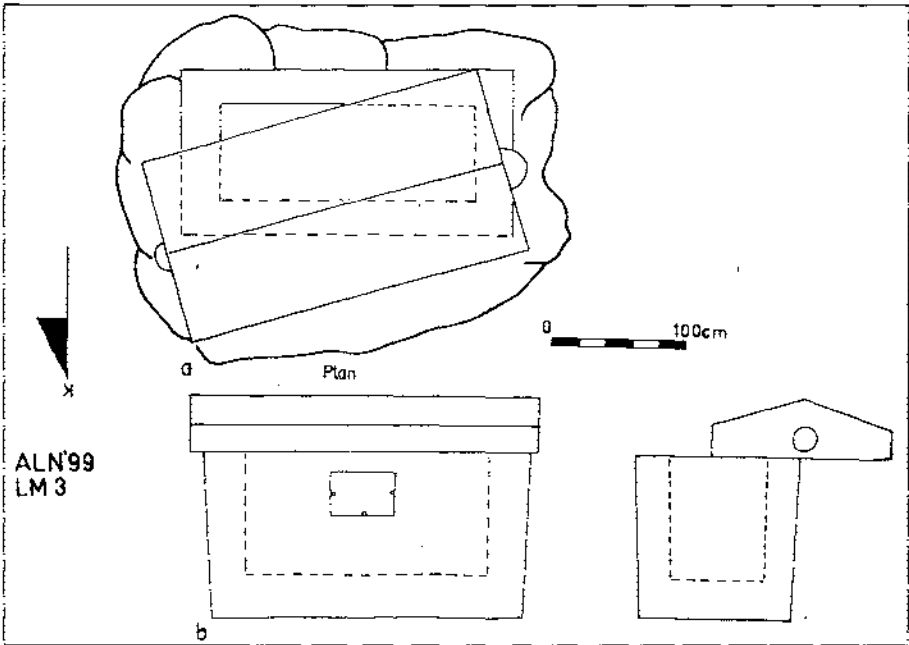
Çizim: 11

Çizim: 12

Çizim: 13

Çizim: 14

RILIEVO ARCHEOLOGICO NEL GOLFO DI KERAMOS, 1999¹

Vincenzo RUGGIERI*

Il lavoro intrapreso durante il periodo della nostra permanenza ad Ören, antica Keramos², vale a dire dal 4 di Settembre fino al sei d'Ottobre 1999, è stato inteso soprattutto nel completare l'opera d'asestamento generale dell'urbanistica e monumentalità della città. Abbiamo, inoltre, affrontato vari altri problemi inerenti al tessuto urbano e monumentale della città d'Alakışla, e concluso il rilievo del territorio montagnoso a nord di Keramos. Possiamo, alla fine, dire ancora che nel deposito archeologico affidato al Belediye di Ören abbiamo raccolto circa 180 pezzi decorativi, epigrafici e statuari, rinvenuti durante questi anni di lavoro nella città. È nostra intenzione, qualora ci sarà accordato il permesso di procedere, di allestire un lapidario ad Ören (restaurando e conservando quattro sale delle grandi terme romane presenti al centro del paese), dove poter allestire un'esposizione permanente di quest'eredità classica e bizantina.

Il lavoro condotto sul circuito murario della città ci ha mostrato la presenza d'altre porte della città, e resi più consci di come il sistema difensivo, relativo alle torri, lavorava per il tramite delle posterle che dalla città immettevano all'interno delle stesse torri³. Per quanto riguarda le mura ed il sistema difensivo della città, resta accertato il fatto che certamente vi è stata una variazione di tecnica nell'alzato delle posterle: per esse si è utilizzato sempre blocchi di conglomerato di breccia, piuttosto che squadrare il calcare utilizzato ampiamente per le mura poligonali. La presenza delle torri poligonali è ampiamente dimostrato nei circuiti urbani d'altre città carie, e M. Spanu si è largamente diffuso su questa procedura, sebbene resta ancora non del tutto risolta la variazione di materiale nelle posterle (è da pensare ad una mano posteriore per il definitivo disegno delle mura?). Di là da questa basilare considerazione, possiamo affermare, inoltre, che la città per tutto il corso della sua storia non ha ritenuto essenziale per la difesa rifare o riassetare, dopo la fase ellenistica (qualora sia questa la data per la messa in opera di posterle in breccia), il suo circuito murario. In età bizantina la città usava ancora la sua antica cinta muraria: non si rinviene variazione alcuna

* Prof. Vincenzo RUGGIERI, Pontificio Istituto Orientale, Roma/ITALIA

1 Si ringrazia la Direzione per le Antichità d'Ankara per la gentilezza e prontezza nel concederci il permesso di lavoro archeologico. Di grande aiuto è stata la presenza attenta e costante del rappresentante governativo, la Dr.ssa Nilgün Sinan, del Museo Archeologico d'Ankara. Si desidera ringraziare l'apporto e sostegno economico ricevuto dalla Vehbi-Koç Foundation e il sostegno pratico durante il lavoro da parte del Comune di Ören, e in particolare di Kazım İbrahim, Belediye Başkanı.

2 Per i risultati degli anni precedenti, si vedano i nostri rapporti passati pubblicati in questa stessa collana d'Ankara.

3 Va da sé che il lavoro base sulla urbanistica e monumentalità classica della città resta quell'ottima monografia pubblicata da M. Spanu, *Keramos di Caria. Storia e Monumenti* (Roma 1997), e le preziose informazioni ricavate dal lavoro d'E. Varinlioğlu, *Inchriften von Keramos (Inchriften Griechischer Städte aus Kleinasien 30)* (Bonn 1986). Ulteriori quanto si dice restano le nostre riflessioni presentate in: *Considerazioni epigrafiche e topografiche su Keramos bizantina*, *Epigraphica Anatolica* 30 (1998) 153-162, e in corso, da parte della nostra équipe, la monografia sull'intero *Sinus Ceramicus* in età bizantina.

se non in un solo tratto, quello inerente alla cosiddetta porta 5 (= P5) che difendeva l'area relativa al blocco episcopale e cattedrale.

Come meglio si è definito durante il lavoro di quest'anno, l'area da noi chiamata "cattedrale" (che lambiva la parte centrale delle mura a sud, e costeggiava da ovest il cardus romano) ha avuto, durante lo sviluppo storico della città, una sua cinta difensiva. Questa è ben definita su tre lati, quelli ad est, ad ovest e a sud. Lo spessore delle mura orientali e occidentali (non inferiore a 1,20-1,40 m.) lascia poco spazio al dubbio: il complesso cattedrale, che prevedeva la grande chiesa⁴, ha subito una ristrutturazione difensiva in un non ben definito periodo della storia della città. Di certo la tecnica muraria è anteriore a quella utilizzata per la costruzione della fortezza bizantina (possibilmente del X secolo), e posteriore al periodo romano. Si è riutilizzato materiale antico (lastre di breccia, architravi, capitelli, fregi decorativi in marmo, finanche un blocco calcareo contenente un'iscrizione), ma lungo la faccia est ed ovest, in modo particolare, la cura della messa in opera delle lastre lascia vedere ancora un certo gusto nella forma delle assisi dato al materiale di reimpiego. Strano per quanto possa sembrare, ma questa sezione urbana è stata l'unica ad aver ricevuto un'attenzione costruttiva da parte degli abitanti. La parte delle mura che s'inoltra verso il versante nord, là dove incontra le colline ripide sovrastanti il plesso centrale urbano, è di più difficile analisi. M. Spanu ha ampiamente studiato questa sezione che, almeno per un breve tratto, è stata riutilizzata nella stesura del piano della fortezza bizantina.

Già in passato, sulla scia di Robert e di Bean, si parlò del tempio cario sul Bakıcak (l'area sovrastante gli archi del monumentale ninfeo romano): M. Spanu ha optato per vederci un apparato di sostruzione dello stesso ninfeo. Certamente la presenza ben allineata di lastre in breccia - ben differenziato questo materiale dal calcare e cementizio usato per incastonare il ninfeo sul pendio della collina - lascia perplessi, e ci si deve affidare ad un appropriato scavo per una delucidazione a riguardo. Per quanto concerne, invece, la posteriore età del complesso, abbiamo notato la presenza della mano bizantina esattamente sulla parte più alta del terrazzamento. Ben poco si può definire, se non che i Bizantini ebbero cura a far sì che l'approvvigionamento idrico continuasse a seguire gli antichi condotti. Una struttura alzata in cementizio fu costruita sulla parte superiore del Bakıcak, ed il suo lato sud-ovest sovrasta l'arrivo canalizzato al ninfeo dell'acqua portata dall'acquedotto. Forse casualmente, ma il diametro della canalizzazione di condotta d'acqua che si avvia, sempre lungo gli anfratti rocciosi della collina, verso il grande bagno ginnasio, si riduce di ca. 5-8 cm. In questa sezione della canalizzazione abbiamo notato, nel rialzo del bordo del canale, una presenza continua di pezzi di marmo utilizzati nella cementazione⁵. Questa nota può risultare di grande interesse per l'evoluzione dell'urbanistica bizantina, giacché sappiamo che il bagno-ginnasio ha avuto una continuità d'uso nel periodo bizantino. Sia detto qui in passant, che a parte le grandi ed eleganti cisterne romane che si incontrano ai piedi della collina a nord, non abbiamo trovato a Keramos traccia di cisterne. Quasi certamente, com'è d'uso oggi nella cittadina, vera nel tempo antico una proliferazione di pozzi⁶, di cui si conservano vene e puteali, alcuni molto belli in marmo.

Si sa, a Keramos, sono sopravvissuti due impianti termali: di essi, uno solo, quello legato alla palestra ellenistica, ha fatto l'oggetto d'alcune nostre ricerche. Si

4. Si parla di "grande chiesa" per sottolineare la sua funzione cattedrale ed episcopale (cf. V. Ruggieri, Considerazioni 156-161), e differenzia dall'altra vista da G. Guidi (Viaggio di esplorazione in Creta. I parte, *Annuario della Reale Scuola di Archeologia di Atene* IV/V (1921-1922) 392, e probabilmente anche da G. E. Sloan (*Kleinasion 3 Jonschits das Mäander. Karion mit dem Vilayot Mugla*, Stuttgart 1974, 58: "südlich der Stadt liegt neben einem türkischen Friedhof eine kleine byzantinische Kirche mit einigen Resten von Wandmalereien") alla fine degli anni 50. Probabilmente quest'ultima chiesa, di dimensioni più piccole rispetto alla cattedrale, era situata nell'appezzamento di terreno che oggi si trova accanto al piccolo cimitero centro le mura e sovrastato dall'albero sciamanico. Sfortunatamente ... Hoben, negli 30. durante la sua prima visita a Keramos (in *American Journal of Archaeology* 34 (1935), 347-351), non ha lasciato nessun indizio su quest'area della città.

5. Qualcosa di simile si trova anche nei muri bizantini della struttura alzata sul Bakıcak: scaglie di marmo piccole e grandi, sono miste nella cementazione del muro.

6. A questo ci è stato detto, l'approvvigionamento idrico odierno proviene da una centrale atta a purificare l'acqua convogliata dai moltissimi pozzi antichi che si trovano nei giardini delle case private.

trovò in esso, lo scorso anno, un mosaico parietale, forse d'epoca romana, nella grande sala a nicchie posta ad est: quest'anno, in una delle sale che guardano a sud⁷, abbiamo rinvenuto la pavimentazione originale in mosaico. Questa scoperta accidentale ci ha dato l'opportunità di stabilire con maggior precisione il camminamento all'interno delle sale centrali di queste terme. Si ebbe già modo di dire, nel precedente rapporto, come queste terme siano state utilizzate e ristrutturate dai Bizantini: nella pulizia delle sale adiacenti a quella musiva, non abbiamo trovato mosaico, ma *crustae* e cornici bizantine affrescate che correvano per tutta l'estensione delle sale. Sono in corso delle analisi sugli affreschi e sui pezzi marmorei (questi utilizzati per creare una zoccolatura a terra in una nicchia) in modo da valutarne la cronologia: ci sembra, comunque, che certamente la tecnica impiegata negli affreschi possa essere datata al VI secolo, data che non disdice il riutilizzo dei blocchi marmorei per la messa in opera della cornice a terra per la nicchia. Una pulizia più radicale ed un saggio di scavo all'interno delle sale darebbe la giusta valutazione per lo sviluppo storico e uso di queste grandi terme.

Wood e Smith, rispettivamente a metà del XVIII e XIX secolo, notarono il tempio (fino ad oggi la dedicazione resta ignota) a Kurşunlu Yapi⁸, e nel corso del XX secolo, sia L. Robert come G. E. Bean identificarono il sito distinguendo bene fra la fondazione ellenistica e la fase romana. Ironicamente, dobbiamo riferirci alle note dei due inglesi per confermare l'ipotesi già espressa sul riutilizzo del sito sacro antico come area sacra cristiana. Da quanto detto nella nostra precedente esposizione del 1998, la chiesa che qui sorse, fu certamente d'epoca giustiniana. In Keramos, tuttavia, Varinlioğlu mostrò come vi fosse stato ancora un altro tempio, il *Serapieion*, attestato da un'iscrizione⁹. Quest'anno siamo riusciti a scoprire dove il tempio sorgeva grazie a lavori di ristrutturazione di una casa privata. L'area retrostante al piazzale del mercato settimanale (Orta Mah.), ha mostrato una splendida cortina muraria eretta con lastre di breccia¹⁰. La messa in opera delle lastre, e la perfezione del loro taglio, delimitano il podium sul lato sud e ovest¹¹: sul lato ovest (alzandosi sulle lastre) e nord, inoltre, s'alza un muro bizantino che ricopre il perimetro (forse originale e parziale?) del tempio.

Una considerazione è da farsi a questo proposito. Con una certa sicurezza, i può oggi affermare che l'occupazione d'aree sacre pagane sia avvenuta in un secondo momento - viene da pensare all'epoca giustiniana, considerando quanto trovato a Kurşunlu Yapi e nel giardino d'Ismail Doğan (le iscrizioni del vescovo Theopreprios) - e che l'urbanistica cristiana, almeno per tutto il V e parte del VI secolo, abbia continuato a rispettare la cultura (ed un ordito urbanistico) della città classica. Non si erra di molto se si afferma che la primitiva Keramos cristiana ha decisamente mostrato un grande rispetto per l'ordito urbanistico, monumentale ed epigrafico della città classica: questo si evince da quanto rinvenuto negli anni precedenti e durante l'ultima campagna di lavoro. In aggiunta, la scoperta di pavimenti musivi pavimentali, ad un livello superiore di quello romano, lascia pensare che l'epoca cristiana abbia continuato a decorare gli

7 Si è constatato quanto si dice in modo fortuito. Le sale del bagno, stranamente, sono utilizzate come depositi di feragli e mattoni: liberatasi una sala, è venuta alla luce il pavimento musivo romano che rappresenta, dunque, il calpestio originale di quella sezione delle terme. Nostro compito è stato quello di "bloccare" il mosaico e ricoprirlo accuratamente, dopo averne comunicato notizia al Belediye e al Museo Archeologico di Milas.

8 C. A. Hutton, *The Travels of ePalmyra' Wood in 1750-1751*, *Journal of Hellenic Studies* 47 (1927) 122; C. T. Newton, *A History of Discoveries at Halikarnassus, Cnidus, and Branchidae*, II/2, London 1863, 631. Notevoli ancora gli spunti desunti da E. L. Hicks, *Ceramos (Keramos) and its inscriptions*, *Journal of Hellenic Studies* 11 (1890) 111.

9 E. Varinlioğlu, *Two Inscriptions from Ceramos*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 44 (1981) 51-62; ID., *Inchriften* n. 4.

10 Si ricordi che anche il podium del tempio a Kurşunlu Yapi è alzato con lastre simili. Viene da affermare che nell'altro monumento, anch'esso *extra mœnia*, di Akyapi vi è stato un forte riutilizzo di questo tipo di materiale per le cortine. Ci è stato mostrato quest'anno, in paese, un pannello musivo policromo preso da Akyapi vari anni or sono: non era l'unico, a quanto detto, e proveniva da un gran pavimento adiacente al monumento.

11 Non si poteva proseguire il rilievo perché la fine del lato sud entra nelle fondamenta di un'altra casa, mentre quello ad est e nord restano sotto la pavimentazione della strada e del mercato attuale. All'interno di quest'area (recintata dalle lastre a sud e ovest, e dal muro bizantino ancora ad ovest, nord e parzialmente a sud), abbiamo trovato un capitello ad imposta con una croce le cui aste si sviluppano con una decorazione floreale.

ambientanti con quanto il gusto della città richiedeva, pur se il grado di decoro e bellezza veniva lentamente a cambiare. A conclusione di quanto su detto, si crede opportuno avanzare per il prossimo anno un progetto che prevede il restauro e la conservazione di alcune sale del grande bagno-ginnasio si da farne un lapidario classico-cristiano, ponendo in esposizione tutti i pezzi finora raccolti (oltre 180, fra cui iscrizioni, capitelli, plutei, etc.). In questo modo, non solo il visitatore motivato da intenti di studio, ma anche chi si muove per conoscere i tesori dell'Asia Minore, può leggere la varie fasi culturali che la città di Keramos ha avuto nella sua lunga storia.

Il nostro ritorno ad Alakışla ha coinciso con la scoperta di un altro scavo clandestino nell'area interna alla grande chiesa¹². La fossa scavata all'interno della navata centrale della chiesa ha messo in luce l'originale pavimentazione dell'edificio religioso. Un mosaico policromo a tessere calcaree copriva l'area interna della chiesa; quanto si vedeva dallo scavo clandestino restava una guilloche che divideva pannelli musivi. Ad un'iniziale analisi, la tecnica non sembra eccellente, e le tessere hanno un lato di ca. 15 mm. La pulizia dell'area adiacente alla chiesa e il battistero ha messo meglio in luce l'articolazione dei passaggi fra i due monumenti¹³. Si è individuata una porta che entra a nord nel deambulatorio del battistero; altri ambienti di media dimensione che costeggiavano il battistero a sud; l'area antistante alla porta sud della chiesa si apriva ulteriormente verso sud, vale a dire aperta a chi raggiungeva la chiesa dalla parte del mare. Un altro mosaico è stato scoperto sullo scosceso del quartiere da noi chiamato del "Bastione": esso è frammentario, monocromatico, scuro, e versa in un pessimo stato di conservazione. La posizione del mosaico, infatti, sembra alquanto anomala rispetto all'attuale posizione del terreno che repentinamente scende verso la zona terminale del quartiere. Questo dato lascia supporre una variazione notevole del livello del calpestio in questa parte dell'antica città. La tecnica del mosaico, a differenza di quello rinvenuto nella chiesa, è molto buona.

L'altro interesse che ha motivato il lavoro di quest'anno riguardava la parte montagnosa a nord di Keramos¹⁴. Il lavoro dello scorso anno aveva mostrato chiaramente come si stendeva la viabilità ad est della città; la presenza, infatti, di miliaria rinvenuti a Sekköy¹⁵ lasciava intendere una direzione verso est, come verso occidente, in direzione di Halicarnassus. Fermo restando quanto già in precedenza detto a proposito della viabilità verso Çökertme (un *miliarion* fu trovato da E. Varinlioğlu presso Türkevleri¹⁶), restava da vedere se il crocevia presso Sekköy indirizzava un itinerario verso l'altopiano in direzione ovest. La visita fatta a Karacahisar, con la susseguente salita ad Idysson (Ulupınar Mahallesi), è stata di grande interesse nella comprensione del nostro problema. A valle della città d'Idysson, ove si trova una forte confluenza d'acque che scendono dalle alte colline, si trovava una fondazione rurale bizantina che guardava lo stendersi della lunga vallata verso ovest. Di essa si conservano solamente dei muri e una grande cisterna ben costruita. Seguendo, dunque, l'antica strada che da valle conduce verso la città d'Idysson, posta in alto, sulla sella di due cime, abbiamo incontrato una bella costruzione bizantina d'età alta: tre ambienti, coperti a volta, e ben definiti negli interni (nicchie alle pareti, porte con architravi ben tagliati) costituivano quasi certamente una casa isolata.

12. A seguito della pulizia fatta lo scorso anno, sconosciuti visitatori hanno ritenuto opportuno scavare nell'area centrale della navata di mezzo, con un solo che si dirigeva verso sud. Speriamo che l'équipe diretta dal Prof. J. Terrier, dell'Università di Ginevra, possa svolgere lavori di scavo il prossimo anno, e tenere tutta l'area sotto custodia. Siamo felici di poter dare una mano a questa nuova impresa archeologica sul territorio caio. Molto amaro da riconoscere, comunque, è il costatare come tutta la baia di Alakışla sia stata inclusa nel piano di sviluppo turistico interessante la costa presso Bodrum.

13. Sfortunatamente nessuna connessione si è trovata fra il battistero e la terme propinque ad ovest. La situazione di pericolo che ha interessato tutta l'area rende pressoché impossibile qualsiasi rilievo fra il battistero e le terme.

14. In vano abbiamo cercato di trovare la chiesa nel villaggio di Ulaş; vedi bibliografia in W. Blümel, *Die Inschriften von Mylasa II* (Inscr. Gr. St. aus Kleinasien 35), Bonn 1988, n. 942, 946, 947.

15. E. Varinlioğlu and D. H. French, Four Milestones from Ceramus, *Revue des Études Anciennes* 93 (1991) 123-137, e degli Stessi, A new milestone from Ceramus, *Revue des Études Anciennes* 94 (1992) 403-412.

16. E. Varinlioğlu, *Inscriften* p. 2.

La città d'Ildyssos¹⁷ resta purtroppo non studiata, pur avendo un'importanza notevole per l'intelligenza di questa parte della Caria. Si è dell'opinione che i Bizantini abbiano seguito un modello "romano" per la loro urbanizzazione, e lo studio ad est di Keramos ci aveva mostrato, infatti, come questi rifuggivano dalle fondazioni carie poste sulle alture, preferendo di consueto siti a valle. Ildyssos, invece, ha sottolineato la preoccupazione logistica dei Bizantini per il controllo della grandi strade che dall'interno portavano verso il mare.

La parte ovest della città ha avuto in età bizantina una grande costruzione turrita che s'alza fuori del circuito delle possenti mura; ad est, dove la città governa dall'alto il passaggio che scende da Mylasa a Keramos lungo la valle, i Bizantini hanno ritenuto opportuno costruire ex novo un loro quartiere. Gli alberi e il sottobosco molto folto ci hanno impedito di rilevare con esattezza l'estensione dei vani (cinque in tutto) che avevano dei muri robusti oltre l'ordinario (da 80 a 90 cm.). Grandi blocchi sono stati utilizzati per l'elevazione dei muri che avevano anche una cementazione con pietre di grandezza inferiore. Questo arroccamento di vani si ergeva esattamente davanti al grande trilito d'ingresso nella città classica, e ci sembra che possa esser servito come postazione militare per sorvegliare la strada a valle. Vari sono ancora gli edifici bizantini che s'ergono al centro della città, ma non s'è avuto modo di appurarne la natura. Questa particolarità logistica desunta dalla sopravvivenza d'Ildyssos in età bizantina resta, a nostro avviso, unica nel territorio che costeggia Keramos da nord¹⁸. Le varie postazioni carie trovate sulle colline e montagne non hanno mai registrato una presenza bizantina che, invece, si faceva trovare a valle. Il *miliarion* trovato ad un incrocio, all'uscita di Halicarnassus, che indirizzava verso est¹⁹; i *miliaria* trovati a Sekköy, il frammentario decreto anastasio trovato ad Aşağı Mazi, come il *miliarion* di Türkevleri lasciano chiaramente intendere un'esistenza continuata della viabilità romana in questa parte della Caria costiera. Ad est, invece, due piccole fortificazioni tardive (a Karakilise e Dağcağiz²⁰), ed un insediamento a mare (Akbükü, prima di arrivare a Kedraee) sono le uniche presenze bizantine che si pongono o a sorvegliare la strada che camminava verso est (verso Stratonikeia), o come scala marittima lungo la rotta nel golfo.

Il lavoro fatto dal gruppo archeologico del Pontificio Istituto Orientale di Roma ha seguito, almeno per quanto riguarda la città di Keramos, la scia tracciata anni addietro da E. Varinlioğlu e da M. Spanu. Grazie a questi due studiosi, e al benevolo aiuto del Sig. K. Turan, sindaco di Ören, siamo riusciti non solo a salvare pregevoli testimonianze epigrafiche²¹ e decorative, classiche e bizantine, ma a rendere giustizia alla città di Keramos, abbandonata in passato, ma largitrice di primizie urbanistiche, architettoniche ed epigrafiche. Non sembra fuori luogo accennare al rammarico di Bean nel vedere il "Vandalismus" in opera a Kurşunlu Yapı al tempo della sua visita (negli anni Cinquanta); oggi la cittadinanza è conscia del patrimonio in suo possesso, e, dal canto nostro, speriamo che si possa dare a questa cittadina la giusta responsabilità di conservare quanto d'eredità classica e bizantina Keramos abbia tramandato fino ai nostri giorni.

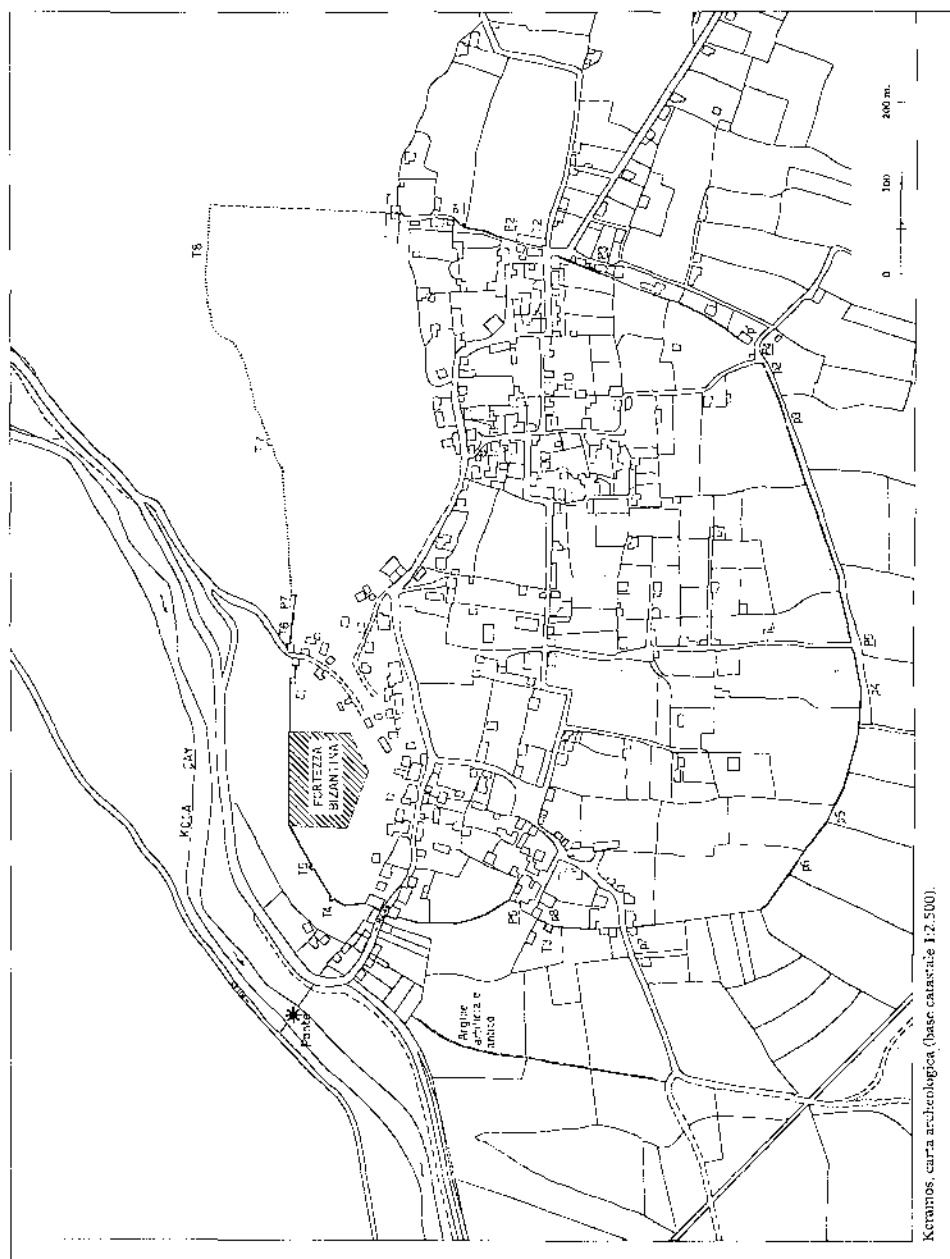
17 W. Blümel, *Inscriptionen von Mylasa* II p. 129 e ss. è stato il solo a porre l'accento su questa presenza urbana.

18 Nella nostra monografia sul gofo ceramicco, si spereranno in cottaggio anche i piccoli insediamenti carii e bizantini trovati nell'entroterra, come lungo i lidi del golfo.

19 W. Blümel, *Inscriptionen aus Karien*, *Epigraphica Anatolica* 25 (1995) 39-40.

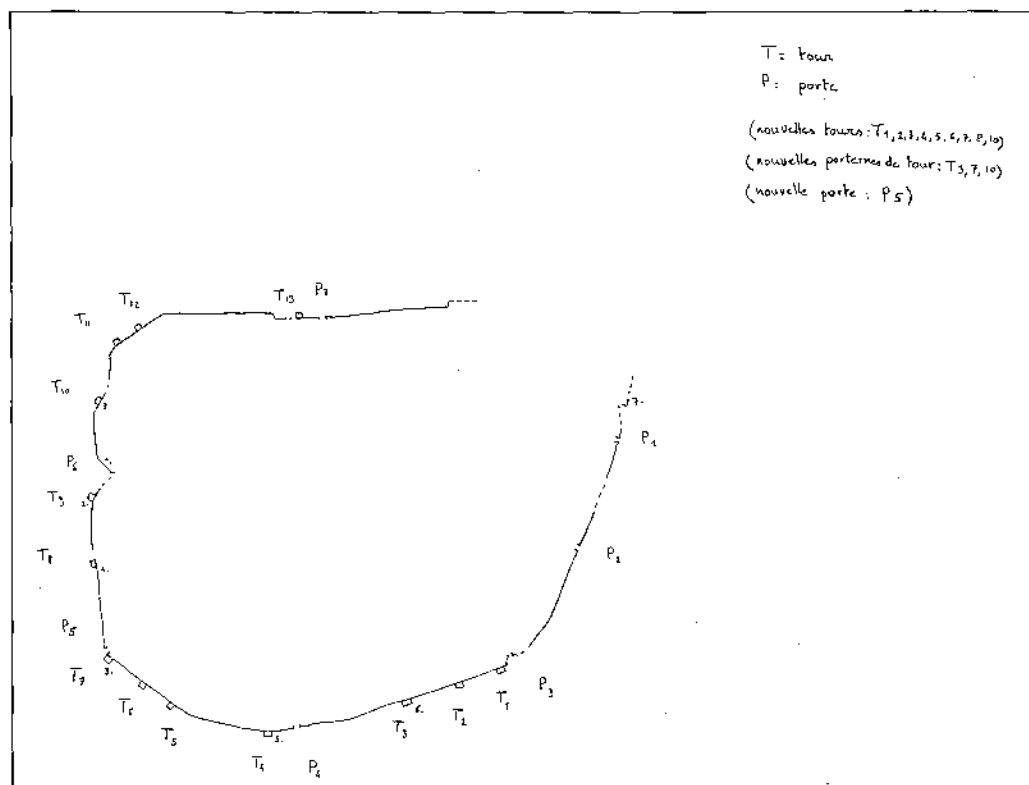
20 Si vedano le note su quest'ultima in E. Varinlioğlu, A. Bresson et al., Une inscription de Fadasa en Carie, *Revue des Etudes Anciennes* 92 (1990) 65. Converrebbe anche ricordare come la data della fortezza bizantina a Keramos sia simile a quella trovata a Dağcağiz (sintomo che era in corso un sistema organizzato di difesa lungo questa fascia).

21 Le nuove iscrizioni trovate nel corso di questi anni saranno pubblicate nella nostra monografia su citata da E. Varinlioğlu.

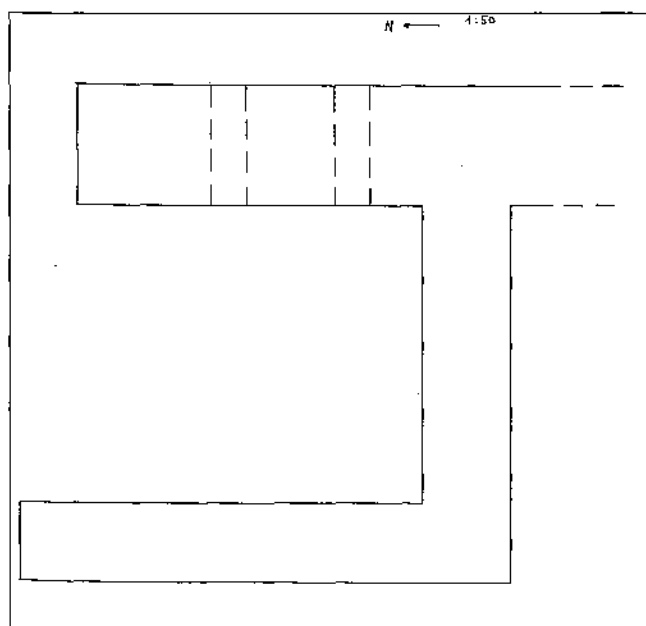

Keranos, carta archeologica (base ca. 12.500).

Pianta: 1

Pianta: 2

Pianta: 3

Foto: 1

Foto: 2

Foto: 3

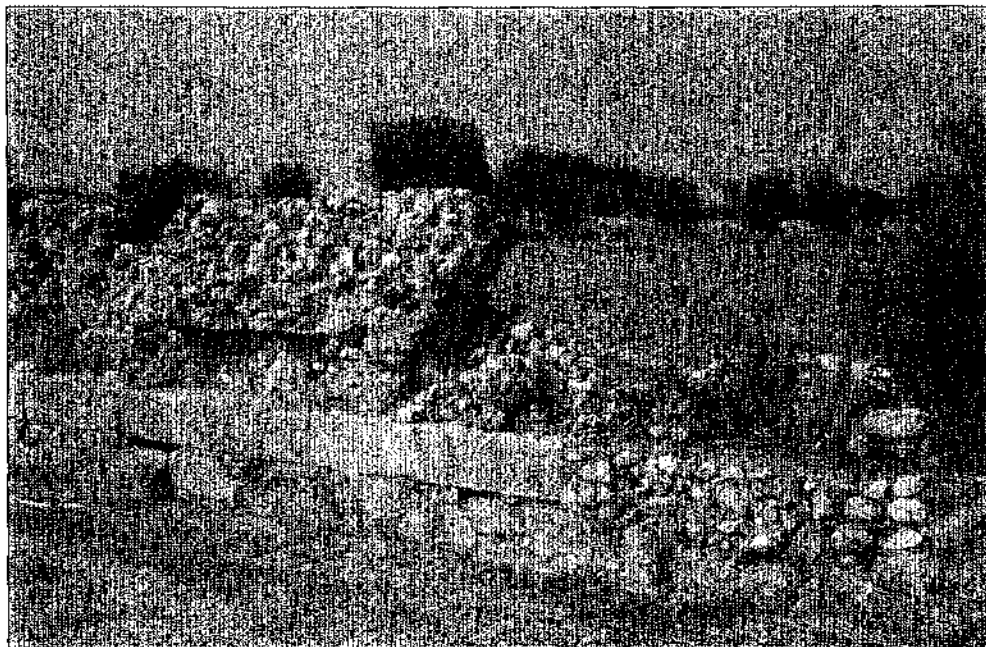

Foto: 4

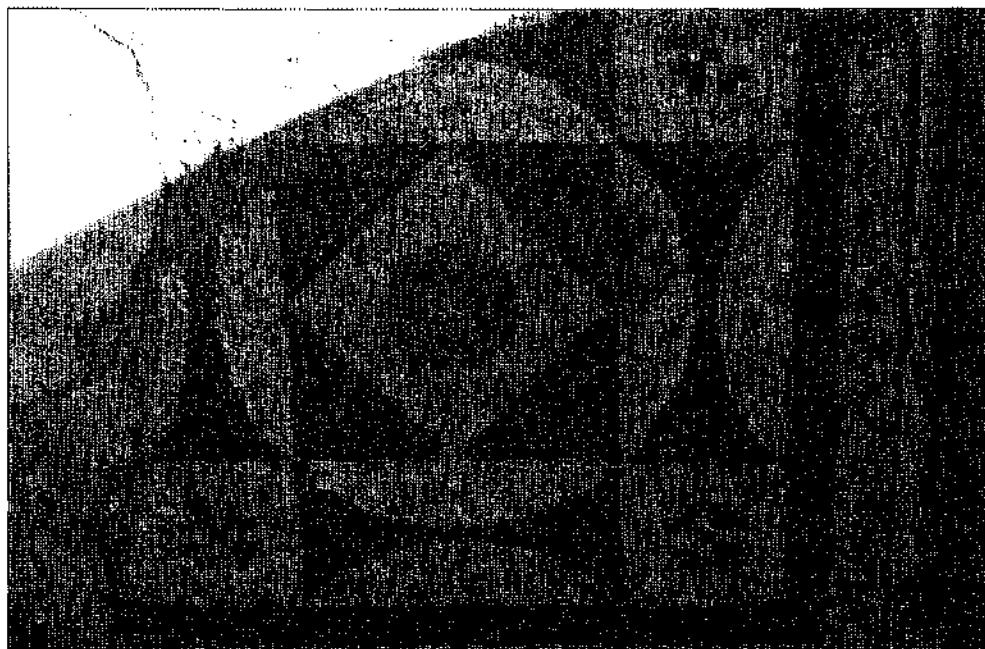

Foto: 5

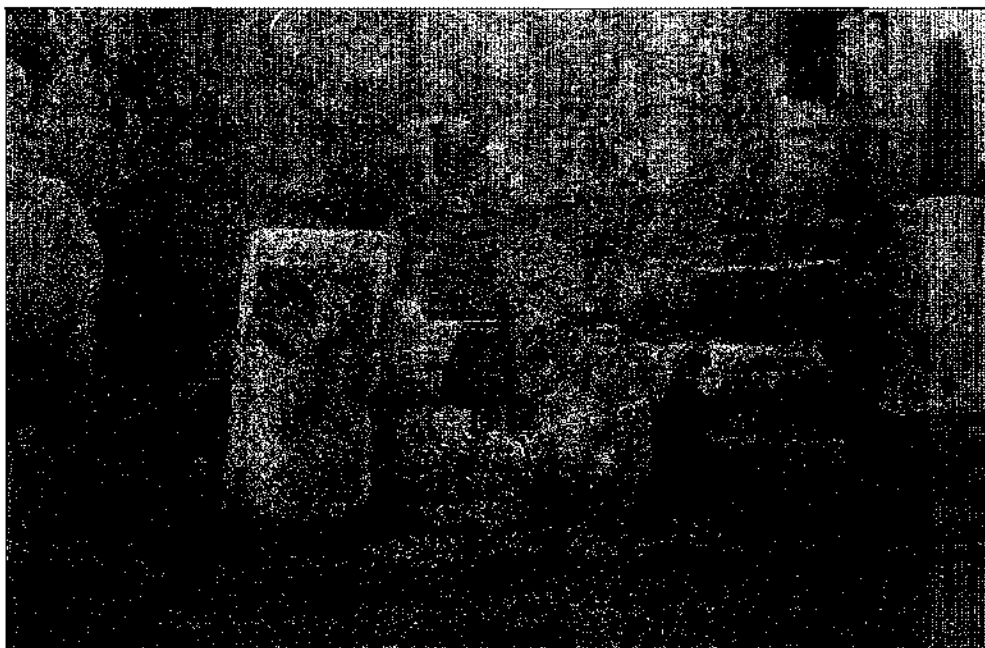

Foto: 6

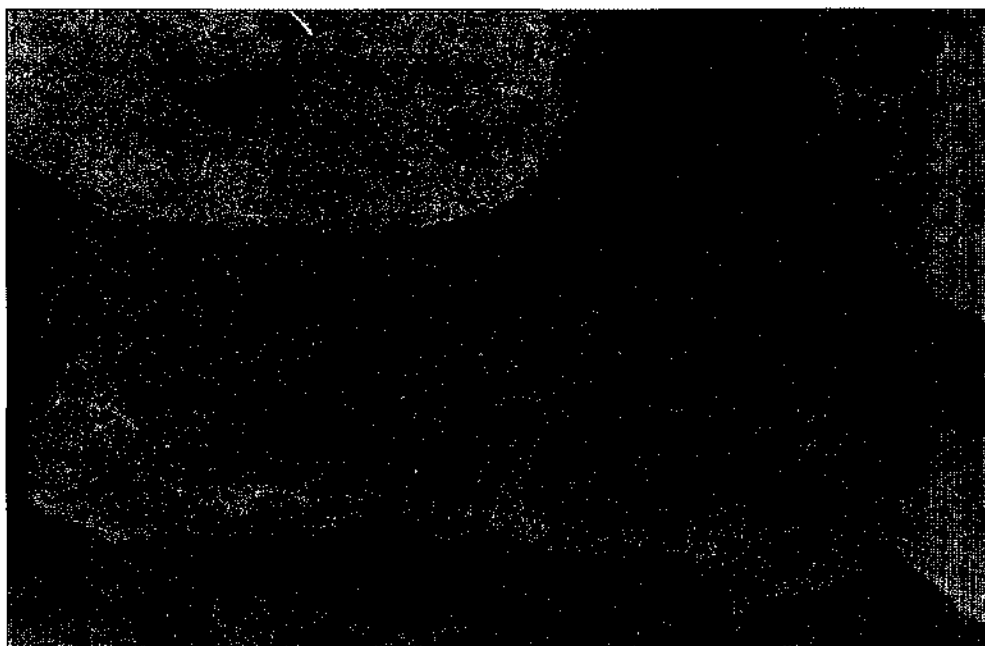

Foto: 7

Foto: 8

Foto: 9

Foto: 10

Foto: 11

DIE ARBEITEN DES JAHRES 1999 IN HERAKLEIA AM LATMOS UND DEM ZUGEHÖRIGEN TERRITORIUM (BEŞPARMAK)

Anneliese PESCHLOW*

Die Arbeiten des Jahres 1999 verteilten sich auf zwei einmonatige Kampagnen, die im Juni war der Erforschung der prähistorischen Felsbilder des Gebirges, die im Herbst verschiedenen topographischen Fragen von Herakleia und seinem Territorium gewidmet¹.

1. Die prähistorischen Felsbilder

Vorrangige Aufgabe der Arbeiten des vergangenen Juni war das Kopieren der bereits in den Vorjahren gefundenen, aber noch nicht kopierten Bilder. Abgeschlossen wurden die Kopien des Göktepebildes bei Söğütözü, bis auf kleine noch nachzutragende Details des Höhlenbildes von Balikkaya West, ferner des Deckenbildes der großen Höhle von Çayırık Mevkii und des Höhlenbildes von Bozalan (Abb. 1). Soweit die Zeit reichte, wurden auch die bereits angefertigten Kopien vor Ort noch einmal kontrolliert, gegebenenfalls korrigiert und ergänzt.

Gleichzeitig wurde die Suche nach neuen Bildern fortgesetzt. 19 kamen hinzu, so daß sich die Gesamtzahl mittlerweile auf 72 erhöht hat. Die meisten fanden sich an den bereits bekannten Zentren des westlichen Vorgeländes des Latmos: zwei im Söğütözü (Abb. 2), vier auf der Hochebene von Bozalan (Abb. 3), fünf am Nordhang des Karadere (Abb. 4 - 6), vier auf Kovanalan (Abb. 7) und eins bei Kerdemelik. Wie die Erfahrung mittlerweile lehrt, finden sich in der Nähe eines Felsbildes meistens weitere Fundplätze mit nur einem Beispiel sind die Ausnahme.

Ein neues Zentrum wurde auf der Rückseite des Hauptgebirgskammes auf 730 m. Höhe in der Nähe der antiken Pflasterstraße, die von Bağarcık über den Yuvatepepaş nach Herakleia führt, entdeckt. Ein einzelnes Felsbild fand sich ferner am Kestanetas auf 930 m. Höhe nordwestlich unterhalb der Bergspitze (Abb. 9). Die neuen Felsbilder wurden fotografiert, dokumentiert und, soweit Figuren und Ornamente vorhanden sind, kopiert. Mit Hilfe des Omnistar GPS-Systems wurden ferner die Koordinaten von insgesamt 42 Felsbildern erfaßt, die später dann auf die detaillierte Verbreitungskarte eingetragen werden sollen.

* Dr. Anneliese PESCHLOW, DAI Zentrale, Podbielskiallee 69, D-14195 Berlin/ALMANYA

¹ Teilnehmer der Unternehmung waren: T. Brede (Vermessung), M. Gütyaz (Felsbildforschung), D. Hackl (Bauaufnahme), V. Höfel (Kartographie), H. Kurth (Bauaufnahme), Chr. Lohr (Urbanistik von Herakleia), M. Özgen (Untersuchung der Siedlung Güzeltepe), B. und M. Rittler (Vermessung), S. Szaktila (Bauaufnahme, Stadtplan von Herakleia). Als Regierungsvertreter nahm Cenap İşık von der Generaldirektion der Denkmäler und Museen Ankara teil, dem ich an dieser Stelle noch einmal für seine große Hilfsbereitschaft, vor allem in schwierigen Situationen danken möchte. Mein besonderer Dank gilt der Generaldirektion der Denkmäler und Museen Ankara für die mir auch im Jahre 1999 erteilte Arbeitsgenehmigung.

Der Erhaltungszustand der neugefundenen Bilder ist schlecht. Bei acht sind nur noch rote Punkte oder Striche zu sehen, bei den anderen lassen sich noch einige menschliche Figuren bzw. Reste davon ausmachen, jedoch keine größeren Szenen. Es scheint, als wären in dem bisher von uns untersuchtem Gelände des Gebirges die meisten der noch vorhandenen Felsbilder erfaßt und als wären keine großen Überraschungen mehr zu erwarten. Alle zu finden dürfte in diesem unübersichtlichen Felsenmeer ohnehin kaum möglich sein.

Die neuen Beispiele entsprechen stilistisch und thematisch den bereits bekannten. Im Detail tragen sie nichts Neues bei. Der schlechte Erhaltungszustand geht auf Witterungseinflüsse zurück. Vor allem die bemalten Felswände sind seit Jahrtausenden Regen, Wind und Sonne ausgesetzt, Faktoren, die die Felsoberfläche angreifen und Schicht für Schicht zum Abplatzen bringen. Man kann davon ausgehen, daß eine Vielzahl von Bildern auf diese Weise bereits unwiderbringlich verlorengegangen sind. Um so mehr sollte man versuchen, die noch gut erhaltenen für die Zukunft zu sichern. Voraussetzung dazu wäre: 1. den Latmos in die Liste des Weltkulturerbes der UNESCO aufzunehmen und 2. ihn zum Nationalpark zu erklären, was er wegen seiner einzigartigen landschaftlichen Schönheit und seiner reichen und einmaligen Denkmäler unbedingt verdient.

Wie in den Vorjahren wurden auch bei der letzten Unternehmung keine prähistorischen Scherben oder Steinwerkzeuge gefunden, so daß die Frage, wo die zugehörigen Siedlungsplätze gelegen haben, nach wie vor offen ist. Vorläufig hat es den Anschein, als hätten die Menschen zu jener Zeit in der Ebene gewohnt und hätten nur zu bestimmten Anlässen die Kultstätten im Gebirge aufgesucht.

2. Der Stadtplan von Herakleia

Im mittleren und oberen Stadtgebiet wurde der Stadtplan weiter vervollständigt und das Gelände porträtiert. Die urbanistische Bearbeitung konzentrierte sich dabei auf die Wohnbebauung.

Als Einzelmonument wurde die hellenistische Zisterne südwestlich der Endymionheiligtums im Maßstab 1:50 aufgemessen. Von der bei Herakleia ins Gebirge führenden Straße wurde die zweite Bachüberquerung stellvertretend für die Qualität dieser Straßenanlage ebenfalls im Maßstab 1:50 aufgenommen.

Der Bezirk vor der Stadtmauer

Zwischen Herakleia und der alten Stadt Latmos liegt auf einem flachen Geländeabsatz wenige Meter oberhalb der modernen Straße ein großer umfriedeter Bezirk, bei dem bisher zweifelhaft war, ob er zur alten oder zur neuen Stadt gehörte (Abb. 9, 10). In seinem Umkreis finden sich Gräber, jedoch keine weiteren Baureste. Von der Anlage sind nur die unteren Mauerzüge erhalten geblieben. Sie besteht aus einem großen Hof mit Bebauung an der Nord- und Ostseite und einem kleinen Annex an der Südseite. Weit über die Hälfte des Hofes war freie Fläche, an einigen Stellen tritt der Fels zum Vorschein.

Die unregelmäßige Form des Bezirkes erklärt sich mit dem hangparallelen Verlauf der Umfassungsmauern, deren Länge im Osten und Westen je 50 m. und im Süden 26 m. beträgt. Die Nordseite weist größere Lücken auf. An dieser Seite findet sich eine Türschwelle in situ, die wegen ihrer geringen Größe im Vergleich zu der der Gesamtanlage vermutlich nur ein Nebeneingang war. Wegen der leichten Erreichbarkeit wird auch der Haupteingang an dieser Seite gelegen haben.

An der östlichen Hangseite wurde der Bezirk durch die Anlage eines 29 m. langen und 8 m. tiefen Substruktionsbaus künstlich nach Osten erweitert. Darauf erhob sich ehemals der Kammertrakt einer Stoa mit vier gleichgroßen quadratischen Räumen von knapp 6 m. Seitenlänge. Davor erstreckte sich eine 3 m. tiefe Vorhalle, die sich zum Hof öffnete. Der Unterbau der Stoa ist bis auf eine größere Lücke an der

Außenwand der zweiten südlichen Kammer fast vollständig erhalten (Abb. 9). Sein Mauerwerk besteht aus einer zweischaligen bossierten Quadermauer mit Läufern und Bindern und Kantenschlag an der Ecke. Die Binder springen dabei an ihren Kopfenden teilweise ein Stück vor die Mauerflucht (Abb. 11). Oben schließt der Unterbau mit einer reinen Binderschicht ab. Unter Berücksichtigung der Mauertechnik ist eine Entstehung dieser Stoa frühestens im 4. Jh.v.Chr. möglich.

Von der Bebauung an der Nordseite des Hofes ist noch ein Mauerwinkel eines rechteckigen Gebäudes von 10,40 m. Länge bzw. Tiefe zu sehen. Zahlreiche verstreut herumliegende Marmorblöcke östlich davon lassen auf eine Marmorarchitektur, vermutlich einen Kultbau schließen. Ferner deuten zwei nicht ganz in der Mitte des Hofes noch in situ befindliche Marmorplatten daraufhin, daß ein Teil des Hofes gepflastert war.

In der Auffüllung der nördlichen Kammer der Stoa fanden sich im Loch einer Raubgrabung Scherben des 6. und 5. Jhs.v.Chr., vorwiegend von Trinkgefäßen². Dabei handelt es sich nicht um gewöhnliche Gebrauchskeramik, sondern um die für Karien typische Streifenware sowie attischen Import, darunter ein rotfiguriges Skyphosfragment klassischer Zeit (Abb. 12). Diese Scherben stammen vermutlich von diesem Bezirk. Es ist unwahrscheinlich, daß sie von anderer Stelle hierher verschleppt wurden, zumal sich, wie bereits erwähnt, in unmittelbarer Nähe keine weiteren Baureste gefunden haben. In diesem Falle wären sie ein Hinweis, daß der Platz bereits in archaisch-klassischer Zeit benutzt und später dann durch den Bau der Stoa erweitert und umgestaltet wurde. Dabei dienten die Scherben als Füllmaterial des Unterbaus.

In geringer Entfernung unterhalb der Südostecke des Bezirkes fand sich in einer Feldmauer am Rande der modernen Straße das Fragment einer profilierten Statuenbasis aus weißem Marmor (Abb. 13 - 14)³. Die linke Hälfte des Basis fehlt, die rechte ist im hinteren und unteren Teil beschädigt bzw. verschüttet, so daß Höhe und Breite des Stückes nicht bekannt sind. Auf der Oberseite zeigt die Basis Fußspuren einer lebensgroßen Bronzestatue, auf der Vorderseite die Reste einer Inschrift: die Schräghaste eines Alpha und den Namen des Hekatomnos im Genitiv. Das Alpha kann nur zu dem Namen Ada oder Artemisia ergänzt werden, zu deren Standbild die Fußspuren auf der Basis gehörten. Aus der Lage der Fußspuren in Relation zu der der Inschrift ergibt sich ferner, daß auf der fehlenden linken Hälfte der Basis eine weitere Statue anzunehmen ist. Demnach kann es sich bei dieser Gruppe nur um Bronzebilder des Paares Maussollos und Artemisia oder Idrieus und Ada gehandelt haben. Neben der Bronzegruppe von Idrieus und Ada, die die Milesier nach Delphi gestiftet haben und von der wir wie in unserem Falle nur die Basis mit Inschrift kennen⁴, ist damit auch eine Bronzegruppe eines hekatomnidischen Herrscherpaares für Kleinasien bezeugt. Zusammen mit der bekannten Marmorgruppe des Mausoleums von Halikarnas sind damit drei Standbilder der Hekatomniden überliefert.

Die Fundlage der Basis spricht dafür, daß sie von dem höhergelegenen Bezirk stammt. Hier wurde demnach ein Herrscherpaar der Hekatomniden durch die Aufstellung von Statuen geehrt, ohne daß sich sagen ließe, auf wen die Weihung zurückgeht. Vielleicht haben die Hekatomniden den Ausbau des Bezirkes und den Bau der Stoa veranlaßt und die Latmier haben ihnen dafür durch die Aufstellung ihrer Standbilder gedankt.

Diese Überlegungen sowie auch das Mauerwerk der Substruktionen sprechen dafür, den Ausbau des Bezirkes in das 4. Jh. v.Chr. zu datieren, in die gleiche Zeit also, in der die alte Stadt Latmos erweitert, befestigt und umgestaltet wurde.

Bei der Frage, wem der Temenos geweiht war, bietet sich der von Polyain bezeugte, sieben Stadien von der Stadt Latmos entfernt gelegene Hain der

2 Die Scherben befinden sich im Museum von Söğüt.

3 Die Zeichnung hat M. Özgen, die Reizeichnung v. Denzinger angefertigt.

4 J. Marcañé, *Recueil des signatures de sculpteurs grecs* I, 93 (1953).

Götttermutter an, wo Artemisia ausgelassene Feste gefeiert haben soll⁵. Bei solchen Anlässen wurde sicherlich auch getrunken. Die Distanz zwischen dem Bezirk und der Stadt stimmt mit den Angaben Polyains überein. Die Scherbenfunde von Trinkgefäßen aus den Fundamenten der Stoa lassen auf Gelage schließen, die schon vor Artemisias Auftreten zu Ehren der Götttermutter hier abgehalten wurden.

3. Die Arbeiten in der Latmia

Von den Siedlungen und Befestigungen des Territoriums von Herakleia (Abb. 1) konnte die Aufnahme der nordöstlichen Grenzbefestigung auf dem Kaletas abgeschlossen werden. Die antik-byzantinische Siedlung von Güzeltepe ist geodätisch vollständig vermessen, die Bauaufnahme ist jedoch erst bis zur Hälfte fertig. Mit der Untersuchung der auf 800 m. Höhe gelegenen Höhengsiedlung von Bağarcık wurde bereits in den Vorjahren begonnen, im vergangenen Herbst wurden einige Einzelbauten aufgenommen, diese Arbeiten sind ebenfalls noch nicht abgeschlossen.

---

5 Polyain Vff: 53,4.

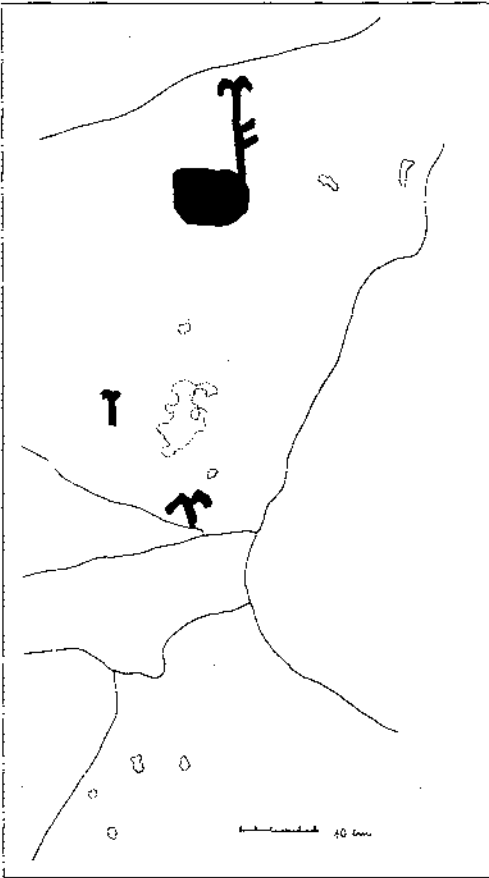

Abb. 2: Sögütdere, Seitental, Felsbild

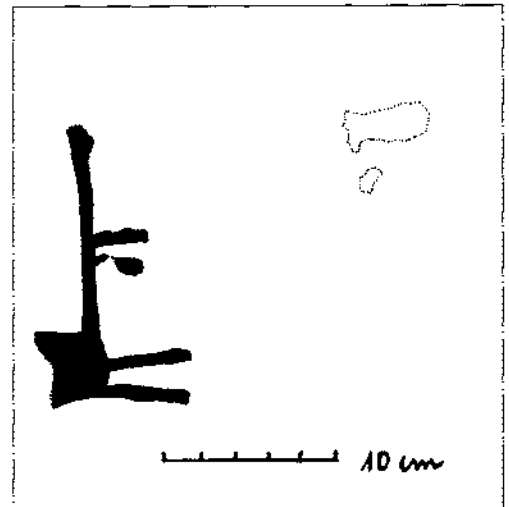

Abb. 3: Bozalan, Felsbild

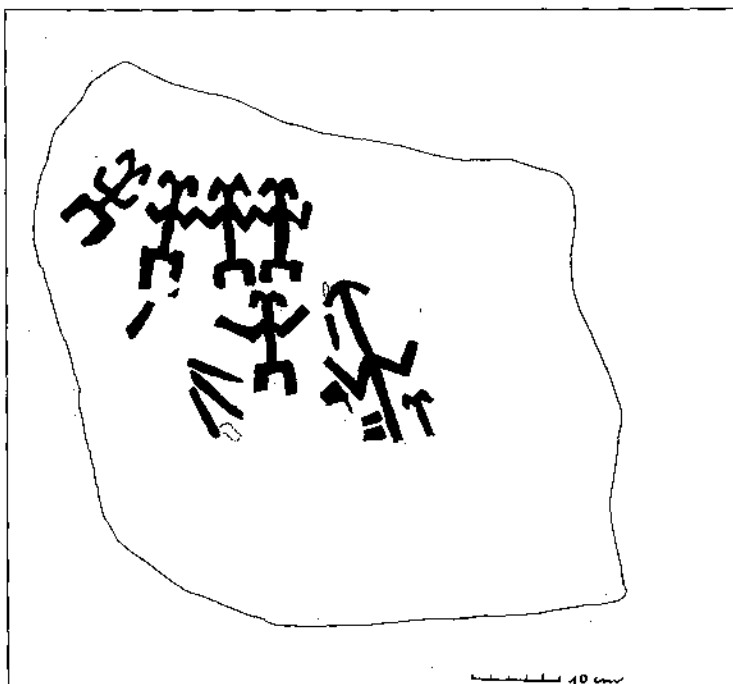

Abb. 4: Karadere Nordhang, Felsbild

Abb. 5: Karadere Nordhang, Felsbild

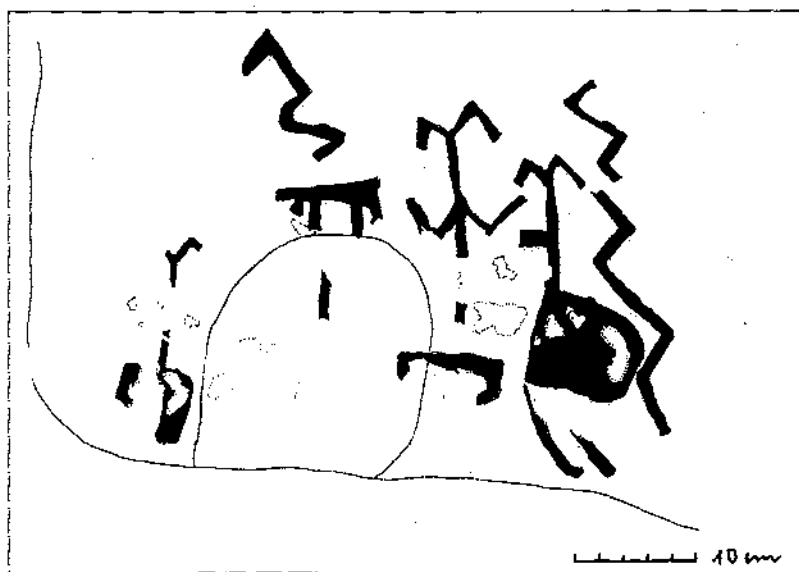

Abb. 6: Karadere Nordhang, Felsbild

Abb. 7: Kovanalan,
Felsbild

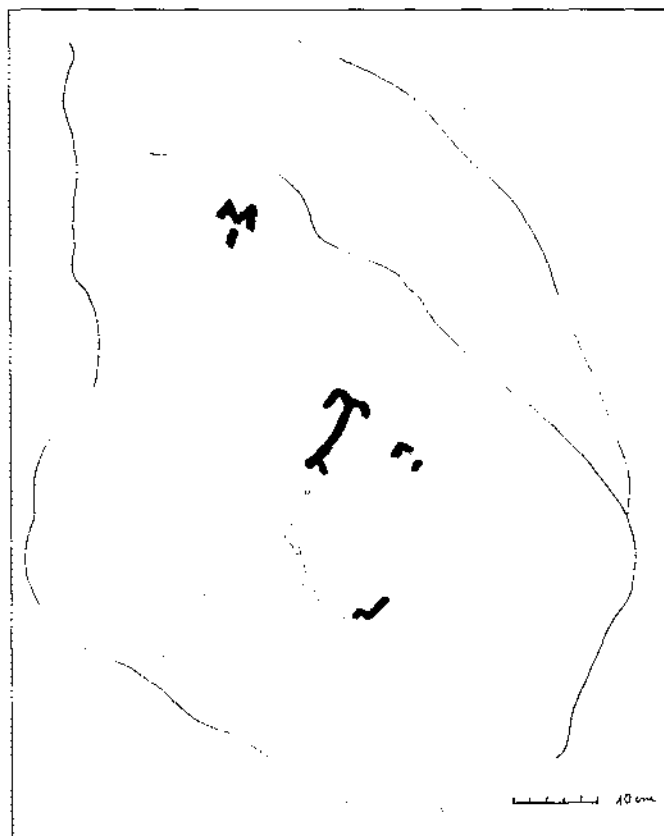

Abb. 8: Kestane-
taş,
Felsbild

Abb. 9: Bezirk an der modernen Straße zwischen Herakleia und
Latmos, Substruktionen der Ostseite

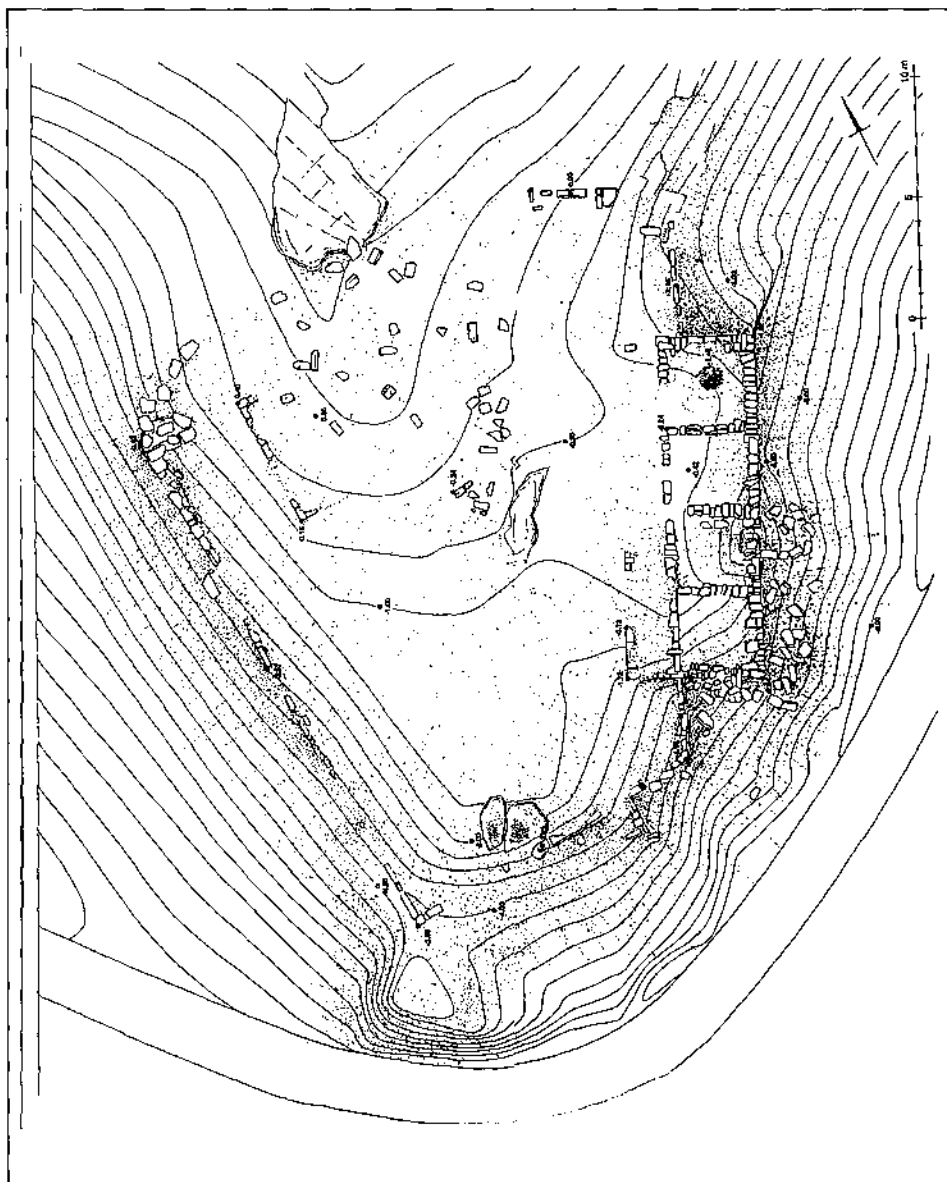

Abb. 10: Bezirk an der modernen Straße zwischen Herakleia und Latmos, Grundriß

Abb. 11: Detail des Mauerwerks der Substruktionen mit vorspringenden Bindern

Abb. 12: Keramik aus der nördlichen Kammer der Stoa

Abb. 13: Statuenbasis eines hekatomnidischen Herrscherpaares

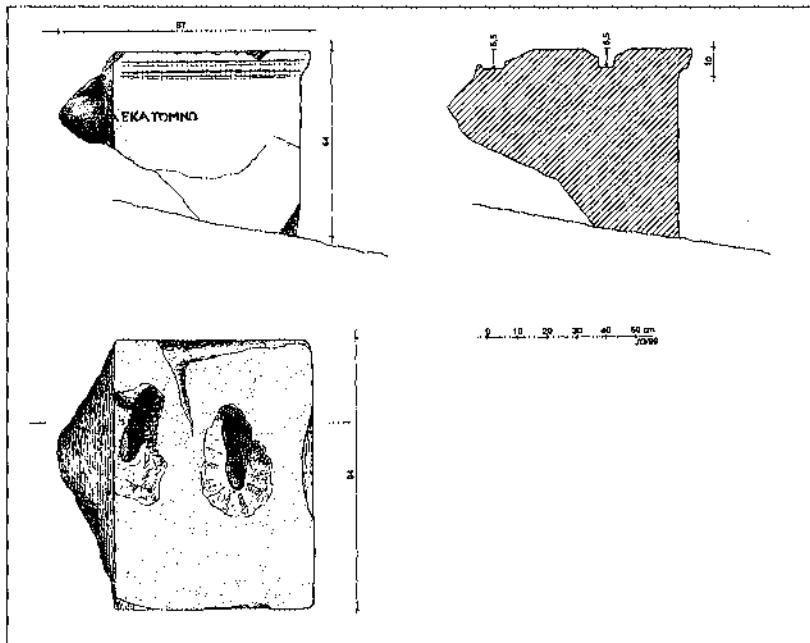

Abb. 14: Statuenbasis eines hekatomnidischen Herrscherpaares

FRÜHBYZANTINISCHE WOHNHÄUSER IN KILIKIEN: BERICHT ÜBER DIE KAMPAGNE 1999

Ina EICHNER*

Die zweite Bauaufnahme-Kampagne frühbyzantinischer Wohnhäuser im Rauhen Kilikien fand vom 9. 7. bis 31. 8. 1999 statt¹. Für die Genehmigung des Forschungsantrages danke ich der Generaldirektion der Denkmäler und Museen in Ankara. Zu besonderem Dank bin ich der Regierungsvertreterin, Frau Solmaz Gülşen aus Ankara, verpflichtet, deren Engagement und tatkräftige Hilfsbereitschaft uns während der Untersuchungen vieles erleichtert hat. Für ihren unermüdlichen und engagierten Einsatz danke ich ebenfalls der Archäologin Pernille Jaeger und dem Zeichner David W. Hopkins.

Im Sommer 1999 haben wir in den Orten Yapisigüzel, Emirzeli und Manastır gearbeitet und insgesamt vier große Häuser bzw. Hauskomplexe im Maßstab 1: 50 aufgenommen. Alle Siedlungen liegen im Hinterland der Küste zwischen dem kleinen türkischen Dorf Boğsak im Westen und dem Städtchen Erdemli im Osten und damit im östlichen Abschnitt der byzantinischen Provinz Isauria, dem Rauhen Kilikien².

YAPISIGÜZEL

Die Arbeiten 1999 wurden mit der Aufnahme eines großen Hauskomplexes in Yapisigüzel begonnen³. Hier erhebt sich auf der Hügelspitze inmitten der kleinen Dorfsiedlung ein Haus, dessen östliche und nördliche Gebäudeteile sich mit Wandhöhen bis zu 6,60 m. über dem heutigen Bodenniveau erhalten haben, während die westlichen und südlichen Räume und Gebäudeteile stark verfallen sind. Da die Untersuchung des Hauskomplexes noch nicht abgeschlossen ist, sollen an dieser Stelle nur die östlichen Gebäudeteile besprochen werden⁴.

Das Haus besitzt im Osten drei in Nord-Süd-Richtung nebeneinanderliegende, jedoch nicht durch Türen miteinander verbundene Gebäudeteile, von denen der südliche und der mittlere Gebäudeteil jeweils einen quadratischen Grundriß besitzen, der von einem Vorgängerbau aus kleinteiligem Polygonalmauerwerk beibehalten wurde. Dieses Polygonalmauerwerk findet sich in den unteren Wandzonen und wurde in einer zweiten Bauphase mit Kleinquadermauerwerk überbaut (Abb. 1, 2). Im Norden

* Ina EICHNER, Archäologisches Institut, Abteilung Christliche Archäologie, D 69117 Heidelberg/Alt.MANYA
e-mail: reichner@ix.urz.uni-heidelberg.de

1 Die Kampagne 1999 wurde, wie schon die Kampagne 1998, im Rahmen meiner Dissertation über "Frühbyzantinische Wohnhäuser in Kilikien" durchgeführt. Zur ersten Kampagne 1998: I. Eichner in: 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1 (1999) 275 ff.

2 Zur Provinzeinteilung: F. Hild, H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, *TIB 5, DenkschrWien* 215 (1990) 17 f., 34 ff.

3 Zur Siedlung Yapisigüzel: ebenda 459 f.; H. Hellenkemper, F. Hild, Neue Forschungen in Kilikien, *VTIB 4, DenkschrWien* 186 (1986) 92; S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* (1996) 249 f., verwechselt Yapisigüzel mit Uçlepe, das weiter nördlich liegt.

4 Die westlichen und südlichen Räume und Gebäudeteile sollen im Sommer 2000 eingehend untersucht werden.

schließt sich ein Gebäudeteil mit trapezförmigem Grundriß an, der in einer dritten Bauphase von Grund auf neu aus Kleinquadermauerwerk errichtet wurde (Abb. 1).

Die Türen zu den Erdgeschoßräumen der drei Gebäudeteile liegen an der Ostseite, an der eine Gasse am Haus vorbeiführte. Von ihnen haben sich Reste der Türgewände sowie die Türschwellen erhalten.

Der mittlere und der nördliche Gebäudeteil wurden dreigeschossig errichtet, von den hölzernen Treppenaufgängen haben sich jedoch keine Reste mehr erhalten. Die Zwischendecken der Geschosse lagerten auf Gurtbögen auf, deren Bogenansätze und Kämpfer erhalten blieben (Abb. 3).

Beide Bauphasen, in denen Kleinquadermauerwerk verwendet wurde, stimmen in den bautechnischen Details überein mit denen der beiden Kirchen des Ortes, so daß eine Datierung in frühbyzantinische Zeit wahrscheinlich ist. Zudem entsprechen die Kämpferprofile der Gurtbögen denen zahlreicher frühbyzantinischer Kirchen innerhalb des Rauhen Kilikien und die bisher aufgefundene Oberflächenkeramik reicht nicht über die frühbyzantinische Zeit hinaus. Für eine mittelalterliche Nutzung gibt es bisher keine Anzeichen.

EMIRZELI

Nach dem vorläufigen Abschluß der Arbeiten in Yapisigüzel wurde mit der Bauaufnahme des großen Hauses in Emirzeli begonnen. Das Haus erhebt sich im Südosten innerhalb der aus Polygonalmauerwerk bestehenden Umfassungsmauern einer hellenistischen Siedlung und liegt etwa 80 Meter nordwestlich von den drei frühbyzantinischen Kirchen des Ortes entfernt⁵.

Das Haus gliedert sich in drei Gebäudeteile, von denen der mittlere, im Folgenden als Kernbau bezeichnet, dreigeschossig erhalten blieb (Abb. 4). Dieser Kernbau ruht im Osten auf der Umfassungsmauer der hellenistischen Siedlung und bezieht deren Polygonalmauerwerk teilweise in seine Ostwand ein. Im Süden und im Westen legt sich ein überdeckter Korridor um den Kernbau, der einen südlichen, heute stark verfallenen Gebäudeteil, abtrennt. Im Norden schließt unmittelbar an den Kernbau ein weiterer Gebäudeteil an. Auch er ist heute stark verschüttet, läßt aber noch eine Unterteilung des Raumes durch zwei nebeneinanderliegende Gurtbögen erkennen.

Der Hauptzugang zu allen Teilen des Gebäudes befindet sich an der östlichen Schmalseite des südlichen Korridorflügels und wurde von der hellenistischen Vorgängerbebauung übernommen. Hier haben sich die Gewände einer Tür erhalten, deren Türsturz heute abgestürzt vor der Ostfassade am Boden liegt und der eine schwer lesbare, siebenzeilige Inschrift trägt (Abb. 5)⁶. Der Haupttür gegenüber überspannte ein Gurtbogen die westliche Schmalseite des südlichen Korridorflügels. Durch die Bogenöffnung gelangte man in den schmaleren westlichen Korridorflügel, der der Westfassade des Kernbaues vorgelagert war.

In der Westfassade des Kernbaues befindet sich die Tür zum Innenraum, deren Türsturz ein von zwei Pfauen flankiertes Kreuz in einem Medaillon trägt. Über dem Erdgeschoß besaß der Kernbau zwei Obergeschosse, die über eine Treppe, deren Reste sich in der Südwest-Ecke des Erdgeschosses erhalten haben, zugänglich waren. Im Erdgeschoß lagen drei kleine Räume. Zur Unterteilung der Erdgeschoßräume wurden zwei Wandpfeiler im Norden und Süden einbezogen, die bis ins 1. Obergeschoß hinaufreichten, wo sie zur Auflagerung eines ungewöhnlich

⁵ Zur Siedlung Emirzeli: S. Eylce in: *150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut* (1981) 208, Taf. 89; Ders. in: *Mitton* 1 (1988) 19, 27; F. Hild, H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, *TIB* 5, *DenkschrWien* 215 (1990) 249 mit weiterer Literatur. Zur frühbyzantinischen Kirche II: A. Aydın in: *Olba* II, 2, 499 ff. Zur hellenistischen Siedlung und dem zugehörigen hellenistischen Turm: S. Durugönül, Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien, *Asia Minor Studien* 28 (1998) 34 ff.

⁶ F. Hild, H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, *TIB* 5, *DenkschrWien* 215 (1990) Abb. 169 haben die Tür noch unbeschädigt angetroffen.

hohen Gurtbogens dienten, der es ermöglichte, in diesem Geschoß einen einzigen großen Raum mit einer Grundfläche von fast 75 m.2 zu schaffen. An seiner Ostwand öffnet sich eine Tür zu einem hölzernen Balkon an der Außenwand, der durch ein Pultdach geschützt wurde. Ein weiterer Balkon befand sich im zweiten Obergeschoß an der Nordwand (Abb. 6). Der nördlich anschließende Gebäudeteil kann demnach nicht in gleicher Höhe errichtet worden sein, wie der Kernbau.

Die bautechnischen Details, das Mauerwerk und die profilierten Kämpfer des Gurtbogens stimmen mit den drei frühbyzantinischen Kirchen des Ortes so weitgehend überein, daß ein enger zeitlicher Zusammenhang zwischen diesen und dem Haus anzunehmen ist.

MANASTIR

Wenige Kilometer westlich von Taşucu liegt an der modernen Küstenstraße eine heute als Manastir bezeichnete antike Siedlung, deren Ruinen einen nach Osten zum Meer hin abfallenden Hang bedecken⁷.

Hier haben wir 1999 zwei Häuser aufgenommen.

Haus A (Abb. 7) besitzt einen trapezförmigen Grundriß, der einen kleinen Innenhof im Südosten einschließt. Ein größerer Hof grenzt unmittelbar nördlich an das Haus an. Im Osten führte eine Straße am Haus vorbei, von der aus man durch eine Tür zunächst den kleinen Innenhof betrat. Dieser wurde im Süden und Osten von den Hofmauern eingefast und im Norden und Westen von den Hauswänden begrenzt. Das Haus besaß ein Obergeschoß, das über eine Außentreppe an der Nordseite des Hofes erreichbar war (Abb. 8). Die Türen in das Erdgeschoß und das Obergeschoß befanden sich mittig in der zum Hof zeigenden Süd-Fassade des Hauses, genau in einer Achse übereinander.

Im Erdgeschoß betrat man durch die Haustür einen Ost-West gerichteten Hauptraum an seiner südlichen Längsseite. Wandansätze zeigen, daß dieser Raum in vier Raumteile gegliedert war (Abb. 9). Gegenüber der Haustür befand sich in der Nordwand des Hauptraumes eine Tür zu einem weiteren Raum, der zwar schmaler als der Hauptraum war, ansonsten aber die gleiche Länge besaß wie dieser. Ein kleiner Raum im Westen des Hofes war durch eine Tür am westlichen Ende der Südwand vom Hauptraum aus zugänglich. Nur in diesem kleinen Raum liegt der antike Boden, der aus horizontal abgearbeitetem Fels besteht, frei.

Für die Nutzung der Erdgeschoßräume gibt es bisher keine Anhaltspunkte. Hier dürften aber in Analogie zu den bisher untersuchten Häusern die Stall-, Lager- oder Wirtschaftsräume gelegen haben⁸.

Etwa 50 m. westlich von Haus A entfernt liegt weiter oben am Hang der Hauskomplex B mit sechs eigenständigen Wohneinheiten, die als Folge mehrerer Umbau- und Erweiterungsphasen entstanden sind und denen der Grundriß seine schiefwinklige und verzogene Form verdankt⁹. Innerhalb des Gesamtkomplexes lassen sich zwei unterschiedliche Richtungen der Raumausdehnung der einzelnen Wohnungen feststellen: die drei nördlichen Wohnungen erstrecken sich mit ihren Längsachsen in Ost-West Richtung, während die Längsachsen der drei südlich anschließenden Wohnungen in Nord-Süd Richtung nebeneinander liegen.

Den ältesten Kern der Bebauung bilden die nördlichen Wohnungen, während die südlichen Wohnungen später errichtet wurden. Alle Wohnungen lassen mehrere Umbauphasen erkennen. Die einzelnen Wohnungen waren von außen durch

7 Zur Siedlung und dem antiken Namen "Mylai" F. Hild, H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, *TIB 5, DenkschrWien* 215 (1990) 362, mit weiterer Literatur.

8 Vgl. z.B. die Häuser in Cennet Cehennem und Yapisigüzel: Haus A: I. Eichner in: 17 *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1 (1999) 275 ff.

9 Haus B im Gesamtüberblick abgebildet bei H. Hellenkemper, F. Hild, *Neue Forschungen in Kilikien, VTIB 4, DenkschrWien* 186 (1986) Abb. 29.

Haustüren an der Ost-, Süd- und Westseite zugänglich und untereinander nicht durch Türen oder Durchgänge verbunden.

Die nördlichen Wohnungen 1-3

Wohnung 1 ist mit ihrer Längsachse Ost-West gerichtet und besaß zwei große Räume im Erdgeschoß, die durch Gurtbögen unterteilt waren. Vom Obergeschoß hat sich noch die Balkenlochreihe des Geschoßbodens erhalten (Abb. 10).

Im Norden schließt Wohnung 2 an, die mit Wohnung 1 die gemeinsame Trennwand teilt und ebenfalls Ost-West gerichtet ist. In einer späteren Bauphase wurde Wohnung 2 umgebaut. Die in dieser Bauphase eingesetzte Tür in der Westwand besitzt auf ihrem Türsturz ein eingemeißeltes Kreuz und weist die Bewohner dieser Nutzungsphase als Christen aus (Abb. 11)¹⁰.

Östlich der Wohnungen 1 und 2 liegt Wohnung 3¹¹. In einer der Mauern dieser Wohnung fanden wir im Mörtel die Randscherbe einer Schale, deren Datierung ins späte 6., frühe 7. Jh. n. Chr. einen terminus post quem für die Errichtung der Mauer und somit der Wohnung 3 liefert¹².

Die südlichen Wohnungen 4-6

Die östlichste der südlichen Wohnungen, Wohnung 4, dehnte sich mit ihrer Längsachse in Nord-Süd Richtung aus. Im Erdgeschoß besaß sie zwei Räume. Über dem Erdgeschoß hat sich ein kleiner Raum im Obergeschoß erhalten. Dieser besaß in einer Höhe von 0,45 m. über dem Geschoßboden einen 0,30 m. tiefen Rücksprung der Südwand mit einer Abflußvorrichtung nach außen (Abb. 12)¹³.

Westlich an Wohnung 4 schließt sich Wohnung 5 mit zwei Räumen im Erdgeschoß an, die von Gurtbögen unterteilt wurden.

Die in der Bauabfolge zuletzt errichtete Wohnung 6 grenzt westlich an Wohnung 5 und südlich an Wohnung 1 an, von der sie nur durch einen Innenhof getrennt wird. Sie besaß einen großen Raum im Erdgeschoß der durch zwei Gurtbögen unterteilt war und in dessen Nordwand sich eine Tür und ein Fenster zum Innenhof öffneten.

Für eine frühbyzantinische Datierung der beiden Häuser A und B in Manastir, die beide aus dem für die frühbyzantinischen Kirchen der Region typischen Kleinquadermauerwerk errichtet wurden, sprechen die Kämpferprofile der Gurtbögen in Haus B sowie die große Menge an Oberflächenkeramik in beiden Häusern, die hauptsächlich dem 5. und 6. Jh. n. Chr. entstammt. Der Scherbenfund im Mauerwerk der Wohnung 3 in Haus B belegt eine Bautätigkeit auch nach dem späten 6. Jh. bzw. beginnenden 7. Jh. n. Chr., jedoch ist hierfür eine Datierung in die Spätphase der frühbyzantinischen Periode wahrscheinlicher als eine mittelalterliche Datierung, für die bislang keine Anhaltspunkte festgestellt werden konnten.

Die Auffindung zahlreicher Dachziegelfragmente in und um alle hier besprochenen Häuser zeigt, daß nicht Flachdächer, sondern entweder Satteldächer, Pultdächer oder Pyramidendächer die typischen Dachformen in dieser Region gewesen sein müssen, die das Erscheinungsbild der Häuser wesentlich mitgeprägt haben¹⁴.

10 H. Hellenkemper, E. Hild, Neue Forschungen in Kilikien, *VfB 4*, Denkschr. Wien 185 (1986) 41; *RBK 4* (1984) 311 f., s.v. Kommagene - Kilikien - Isaurien (= Hellenkemper) zieren zur Datierung von Häusern in frühbyzantinische Zeit auch die Kreuze auf den Türstürzen heran. Da jedoch im Rauen Kilikien überwiegend die mit einem Meißel eingetiefen Kreuze auf den Türstürzen anzutreffen sind, muß generell in Betracht gezogen werden, daß ein solcherart ausgeführtes Kreuz auch erst nachträglich in den Türsturz eines älteren Hauses eingearbeitet worden sein kann. Somit ist ein Kreuz auf einem Türsturz kein geeignetes Datierungskriterium für die Entstehungszeit eines Hauses.

11 Hier soll im Sommer 2000 der Grundriß vervollständigt werden.

12 Die Datierung der Keramik übernahm freundlicherweise Herr Dr. Peter Knotze.

13 Ob es sich dabei um die Abflußvorrichtung eines Küchenraumes, oder einer Toilette, bei der eine hölzerne Sitzkonstruktion zu ergänzen wäre, handelt, muß vorläufig noch offen bleiben.

14 Zur Vermutung, daß für die Häuser im Rauen Kilikien Flachdächer anzunehmen seien: H. Hellenkemper, E. Hild, Neue Forschungen in Kilikien, *VfB 4*, Denkschr. Wien 185 (1986) 41; *RBK 4* (1984) 311 s.v. Kommagene - Kilikien - Isaurien (= Hellenkemper).

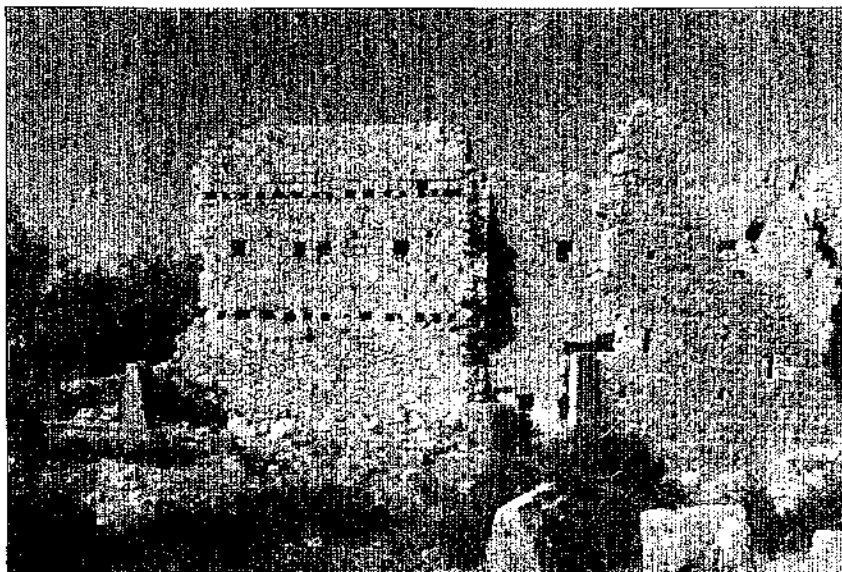

Abb. 1

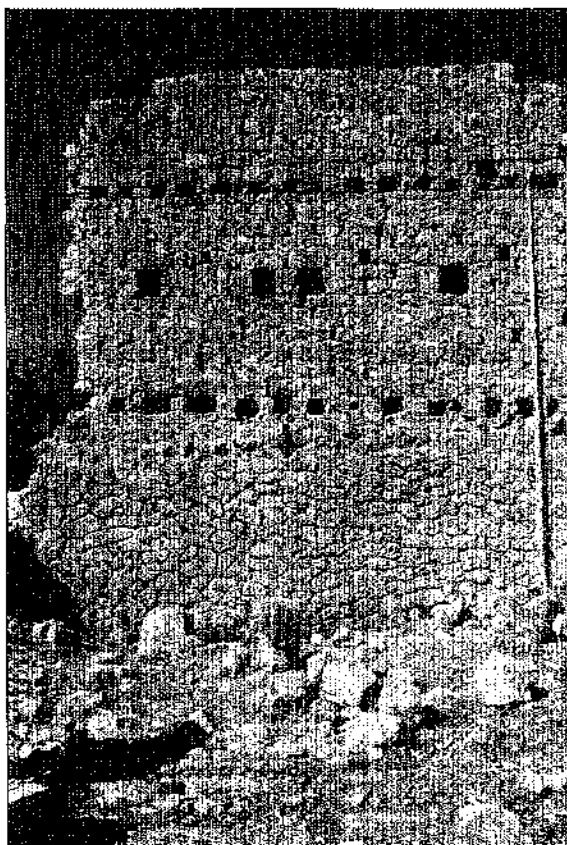

Abb. 2

Abb. 3

Abb. 4

Abb. 5

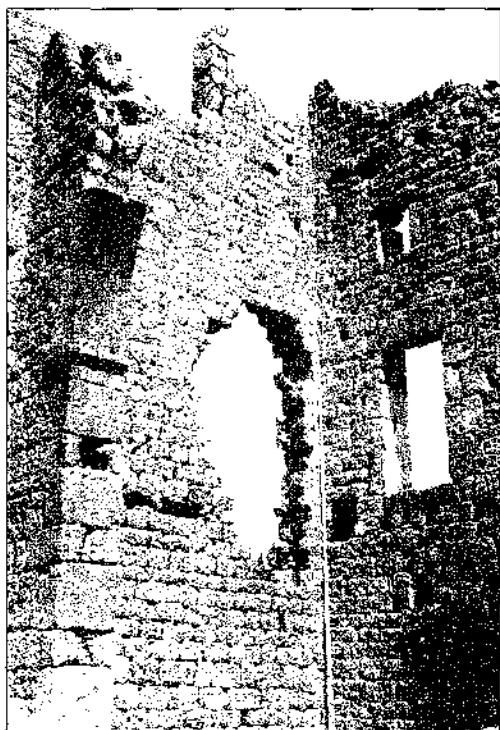

Abb. 6

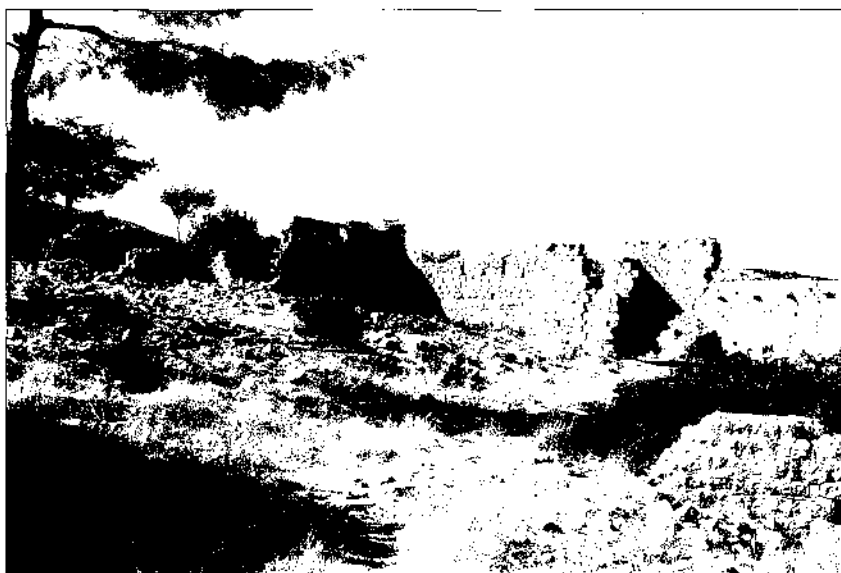

Abb. 7

Abb. 8

Abb. 9

Abb. 10

Abb. 11

Abb. 12

BLAUNDOS

Axel FILGES*

Als neue Feldforschungsunternehmung konnte im September des Jahres 1999 erstmalig die topographische und archäologische Dokumentation der von hellenistischen bis byzantinischer Zeit besiedelten Stadt Blaundos im Kreis Ulubey der Provinz Uşak stattfinden¹. Das Ruinengelände von Blaundos befindet sich auf einem dem modernen Dorf Sülümenli benachbarten Tafelberg aus Mergelgestein (Abb. 1). Die Stadtanlage erstreckt sich längs eines schmalen Höhenzuges, der an drei Seiten durch tiefe Schluchten begrenzt wird (Abb. 2). Der Zugang ist nur durch ein monumentales, im Norden gelegenes Tor möglich. Innerhalb der Stadtmauern lassen sich aufgrund der geringen Geländeverschüttung zahlreiche Gebäude identifizieren.

Da dies die erste Unternehmung in Blaundos ist, scheint es ratsam, eine allgemeine Einführung zu geben und die Motivationen für das neue Engagement vorzustellen.

Forschungsgeschichte

F.V.J. Arundell gebührt das Verdienst, 1833 den Ort wiederentdeckt zu haben, allerdings benannte er ihn in der ein Jahr später erschienenen Reisebeschreibung als Klanudda². W.J. Hamilton erbrachte 1835 durch im Gelände gemachte Münzfunde dann den Nachweis, daß es sich bei der Ruinenstätte um Blaundos handelt³. Sammlungen und Auswertungen der blaundischen Inschriften geschahen vor allem unter administrativ-politischen Fragestellungen, bei denen Blaundos als Exempel einer seleukidisch-makedonischen Militärkolonie Beachtung fand⁴, sowie im Hinblick auf indigen lydisch-phrygische Kulte⁵. Das Interesse von Archäologen an der Stadt war dagegen relativ gering, allein J. Keil und A. von Premerstein bemühten sich zu Anfang des 20. Jahrhunderts um eine erste Beschreibung der städtischen Monumente⁶.

K. Akbıyıköğlu ist es zu verdanken, daß durch eine 1995 unternommene Notgrabung am innerstädtischen kaiserzeitlichen Tempel, die äußerst qualitätvolle Bauglieder zutage brachte, das wissenschaftliche Potential von Blaundos nach vielen Jahrzehnten wieder ins Licht der wissenschaftlichen Öffentlichkeit gerückt wurde⁷.

* Dr. Axel FILGES, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Ayazpaşa Camii Sok. 48, 80090 Gümrühsuyu, İstanbul/TÜRKİYE

¹ Der Generaldirektion der Denkmäler und Museen der Türkischen Republik sei an dieser Stelle für die Unterstützung und die Genehmigung des Vorhabens Dank ausgesprochen werden.

² F. V. J. Arundell, *Discoveries in Asia Minor I* (1834) 77-94.

³ W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I* (1842) 124-132, 406 f.

⁴ K. Buresch *Aus Lydien. Epigraphisch-geographische Reise Früchte* (1898) 119-122, 144 f. 203 f.; R. Cagnat, *Inscriptions Graecae ad Res Romanas Pertinentes (IGR) IV* (1927) Nr. 714-720; E. Hikerman, *Institutions des Séleucides* (1936) 80 f.; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (1950) 132, 9/2-974, 1001; zuletzt G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor* (1995) 290-292.

⁵ W. - R. Buckler - W. M. Calder - W. K. C. Guthrie, *Monuments and Documents from Eastern Asia and Western Galatia, MAMA V* (1933) xiv f. 96-100, 104 f. 118; f. Robert, *Villes d'Asie Mineure 2* (1962) 127-148, 356-365; St. Mitchell, *Anatolia I* (1993) 20, 180, 187, 193 f.

⁶ J. Keil - A. v. Premerstein, II, *Bericht über eine zweite Reise in Lykien* (1911) 144-150; dies., *Bericht über eine dritte Reise in Lydien* (1914) 51.

⁷ K. Akbıyıköğlu in: *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 8-10 Nisan 1996 (1997) 29-48.

Historische Entwicklung

Es ist aus Inschriften und Münzlegenden zu vermuten, daß Blaundos als seleukidische Militärsiedlung gedient hat. Ob die Gründung aber wirklich erst in die erste Hälfte des 3. Jhs. v. Chr. fällt, oder ob nicht schon früher eine indigene Ansiedlung von religiösen, künstlerischen oder technischen Ideen¹, die durch die Arbeiten in Blaundos vielleicht beantwortet werden können.

Arbeiten 1999

Erläutert werden kann das wissenschaftliche Potential von Blaundos durch die Ergebnisse der Vorarbeiten, die in Kooperation mit dem Direktor des Archäologischen Museums von Uşak, K. Akbıyıkoglu, dem ich meinen herzlichen Dank für die effektive Zusammenarbeit aussprechen möchte, von insgesamt fünf Personen in der Zeit vom 2. - 29. 9. 1999 gewonnen werden konnten⁸.

Als Grundlage der Geländearbeiten war notwendig, einen Plan der antiken Bebauung zu erstellen (Abb. 3). Ein eigentlicher Stadtplan existierte nicht, Untersuchungen mußten daher bisher mit den flüchtigen Skizzen (Arundell von 1833 und Philippson von 1901) vorliebnehmen, die das Gelände nur äußerst summarisch wiedergeben⁹.

Mit einem elektronischen Tachymeter wurde in 10 Tagen ein aus 13 Punkten und in zwei Ringen angelegter Polygonzug eingemessen, der mittels einer vom regionalen Katasteramt zur Verfügung gestellten Karte in das türkische Meßnetz integriert werden konnte. Knapp 3000 Gebäudepunkte wurden anschließend aufgenommen, die die gesamte Bebauung des Stadtareals innerhalb des Plateaus sowie die der nördlichen "Vorstadt" und des östlichen Sporns beinhalten. Vor der Punktaufnahme stand die häufig sehr schwierige Identifizierung der überwiegend verstürzten und stark verwitterten Hausfundamente und Mauerverläufe.

Der neue Plan von Blaundos gibt erstmals einen Eindruck vom Stadtgebiet, in der folgenden Kampagne soll er durch Höhenlinien noch vervollständigt werden. Das von einer Mauer umgebene, birnenförmige Stadtgebiet mißt etwa 470 x 360 m., bei Einbezug der Bebauung der "Vorstadt" und der östlichen Zunge maximal 820 x 520 m. Die bisherige Auswertung zeigt, daß in der Anordnung von öffentlichen und privaten Gebäuden eine Rasterplanung zu erkennen ist, die sicher nicht byzantinisch ist, sondern eine frühere Stadtanlage widerspiegelt. Die Orientierung der Gebäude auf dem Stadtberg verläuft Richtung NNW, hiervon weichen nur die Anlagen in der nördlichen Vorstadt und an den östlichen Hängen ab. Folgende Monumente sind im Plan als öffentliche Gebäude zu erkennen: kaiserzeitlicher Podiumtempel mit Hofportikus, Steinfachwerkgebäude mit nördlich davorliegendem Hof, Stadion, Bogenfundamente, Theater, weitere Tempel und Wasserleitung. Der Kernbereich der Stadt wird zu großen Teilen von einer Stadtmauer umschlossen. Durch zahlreiche, lange Mauern wurden die Hänge im Osten terrassiert und bebaubar gemacht. Die Hauptmasse an Erhaltenem stellen die Fundamente byzantinischer Wohnhäuser dar. Sie besitzen zwar größtenteils nur kleine Räume und unregelmäßige Grundrisse, doch nehmen sie teilweise beträchtliche Gesamtmaße ein. Die Mauern sind aus Bruchsteinen und Marmorspolien zusammengesetzt. Reste einer gepflasterten Straße zeigen, daß Blaundos auf einem Weg aus dem östlichen Tal heraus erreicht werden konnte, indem die Straße sanft den Hang kreuzend anstieg und weit vor dem Tor den Kamm erreichte.

8 Allgemein zur vorhellenistischen Entstehung H. Brewster, *Classical Anatolia. The Glory of Hellenism* (1993) 156 f., für eine perserzeitliche Siedlung S. Hornblower, *Mausolus* (1982) 143 Anm. 45; 218 f. Anm. 2 Abb. 2 und N. Sekunda in: *Achaemenid History VI. Proceedings of the Groningen 1988 Achaemenid History Workshop* (1991) 125-128. Zu seleukidischen Militärlagern neben existierenden Städten A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (1983) 44 f.

9 Zu den *notitiae* und ihrer Zeitstellung I. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen* (1984) 16.

Neben der Vermessung fand die zeichnerische Aufnahme des im Stadtzentrum gelegenen kaiserzeitlichen Podiumtempels statt, der offensichtlich durch ein plötzlich- es Ereignis zerstört wurde und dessen Bauglieder noch größtenteils in Sturzlage aufzufinden sind¹⁰. Der *prostyle*, an der Euthynterie etwa 9 x 18 m. messende Tempel bestand bis auf das Mergelstein-Fundament ganz aus grobkristallinem, leuchtend weißen Marmor. Die breite, von zwei Wangen eingefasste Treppe auf der Südost-Seite führte zu einer tetrastylen Säulenstellung, die auf dem etwa 2,05 m. hohen Podium ruhte (Abb. 4). Die Vorhalle war vermutlich zwei Joche tief. Die Außenwände besaßen über einem attisch-ionischen Wandfuß eine Orthostatenreihe und ein schmales Mäanderband als Abschluß der Sockelzone. Die Cellawand wurde außen unterhalb des Architravs von einem Blüten- und Pfeifenfries geschmückt. Die übrigen Wandblöcke besaßen auf Außen- und Innenseite einen feinen, ganz umlaufenden Randschlag. Im vorderen Tympanon waren als Relief drei Schilde dargestellt, im hinteren wohl nur eines. Der Baudekor ist hochqualitativ gearbeitet, wie etwa Simaverzierung und ein ionisches Kapitell zeigen. Die Sima besitzt bärtige Männer- und langhaarige Frauenköpfe, die stark variierend gestaltet sind (Abb. 5). Wie am Steinplan gut zu sehen ist, sind noch heute Fundamentreste einer nur als Kultbildbasis zu deutenden Mergelsteinlage an der Cellarückwand zu erkennen, die auf der Höhe des Marmorfußbelags liegt.

Entgegen früherer Überlegungen ist der Tempel weder ein Claudius- noch ein Athena/Homonoia-Tempel¹¹. Ein großer Block mit lateinischer Inschrift legt nahe, daß er der Göttin Ceres und wohl einer oder mehreren Angehörigen des Kaiserhauses geweiht war (Abb. 6). Für die Datierung des Tempels deuten sich nach der Bauornamentik vorsichtig die Jahrzehnte der Wende vom 1. zum 2. Jh. n. Chr. an.

Weiterhin wurde die den Stadtberg zu großen Teilen umgebende Stadtmauer dokumentiert. Nicht zu entscheiden ist bisher, ob die fehlenden Mauerabschnitte im südlichen Bereich der West- und Ostseite vorhanden, aber von den steilen Felshängen herabgerutscht, oder ob sie niemals angelegt gewesen sind. Für die zweischalige, mit *opus caementitium* und Bruchsteinen gefüllte Mauer lassen sich drei verschiedene Phasen unterscheiden: Am besten gearbeitet sind das Nordtor (Abb. 7) und die westliche Mauer (Abb. 8) mit durchlaufenden Quaderschichthöhen, großen Orthostatblöcken, Marmorspolien, exakt gearbeiteten Ausklinkungen und Fasen sowie Ausgleichsschichten am Mauerfuß bei unebenem Gelände (Phase: 1). Am Südhang der Stadt westlich eines kleineren Tores und im südlichen Teil der Ostmauer sind häufiger kleine Quader verwendet worden, wobei die Blockhöhen wechseln. Es werden regelmäßig Binder eingesetzt, die Bearbeitung der Blockfronten ist gröber. Auch diese Herrichtung wird noch Phase 1 angehören.

Einer zweiten Stadtmauerphase gehören Reparaturen oder Neuanlagen von wohl verstürzten Abschnitten an. Bemerkenswert ist ein dieser Phase zugehöriger Mauerabschnitt unterhalb des Theaters, der aus sekundär verwendeten Stadionsitzstufen aufgebaut ist. Die an das Nordtor anschließende Mauerpartie zeigt, daß hier die Steinfronten nicht auf einer Ebene liegen und gleichmäßige Quaderschichten nicht mehr existieren. Füllsteine sind häufig in größere Fugenräume plziert worden.

Die östliche Mauerpartie der Südmauer und Teile der nördlichen Ostmauer sind weitere Reparaturphasen, bei denen aber nicht mehr gebaut, sondern nur noch geflickt wurde (Phase: 3). Die Steine bilden keinen Mauerverband mehr, sondern sind lose übereinandergestapelt.

Spolierung und Vergleiche mit den Stadtmauern von etwa Hierapolis, Aphrodisias und Perge legen eine Datierung der Phase 1 der Stadtverteidigungsan-

10 s. jeweils die Publikationsreihen 'Archaeological Exploration of Sardis' und 'Hierapolis, Scavi e ricerche' und zu Antiocheia St. Mitchell - M. Waelkens, *Pisidian Antioch. The Site and its Monuments* (1998).

11 Beteiligt waren Corothea Roos (Architektin), Ute Schwertheim (Archäologie-Studentin), Petra Matern (Archäologie-Studentin) und Jürgen Giese (Archäologie und Vermesser).

lage in das 4. oder 5. Jh. n. Chr. nahe. Reste einer früheren Befestigung ließen sich nicht nachweisen. Die hellenistische Militärsiedlung besaß nach momentanem Kenntnisstand keine Stadtmauer, sondern vertraute auf die Schutzfunktion der steilen Hänge.

Hunderte von Felsgräbern sind vor allem in den östlichen Steilabhäng des östlichen Canyon eingearbeitet worden, treten aber vereinzelt auch im westlichen Canyon sowie an den Hängen des Stadtberges auf. Die Fronten sind bis auf einige Ausnahmen oft herabgestürzt (Abb. 9). Es handelt sich in der Regel um Arkosolgräber, die an den drei Seiten quadratischer Kammern oder Gänge in den Fels eingebracht sind und ehemals mit Platten abgedeckt waren. Bei sehr wenigen Gräbern hat sich die sonst von Hirtenfeuern völlig zerstörte Bemalung erhalten: Blumenmuster mit roten Blüten und gewundenen grünen Stengeln, aber auch Trauben und vielleicht Vögel gehören zum Grabdekor (Abb. 10). Entlang des modernen Zufahrtsweges, der in seinem 4 km. langen Verlauf bis zur Asphaltstraße wohl eine antike Wegführung wiedergibt, reihen sich mehrere kaiserzeitliche Tumuli, von denen einer geöffnet ist und die gute Steinkonstruktion der überwölbten Grabkammer mit großformatigen griechischen Inschriften der Grabinhaber auf den obersten Wandblöcken zeigt. Exemplarisch wurde in der Kampagne 1999 eine Höhle mit 18 Arkosolgräbern am Hang des nordöstlichen Canyons zeichnend bestanden hat, bleibt noch ungelöst¹². Nach dem Frieden von Apamea 188 v. Chr. fiel auch Blaundos in das Herrschaftsgebiet des stark vergrößerten Pergamenischen Reiches, seine eigene Münzprägung begann kurz nach Errichtung der römischen Provinz Asia 129 v. Chr. und dauerte bis in das 3. Jh. n. Chr. an. In den byzantinischen *notitiae episcopatum*¹³ wird Blaundos noch als Stadt der Provinz Phrygia Pacatiana prima erwähnt.

Motivationen und Aufgaben

Unser neues Interesse an Blaundos rührt besonders von seiner binnenländischen Lage an der Grenzzone zwischen Einflüssen der wissenschaftlich gut erforschten Küstenstädte und denen des Inneren Anatoliens her. Zwar sind einige antike, im Landesinneren liegende Großstädte wie Sardis, Hierapolis und Antiocheia Pisidia relativ gut bekannt gemacht worden¹⁴, jedoch blieben die Kleinstädte bisher weitgehend unbeachtet. Dabei existieren zahlreiche Fragen zu den Themenkomplexen öpolitische, verwaltungstechnische und städtebauliche Strukturen, Versorgung und Handelswege, Rezenenisch aufgenommen.

Begehungen der näheren Umgebung dienten der Erkundung des Umfeldes von Blaundos.

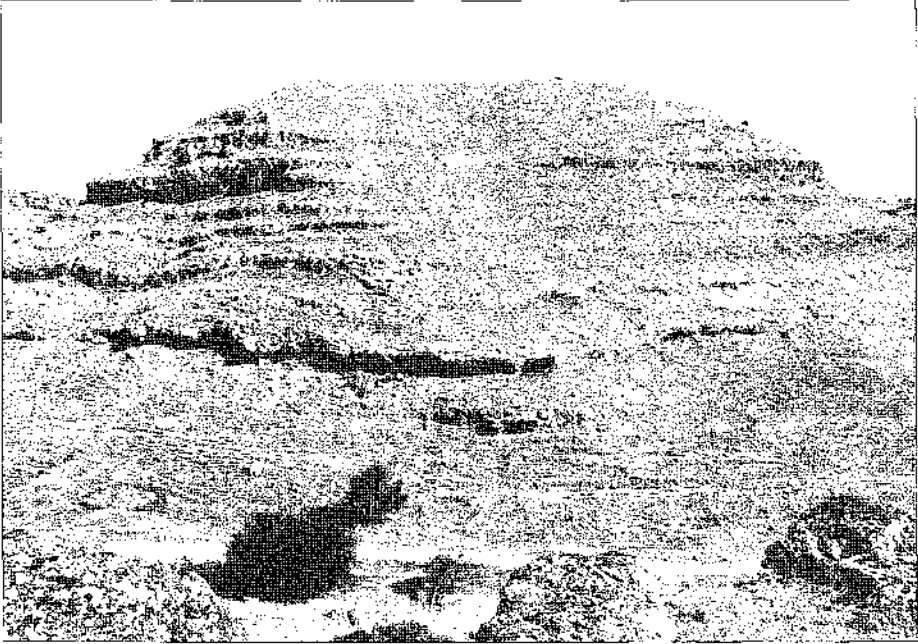
Einige Kilometer südlich von Blaundos wurden neben einem modernen Marmorsteinbruch älteren Abbauspuren entdeckt, die antik sein könnten.

Anhand von Keramik-Streifunden konnten bisher 10 verschiedene Waren ermittelt werden. Die an den Hangabbrüchen des Stadtberges zu großen Mengen hervortretenden Scherben lassen sich vorläufig zu 80 % in die hellenistische Zeit datieren. Nur vereinzelt kommt Terra Sigillata vor, Megarische Becher und Lampenfragmente sind dagegen häufig.

¹² F. V. J. Arundell, *Discoveries in Asia Minor I* (1834) Abb. S. 85; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien IV* (1914) 61 Abb. 2.

¹³ Vgl. den Bericht von der Notgrabung und erste Aufmaße bei K. Akbiyikoğlu in: *7. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 8-10 Nisan 1996 (1997) 30-32 Plan 1-3 Abb. 11-17, 21, 24-25.

¹⁴ Claudius Tempel: Arundell 83; S. H. F. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (1984) 259; Athena Homonoia-Tempel: K. Akbiyikoğlu in: *7. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* 8-10 Nisan 1996 (1997) 31.

Abb. 1: Südseite des Stadtberges

Abb. 2: Westseite des Stadtberges mit Stadtmauer und -tor

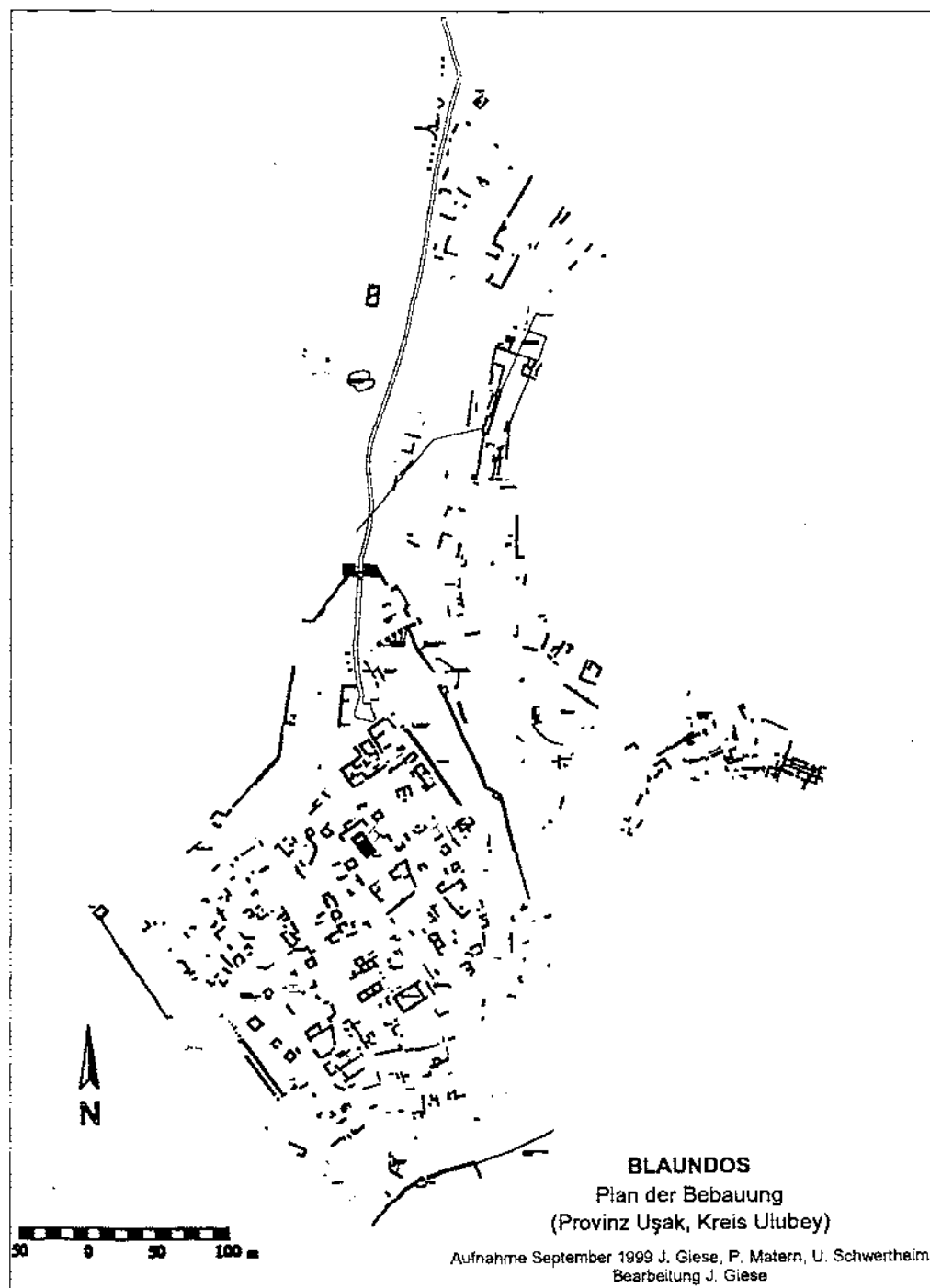

Abb. 3: Plan der Bebauung von Blaundos (Erstellung und Bearbeitung: J. Giese)

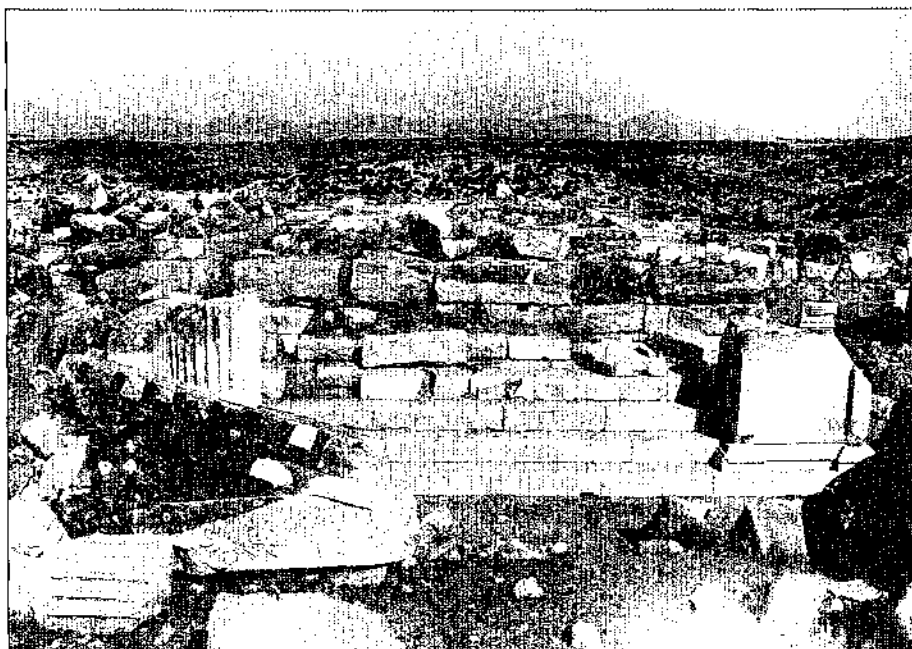

Abb. 4: Front des innerstädtischen Tempels

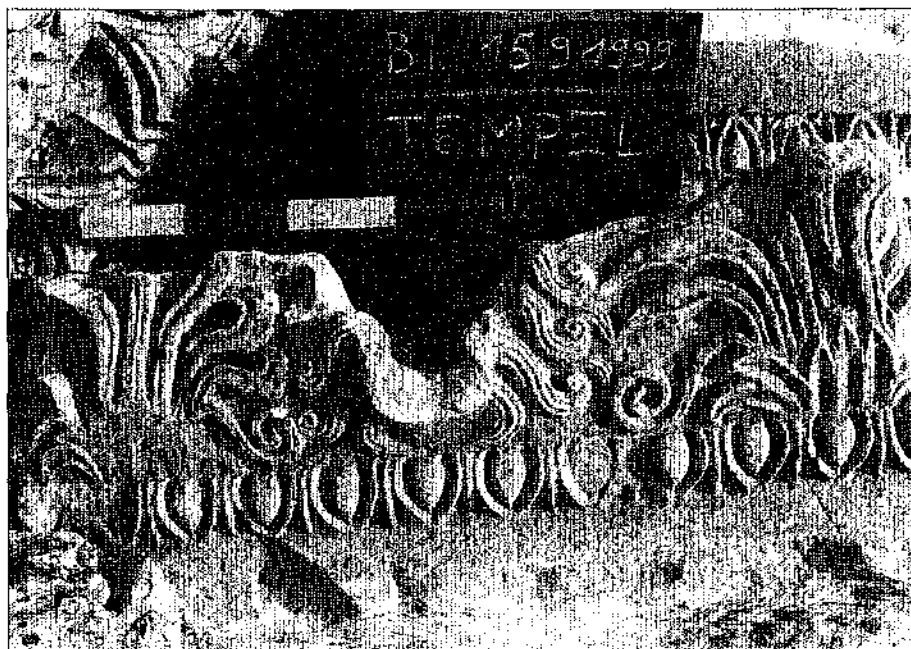
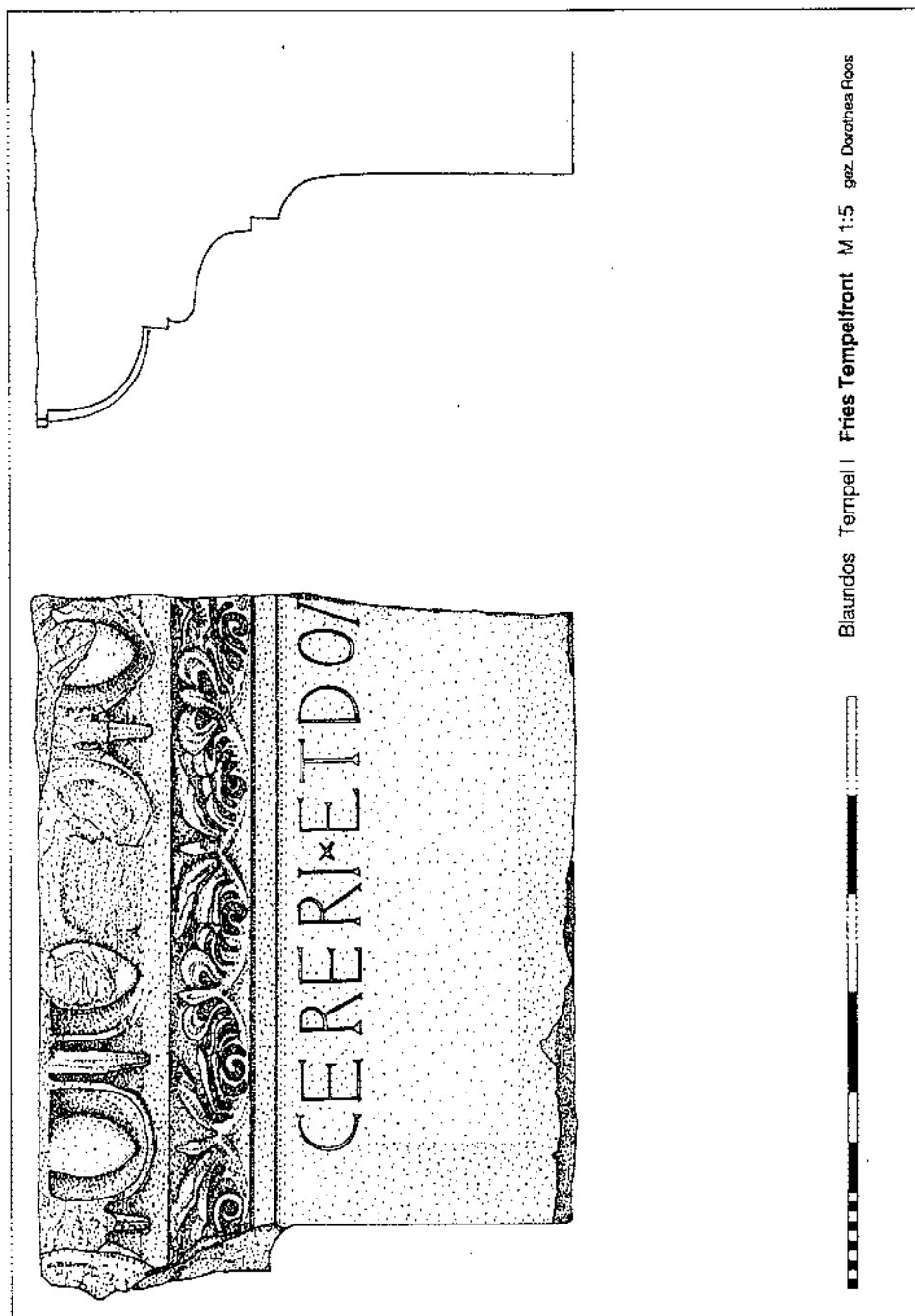
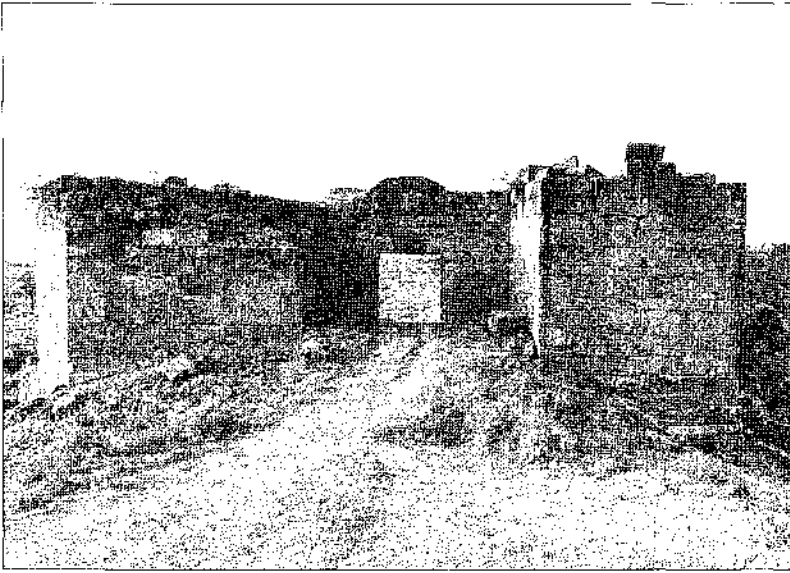

Abb. 5: Sima des Tempels

Blaundos Tempel I Fries Tempelfront M 1:5 gez. Dorothea Roos

Abb. 6: Block vom Tempel mit Inschrift (Zeichnung: D. Roos)

Abb. 7: Stadttor aus spätrömisch-frühbyzantinischer Zeit

Abb. 8: Stadtmauer der Westseite

Abb. 9: Grabeingang

Abb. 10: Grabbemalung mit Tänie und Blumen

DOĞU VE KUZEYDOĞU LYKİA-GÜNEYBATI PİSİDİA EPIGRAFİK-TARİHİ COĞRAFİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI PROJESİ 1999 ÇALIŞMALARI

Bülent İPLİKÇİOĞLU*
Güler ÇELGİN
A. Vedat ÇELGİN

Antalya il sınırları içinde 1990 yılından bu yana, Avusturya Bilimler Akademisi Küçük Asya Komisyonu'nun finans desteğiyle uygulanmakta olan projeye ilişkin çalışmalara Temmuz-Ağustos aylarında devam edilmiştir. Kültür Bakanlığı'nı Arkeolog Nuray Tarlan'ın temsil ettiği yüzey araştırmalarına Arş. Gör. Murat Arslan (M.A., Marmara Univ.), Arkeolog-Eskiçağ Tarihçisi Ayşegül Ergene (M.A.), Arş. Gör. Emre Erten (M.A., İstanbul Univ.), Arş. Gör. Hüseyin Sami Öztürk (M.A., Marmara Univ.) proje asistanları olarak katılmış ve özverili çalışmalarıyla önemli katkılar sağlamışlardır.

1999 yılı çalışmaları, Trebenna antik kenti (Çağlarca Köyü), Çandır Vadisi'nin batı yakasındaki Çitdibi ve Yarbaşıçandır köyleri ve Akalissos antik kenti teritoryumu (Akça-ağıl Köyü Bozbelen mevkii) olmak üzere dört alanda gerçekleştirilmiştir.

Antalya'nın 22 km. batı-güneybatısındaki, Çağlarca Köyü'ne bağlı Karcıbayırı Mahallesi'nin 1.5 km. kuzeydoğusunda ve kent merkezine yaklaşık aynı uzaklıktaki Ge-yikbayırı Köyü'nün 1 km. güneydoğusunda, Sivridağ'ın kuzey eteklerinde, bugün Asar mevkii olarak adlandırılan mevkide konumlanmış olan Trebenna antik kentinde bulunan bir mezar yazıtı, 1999 yılı çalışmalarının önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Antik kentin Dereözü Nekropolü'nde, bir peribolos (= çevre duvarı) ile kuşatılmış bir avlu içinde yer alan, 1977-78 yıllarında geniş çaplı bir kaçak kazıyla önemli ölçüde tahribata uğradığını saptadığımız heroon'un podium'u üzerine kazılmış yazıt, Antalya Müzesi Müdür-lüğü'nün denetiminde yapılan, kurtarma kazısı niteliğindeki, kısa süreli bir sondaj çalış-ması sonucunda gün ışığına çıkarılmıştır. Böylece bilim dünyasına kazandırmış oldu-ğumuz söz konusu yazıtın, eski lyklarkhes'lerden Marcus Aurelius Torquatus'a ait oldu-ğu anlaşılmıştır. 11 satırdan oluşan yazıt, heroon sahibinin, mezarın kullanımı ve mezar hırsızlığı (tymborykhia) hakkında bir talimatnamesi niteliğinde, ilgi çekici bir belgedir:

vacat M. Αἰρ. vacat Τορκουάτο νυν ἡ ἀπὸ Λυ[κί]αρχίας, vacat
κατασκευάσεν μὲν ν ὁ ν τῆς ἀρίστης μνήμης, ὁ πατήρ μου Θεμιστοκλῆς
Τορκουάτου · τὸ ἥρῳον · καὶ παρέδωκεν ἐμοί, · καὶ πα-
ραλαβὼν καὶ τὰ ἐνδέοντα · κατασκευάσα ν ἡ καὶ δεσπ ν ὁ τῆς ὦν τοῦτον ἐπ
αὐτῷ νόμον τῆς ὁσίας γρ ν ἄφω· μηδὲν ν α παρενοχλῆσαι,

* Prof. Dr. Bülent İPLİKÇİOĞLU, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, Göztepe Kampüsü, TR-81040 Kadıköy-İstanbul/TÜRKİYE.

Prof. Dr. Güler ÇELGİN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanı, Fen P.T.T., TR-34459 İstanbul/TÜRKİYE.

Doç. Dr. A. Vedat ÇELGİN, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Fen P.T.T., TR-34459 İstanbul/TÜRKİYE.

- 4 μήτε ἐπεμβαλεῖν ἢ ν μεῖν τολμήσαι ν μήτε μετακινήσαι· εἰ δέ τινες ἐθελήσεν
· ἢ τολμήσεν ἢ ἐπεμβαλεῖν ν ἢ ἀνοῖξαι θήκην,~
ἐξώλεις καὶ ν προώλεις ν καὶ αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐξ αὐτῶν γενέσθαι, ν Ἐριν ν ὕαις
γὰρ ἔφοροι καὶ δαίμονες κ ν αταχθόνειοι τῆς ἀπονοίας
δίκεν ἀπαιτήσουσιν τῆς τυμβωρυχίας, ν μένι ἡδὲ βούλομαι· τὰ ἐπ νν αὐτῶ καὶ
τοῖς θερα ν πευτέζ τῶν τάφ νν ὧν καταλελιμμένοις καὶ
ταῖς οἱ ν κήσεν ὑπὸ ξ ν μου νενομοθετημένα καὶ γεγραμμένα· προνοία τῶν,
ἐσομένων μου κληρο ν νόμων ν οὖς καὶ ν πάντα ὅσα
8 ἐβουλευσά ν μ ννν ἦν καὶ ἔκρειν νν α ποιεῖν· βούλομαι· καὶ παραγγέλλω· ν
εἰ τῆς ν ὁσίας τῆς αἰωγίου ν φροντίζουσιν ν εἰς ἦν
καὶ νν αὐτοὶ χωρήσου ν σιν, νν ἀκείνητα καὶ ἀσάλευτα φυλάττειν ποιούντες
μὲν γὰρ ταῦτα δόξαν εὖσεβείας ἀποίονται,
πράττον νν τες δὲ τὰ ἐναντία· δικάϊως ἂν νομισθεῖεν καὶ ἱερόσυλ ν οἱ
καὶ τυ ν μ ν βωρὺ ν χοι, ν Δ ν Εὐτ ν ὕχη, εὐψύχει·

4 ἐθελήσεν = ἐθελήσαιεν; τολμήσεν = τολμήσαιεν.

5 ἐξώλεις = ἐξώλεις; Ἐρινύαις = Ἐρινύες.

6 μένι = μένει; θεραπευτέζ = θεραπευταῖς; καταλελιμμένοις = καταλελειμμένοις.

11 εὐτύχη = εὐτύχει.

Antalya kent merkezinin kuşucuşu 27 km. güneybatısındaki Çitdibi Köyü'nün yaklaşık 1 km. batı-kuzeybatısında, Asar Dağı (= Karabel) mevkiinde¹ yer alan ören yerinde gerçekleştirdiğimiz çalışmalar sırasında 8 yeni mezar yazıtı ele geçirilmiş, ayrıca daha öne yayımlanmış iki mezar yazıtı revizyondan geçirilerek yeniden değerlendirilmesi (corrigendum) yapılmıştır. Yazıtlardan iki tanesi, söz konusu ören yerinin Typallia antik kenti olduğunu saptamamızı sağlaması bakımından büyük önem taşımaktadır. Anılan belgeler ayrıca, Typallia kentinin, Termessos ile bir sympolitēia (= siyasal birlik) halinde bulunduğunu ve bundan dolayı, Termessos egemenlik alanının sınırları içinde yer aldığını öğrenmemize vesile olması açısından da önemlidir:

St. Mitchell; D. French tarafından 1990 yılındaki bir survey sırasında Korkuteli'nin 10 km. doğusunda, Termessos'un ise 15 km. kuzeybatısındaki Bayat Köyü'nde², Termessos ve İsinda arasında bulunduğu bir yazıtı yayımlamıştı³. "Typalliot'ların kenti" (= Τυπαλλιωτῶν ἡ πόλις) tarafından Obrimotes oğlu Trokondas adlı bir komutanın onurlandırıldığı bu yazıttan anlaşıldığına göre, Trokondas Termessos halk meclisi tarafından bir anlaşmaya uygun olarak (κατὰ συμμαχίαν) Galat Tetrarkhes'i Amyntas'a ([πρ]ὸς βασιλέα Ἀμύνταν Δυιτάλου υἱὸν καὶ Γαλατῶν τετράρχην) Sandaliot'lara karşı savaş için (ἐπὶ [τὸν] | [κ]ατὰ Σανδαλιωτῶν πόλεμον) gönderilmiş; hatırı sayılır birçok iş yapmış (πολλὰ καὶ ἄξια μνήμης διαπραξάμενόν); savaş işlerinde kahramanca ölmüş (ἐν τοῖς τοῦ πολέμου ἀριστέοις ἀποθανόντα) ve bizzat kral tarafından yürekliliğinden ötürü ödüllendirilmişti (τειμηθέντα ὑ[πὸ] | [τ]οῦ βασιλέως ἐπὶ τῇ ἀρετῇ τοῖς μεγίστοις ἀριστέοις κα[ὶ] ἄνδράντι | ἐπιχρῶσθ).

1 Türkiye Haritası 1:200.000, Harita Genel Müdürlüğü, H IV: Elmalı, Ankara 1943 (1951): II/c/39.

2 Türkiye Haritası 1:200.000, Harita Genel Müdürlüğü, H IV: Elmalı, Ankara 1943 (1951). IIa/37; krş. A. Schönborn, şurada: C. Ritter, *Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen usw.*, 19. Theil: *Klein-Asien*, II, Berlin 1859², 684.

3 D. French, şurada: "The year's work", *Anatolian Studies* 41 (1991) 11; St. Mitchell, "Amyntas in Pisidien — Der letzte Krieg der Galater", şurada: *Asia Minor Studien 12: Forschungen in Galatien* (1994) 97–103; —, "Termessos, king Amyntas and the war with the Sandaliotai: A new inscription from Pisidia", şurada: D. French (ed.), *Studies in the history and topography of Lycia and Pisidia in memoriam A. S. Hall*, Ankara-Oxford 1994, 95–105.

M.Ö. 39 yılında M. Antonius tarafından Pisidia'lıların kralı olarak atanan ve 36'da Galatia, Lykaonia ve Pamphylia'nın bazı bölümlerinin egemenliğini de elde eden Galat Tetrarkhes'i Amyntas⁴, Toroslar'da çetin savaşlar yaparken Kremna'yı ele geçirmesine karşın, Kremna ve Sagalassos arasında, Çukurdere'nin Isparta Çayı'na döküldüğü yerde bir kale olan Sandalion'da (Σανδάλιον, bugünkü Sandal Asarı) aynı başarıyı gösterememişti⁵. Mitchell, Bayat yazıtında onurlandırılan Trokondas'ın, Termessos'lular tarafından Amyntas'a gönderilmiş olmasından ötürü, Termessos'lu; anıtın bulunduğu yerin ise –onurlandırma her ne kadar yabancı bir kent tarafından yapılmış da olsa– hem Trokondas'ın şahsi arazisi hem de toprağa verildiği yer olduğunu düşünmüştür. Yani, Bayat yazıtı, Galat Kralı Amyntas ile Termessos arasında Sandalion'a karşı bir ittifakı belgelemekte olup, Sandalion'lulara karşı baskı belli ki Termessos birlikleri tarafından uygulanmıştır. M.Ö. 30 yılı civarına tarihlenen yazıt, böylece Termessos'un Kral Amyntas zamanındaki statüsüne de açıklık getirmektedir. Trokondas'ın Termessos'lu olduğu ve Typalliot'lar tarafından onurlandırıldığı kendi arazisinde toprağa verildiği varsayımı, Termessos egemenlik alanının kuzeybatı sınırını, Bayat'ı kapsayacak şekilde, Heberdey'in Roma Çağı için yaptığı teklifte⁶ olduğundan daha batıya çekme zorunluluğunu doğurmaktadır⁷.

Bayat yazıtının buluntu yerinin bizzat Typallia kentinin mevkii olmadığını düşünen Mitchell, bu kentlin lokalizasyonu için Sandalion'un karşısında, doğu yönünde, Davras Dağı'nın yamaçlarındaki küçük ve adı bilinmeyen bir Pisidia kentinin kalıntılarını önermiştir⁸. Akla yatkın görünen bu öneri, ne var ki, Patara Stadiasmos'unda Kitanaura'dan Kosara üzerinden Doğu Lykia'daki Trebenna'ya ulaşan bir yol üzerinde, Kosara ile Trebenna arasında bir Typallia'nın (Τυπάλλια) varlığından söz edilmesi nedeniyle şüpheli bir duruma düşmüştür. Bu topografik nedenden ötürü 1999 yılında, 19. yüzyılda yerli tarihsel ve arkeolojik dayanaklar olmaksızın deneme niteliğinde antik Marmara kenti ile özdeşleştirilen, Kuzeydoğu Lykia'da Çadır Vadisi'nin batı yamaçlarındaki, bugün Asar Dağı ya da Karabel diye anılan ören yerinde⁹ yoğun araştırmalar gerçekleştirilmiş bulunmaktadır. Bu çalışmalar sırasında elde edilen yeni bir yazıt buluntusuna (L227) ve daha önce yayımlanmış bir yazıtın (L216) yeniden okunuşuna dayanarak, bu antik yerleşimin Bayat yazıtında ve Patara Yol Kılavuzu'nda zikredilen Typallia ile aynı olduğu ve bu Typallia'nın Termessos'la sympoliteia halinde bulunduğu saptanmıştır.

L227:

Μάρ(κος) νν Αὐρήλιος
Οσας Τριψμιδου
[...]ιος, Τέρμησ-

4 H. Buchheim, *Die Orientpolitik des Triumph M. Antonius*, Göttingen 1960, 56 vd.

5 Strabon, XII, 6, 4, 1 ff.: τὴν γὰρ Ἀνιόχεϊαν ἔχων τὴν πρὸς τῇ Πισιδίᾳ μέχρι Ἀπολλωνιάδος τῆς πρὸς Ἀπαμείᾳ τῇ Κιβωτῷ καὶ τῆς παρωρεῖαις τινὰ καὶ τὴν Λυκαονίαν ἐπερᾶτο τοὺς ἐκ τοῦ Ταύρου κατατρέχοντας Κίλικας καὶ Πισιδας τὴν χώραν ταύτην φρουρῶν οὖσαν ἐξαιρεῖν, καὶ πολλὰ χωρία ἐξείλεν ἀπὸρρητα πρῶτον ὄντα, ὧν καὶ Κρήμνα· τὸ δὲ Σανδάλιον οὐδ' ἐνεχέρησε βίᾳ προσάγεσθαι, μεταδὲ κείμενον εἰς τὴν Κρήμνης καὶ Σαγαλασσός; Sandalion, Byzantion'lu Stephanos tarafından (554) Πισιδίας χωρίων olarak tanımlanmaktadır.

6 R. Heberdey, *Termessische Studien*, Wien-Leipzig 1929, 5 Fig. 1.

7 Bayat'ta bulunmuş ve şimdi Korkuteli'deki Hamam Deposu'nda korunmakta olan bir yazıt parçası, bir *eirenarkhes*'i zikretmekte olup, Bayat çevresinin Termessos egemenlik alanına ait olduğu görüşünü doğrulamaktadır. Bu *eirenarkhes*, herhalde, Termessos teritoryumunun buradaki güvenlik bölgesinden (büyük bir olasılıkla, Heberdey'in kentlin kuzeybatısında aradığı ὄρυμός) sorumlu olan jandarma komutanı idi.

8 St. Mitchell, "Amyntas in Pisidien -- Der letzte Krieg der Galater", şurada: *Asia Minor Studien 12: Forschungen in Galatien* (1994) 100.

9 T. A. B. Spratt -- E. Forbes, *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis*, in company with the late rev. E. T. Daniell, London 1847, I 205--207; II 12; A. Schönborn, şurada: C. Ritter, *Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen usw.*, 19. Theil: *Klein-Asien*, II, Berlin 1859², 635; E. Petersen -- F. von Luschan, *Reisen im südwestlichen Kleinasien, II: Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratis*, Wien 1889, 148 vd., yazıtın Nr. 177--180; B. Pace, "La zona costiera da Adalia a Side", şurada: *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 3 (1916/1920 [1921]) 66 vdd.; C. Anti, "Esplorazioni archeologiche nella Licia e nella Pamfilia", şurada: *Monumenti antichi, pubblicati per cura della Reale Accademia dei Lincei* 29 (1923) 661 vd.; V. Viale, "Relazione sull'attività della missione archeologica di Adalia nell'anno 1922", şurada: *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 8/9 (1925/1926 [1929]) 383 vd.; Fr. Stark, *Alexander's path from Caria to Cilicia*, London 1958, 250.

- 4 σεὺς ἀπὸ τυπ-
ν α[λ]λί ν ω[ν, κ]α[τεσκ]ε[ύα]-
σεν ἑαυτῷ [κ]αὶ τῇ [γυ]-
νεκὶ αὐτοῦ Ἀὐρ(ηλία) [ca. 5–6]
- 8 Ἀλεξάνδρ[ου] Μολεο[υς]
Κῆστ(ρ)ρος [ca. 14]
.ΓΝΕ...Σ Θεμισωνος καὶ ...
Αὐρ(ηλίω) Μέλλη καὶ Ἀρτεϊαρμαστα
- 12 Μοχλῆους Οκτυρεποῦ μόνοις
ἀπ(π)αρανόμως μεταφύσας.

6 f. [γυ]νεκί = γυναικί.

9 ΚΑΣΤΩΡΟΣ (lapis).

12 ΜΟΑΞΟΥΣ (lapis).

L216:

- Μο[λ]η ς τρὶς Ο-
ρτ[.]βειαιος, Τ-
ε[ρ(μ)ησσεὺς] ἀπὸ τυπα-
- 4 [λλί]ων, κατ'εσκέυ-
[ασ]ε τῇ ν σωμα-
[τ]οθή[κ]η ν ν ν
[ε]αυ ν τῷ καὶ τῇ γυν_εκὶ αὐτοῦ Ναριδί
8 Μασου Μολεους μόνοις. Τόδε.
[κ]ε[ν]ο[τ]άριον_συν_εχώρη_σα καὶ τοῖς
[γυν]εῦσιν προ_ε[ρ]ο[χ]ο[μ]ένοις[.]

Aynı araştırmalar sırasında, Çitdibi Köyü'nün 1–1.5 km. doğu-güneydoğusundaki Karagedeller mevkiinde, yani büyük bir olasılıkla Typallia teritoryumunda bir lahit bulunmuş olup, yazıtında lahdi yapan taş ustası olarak bir Termessos'ludan söz edilmektedir. Typallia'lıların Termessos'la sympoliteia halinde bulunması, Bayat'ta Trokondas için Typallia'lılar tarafından dikilen onur anıtının oluşumuna da açıklık getirmektedir. Bu siyasal birlik nedeniyle Sandalion'a karşı girişilen savaş, belli ki, Termessos ve Typallia arasında ortak bir mesele olmuş ve Typallia'lılar bu savaşın başarılı bir komutanı olan Termessos'lu Trokondas'ın kendi arazisinde toprağa verilmesini bir onur kararnamesi ile kutlamışlardır.

Çitdibi Köyü sınırları içinde yaptığımız araştırmalar sırasında, ayrıca, Peynirlitaş (= Anılitaş) mevkiinde 3 ve Ambarlaryatağı Mahallesi yakınlarında 1 adet olmak üzere, 4 mezar yazıtı saptanmıştır.

1999 yılı çalışmalarının yoğunluk kazandığı yerlerden biri de, Çandır Çayı'nın batı yakasında, Antalya'nın 31 km. güneybatısında bulunan Yarbaşıçandır Köyü¹⁰ ve çevresidir. Köy sınırları içindeki Kadıbaşı ve Karabucak mevkilerinde birer, Eskiköy Mahallesi Ekisce mevkiindeyse 2 tane olmak üzere, toplam 4 yeni mezar yazıtı keşfedilmiştir. Ka-

10 Türkiye Haritası 1:200.000, Harita Genel Müdürlüğü, H IV: Elmalı, Ankara 1943 (1951): İlç/38

rabucak mevkiinde ele geçen, bir rahibeye ilişkin yazıt, gerek Mnara yerleşim yeri adının ilk kez belgelenmesi; gerek Mnara'nın Phaselis kentiyile bir sympoliteia oluşturarak bu birlik kapsamında Phaselis topraklarına katıldığıının, dolayısıyla eskiden bir polis statüsüne sahip olduğunun anlaşılması; gerekse Çandır Vadisi'nin batı yakasında yer alan Yarbaşıçandırı Köyü dolaylarının Mnara ve aynı zamanda Phaselis arazisi olduğunun ortaya çıkması bakımından çok önemlidir. Teritoryumunun Termessos egemenlik alanını güneyden sınırladığı anlaşılan Mnara antik yerleşimi, belki bugünkü Yarbaşıçandırı Köyü'nün yerinde bulunuyordu. Sözünü ettiğimiz yazıt, şimdiye kadar bilmediğimiz, Ουαράθ//ας// adlı bir yerel (Luvi kökenli) tanrıya ait kültün ilk kez belgelenmesi açısından da dikkate değer bir buluntudur:

- Μαρ(κία) Αὐ(ρηλία) Μυρμλα, θυ-
γάτηρ Αττεους
Κουκτου, Φαση-
4 λεϊτης ἀπὸ Μνά-
ρων, ἱέρεια Θε-
οῦ Ουαράθου, κα-
τεσκεύασεν τὴν
8 σωματοθήκην
ἑαυτῇ καὶ τοῖς υἱοῖς·
μηδενὶ δὲ ἑ[ξ]δὸν ἔ νν στω
βληθῇ να[ι]· εἰ δὲ μή, δώσει
12 προστίμου Διὶ Σολ[υ]-
μεῖ δηνάρια δισχεῖλι[α]
πεντακόσια.

1999 yılı çalışmaları ayrıca, Altinyaka (Gödene) Beldesi'nin yaklaşık 3 km. kuzey-doğusundaki Akçaağıllı Köyü yakınılarında, Bozbelen mevkiinde bulunan, adını bilmediğimiz, ancak Akalissos antik kenti teritoryumu içinde yer aldığı anlaşılan ören yerinde 4 yeni mezar yazıtının keşfine vesile olduğu gibi, daha önce yayımlanmış iki mezar yazıtının revizyona tabi tutularak yeniden değerlendirilmesini de sağlamıştır.

LAODİKEİA KATAKEKAUMENE (KONYA-LADİK) BÖLGESİNDE ARAŞTIRMALAR

Thomas DREW-BEAR*

Önce, burada özetleyeceğim araştırma için gereken yardım ve kolaylığı gösteren Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün tüm yetkililerine ve çalışmalarına olan katkıları nedeniyle Afyon Müzesi araştırmacılarından Arkeolog Halil Arça'ya içtenlikle teşekkür ederim.

Afyon'a bağlı İscehisar'da, yani antik Dokimeion'daki beyaz ve renkli mermer ocakları üzerindeki çalışmalarımı geçen yıl da sürdürdüm. Çünkü, Antik Devirdeki mermer ocakları günümüzde de işletilmekte ve Romalı taş ustalarının mermer çöplüğü olarak kullandıkları yığınlar arasından Latince yazıtlı blok ve sütunlar hâlâ çıkmaktadır.

İscehisar, yani Dokimeion dışında, komşu Kütahya ili'nde ve Soa antik kentinin lokalize edildiği Altıntaş civarında yer alan geniş imparatorluk arazilerinde, günümüzde olduğu gibi, Antik Devirde de bazı beyaz mermer ocakları bulunmaktaydı. Antik Çağ'da Roma devlet idaresi tarafından aynı yönetim altındaki Dokimeion ve Soa mermer ocakları (Resim: 1) bugün tek bir şirket tarafından işletilmektedir. Ancak Soa'da bulunan sütun ve bloklar üzerindeki yazıtlar, Dokimeion'dakilerden daha erken bir döneme aittir. Oysa Altıntaş, yani Soa'dan çıkan mermer, Dokimeion'daki mermerden daha düşük kalitededir. Bu nedenle olsa gerek, Altıntaş'daki ocakların İ.S. II. ve III. yüzyıllardaki üretimleri Dokimeion'a göre daha düşük bir seviyede idi.

Geçen yılın araştırmalarında en büyük ağırlığı, Konya ili'nin farklı bölgelerine verdik. Antik Devirde Laodikeia Katakekaumene sınırları içinde yer alan bu araziye, bölgeyi çok iyi tanıyan, Selçuk Üniversitesi'nden Dr. Hasan Bahar ile birlikte dolaştık. Dr. Bahar geçen yılın toplantısında, Laodikeia antik kentinde bulduğumuz yazıtlar hakkında bilgiler vermişti. Bu nedenle, bu şehrin yazıtlarını burada tekrar ele almayacağım. Benim burada üzerinde duracağım tek buluntu, Roma ordusunda subay olarak görev yapan Iulius Eugenius'a ait olan ve defalarca yayınlanmış olan çok ünlü bir mezar yazıtıdır (Resim: 2). Subay Eugenius, bir Hristiyan olmasından dolayı, azılı bir Hristiyan düşmanı olan İmparator Maximinus Daia'nın, o sırada henüz kurulmuş bulunan Pisidia eyaletine proconsul (yani vali) olarak atadığı Valerius Diogenes tarafından işkenceye tâbi tutulmuştu. Pisidia eyaletinin başkenti olan Antiokheia (yani Yalvaç) antik kentinde Dr. Mehmet Taşlıalan tarafından yürütülen kazılarda ortaya çıkan ve bu vali adına yazdırılmış olan birçok başka yeni yazıt saptadık. Bu yazıtlar, Antiquité Tardive adlı dergide yayınlanmak üzeredir.

Yukarıda sözünü ettiğim ünlü Laodikeia yazıtına göre, Hristiyan kalmakta direnen Eugenius, Vali Valerius Diogenes tarafından ordudan atıldıktan sonra Laodikeia'nın piskopos'u olmuştu. Bu görevini 20 yıl kadar sürdüren Eugenius, burada görkemli bir kilise inşa ettirmişti. Aslında sözünü ettiğimiz bu önemli yazıt, Antiokheia kentinde Dr. Taşlıalan tarafından kazısı yapılmakta olan ve St. Paul'e ithaf edilen kilisenin mimarı

* Prof. Thomas DREW-BEAR, 31 rue Royale, 69001 Lyon-FRANSA

bölüm ve elemanlarının da bir dökümünü vermektedir: Yani, nartheks, vaftiz yeri, portiko vs. gibi. Öyle ki, Eugenius'un yazıtta tanımı yapılan kilisesi ile, Antiokeia'da gün ışığına çıkarılan kilise aynı döneme, yani erken IV. yüzyıla ait olduklarından, neredeyse tipatip aynı mimari özellikleri taşımaktaydı.

Laodikeia Katakekaumene ovasında yer alan antik köylerin çarpıcı bir özelliği de, Geç Roma - Erken Bizans Dönemine ait epigramların çokluğuudur. Bu yazıtların çoğu aşınmış olduklarından güçlükle okunabilmektedir (Resim: 3). Ama buna rağmen bunlar, Grek kültürünün bu yöreye geç ulaşmış olduğunun kanıtıdır. Öte yandan, çok daha erken döneme ait olan bazı Latince yazıtlar imparator azatlıları tarafından yazdırılmıştı. Özetle; burada, önce imparator azatlılarının Latince yazıtları, sonra yazıtların çok nadiren görüldüğü uzun bir dönem ve en sonunda da taşra tarzında Grekçe şiirler ve sıradan mezar yazıtları görülmektedir. Laodikeia'daki bu ilginç iniş-çıkış hangi tarihi gerçeği yansıtır? Antik Devir boyunca hep önemli bir kent olan Laodikeia'nın yalnızca II. ve III. yüzyıllarda bu önemini yitirdiğini söylemek pek doayurucu olmaz. Çünkü Dr. Hasan Bahar'ın bu bölgenin ulaşım sistemi üzerinde yaptığı araştırmalar bize gösteriyor ki, bu şehir günümüzde olduğu gibi her devirde doğu-batı anayolunun üzerinde yer almaktaydı¹. Bu durumda nasıl oluyor da, Roma İmparatorluğunun en müreffeh dönemi olan II. ve III. yüzyıllarda Laodikeia yazıtları bu kadar azalıyor? Ben bunu şöyle açıklamak isterim: antik kentin bulunduğu Ladik'in yanıbaşında Kurşunlu Köyü bulunmaktadır. Adından da anlaşılacağı gibi burada, Osmanlı İmparatorluğu ve hatta Cumhuriyet Döneminde bile kurşun ve civa madeni çıkarılmaktaydı. Nitekim bu maden ocaklarındaki yeraltı galerilerini, burada çalışan bazı yaşlı Sarayönülüler hâlâ hatırlamaktadırlar. Öte yandan, Laodikeia kentine Antik Devirde, "Lykos nehri üzerindeki Laodikeia" (yani "Laodicea ad Lycum") gibi, aynı adı taşıyan diğer kentlerden ayırt etmek üzere "Laodikeia Katakekaumene" (yani "yanık Laodikeia") denmekteydi. Bana göre, bu çevredeki tüm ormanlar kesilerek², ocaklardaki kurşun madenini işletmek için kullanılmış ve bu nedenle Laodikeia arazisi çıplak bir hale getirilmişti.

Biliyoruz ki, İmparator Tiberius Devrinden itibaren, Anadolu'daki Roma devlet arazilerinin özellikle Vespasianus ve Domitianus Devrinde reorganizasyonuna kadar tüm maden ocakları kentlerin ya da bireylerin ellerinden alınmış ve bu ocaklar İmparatorluk adına yönetilmişti. Bu bize, Laodikeia'da neden imparatorluk köleleri ile azatlılarına ait yazıtların bulunduğunu göstermektedir. Çünkü bu kişiler buraya imparatorluk tarafından, madenleri kontrol altında tutmak üzere gönderilmişlerdi. Bu devirden itibaren, ekonomik seviyenin bir göstergesi olan yazıtlar azaldı; çünkü bu madenlerden elde edilen tüm gelir Laodikeia'ya değil, doğrudan Roma'ya gönderiliyordu.

Bizim Roma İmparatorluk arazilerini kontrol altında tutan kimseilerin yazıtlarını bulduğumuz bu bölge Osmanlı Döneminden³ bu yana büyük bir Devlet Üretme Çiftliği olarak kullanılmaktadır.

Roma İmparatorluğu, aynı yöntemi, yeni bir sosyo-ekonomik yöntemin bulunuşuna kadar, hem Dokimeion ve Soa'daki mermer ocaklarında hem de Laodikeia'daki kurşun madenlerinde uyguladı. Zira, Geç İmparatorluk Devrinde bu imparatorluk arazilerinde yeni kentler kurulmaya başlandı. Örneğin, Kuzey Phrygia'daki Soa ve Meiros kentleri gibi. Oradaki mermer ocakları bu yeni kentlerin idaresi altına girdi ve böylece Helenistik kent Laodikeia artık bu kurşun madeni bakımından zengin topraklarını yeniden kazandı. Kuşkusuz, bu yeni sistem Roma için fazla bir şey değıştirmede; çünkü eskiden maden ve mermer ocaklarından doğrudan kazandıkları parayı artık bu kentlerden vergi olarak tahsil ediyorlardı. İşte, benim kanımcı, bu sosyo-ekonomik değışim sonucu Laodikeia kenti eski önemine yeniden kavuştu ve artık ekonomik yönden eskieye oranla daha güçlenen yöre halkı bol miktarda yazıt diktirecek ekonomik güce ulaştı.

1 Bölgenin İkkağı ile ilgili olarak da: Hasan Bahar, Güngör Karağüz, Özdemir Koçak, *Eskiçağ Konya Araştırmaları I* (İstanbul 1996) s. 23 vdd.; Hasan Bahar, *Demir Çağında Konya ve Çevresi* (Konya 1999) s. 40-45.

2 Ali Rıza Çetk. *Türkiye Vejetasyonu I: İç Anadolu'nun Vejetasyonu ve Ekolojisi* (Konya 1965) s. 312-327'ne ormanların tahribatı ile ilgili olgılar bulunmaktadır.

3 Osmanlı Dönemi madenleri hakkında: Fakki Konyalı, "Konya - Bozkır Madenleri", *Konya Gergisi* 14-15 (1937) s. 893-908.

Doğal olarak, Hristiyanlığın yayılması ile bölgedeki sosyal durum değişti. Özellikle artık kentlerden uzakta, yalnız başına münzevi bir hayat yaşayan Hristiyan dindarlar ortaya çıktı. Bunların, ne civardaki kentlerle, ne de Roma yönetimi ile herhangi bir ilişkileri vardı. Nitekim, Konya'nın doğusundaki Botsa'da (Güneydere) bu türden bir dindar kişinin oturduğu, kayadan oyulmuş bir mekân saptadık (Resim: 4). Bu kaya mekânın duvarları yazıtlarla kaplı olmakla birlikte, doğrudan güneş almadığı için bunların çok net fotoğraflarını çekmek mümkün olmamaktadır (Resim: 5). Bu yazıtlarda Theophilos adındaki bir kişinin kendisi ve yakınları için yakarıları yer almaktadır.

Şimdi Konya Ovası'nı geride bırakıp, bambaşka bir yazıt türüne rastladığımız İsaoria dağlarına tırmanıyoruz. Burada uzun metinlerden oluşan adak yazıtları pek nadir görülmekle birlikte, bizim Gülvent (Resim: 6) köyünde bulduğumuz örnekte, *syngeneia* adı verilen bir cemaatin Zeus için yaptırdığı bir tapınaktan söz edilmektedir. Toros Dağları'nda rastlanan yazıtların çoğu yerel adlar içeren mezar yazıtları olup, bunlar küçük ebattaki lahitlerin (Resim: 7) bazen bir kenarında yer almaktadır. Böyle lahitlerin bulunduğu yörelerden bazıları, çok sarp olduklarından dolayı, çiftçiler tarafından artık terkedilmiş durumdadır. Çünkü buralarda, öküzlerin yerini alan tarım makineleri ile ziraat yapmak neredeyse olanaksızdır. Şimdi sormamız gereken soru şudur: Acaba Antik Devir insanı niçin bu sarp yörelerde oturmayı tercih etmişti? Örneğin bu insanların, ekilebilir arazisi son derece sınırlı, taşlık ve verimsiz olan ve iklim koşulları hayli sert olan Yarıcak Yaylası'nı (Resim: 8) tercih etmelerinin sebebi neydi?

Dr. Bahar ile benim araştırmalarımızın ışığında bu soruyu yanıtlamak mümkündür: Burada, yazıt parçalarına ve mezarları koruduklarına inanılan aslan heykellerine ek olarak maden çubukları ve cüruflara rastladık. Öyleyse bu insanlar buraya tarım için değil, daha çok dağın yamaçlarına dağılmış durumdaki küçük kurşun madenlerini işletmek için yerleşmişlerdi. Bu madenler, aynen Kurşunlu'da olduğu gibi, Hititlerden beri işletilmektedir⁴.

Ancak Toroslar'ın yamaçlarındaki bu sarp yöreler, ulaşımı ne kadar güç olsa da, Roma İmparatorluk ekonomisinin birer parçası idi. Çünkü buralardan çıkarılan kurşun, doğal olarak ovadaki kentlere götürülüyor ve orada pazarlanıyordu. Sarp yörelerle uzaktaki ova kentleri arasındaki bu ekonomik ilişkiyi destekleyen bir kanıt da gösterebilirim: Hadım ilçesi'nde lokalize edilen ve Konya Müzesi arkeologlarından Osman Ermişler tarafından kazı çalışmaları yürütülen Astra kentinin nekropolünden çıkarılan ve bu mezarlığın yakındaki bir yayla evinde yapı elemanı olarak kullanılan yazıtta (Resim: 9), Astra'lı bir kişi hakkında şunlar yazılıdır: "Tarsos'a gurbete gitti, orada hastalandı ve öldü". Bu yazıt, Astra ile Tarsos arasındaki insan trafiğini göstermesi bakımından önemlidir.

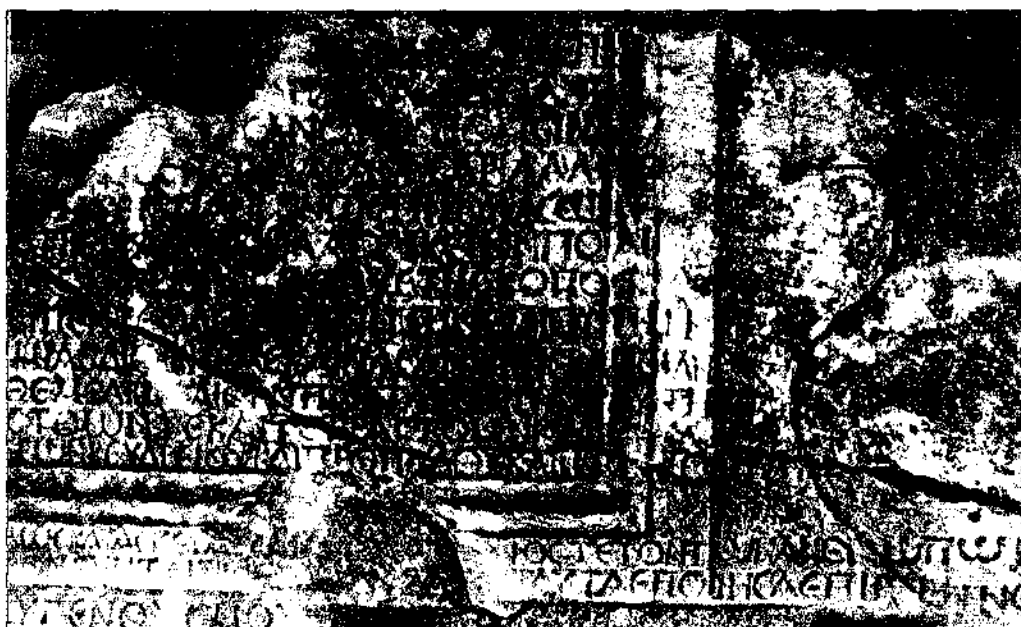
Son olarak, bu yöredeki Holuslar (İğdeören) Köyü yakınında bulunan ve buradaki Roma öncesi yerleşimi kanıtlayan, daha erken bir döneme ait bir kaya kabartması (Resim: 10) ve bunun yanındaki iki kaya yazıtının resimlerini göstermek istiyorum. Estampaj yardımı ile de okuması hayli zor olan bu yazıtlarda, kabartmada görülen iki savaşçının adları okunmaktadır. Bu kaya kabartmasının doğusundaki, Helenistik ve Roma dönemlerine tarihleyebileceğimiz keramikler bulunan yerleşimde ayrıca bol miktarda maden çubukları da ele geçirilmektedir. Demek ki daha Helenistik Devirde bile, bu sarp yörenin insanları buralardaki madenlerin paylaşımı üzerine birbirleriyle savaşıyorlardı. Bu bize, Rhodos'lu Apollonios'un bir pasajında sözü edilen ve Karadeniz kıyısında yaşayan Bebrykes kavminin oradaki madenler için yaptığı savaşları hatırlatmaktadır⁵.

4 Toros maden yataklarının ilköğütteki önemi ile ilgili olarak: K. Aslıhan Yener, "Niğde Ulukışla Kurşun - Gümüş yatakları ile ilgili çalışmaları", *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri* 4 (İstanbul 1994) s. 106 vd.

5 L. Robert, *A travers l'Asie Mineure. Poètes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie* (Paris 1980) s. 5-10.

Resim: 1

Resim: 2

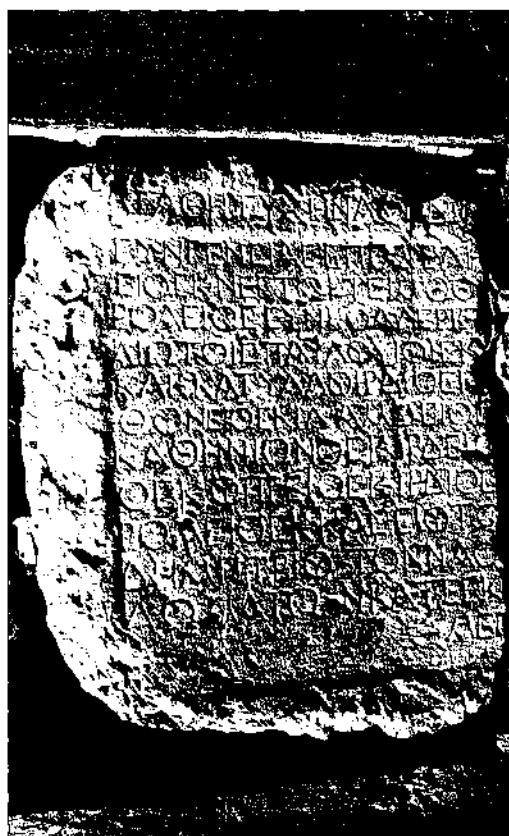
Resim: 3

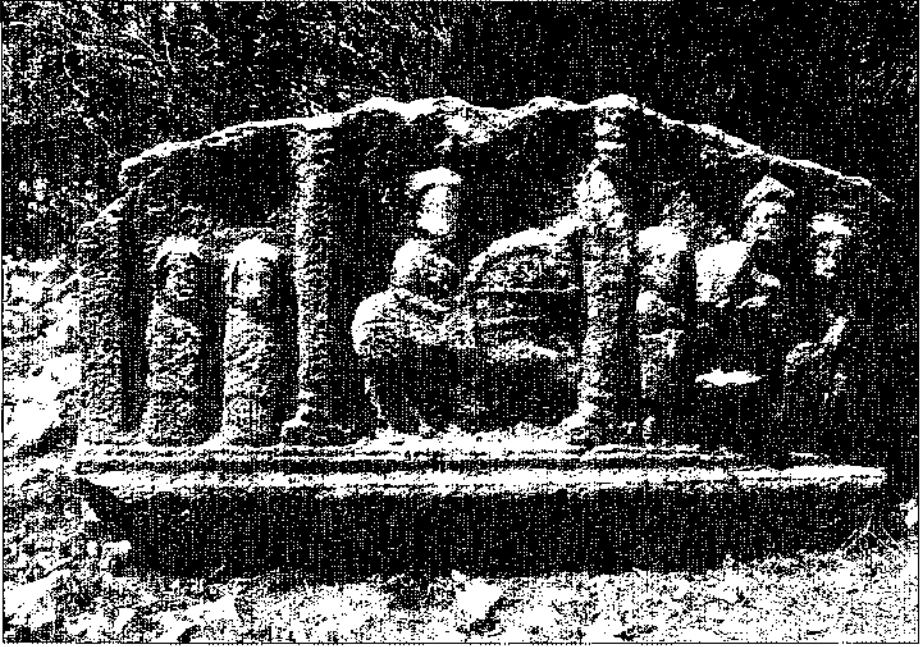
Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

KIBYRA 1999

Thomas CORSTEN*

Im Jahre 1999 habe ich meine Untersuchungen im Rahmen der 1995 begonnenen historisch-epigraphischen Erforschung der Kibyris auf die Ruinen der antiken Stadt Kibyra (bei dem heutigen Gölhisar in der Proviz Burdur) und ihre engere Umgebung beschränkt¹. Der Grund war hauptsächlich, daß der erste Band des auf drei Bände geplanten Corpus, der die Inschriften der Stadt enthält, abgeschlossen werden sollte; er ist inzwischen in Druck.

Im Großen Theater waren noch einmal, wie schon im Vorjahr, die von den Phylen veranlaßten Ehreninschriften für die Brüder Philagros und Marsyas zu überprüfen, deren genaue Abfolge ebenso unklar war wie die Namen der Phylen². Obwohl der Mittelteil des *Diazoma*, auf dessen Wand die Texte geschrieben wurden, so verschüttet ist, daß eine Freilegung nicht möglich war, kann die Anordnung der Inschriften jetzt als gesichert gelten. Auch hinsichtlich eines Phylennamens konnten Fortschritte erzielt werden: Im letzten Jahr hatte ich die Vermutung geäußert, daß eine Phyle nach Kaiser Tiberius benannt sei. Das hat sich als falsch herausgestellt; vielmehr ist der Namegeber wohl ein sonst unbekannter *Eprius Pancrates*, der sein römisches Gentiliz von *T. Clodius Eprius Marcellus*, dem Statthalter *Lykiens* ca. 50-54/5 n. Chr., erhalten hat.

Aus den Ruinen Kibyris ist ansonsten von bedauernswerten Zerstörungen in der Nekropole zu berichten. Neben der „Arbeit“ an zahlreichen Sarkophagen, von deren Deckeln die an den Ecken befindlichen Löwenköpfe abgesägt wurden, hat man vor allen Dingen versucht, aus einer Stele die sehr qualitätvolle Reliefdarstellung eines Gladiators zu entfernen, was aber nur zu dem Erfolg geführt hat, daß diese nun stark beschädigt ist.

Eine lateinische Inschrift, die ich im Jahre 1996 in der Baumschule der Forstverwaltung von Gölhisar aufgenommen habe, war mir lange ein Rätsel. Sie hat sich mittlerweile als Grabstein eines Adlerträgers der *legio VIII Augusta* herausgestellt; sein Name lautete wahrscheinlich *M. Aurelianus Victorianus*:

Säule aus weißem Marmor oder Kalkstein, gefunden in Kibyra.

Maße: H.: 0,825 m; Durchmesser: 0,40 m; Bh.: 0,02-0,035 m.

D. M. M[arc?]*i*

Aureli[an?]*i*

Victuri[an?]*i*

* Priv.-Doz. Dr. Thomas CORSTEN, Lexicon of Greek Personal Names, Room 312 Clarendon Building, Bodleian Library, Oxford OX2 6JD, ENGLAND.

1 Der Antikenverwaltung danke ich für die Forschungserlaubnis und dem Regierungsvertreter Şinasi Dayan für tatkräftige und bereitwillige Unterstützung.

2 E. Petersen/F. v. Luschan, *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyris* (*Reisen im südwestlichen Kleinasien*) II (Wien 1889) 186-188 Nr. 242-248.

4   aquilifiri
           lig. VIII
           Aug.

Der Text lautet mit aufgelösten Abkürzungen und normalisierter Rechtschreibung: D(is) M(anibus) M(arc?)i I Aureli(an?)i I Victori(an?)i I aquiliferi I leg(ionis) VIII I Aug(ustae).

"Den Totengöttern des Marcus (?) Aurelianus (?) Victorianus (?), Adlerträger der Achten Legion Augusta."

Die Inschrift überrascht vor allem durch die Nennung der 8. Legion, denn sie war in Straßburg stationiert, und von einem Aufenthalt in Kleinasien ist nicht viel bekannt. Lediglich ein gewisser Aurelius Gaius, Soldat dieser Legion, erwähnt in seinem Grabstein aus der Zeit Diocletians Einsätze in Kleinasien³, und im 2. Jh. n. Chr. weihte ebenfalls ein Adlerträger der 8. Legion einen Altar im Heiligtum des Apollon Lairbenos in der Nähe der phrygischen Stadt Hierapolis⁴. Die vorliegende Inschrift wird aufgrund der Namen wohl ins 3. Jh. n. Chr. zu datieren sein, am ehesten in dessen zweite Hälfte, und möglicherweise läßt sich daraus ein Einsatz der 8. Legion bei der Niederschlagung des Isaurier-Aufstandes unter dem „Räuberhauptmann“ Lydius erschließen⁵.

Ein weiterer interessanter Fund gelang südlich von Kibyra. Dort wurde uns ein Felsgrab von lykischem Typus gezeigt, welches mit demjenigen bei Uylupınar das nördlichste seiner Art ist⁶. Es trägt eine griechische, wahrscheinlich hellenistische Inschrift, die erst in Zweitverwendung angebracht wurde, was daran ersichtlich ist, daß sie einen tiefen Riß im Türgebälk umgeht:

'Απολλωνί-	vac.	Riß	vac.	τοῦ 'Απολ-	vac.
ου 'Αρτιμου		Riß		λωνίου [.]	A vac.
				[?]	

"(Grab) des Apollonios, des Sohnes des Artimas/-es, des Sohnes des Apollonios ... ? ..."

Auch die äußerst spärlichen Zeugnisse aus byzantinischer Zeit konnten durch den Fund eines steinernen Beckens mit beschriftetem Rand vermehrt werden. Es wurde in der Nähe des nördlich von Kibyra gelegenen Dorfes Küçükalan auf einem Feld gefunden, auf dem außer zahlreichen Scherben keine weiteren Reste sichtbar waren. Der zweite Teil der schwer lesbaren Inschrift lautet: - - - καὶ Ἀλέξανδρος ἐ ποιήσας.

3 T. Drew-Bear, in: *La géographie administrative et politique d'Alexandre à Mahomet* (Actes du Colloque de Strasbourg, 14-16 juin 1979; Straßburg 1981) 93-141.

4 M. Riel, *Arkeoloji Dergisi* 3, 1995, 182-183 (SEG 45, 1995, 1732).

5 Dazu siehe St. Mitchell, *Cremona* (London 1995) 177-218.

6 Uylupınar G. E. Bean, *Ann. Brit. School Ath.* 51, 1956, 145 m-t pl. 40 b

PISIDIA SURVEY PROJECT: 'MELLI' 1999

L. VANDEPUT*

V. KÖSE

S. AYDAL

E. ERB

The second season of the Pisidia Survey Project at 'Melli' took place in September 1999. 'Melli' is one of the ancient cities in the former region of Pisidia, the mountainous area immediately north of the coastal plains of Pamphylia. Its ancient name is not yet known¹. The team consisted of Sabri Aydal, topographer and archaeologist at the museum in Antalya, the archaeologists Ezra Erb (K.U.Leuven), Truus Helsen (K.U.Leuven), V. Köse (K.U.Leuven) and L. Vandeput (K.U.Leuven, director). Yaprak Özkönü and Umut Doğan (Istanbul University) and Bahadır Toprak and Barış Hellenistic Uy (Istanbul Technical University) afforded us excellent assistance. Seher Türkmen of Alanya Museum, to whom we are very grateful for all her help, represented the Turkish government.

Topographical Map

During the 1998 campaign, we were able to map all the remains inside the fortification walls of the ancient city². Some corrections were made to this map during the 1999 campaign, but work was concentrated on the large necropolis to the north of the ruins of the actual city. This necropolis occupies a rather flat area, slightly lower than the city of 'Melli' itself and sloping gently to the north and east. The flat area ends abruptly at a rocky outcrop in the north. At this spot, only a narrow path winds down through the rocky crags.

To create this map, S. Aydal (Antalya Museum) and V. Köse relied on sketches of the remains in the area for the actual surveying and, with this help, were able to map the entire area (Fig. 1). The topographical survey in the necropolis revealed that the funeral monuments of the necropolis and its infrastructure are very well preserved.

The City Centre: The Agora and its Environment

The agora of the city was mapped during the survey of 1998³. This season (1999) we concentrated on the monuments around the square. The best-preserved monument in the vicinity of the square is the market building. Work on this structure, of

---

* L. VANDEPUT, Senior Research Fellow of the Belgian Fund for Scientific Research-Flanders, K.U. Leuven, Fac. Letteren, Pisidia Survey Project, Pb. 33, B-3000 Leuven/BELGIKA
V. KÖSE, Senior Research Fellow of the Belgian Fund for Scientific Research-Flanders, K.U. Leuven, Fac. Letteren, Argalassos Archaeological Research Project, Pb. 33, B-3000 Leuven/BELGIKA
S. AYDAL, Antalya Arkeoloji Müzesi, Konyaaltı Caddesi, Antalya/TÜRKİYE
E. ERB, K.U. Leuven, Fac. Letteren, Pisidia Survey Project, Pb. 33, B-3000 Leuven/BELGIKA

1. See also Vandeput et al. 1999, 133-145.

2. Vandeput et al. 1999, Fig. 3; Vandeput et al. 2000, Fig. 2.

3. Vandeput et al. 1999, Fig. 5, 7.

which the façade still stands today, began in 1998 when the elevation of the E façade of the monument was measured and drawn⁴. In 1999, a detailed master-plan of the market building was drawn. The building was divided into several rooms, some of which were only accessible from the front, others both from the front and via adjoining rooms (Fig. 2). All the interior walls are built of small rubble and are consequently rather poorly preserved. The plan again revealed the striking similarity of the monument at 'Melli' to other examples of market buildings where storage rooms also occupy the lowest level⁵.

Along the eastern edge of the agora, close to the honorific monuments for the Roman emperors⁶, are the remains of a Doric arch. A detailed study of the remains gives us a better understanding of its elevation, although a full theoretical reconstruction still remains problematic. The arch was a small monument with a passageway of less than 2m. in width (Fig. 3). It was flanked by two piers, enhanced by engaged Doric half-columns on the outside faces. The half-columns rose above the level of the arch and seem to have borne the pediment of the monument. The preserved building elements show that the Doric order has been used in an 'unorthodox' fashion here. The half-capitals and the architraves particularly are atypical. The Doric order remained popular for a very long time in Asia Minor, at least till the end of the 1st century AD, and individual monuments are very hard to date⁷. The popularity of the Doric order in Pisidia is easily deduced from the abundant remains in the major cities of the area⁸. The architectural order of the arch at 'Melli' has many foreign elements, which seem to indicate a rather late date in the evolution of Doric architecture. It seems safe to attribute the arch to the first century AD.

The Sebasteion and the City Gate

Impressive fortification walls line the eastern edge of the rocky outcrop on which the city developed. Parallel to these walls ran one of the main streets, of which the course can still be traced⁹. It linked the monumental centre with the main city gate, near which the pavement of the road is still preserved in part. The gate was built on a rocky outcrop, next to a very steep slope, which explains why most of the structure fell down this slope. Next to the gate are the remains of a monument that also collapsed downhill so that its building blocks are mixed with those of the gate (Fig. 4). The building elements reveal that the gate and this other, shrine-like, monument must have been built during one project, since they are decorated in exactly the same way. The architecture is very plain. However, the inscription on the architraves reveals the importance of the shrine-like monument for the city and identifies it as a Sebasteion, built under the emperor Antoninus Pius. With this construction date, it is one of the earliest expressions, with the honorific monument to the same emperor¹⁰, of a certain degree of 'Romanisation' at 'Melli'. The date fits well with major building programmes in honour

4 Vandeput et al. 1999, 139-140, Fig. 6.

5 See Vandeput et al. 1999, 139-140; Lauter 1986, 96; for Pednelissos, for instance: İşin 1998, 115, Figs. 10-11. As at Melli, the original lay-out of the building was adapted in later times. Some stretches of the city walls are constructed in the same nice, pulvinated masonry as the east wall of the market building at 'Melli'. İşin (1998, 114) states that this type of walls were mostly constructed between the 4th and the 1st century BC and dates this part of the city walls at Pednelissos to the last quarter of the 3rd cent. BC.

6 Vandeput et al. 1999, 138-139, Figs 5, 7; Vandeput et al. 2000, 256-257.

7 Coulton 1982, 35-36.

8 At Cremna, the neighbouring city to the north, the Hellenistic agora was Doric in the Doric order. The original construction must be somewhere between 150 and 50 BC, but adaptations were made at a later (Roman) stage, see Mitchell 1995, 29-41. At Termessos, several Hellenistic monuments were erected in the Doric order, see Coulton 1982, 56, with further examples of Doric architecture in the area. At Sagalassos, the bouleuterion is Doric and can probably be dated to the end of the 2nd century BC. A Doric fountain can be dated to the late-Hellenistic or early-imperial period and the Doric temple is probably of the same time (Waelkens 1993, 43-45; Vandeput 1997, 15-19, 21-22, Pl. 2.3, 5.3, 6.1, 7.1-2, with further literature. On the entrances in the temenos wall of the Augustan temple for Apollo Klaros also figure Doric friezes (Vandeput 1997, 53, Pl. 18.1).

9 Vandeput et al. 1999, Fig. 3.

10 Horsley et al. 2000, 153-154; Vandeput et al. 1999, 141, Fig. 7.

of the Roman emperors elsewhere in Pisidia, such as the temples for Hadrian and Antoninus Pius at Cremna¹¹ and the temple for Antoninus Pius at Sagalassos¹².

Domestic Area

During the 1999 season of the Pisidia Survey Project, one of the goals was to gather data about the domestic architecture at the site¹³. The rich remains in the domestic quarters of the site make conditions for this research especially favourable. The houses and complexes that were examined lie within the actual walls of the city. The two main domestic quarters can still easily be recognised. One is situated south of the monumental city centre, the second one to the west and the north-west of it¹⁴. To obtain the necessary data, ground plans of some of the better-preserved structures at 'Melli' that seemed to have a domestic function were drawn. A total of six areas were mapped using basic drawing techniques, and these areas can be placed in their exact contexts by comparison of the architectural plans with the topographical map. In this way, a better understanding of the houses and also the significance of their locations should become clear. Their proximity to the monumental centre, their relative elevations, or nearness to the city walls offer examples of important elements in this respect. The six areas chosen to be drawn reflect this variety of locations and apparent functions. Two individual houses were drawn, as well as four complexes with apparent domestic associations.

One of the houses was a rather well-preserved peristyle house. Its walls have now collapsed, but the remaining parts, together with the scattered wall blocks indicate that the building must have been two-storeyed. The peristyle house was built at a central location in the domestic area of the city (Fig. 5). At Ariassos¹⁵ and especially at Cremna¹⁶, peristyle houses were also found amongst the remains in the domestic quarters. The second house recorded at 'Melli', was less well-preserved and less grandiose, but was located near to the first house and near to an apparently commercial area.

Four complexes were examined and drawn. The first complex is located just inside the city wall, near to the same commercial centre as the two houses are. There is apparently an entrance to the city in this complex, and it is uncertain as yet whether or not there is a domestic area here. The second complex comprises at least two and possibly three houses and at least two cisterns. A third complex in the southern quarter of the city has good examples of rock-cut walls and a rock-cut window. This complex also indicates some degree of architectural conversion, as it seems that an earlier house was later made into a church. There is also a cistern, and the complex seems to comprise at least two houses. The last complex is to the immediate northwest of the theatre, away from the previously mentioned domestic structures. It seems to comprise at least two substantially rock-cut houses, along with some later alterations. This complex provides the greatest quantity of rock-cut features.

The Necropolis Area

During the 1999 campaign at 'Melli', work was mainly concentrated on a detailed exploration of the area north of the city, outside the city fortifications (Fig. 1). Visible remains almost exclusively relate to burial activities, so the area must be the north necropolis of the city.

11 Mitchell 1995, 94-102. The temple for Antoninus Pius bears an inscription that means that it was erected for the living emperor. The dedication of the other temple to Hadrian, on the other hand, is not certain.

12 The temple was probably intended for Hadrian, but was not ready at his death and was thus dedicated to his successor. cf. Vandeput 1997, 64-77, 203-205.

13 The extensive remains of the domestic areas are being studied by E. Erb.

14 For the topographical map of the site, cf. Vandeput et al. 1999, Fig. 3; Vandeput et al. 2000, Fig. 2.

15 Mitchell 1991, 170, Fig. 9.

16 Mitchell 1995, 163-171.

It is located on both sides of the ancient road, which approaches the city from the north. Compared to the necropolises of the bigger Pisidian cities such as Sagalassos or Termessos¹⁷, the necropolis of 'Melli' is rather small, like the city itself compared to the above-mentioned sites.

The funerary monuments occupy both sides of a road that cuts through the necropolis, forming a tomb-street (Gräberstraße) comparable to a number of other cities in Pisidia¹⁸ and Asia Minor¹⁹. This organisation probably grew organically, without being organised as such. Close to the city walls, tombs are concentrated on both sides of the road and are regularly arranged. The road was originally paved with well-cut, rectangular pavement slabs, as can still be clearly seen near the main city gate.

While some *sarcophagi* and monumental tombs were located next to the road, the others stand further off, to the west and the east of the tomb-street. They are higher up the slope or on a specially constructed terrace. A substantial group of the funerary monuments at 'Melli' are monumental tombs. There are also sarcophagi, rectangular *ostothekai* and a rock-cut relief.

After two years of surveying at 'Melli' the monumental tombs can be divided into temple tombs²⁰ and chamber tombs²¹. The temple tombs consist of a *cella* and a *pronaos* with *antae* and/or columns in the front. The building is always found on a high podium. The largest temple tomb in the north necropolis at 'Melli' is approximately 13 x 8 m (TT 1). The building faces east towards the tomb-street. Its corners are marked by *antae* and pilasters. Two columns must have carried the upper structure in front of the building between the *antae*. The podium projects at both sides in front of the building. There must have been stairs between the projecting parts, which led to the *cella*. An additional chamber underneath the *cella* can still be seen. It could be entered from the north by a door, whose jambs still stand *in situ* (Fig. 6).

There is a smaller temple tomb to the north-east of the first one, also on the west side of the tomb-street (TT 2). This monument has a Syrian fronton, crowning four columns. The ceiling of the *pronaos* bears badly damaged decorated coffers. Its façade again faced east, towards the tomb-street. Next to the southern jamb of the large door was a niche in the front wall. It probably housed the funerary statue of the tomb owner originally. The inscription permits the tomb to be dated to the second or third century AD²².

A third temple tomb (TT 3) is situated to the NW of the previously discussed ones, on a small mound in the field. Like TT 2, its ceiling is enriched with decorated coffers with figures such as a lion, a chimera, a medusa-head, oinochoe and a bunch of grapes (Fig. 7). As with TT 1, the frieze of this tomb is decorated with flutes.

All three tombs have high podia, several socle mouldings and the decoration of their pediments equals or exceeds that of the public monuments in the city centre. The tombs are thus imposing monuments, illustrating the greatness and importance of their owners to passers-by.

The *cella* tombs are built tombs where the *cella* has walls of small rubble. There are no projecting *antae* or columns in front of the main façade, so that the tomb is a

17 Köse 1998; Köse 2000 (in press); Çelgin 1990.

18 Lanckoronski 1892: 66-75. For a map of Termessos: Heberdey & Wilberg 1900: 179-180; Çelgin 1990: 73-89; Cormack 1992: 70-74; Cormack 1996: 17-24 Fig. 1; Horsley & Mitchell 2000: 178 Fig. 57.

19 About tombstreets (Gräberstraßen) s. von Hesberg 1987: 42-60; von Hesberg 1992: 26-45. Tombstreets elsewhere in Asia Minor: Assos: Clarke et al. 1902: 216; Stupperich 1990: 7-20; Stupperich 1992: 1-5. Stupperich 1993: 1; Stupperich 1994: 57-60; Stupperich 1996: 1-8; Elaiussa Sebaste and Korykos: Machatschek 1967: Pl. 6-11. Ainos: Erzen & Başaran 1989: Fig. 13, 16; Başaran 1997: 504 Fig. 5. Patara: Işık 1992: 245 Fig. 3. For more Mansel & Akarca 1949: Pl. 2 Fig. 4 D, 7, Pl. 12 Fig. 52, 53. Very recently, another example of a possible tombstreet (Gräberstraße) is being unearthed in the necropolis at Perge. Apparently both sides of the street were bordered with monumental tombs.

20 von Hesberg 1992: 182-201; Cormack 1992: 14-177; Çelgin 1990: 165-173; Hallet & Coulton 1993: 41-68; Çelgin 1994: 162-163; Cormack 1996: 1-25; Cormack 1997: 139-145; Işık 1995: 160-186; Işın 1998: 118 Fig. 1.

21 Machatschek 1967: 67-75; Başaran 1992: 72-74.

22 Horsley & Mitchell 2000, No. 162.

free-standing, room-like structure. Of this type, two examples stand west of TT 1, on the slope underneath the city fortifications and rather far from the tomb-street (Fig. 1). One could be entered from the north, the second one from the southeast. Because of the bad state of preservation of these tombs, no traces of the roof construction or the wall revetment have survived.

A further type of funerary monument is the *sarcophagus*. These are either found alone on a specially flattened area of the bedrock, or in a row on a podium constructed next to the tomb-street or in or around a monumental. None of the coffins found so far is decorated. However, the triangular gable-lids of some *sarcophagi* are worked like roofs, with tiles, and plain *akroteria* and antefixes.

During the two field seasons, only two *ostothecae* were discovered. One of them is found in the north necropolis and is almost completely preserved. Only a small fragment of the second has survived. It was found in the city and was probably re-used as *spolium*. The well-preserved example consists of a rectangular, undecorated coffin. A bust enhances the *tympanon* of the triangular gable lid.

The rock-cut funerary relief is on a small rock outcrop, east of the tomb-street. It represents a bust of a male, set in a shallow *arcosolium*. It is not clear whether the relief was not finished or was only worked very crudely. Above the arch of the *arcosolium* is a *tabula ansata*, also carved in very low relief. The top of the rock outcrop has been flattened. In this surface were three holes, whose function must have been related to libation and votive activities. Underneath the *arcosolium*, two steps had been cut in the rock face, which may have functioned as benches. Underneath and above the pilasters of the *arcosolium* there are holes in the rock. These must have served for some kind of revetment or for additional decoration with flowers or garlands. This relief may either represent a memorial monument for an individual or a family in itself or it may belong to one of the monumental tombs in the immediate environment.

Apart from the abundant remains of burial monuments, a large cistern survives in the necropolis area (Fig. 1). It is embedded in the lower eastern side of the slightly tilted plateau. Because of this, its western retaining wall is completely dug into the slope, while its other sides are built up of solid walls. They consist of an outer face with well-cut ashlar, clad on the inside with a thick layer of small rubble, cemented with pinkish hydraulic mortar. Projecting buttresses reinforce the outer walls on the north, south and southwest sides and are composed of the same, carefully cut ashlar. The cistern is of an irregular rectangular shape, tapering slightly inwards towards the north (Fig. 8). It was divided into six units by rubble walls, which are today in a rather bad state of preservation. In the north-south direction, water could move between the different compartments because of a series of water pipes inserted in the walls. At present, nothing of the roof of the cistern or even the base of it is preserved.

The water-collecting systems of comparable size and importance at Cremna²³, Panemoteichos²⁴ and Ariassos²⁵ are all reservoirs²⁶, built to collect the water of aqueducts. However, no traces of an aqueduct have so far been discovered at 'Melli'.

Northwest of the water-collector are the remains of a large, rock-cut relief. It consists of a relief of a standing human figure c. 1.20 m. high, set in an *aedicula* with *akroteria* (Fig. 9). The central relief is framed by what must be the remains of a shrine-like construction of which only the rock-cut parts are preserved. The relief itself is only very badly preserved²⁷. However, the feet of the figure and some sort of staff next to them can still be seen, as well as its right-hand-side shoulder and part of its *chlamys*. The right hand of the figure seems to have been stretched out and must have held

23 Mitchell 1995, 142-143, Fig. 84-85.

24 S. Mitchell in Ayral et al. 1997, 160-163.

25 Mitchell 1989, 64.

26 According to the definition of Tolle-Kastenbein (1990, 121), reservoirs should be defined as the endpoints of built water-supply systems, as opposed to cisterns, which were built to collect rainwater.

27 According to the villagers, the damage was done in the 20th century.

something. In spite of the bad state of preservation, the resemblance between this relief at 'Melli' and a much better preserved example at Pednelissos²⁸ is still obvious. The standing male figure at Pednelissos has been identified as Apollo, possibly Apollo Sideton, and was dated to the second half of the 4th century BC²⁹. Due to the poor state of the relief at 'Melli', detailed comparisons to establish its date cannot be drawn. If we are correct in our comparison of this relief with the one at Pednelissos, it must also have had a cultic function.

The results of the 1998 survey season had already shown that 'Melli' certainly existed from the Hellenistic period onwards and that significant elements of the public centre of the city date to that period. The honorific monuments for the Roman emperors on the agora had shown that it was still inhabited in Roman times, but the study of the funeral remains in the necropolis clearly indicates that the city flourished at least till the third century AD, when rich temple tombs were still built.

KAYNAKÇA

- AYDAL, S., S. MITCHELL, T. ROBINSON & L. VANDEPUT, 1997, The Pisidia Survey 1995: Panemoteichos and Ören Tepe, *Anatolian Studies* 47, 141-172.
- BAŞARAN, S., 1997, Enez (Ainos) 1995 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları, in: *Kazı Sonuçları Toplantısı* 18, 2, Ankara, 489-513.
- ÇELGİN, A. V., 1990, *Termessos Kenti Nekropoller*, (Unpublished diss. Istanbul University) İstanbul.
- ÇELGİN, A. V., 1994, Termessos ve Çevresinde Nekropol ve Epigrafiya Araştırmaları: 1975-1991 Yılları arasında Yapılan Çalışmaların Toplu Sonuçlarına Kısa Bir Bakış, *Anadolu Araştırmaları* 13, İstanbul, 153-177.
- CLARKE, J. T., F.H. BACON & R. KOLDEWEY, 1902, *Investigations at Assos*.
- CORMACK, S. H., 1992, "Non Inter Nota Sepulcra": Roman Temple Tombs of South West Asia Minor, Ann Arbor.
- CORMACK, S. H., 1996, The Roman Period Necropolis of Ariassos, Pisidia, *Anatolian Studies* 46, 1-25.
- CORMACK, S. H., 1997, Funerary Monuments and Mortuary Practice in Roman Asia Minor, in: S. E. Alcock (ed.), *The Early Roman Empire in the East (Oxbow Monographs 95)* Oxford, 137-156.
- COULTON, J. J., 1982, Oinoanda: The Doric Building (Mk 2), *Anatolian Studies* 32, 45-59.
- ERZEN, A. & S. BAŞARAN, 1989, Enez (Ainos) Kazıları 1987 Yılı Çalışmaları, in: *Kazı Sonuçları Toplantısı* 10, 2, Ankara, 98-107.
- HALLITT, C. H. & J. J. COULTON, 1993, The East Tombs and Other Buildings at Balbura, *Anatolian Studies* 43, 41-68.
- HEBERDEY, R. & W. WILBERG, 1900, Grabbauten von Termessos in Pisidien, *ÖJh* 3, 177-210.
- HORSLEY, G.H.R., & S. MITCHELL, 2000, *The Inscriptions of Central Pisidia: including texts from Kremna, Ariassos, Keraia, Hyia, Panemoteichos, the sanctuary of Apollo at Perminoudeis, Sia, Kocaaliler, and the Döşeme Boğazı* (Innschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 57) Bonn.
- İŞİK, F., 1992, Patara 1990 Etkinlikleri, in: *Kazı Sonuçları Toplantısı* 13, 2, Ankara, 235-258.
- İŞİK, F., 1995, Tempelgräber von Patara und ihre anadoluischen Wurzeln, *Lykia* 2, 160-186.
- İŞİN, G., 1998, The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos, *Adalya* 3, 111-127.
- KÖSCİ, V., 1998, Eine augustiesche Ostothek aus Sagalassos in Pisidien, *Istanbuler Mitteilungen* 48, 1998, 249-261.

28 şin 1998, 117, Fig. 16-17.

29 İşin 1998, 117-118.

- KÖSE, V. 2000, Die Grabdenkmäler von Sagalassos. Kontinuität und Diskontinuität zwischen Hellenismus und früher Kaisezeit, in: C. Berns et al. (ed.), *Kontinuität und Diskontinuität in den Städten des frühkaiserzeitlichen Kleinasien (BaBesch Supplements)* Leuven (in press).
- K. LANCKORONSKI, 1892, *Städte Pamphyliens und Pisidiens II. Pisidien*, Berlin.
- LAUTER, H., 1986, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt.
- MACHATSCHKE, A., 1967, *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos*, Wien.
- MANSEL, A. M., & A. AKARCA, 1949, *Perge'de Kazılar ve Araştırmalar*, Ankara.
- MITCHELL, S. E. OWENS & M. WAELEKENS, 1989, Ariassos and Sagalassos, *Anatolian Studies* 39, 63-77.
- MITCHELL, S., 1991b, Ariassos 1990, *Anatolian Studies* 41, 159-172.
- MITCHELL, S. 1995, *Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and War*, London.
- STUPPERICH, R., 1990, Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1989, in: İ. Serdaroğlu & et al. (ed.), *Ausgrabungen in Assos (Asia Minor Studien 2)* Bonn, 7-22.
- STUPPERICH, R., 1992, Zweiter Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1990, in: İ. Serdaroğlu & R. Stupperich (ed.), *Ausgrabungen in Assos 1990 (Asia Minor Studien 5)* Bonn, 1-31.
- STUPPERICH, R., 1993, Dritter Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1991, in: İ. Serdaroğlu & R. Stupperich (ed.), *Ausgrabungen in Assos 1991 (Asia Minor Studien 10)* Bonn, 1-32.
- STUPPERICH, R., 1994, Beobachtungen zu Gräbern und Grabsitten in der Nekropole von Assos, in: H. J. Drexhage & J. S. Thompson (ed.), *Tod, Bestattungen und Jenseits in der griechisch-römischen Antike (Laverna 5)* s.l., 56-86.
- STUPPERICH, R., 1996, Vierter Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1992, in: İ. Serdaroğlu & R. Stupperich (ed.), *Ausgrabungen in Assos 1992 (Asia Minor Studien 21)* Bonn, 1-30.
- TÖLLE-KASTENBEIN, R., 1990, *Antike Wasserkultur (Beck's Archäologische Bibliothek)* Munich.
- VANDEPUT, 1997, *The architectural Decoration in Roman Asia Minor. Sagalassos: a Case Study (Studies in Eastern Mediterranean Archaeology 1)* Turnhout.
- VANDEPUT, L., V. KÖSE & S. AYDAL, 1999, The 1998 Pisidia Survey Project Activities at 'Melli': a preliminary Report, *Babesch* 74, 133-145.
- VANDEPUT, L., V. KÖSE & S. AYDAL, 2000, 1998 Yılı Pisidya Yüzey Araştırması Projesi Melli'deki Çalışmalara Dair ön Rapor, in: *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 29-262.
- VON HESBERG, H., 1987, Planung und Ausstattung der Nekropolen Roms im 2. Jh. n. Chr., in: H. von Hesberg & P. Zanker (ed.), *Römische Gräberstrassen*, Mainz, 42-60.
- VON HESBERG, H., 1992, *Römische Grabbauten*, Darmstadt.
- WAELEKENS, M., 1986, *Die kleinasiatischen Türsteine*, Mainz.
- WAELEKENS, M., 1993, Sagalassos. History and Archaeology, in: M. Waelkens (ed.) *Sagalassos I (Acta Archaeologica Lovaniensia. Monographiae 5)* Leuven, 37-82.

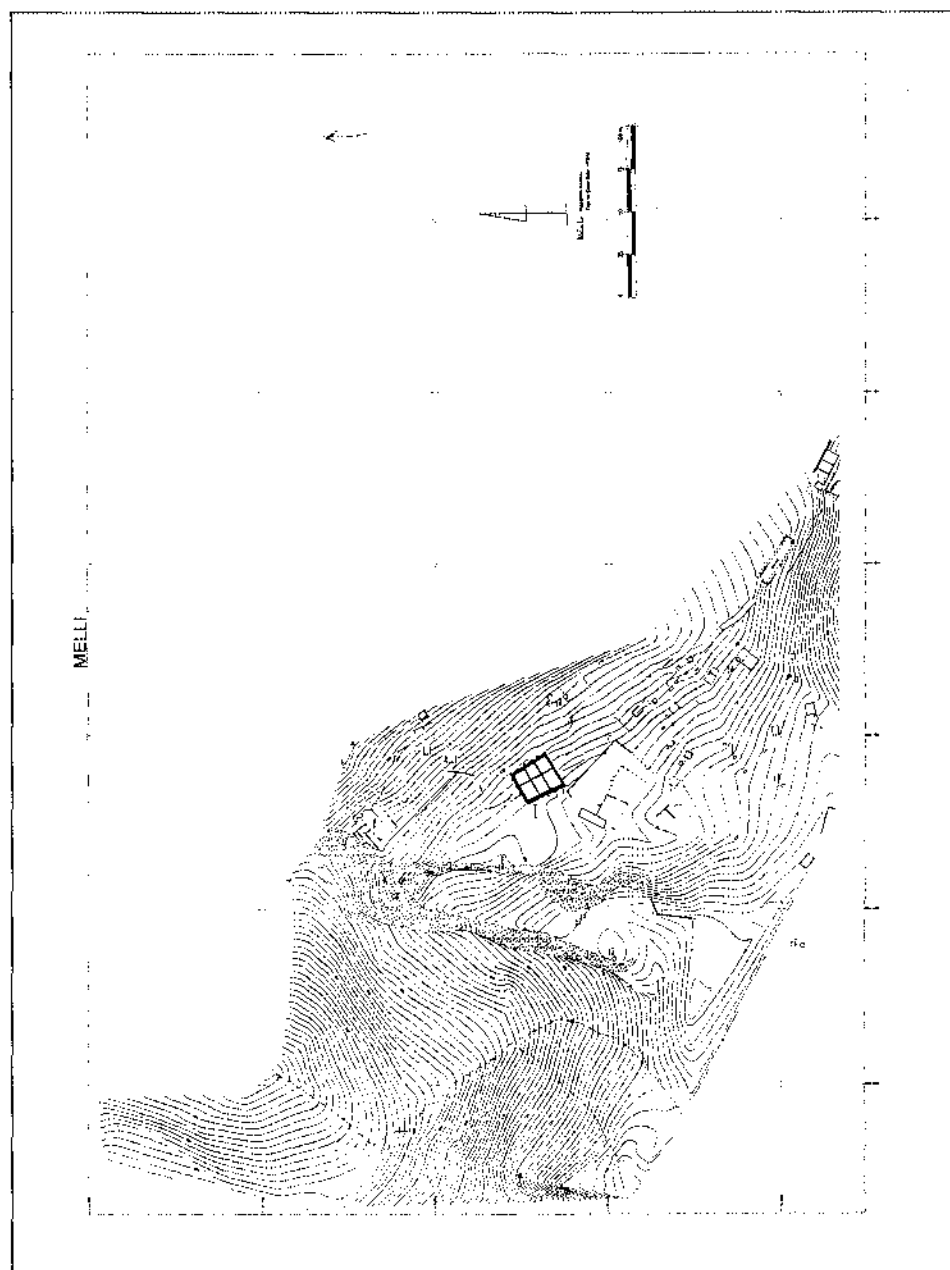

Fig. 1: 'Mell'. Topographical map of the necropolis area

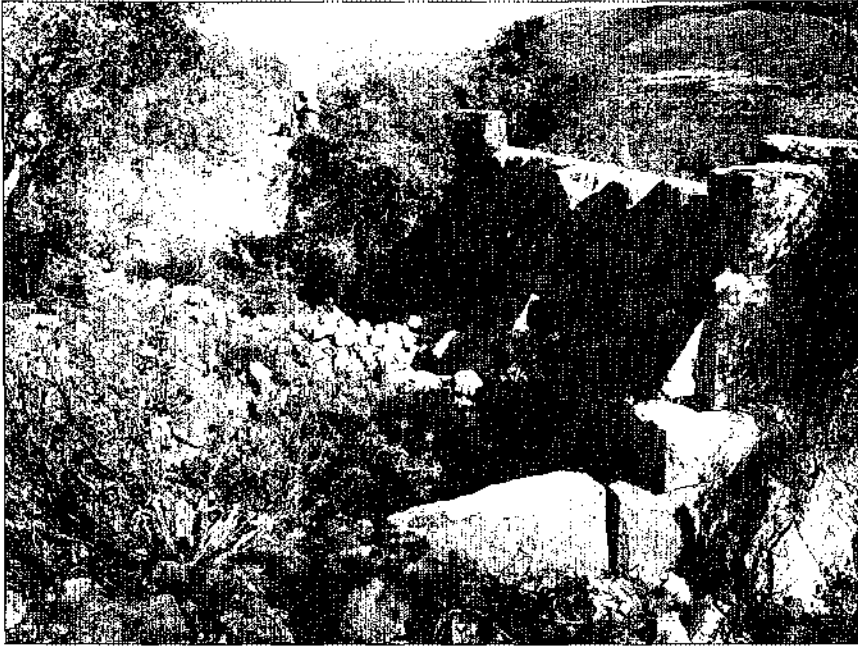

Fig. 2: 'Melli'. View of the interior of the market building

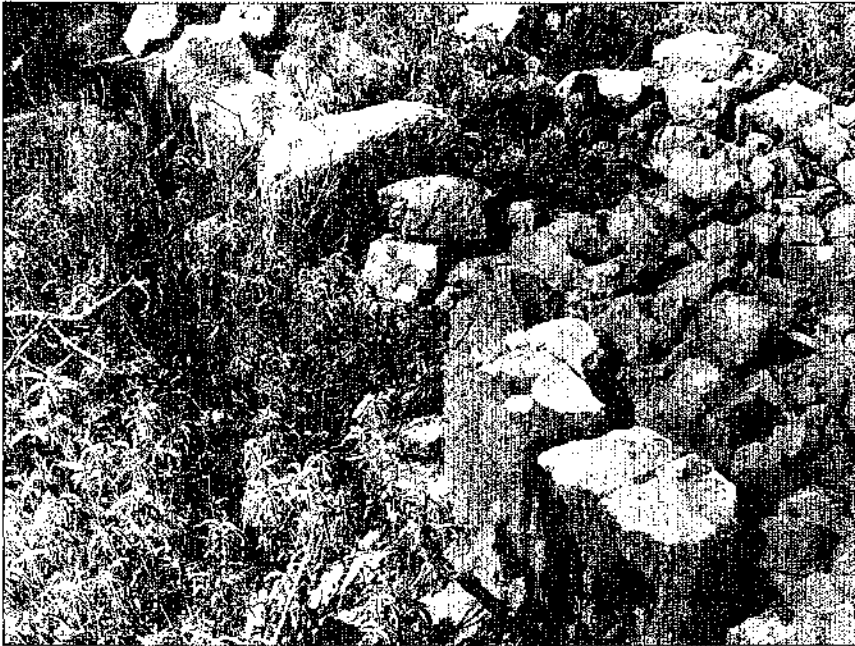

Fig. 3: 'Melli'. View of the remains of the Doric arch. The lowermost drums of the piers still are very near to their original position

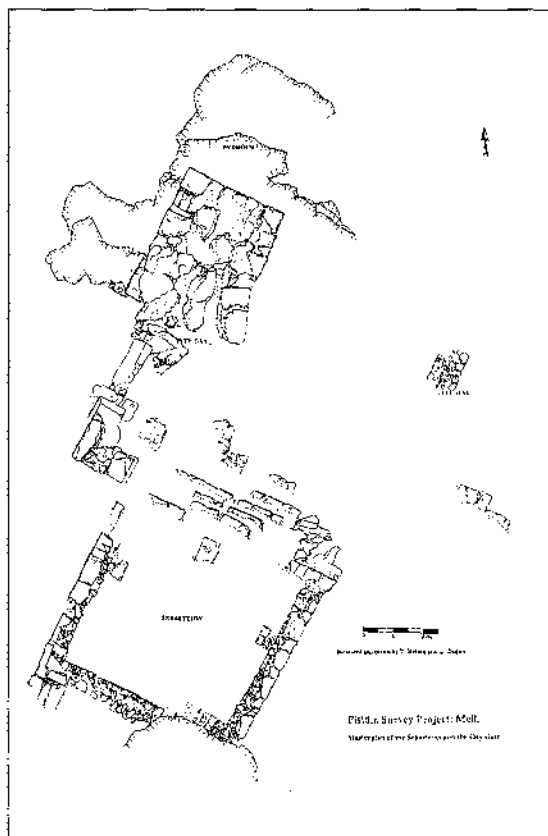

Fig. 4: 'Melli'. Masterplan of the City Gate and the adjacent Sebasteion

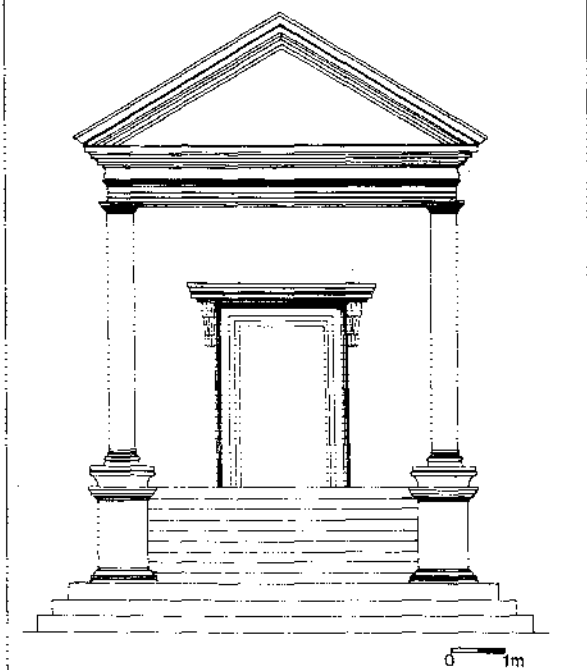

Fig. 5: 'Melli'. Remains of a peristyle house in the domestic quarter. View of the peristylum, with several columns still *in situ*

Pisidia Survey Project: Melli

**Reconstruction of Monumental Tomb 1:
Elevation of the East Facade**

reconstructed by
V. Kato and L. Vandepol

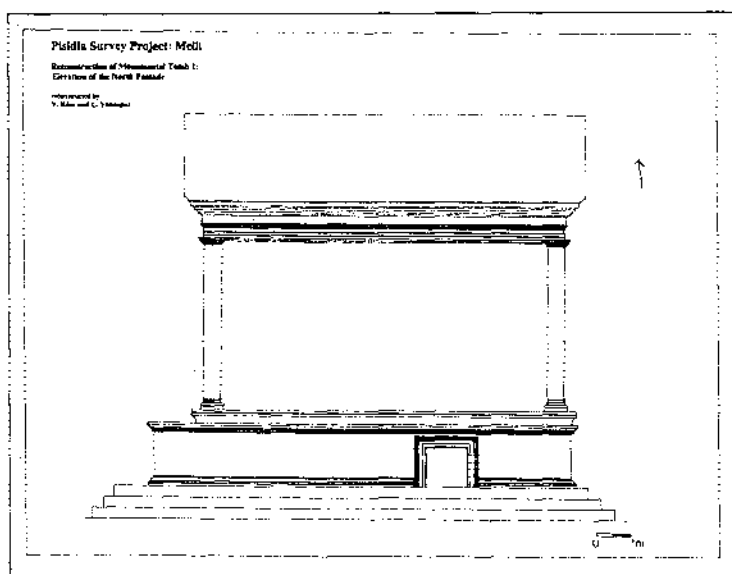

Fig. 6 a: 'Melli'. Tentative reconstruction of the East and the South facade of Temple Tomb

Pisidia Survey Project: Melli

**Reconstruction of Monumental Tomb 1:
Elevation of the North Facade**

reconstructed by
V. Kato and L. Vandepol

Fig. 6 b

Fig. 7: 'Mell'. Decorated coffer block of Temple Tomb III

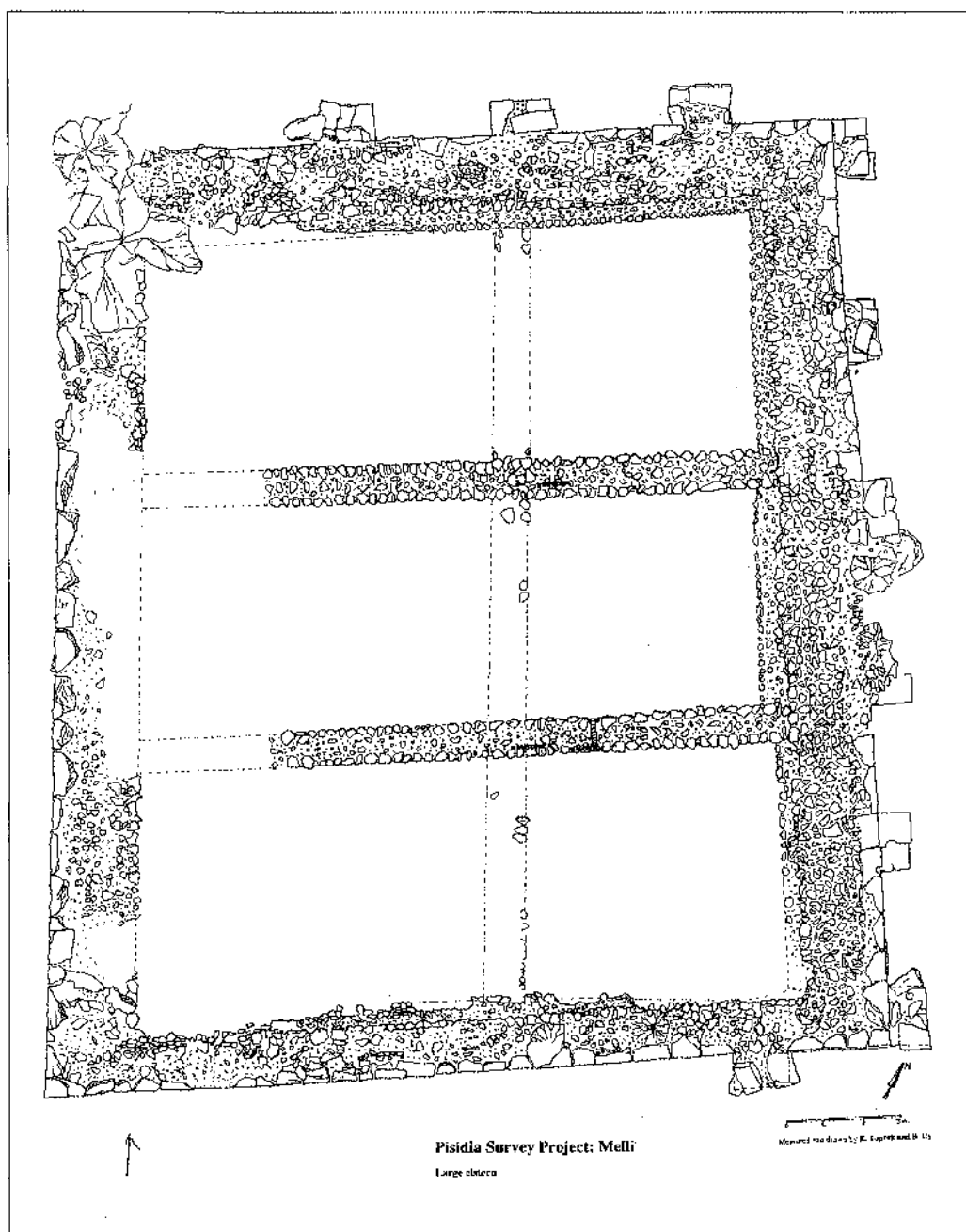

Fig. 8: 'Melli'. Masterplan of the large cistern

Fig. 9: 'Melli'. Remains of the large, rock-cut relief

HYLLARİMA YAZITLARI

Ender VARİNLİOĞLU*

1999 araştırma döneminde, Muğla Müzesi'nden aldığım bir haber üzerine, Kapraklar Köyü'nde ev inşaatı için yapılmış bir kazı sırasında çıkarılan birkaç yazıtı okumak üzere buluntu yerine gittim¹. Eskiden Mesevle'ye (şimdi Çayboyu) bağlı mahalle olan Kapraklar, bugün Derebağ'la birlikte bir muhtarlıktır. 1888'de Mesevle'de bulunmuş bir yazıtta Zeus Hyllon adının geçmesi, antik Hyllarima kentinin bu çevrede aranması gerektiği düşüncesi aklı getirmişti². Stephanos Byzantios'ta Hyllarima küçük bir Karia kentidir ve Stratonikeia'nın yukarısına düşer³. Hierokles'e göre, Hyllarima Stratonikeia'nın kuzeydoğusunda aranmalıdır⁴. Nitekim, Kapraklar'daki surla çevrili, tiyatrosu, agorası olan kent, 19. yüzyıldan bu yana Hyllarima olarak bilinmektedir⁵.

İlginçtir, Hyllarima adının geçtiği bütün yazıtlar başka kentlerden çıkmıştır. Rodos, Theangela, Alabanda yazıtları böyledir. İlk kez 1993 yılında Türk-Fransız araştırma ekibi olarak Mesevle'nin mahallesi Kılılaliler'den Hyllarima'lara adanmış bir yazıtla karşılaştık⁶. (Hyllarima adının 'Kılılaliler' olarak Türkçede korunduğu görüşündeyim.) Ancak, bugün Kapraklar'a yerleştirilen kent Kılılaliler'de değildir. Kapraklar'daki kent Helenistik Dönemden önceye buluntu vermemektedir. Kılılaliler'de ise, Asarcık Tepesi'nde surla çevrili daha eski bir yerleşme vardır. Nitekim A. Laumonier'nin bulmuş olduğu Karca yazıt da Kılılaliler'deki evin duvarındadır⁷. Helenistik Dönem kenti kurulken eski ad olan Hyllarima'yı korumuş mudur, yoksa, Stratonikeia gibi, kent yeni ad mı almıştır? Bu sorunun yanıtı ileride bulunacak yeni yazıtlarla çözüme kavuşacaktır. Şimdi Kapraklar'da bulmuş olduğum yeni yazıtları ele almak istiyorum.

1. Yazıt, resmi törenle gömülmüş Apollonides oğlu Tarmessos'lu (Ant ?)ilokhos'la ilgilidir. Yazıtta Antilokhos'un atalarının erdemli kişiler olduğu, kendisinin de yaşamı boyunca erdemli olduğu, ülkesi için birçok yararlı hizmetler gerçekleştirdiği yazılıdır. Bu kente daha önce Türk-Fransız araştırma ekibi olarak birçok kez uğramış, benzer iki yazıt daha bulmuştuk. Bunlar da Demos'un resmi törenle gömdüğü kişilerle ilgiliydi. Burada üzerinde önemli durmak istediğim konu, Antilokhos'un ethnikonudur: Ταρμυσσεύς.

* Prof.Dr. Ender VARİNLİOĞLU, Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Antalya/TÜRKİYE

1 Sayın Arif Küçükçoban'a araştırmaları sırasında yardımı için teşekkür ederim

2 K. Buresch, *Aus Lydien*, Leipzig 1898, s. 117.

3 Ὑλλάρημα, πολίχνιον Καρίας ὑπερὺν Στρατονικείας...

4 Hierokles, 688, 8.

5 Bu konuda toplu bilgi için bk. L. Robert, *BCH* 58, 1934, s. 515, v.d.

6 Yazıt, Theangela'dan Bodrum'a getirilmiş: G. Cousin-Ch. Diehl, *BCH* 14, 1890, s. 93; Hula ve Szanto, *Sitzungsberichte Ak. Wien*, 132, s. 28 (L. Robert, *BCH* 58, 1934, s. 516); Rodos'tan: M. Holleaux, *BCH* 28, 1904, s. 339; Maiuri, *Nuova Silloge epigrafica di Rodi*, 1925, No. 18 (L. Robert, ay. eser, s. 516); Alabanda yazıtı: Ch. Diehl-G. Cousin, *BCH* 10, 1886, s. 311.

7 A. Laumonier, *BCH* 58, 1934, s. 345, No. 39.

Buna göre, Antilokhos Tarmessos'ludur. Burada sözcüğün accusativus biçimini görüyoruz: Τάρμηςσῆ. Bunun benzeri Απόλλωνος Τελμίσσῆ'dir⁸. Aynı *ethnikon*la öteki yazıtların birinde de karşılaştığımız kanısındayım. Sözcüğün baş kısmı, taşın kırık olan sol üst köşesiyle birlikte yitmiştir. Yazıt Ὁδῆμος ἑσταΐε(ν) ile başlıyor; ikinci satırda Ἀσπλινῆδος oğlu, diyelim, (Ἐρεχ)εὐδός'un accusativus biçimi; üçüncü satırın başında da *ethnikon*un son iki hecesi vardır. Bunu yeni bulduğum yazıtla karşılaştırdırınca, sözcük (Τάρμ)ῆσῆσῃ olarak tamamlanıyor. Derebağ'da bulduğumuz ikinci benzer yazıtta ise, taşın sol yarısı tümüyle kırık olduğu için, *ethnikon*un varlığını kanıtlama olanağından yoksunuz. Ancak, A. Laumonier'nin 1930'larda Derebağ'da bulunduğu yazıtlardan birinin 26. satırının sonundaki kırık kısımda T(--) ile başlayan yer adı, aşağı satırın başında μῆσσω olarak bitmektedir⁹. Yeni bulunan yazıtla karşılaştırdığımızda, bu sözcüğü önündeki *praepositio* ile birlikte ἐν Τ(αρ—)μῆσσω olarak tamamlamamızın doğru olacağı kanısındayım. Yazıtın konusu bir toprak parçasının kiraya verilmesidir. Yukarıdaki satırlarda da benzer bir kiralama söz konusudur; kiralanan toprak nehir boyundadır. Büyük bir olasılıkla nehir, bugünkü Mesevle Çayı'dır¹⁰. Tarmessos da yine yakınlarda olmalıdır.

Bulduğumuz yazıtlardaki *ethnikon*un kullanılış biçimi ile Stratonikeia yazıtlarında sık sık karşılaşılmaktadır. Yurttaşlar bağlı oldukları eski Kar yerleşmesiyle birlikte anılmakta, yerleşmeler de yeni kurulmuş olan kentin (stratonikeia) *demosu* olmaktadır. Burada da Antilokhos'un *demosu* Tarmessos'tur. Kentin adıyla ilgili düşüncemin ileride bulunacak yazıtlarla doğrulanacağını umarak şimdilik Tarmessos'un Hyllarima ya yakın bir yerleşme olduğunu belirtmekle yetiniyorum.

II. Kapraklar'da bulduğum ikinci yazıt Aziz Petros'a adanmış şapel ya da kiliseyle εὐμνηστῶν ilgilidir. Daha önceki yıllarda da Kapraklar ve Derebağ'da Hristiyan yazıtlarıyla karşılaşmıştık. Bu yazıtı yine bu araştırma döneminde bulduğum bir başka yazıtla birlikte ele almak istiyorum. Yazıt, baştaban parçası üzerinde 6 harf kalmış adamdır. Harf biçimlerinden Geç Helenistik ya da Erken İmparatorluk Dönemine tarihlenebilecek olan yazıtın τωτέρ(ουσιότρχωι) ya da τῶι τέρ (ουσιότρχῃ) olarak tamamlanabilmesi, bize bu kentte Yahudi topluluğunun bulunduğunu göstermektedir¹¹. Her iki yazıt da mermer üzerine, zamanlarının yazı estetiğine göre, oldukça özenli yazılmıştır. Buradan Yahudi topluluğunun da Hristiyan topluluğunun da varsıl bir topluluk oluşturduğunu çıkarabiliriz. Hristiyanların başta içinden çıkmış oldukları Yahudi topluluğunu ya da onların bir bölümünü Hristiyanlaştırdıklarını biliyoruz. Öyle anlaşıyor ki, burada da Yahudiler sonra Hristiyan olmuştur.

Çamıdere (Haydere), Harpasa ve Orthosia'da başarıyla gerçekleştirdiğimiz gibi, önümüzdeki araştırma döneminde Kapraklar ve Derebağ'da yüzey araştırmasıyla birlikte kentin topografik ölçümlerini yapmayı planlıyoruz. 1989 yılından bu yana yapmış olduğumuz Türk-Fransız araştırmalarının sonuçlarını bir kitapta bilim dünyasına sunmak üzereyiz. Yayının bir yıl içinde olacağını umuyoruz. Geçen on yıl içinde elde ettiğimiz önemli sonuçları hep yayımladık. Örneğin, *Revue des Etudes Anciennes*'de birçok kez, Münster'deki sempozyumda Studium zum antiken Kleinasien de sunduğum bildiriği Asia Minor Studien'de, İstanbul'da yuvarlak kasa toplantısında sunduğum bildiriği yine *Revue des Etudes Anciennes*'de, yakın zamanlarda Roma'da epigrafi kongresine sunduğum bildiriği XI. Uluslararası Yunan-Latin Epigrafi Kongresi yayınlarında.

Bu vesileyle, bize araştırma izni veren Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkür ederiz. Bu araştırmalar on bir yıldır Fransız Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi (CNRS), Bordeaux Üniversitesi ve Fransız İstanbul Anadolu Araştırmaları Merkezi'nin para ve teknik eleman desteğiyle gerçekleştirilmiştir. Geçen yılki

8 I. Zgusta, Ortsnamen, s. 608, s.v. Τελμίσσος.

9 Ay eser, s. 373.

10 Ay eser, s. 375.

11 ιουδαίος ya da ιεροσολίτης için bk. SEG XXVI, No. 1687; XXIX, No. 959; XXXIII, No. 791; XXXV, No. 995; XXXV, No. XXXVII, No. 807 ve XXXIX, No. 1694. Kapraklar'daki Hristiyan topluluğu ve Yahudiler için bk. G. Cousin - G. Descharmes, BCH 118, s. 42, No. 9; A. Laumonier, BCH 58, 1934, s. 3/9, No. 44; I. Robert, BCH 58, 1934, s. 516. A. Laumonier, BCH 60, 1936, s. 330.

araştırmalarımıza içtenlikle destek veren Aydın Müze Müdür Sayın Emin Yener ile müze elemanlarına teşekkür etmek isterim. Her yıl olduğu gibi, araştırmalarımıza öğrencileriyle destek veren Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakóltesi'nden Sayın Doç. Dr. Suna Güven'e teşekkür ederiz.

KİLİKYA'DA EPIGRAFI VE TARİHİ COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI, 1999

Mustafa Hamdi SAYAR*

15 Eylül günü başlanan 1999 yılı epigrafik ve tarihî-coğrafik yüzey araştırmaları Adana, Osmaniye, İçel ve Antalya illeri ören yerleri ve bu ören yerlerinden söz konusu illerin müzelerine getirilmiş olan antik yazıtlar üzerinde 8 Ekim gününe kadar sürdürülmüş olup, çalışmalar sırasında 89'u arazide 6'sı müzelerde olmak üzere 95 adet yazıt saptanmıştır. Bunlardan 10'u Helenistik Devre, 82'si Roma İmparatorluk Devrine ve 3'ü Bizans Devrine tarihlenmektedir. Ayrıca Adana ili'nde iki, Osmaniye ve İçel illerinde birer olmak üzere daha önce keşfedilmemiş olan 6 adet antik yerleşme yeri belirlenmiştir¹.

Adana İli Çalışmaları

1999 yılı epigrafi ve tarihî-coğrafya araştırmalarına geçtiğimiz yıllarda olduğu gibi Adana ili'nde başladık.

Çukurova antik kentlerinin yazıt kataloglarını hazırlamak ve ovalık Kilikya bölgesinin Roma İmparatorluk Devri tarihî-coğrafyasını incelemek ve epigrafik doküman arşivini yeniden oluşturmak amacıyla yapılan bu çalışmaların ilk aşamasını Karataş İlçe merkezinin batısındaki Fener Burnu'nda Dörtötek mevkiinde lokalize edilen Magarsos'ta yaptığımız incelemeler oluşturdu.

Bilindiği gibi, Magarsos Tanrıça Athena'ya adanmış tapınağın bulunduğu kutsal alan olarak tanınmaktadır. Adının Athena Magarsia olduğu². Dünya Savaşı sonrasında bu bölgede araştırmalar yapan Profesör H.Th. Bossert'in bulduğu³ ve yaklaşık olarak M.Ö. 140 yılı civarına tarihlenen bir yazıt sayesinde⁴ bilinen tanrıça tapınağı Helenistik Devirde tüm Doğu Akdeniz bölgesinde tanınan bir kehanet (=bilicilik) merkezi idi⁵. Tapınağın yerinin Karataş Burnu'ndaki fenerin hemen doğusunda bulunduğu yaptığımız topografik gözlemler ve saptadığımız mimari buluntular sayesinde kesin olarak belgelenmektedir⁵.

Geçen yıl bu ören yerinde bulunan bir heykel kaidesi üzerinde bulunan yazıtın Helenistik Devirde bu bölgede pek çok örnekleri görülen Helenistik Devir onur yazıtları

* Doç. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, Nihat Kızıltan sok. Taç Apt. No: 13 Da: 9 Suadiye, İstanbul/TÜRKİYE

1 Çalışmalarına izin veren T. C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve araştırma gezisine Bakanlık temsilcisi olarak katılan Nevşehir Müzesi uzmanı Şinasi Başal'a, Adana, Tarsus, Mersin, Silifke, Anamur ve Alanya müze müdürlükleri ile bu müzelerde çalışan uzman meslektaşlarıma teşekkür ederim.

2 Bossert'in bu bölgedeki araştırmaları hakkında bkz. H. Th. Bossert, Karataş'taki Arkeolojik Araştırmalar Hakkındaki kısa ön-rapor, *Belleten* XIV 1950, 661-666; ay. yaz. Reisen in Kilikien, *Orientalia*, Yeni Seri 19, 1950, 122-125.

3 Bu yazıtın yayını hakkında bkz. S. ve R. Werner, Eine Griechische Inschrift aus Karataş, *Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung* 1, 1950-51, 325-327.

4 Bu bilicilik merkezi hakkında bkz. Arrian, *Anabasis* II 5, 9; Pausanias I 34, 2(3); Strabo XIV 5, 16-17; Cassius Dio LXXII 7, 1; Lukinos, *Philopseudes* 38, III 63 ve ay. yaz. Alexander ya da sahte peygamber 19, II 226 R ve 29, II 237 R.

5 Magarsos tarihi hakkında bkz. F. Hild - H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, *Tabula Imperii Byzantini* V, Wien 1990, 335; M. H. Sayar, *Der Neue Pauly* 7 (1999) 654.

rının yeni bir örneği olduğunu gördük. Ἀντιόχεων ὁ δῆμος/ Βοηθον Βοηθου/ ἄρετης ἕνεκον καὶ εὐνοίας/ τῆς εἰς τὸν δῆμον. Yazıtta Antiokheia kentinin halk meclisinin Boethos ismindeki şahsı erdemli davranışı ve cömertliği nedeniyle onurlandırdığından bahsedilmektedir. Burada adı geçen Antiokheia kenti Magarsos kutsal alanının arazisinde bulunduğu ve yeri halen kesin olarak saptanamamış olan Mallos antik kentinin M.Ö. 2. yüzyılda taşıdığı isimdir⁶. Mallos sikkelerinden anlaşıldığı üzere kentin adı Seleukos kralı IV. Antiokhos tarafından M.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısında Pyramos kenarındaki Antiokheia olarak değiştirilmiş ve onun ölümünden sonra tekrar eski adını almıştı. Bu durum göz önüne alındığında, söz konusu heykel kaidesinin IV. Antiokhos'un hüküm sürdüğü M.Ö. 175 ile 164 yılları arasındaki dönemde diktilmiş olabileceği düşünülebilir.

Karataş İlçe merkezinde yaptığımız araştırmalar sırasında evlerin bahçelerinde ve duvarlarında az önce değindiğim Fener Burnu ve DörtDirek mevkiinden getirilerek devşirme malzeme olarak kullanılmış çeşitli yazıtlar inceledik. Bunlar arasında erken Helenistik Devre tarihlenmesini önerebileceğimiz onur yazıtlı bir neykel kaidesini inceledik. Kaidenin yazıtından Heraklitos oğlu Bakkhios'un Lysios oğlu Makedonyalı Seleukos'u onurlandırdığını öğrenmekteyiz.

Bir başka evde ise Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen bir onur yazıtını inceleme olanağını bulduk. Bu yazıttan da Zeus Polieus ve Athena Polias'ın rahipliğini yapan Demetrios oğlu Anaksippos'un oğulları Artemidoros, Demetrios ve Diodoros tarafından onurlandırıldığını öğrenmekteyiz. Anaksippos'un rahipliğini yaptığı Zeus Polios ve Athena Polias diğer Mallos yazıtlarından da bilinmektedir.

Karataş İlçe merkezinde ayrıca bir onur yazıtı parçası ile bir mezar yazıtı bulduk. Her iki buluntu da Roma İmparatorluk Devrine tarihlenmektedir.

Karataş İlçesi civarında yaptığımız incelemeler sırasında, ilçe merkezi ile birkaç kilometre kuzeyindeki Yemişli Köyü arasındaki arazide tesviye edilen bir höyükten çıkan eserler arasında sütun başlıkları, değirmen ve öğütme taşları, zemin döşemesi olarak kullanılan tuğlaların yanı sıra yazıtlı bir heykel kaidesinin üst yarısı dikkati çekmektedir. Kaidenin yazıtından Mallos şehri halk meclisinin Gaius Iulius Proclus isimindeki filozofu onurlandırdığını öğrenmekteyiz. Ayrıca yazıttan onurlandırılan Proclus, Mallos kentinde demirgöslük yapmış yani belediye reisi olmuş ve ayrıca gençlerin eğitiminden sorumlu gymnasiarklık görevinde bulunmuştur. Bu kaidenin bulunmuş olduğu höyük diğer arkeolojik buluntular göz önüne alındığında, Roma İmparatorluk Devrinin sonlarına tarihlenebilme olasılığı bulunan antik bir köy yerleşmesi niteliğindedir. Oysa bu kaide üzerindeki yazıtın da ifade ettiği gibi kentin merkezi yerlerinden birinde dikili olmalıydı. Büyük bir olasılıkla bu kaide dikili olduğu Mallos şehrinde alınarak bu köyde devşirme malzeme olarak kullanılmıştı.

Karataş İlçe merkezinin doğusundaki Ağyatan mevkiinde geniş bir alana yayılan ve çoğunlukla Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen mimari parçalar ve keramik buluntular burada büyük bir yerleşme yerinin bulunduğunu belgelemektedirler. Bu bölgede Ceyhan Nehri'nin deltasının bulunduğu ve nehrin sık sık alüvyon birikimi nedeniyle yatak değiştirdiği göz önüne alındığında, burada hangi antik yerleşmenin bulunduğu saptanması şimdilik mümkün olamamaktadır. Bu konu halen yeri kesin olarak saptanamayan ve antik kaynakların yeri hakkında çelişkili bilgiler verdiği Mallos antik kenti ve çevresindeki tarihi-coğrafik sorunların çözümü kapsamında ele alınacaktır.

Adana ili'ndeki araştırmalarımızın daha sonraki bölümünü Kozan İlçesi'ne bağlı Dilekkaya Köyü'nde bulunan ve M. S. 3. yüzyıl başlarından itibaren Çukurova'nın başkenti konumunda olan Anazarbos antik kenti ve çevresinde sürdürdük.

Bu çalışmaların en önemli bölümünü Anazarbos kentinin ayakta kalan en önemli anıtı olan ve M.S. 218 yılında imparator Macrinus tarafından yaptırılmış olan takin in-ceilenmesi oluşturdu. Yaptığımız gözlemler sonucunda takin 1998 yılı Haziran ayında

6 Mallos tarihi hakkında bkz. M. Gougn, *Princeton Encyclopedia of Ancient Sites*, Princeton 1979: 547; F. Hübner - H. Meibohm, *Kaisertum und Kaiserzeit. Tabula Imperii Byzantini V Wien 1990*: 337; M. H. Sayar, *Der Neue Pauly I*, 1999: 780.

meydana gelen depremden büyük zarar gördüğünü tespit ettik. Bu incelemeler sırasında takın iç yüzünden düşen taşlar arasında yazıtlı bir heykel kaidesi gördük [Βα]σιλεῦς Ταρκωνδύμοτον Φιλοπάτορα. Üzerindeki yazıttan anlaşıldığına göre bu heykel kaidesi M. Ö. 20 ile M.S. 17 yılları arasında Kastabala ve Anazarbos antik kentlerini kapsayan bir bölgede Roma İmparatoru Augustus tarafından yerel kral olarak ovalık Kilikya'da hüküm sürmesine izin verildiğini antik kaynaklardan bildiğimiz kral II. Tarkondimotos Philopator'un onuruna diktirilmiştir. Onurlandırmanın kim tarafından yapılmış olduğu yazıtta belirtilmemiş olmasına rağmen, II. Tarkondimotos'un o zaman tebaası konumunda bulunan Anazarboslular tarafından onurlandırılmış olması en kuvvetli olasılıktır. II. Tarkondimotos Philopator'un Anazarbos'ta onurlandırıldığını belgeleyen ilk buluntu, kentin güneyinde 20 yıl önce bulunarak Konya, Selçuk Üniversitesi'nden Sayın Prof. Ramazan Özgan tarafından Tarkondimotos olduğu saptanan bir portre baştır⁷. Hem bu baş ve hem de yeni bulunan yazıt büyük bir olasılıkla II. Tarkondimotos Philopator'un İmparator Augustus tarafından kralığının onaylanması ve tahta oturma izni verilmesinin hemen ertesinde M. Ö. 20 yılı civarında gerçekleşmiş olmalıydı.

Anazarbos'un kuzeybatı yönündeki arazisini inceleme amacıyla yaptığımız çalışmalar sırasında, Kozan İlçe merkezinin birkaç kilometre güneydoğusunda bulunan Balıklıkuyu ve Maltepe (Resim: 1) bölgelerinde iki antik köy yerleşmesi saptadık. Bunlardan Maltepe'deki yerleşimde bulunmuş olan iki adet mezar yazıtını inceledik.

Seyhan Nehri'nin doğusundaki arazide yaptığımız araştırmalar sırasında Kozan'ın Ergenuhağı Köyü içinde Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen bir mezar evini inceledik.

Daha sonra köyün kuzeyinde Şimşir Dağı'nın doğu eteğinde bulunan bir manastırın define arayıcıları tarafından büyük ölçüde tahrip edilmiş olan kalıntıları inceledik (Resim: 2). Manastırın bir kilometre kadar güneyinde bulunan iki adet Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen mezar evi ile Roma Devrine tarihlenen bir mezar yazıtı parçası burada bir Roma - Bizans yerleşmesi olduğunu belgelemektedir. Bu mezar evlerinin bulunduğu tepenin yamaçlarında demir cürufalarının bulunması burada Antik Devirde ya da Erken Bizans Döneminde demir madeni işletilmiş olabileceği ihtimalini akla getir-mektedir.

Hem Ergenuhağı ve hem de Şimşir Dağı'nda incelediğimiz yerleşme yerleri Anazarbos'un kuzeyindeki köy yerleşme yerlerinden olup, Anazarbos arazisinin sınırlarının Kapadokya sınırlarına kadar uzanmakta olduğu yönündeki tezi güçlendirmektedir.

Adana ili'ndeki araştırmalarımızın daha sonraki bölümünü il merkezinin 35 km. kadar doğusunda bulunan Yakapınar Beldesi'nde lokalize edilen Mopsuestia antik kentindeki çalışmalar oluşturdu (Resim: 3). Burada ilk dikkatimizi çeken 1998 yılı Haziran ayında meydana gelen Ceyhan depreminin merkez üssüne olan yakınlığı nedeniyle orta düzeyde hasara uğradığını geçen yıl gözlediğimiz Ceyhan Nehri üzerindeki M.S. 3. yüzyılda İmparator Valerianus Döneminde yaptırılmış olan antik köprü'nün kemerlerinin bu yıl tamamen sökülerek, bölgenin çok iyi durumda günümüze gelmiş en önemli Roma Devri anıtlarından birinin tüm özelliklerinin kaybolmuş olmasıydı (Resim: 4).

Misis Höyüğü üzerinde bulunan 1. Derece Sit Alanı içinde inşa edilmiş gecekonduların bahçelerinde yaptığımız incelemelerde üç adet mezar yazıtı ve çok sayıda mimari parça saptadık.

Çevrede yaptığımız çalışmalar sırasında Misis Höyüğü kuzeybatısında bulunduktan sonra, çevredeki sanayi tesislerinde koruma altına alınmış olan ve nedense Adana Müzesi'ne götürülmemiş olan mermerden başsız giyimli bir tanrıça heykelini inceleme olanağımız oldu. Heykel, glysileri nedeniyle Mopsuestia'nın İmparator Antoninus Pius ile Macrinus dönemleri arasında bastırılan sikkelerde tasviri görülen Athena Nikephoros'a yani zafere ulaşmayı sağlayan Athena'ya çağrışım yapmaktadır.

7 Bu eser hakkında bkz. R. Özgan, Ein Herrscherbildnis aus Kilikien, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 103, 1988, 369-380.

Adana bölgesindeki çalışmalarımızın son aşamasını Yumurtalık İlçe merkezinde bulunan Aigeai antik kentinin içi ve çevresinde yaptığımız incelemeler ve tarihi-coğrafik gözlemler oluşturdu. Bu çalışmaların başta gelen amacı Aigeai'da bulunduğu antik kaynaklar ve sikkelerin verdikleri bilgiler sayesinde bilinen ancak bugüne değin yeri kesin olarak saptanamayan Asklepon'un yerini belirlemektir. Bu amaçla yaptığımız çalışmalar sırasında Aigeai'nın doğusunda yüksek bir tepe üzerinde çok sayıda Roma İmparatorluk Devrine tarihlenebilen keramik ve bir değirmen taşı gördük. Ancak buranın Asklepon olabileceğini gösteren kesin bir bulguya rastlayamadık.

Osmaniye İli Çalışmaları

Osmaniye İli'ndeki araştırmalarımızı Kadirli İlçe merkezinde bulunan Flaviopolis antik kenti ve çevresinde sürdürdük. Bu çalışmalar kapsamında yeni kurulan Sumbaz İlçesi'ne bağlı Yeşilyayla Köyü'nde bulunan antik nekropolü ve buluntularını inceledik. Bu buluntulardan biri oldukça geniş bir alana yayılan köyün batısındaki mahallelerden birinde bulunan kısmen yıkılmış Roma Devrine ait mezar evidir (Resim: 5). Köyün kuzeydoğu kesiminde ise çok sayıda kaya mezarı dikkati çekmektedir (Resim: 6). Köyde yapılan bir su deposu inşaatı sırasında bulunan üç adet stelin incelenmesi sonucunda Yeşilyayla'nın Roma İmparatorluk Devrindeki sakinlerinin bazılarının Anadolu yerli isimleri taşımış oldukları anlaşılmaktadır.

Yeşilyayla Köyü'nde bulunarak, geçtiğimiz yıllarda Kadirli İlçe merkezine getirilmiş olan bereket tanrıçası büstü ve yazıtlı kaidesi ile bereket tanrı ve tanrıçası kabartmalı mermer blok burada şarap ve tahıl üretimi ile uğraşan insanların yaşadığı büyük bir köy yerleşmesinin varlığını belgelemektedir. Antik köyün adına bugüne kadar burada bulunmuş olan yazıtlarda değinilmemiştir⁸.

Flaviopolis'in kuzeydeki arazisinin yayılma alanını incelemek amacıyla yaptığımız çalışmalar sırasında Diniker Dağı'nın batısında Kızlaroturağı mevkiinde (Resim: 7) bulunan ve Roma İmparatorluk Devrinde iskân edildiği anlaşılan antik yerleşmenin bulunduğu tepenin bir bölümünün birkaç yıl öncesine kadar taş ocağı olarak işletilmesi nedeniyle büyük ölçüde tahrip olmuş olduğunu gözlemledik. Burada kalıntılar arasında bir Erken Bizans Devri kilisesinin temellerinden arta kalanlar ile Roma İmparatorluk Devrinden kalma bir mezar yazıtı parçası da görülmektedir. Çevrede yaşayanların yaptığı tanıma göre, bu tepeye Kızlaroturağı adının verilmesi, üzerinde kabartmalar bulunan bir Roma Devri lahdi olmalıydı. Tüm bu buluntular değerlendirildiğinde, Kızlaroturağı mevkiinde de tıpkı Yeşilyayla'da olduğu gibi Flaviopolis antik kentine bağlı bir köy yerleşmesinin bulunmuş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Diniker Dağı'nın kuzeydoğusunda Kızlaroturağı Tepesi'nin birkaç yüz metre kuzeyinde bulunan ve Topaktaş adı verilen bir kayanın üzerinde (Resim: 8) 1948 yılında Prof. Bahadır Alkım'ın bu bölgede yaptığı araştırmalar sırasında görülen ve G. E. Bean tarafından 1950 yılında yayınlanan adak yazıtını yeniden bulduk⁹. Alkım yazıtın yazıldığı kayanın üzerine oyulmuş merdiven basamakları gördüğünü söylemektedir. Bunların aradan geçen zaman içinde define arayanlar tarafından büyük ölçüde tahrip edilmiş olduklarını saptadık. Söz konusu basamaklar kayanın üzerinde yazıtta sözü edilen sunağın bulunmuş olabileceği izlenimini vermektedir. Yakarışları duyduğuna inanılan dağ tanrısına sunulmuş olan yazıtın ilk satırında verilen 233 yıl sayısının hangi antik kentin takvimine ait olduğu bu buluntu yerinin de hangi antik kentin arazisinde olduğunu gösterecektir. Eğer söz konusu yıl sayısı Bean'in de belirttiği gibi bu buluntu yerine daha yakın antik kent olan Flaviopolis'in (=Kadirli İlçe merkezi) M. S. 74 yılında başla-

8 Bu eserin bütünü haberleri ve Yeşilyayla Köyü'ndeki antik yerleşme hakkında bkz. M. H. Sayar, *Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Cografya Araştırmaları 1991, X. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara 25-29 Mayıs 1992) Ankara 1993, 179; M. H. Sayar, *Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Cografya Araştırmaları 1994, XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt: (Ankara 29 Mayıs - 2 Haziran 1995) Ankara 1996, 60.

9 G. E. Bean, *Üçüncü Mevsim Karatepe Çalışmaları*, *Belleken* 14, 1950, 535 vd.; Bean'in makalesinin yerini hakkında bkz. J. ve L. Robert, *Bull. Ep.* 1952, 155. Robert burada sununun dağa değil, çağda yansıyan sese sunuda bulunduğunu öne sürmektedir.

yan takvimine göre verilmiş ise, yazıt M. S. 307 yılına tarihlenmektedir. Eğer 233 yıl sayısı M. S. 2. yüzyıl sonundan itibaren Çukurova'nın başkenti konumunda olan Anazarbos'un M. Ö. 19 yılında başlayan takvimine göre verilmişse, bu yazıtın M. S. 214 yılına tarihlenmesi gerekmektedir.

Osmaniye İli'nin en önemli ören yeri olan Kastabala-Hierapolis antik kentinde yaptığımız incelemelerde antik kentin tiyatrosundan ve sütunlu caddesinden yıllardır yapı malzemesi olarak kullanılmak üzere çevre köylere ve Osmaniye İl merkezine götürülen mimarî parçalardan ve taşınabilir kültür varlıklarından bir kısmının Osmaniye İl Kültür Müdürü Sayın Veli Tosun'un gayretleri ile götürüldükleri yerlerde müsadere edilip, Osmaniye İl merkezinde toplanmaya başladığını memnuniyetle saptadık. Bunlar arasında Hemite, Bahçe, Çardaklı, Selimiye köylerinden toplanmış on adet yazıtlı mezar taşı ile bir adak yazıtı bulunmaktadır.

İçel İli Çalışmaları

Bu ildeki çalışmalara Roma Devrinde Kilikya eyaletinin başkenti olan Tarsus ve çevresinde yaptığımız incelemelerle başladık. Tarsus'ta Aziz Paulus Kilisesi yakınlarında, kentin güneyinde bulunan nekropolden çıkarılmış ve yazıtı kısmen tahrip olmuş Erken Hristiyanlık Devrine ait mermerden yazıtlı bir mezar steliని inceledik.

Tarsus'un kuzeyinde yaptığımız çalışmalar sırasında Tarsus'un Bağçatağı Köyü, Yazılıtaş mevkiinde bir kaya üzerine yazılmış olan sınır yazıtını inceledik. Bu yazıt Podandos antik kentinin sınırının Geç Roma - Erken Bizans Dönemlerinde bu mevkiye kadar uzandığını belgelemektedir. Bugün Adana'nın Pozantı İlçesi'nde lokalize edilen Podandos bir Kappadokya kenti olduğundan bu yazıt yalnız Tarsus ile Podandos arasındaki sınırı değil, aynı zamanda bir dönem Kilikya ile Kappadokya arasındaki sınırı da göstermektedir.

Aynı bölgede Roma İmparatorluk Devrinde yoğun bir sınır belirleme çalışması yapıldığı Korucak Köyü Yenisu mevkiinde bulunan kaya üzerindeki bir sınır yazıtından anlaşılmaktadır. Ayrıca Korucak Köyü içinde görülen kaya mezarları burada antik bir yerleşme yeri olduğunu göstermektedir.

İçel İli çalışmaları kapsamında Mersin merkez ilçeye bağlı Karaduvar Belde-si'nde yaptığımız incelemelerde burada bulunduğu önceki yüzyıllarda belirtilen ve bu yerleşmeye adını veren Geç Antik Devir ve Ortaçağ yapılarına ait duvar kalıntılarının son izlerini deniz kıyısında görebildik. Antik Devir yerleşmelerinden Aulai'nin lokalize edildiği Karaduvar'da başka herhangi bir antik ya da Ortaçağ yapı kalıntısına rastlanmamıştır.

Mersin Müzesi ile Mersin Üniversitesi, Klasik Arkeoloji Bölümünden Yard. Doç. Dr. Remzi Yağcı tarafından Mezitli'de bulunan Soloi-Pompeiopolis antik kentinde yapılan çalışma sırasında bulunmuş olan Roma İmparatorluk Devrine tarihlenen yazıtlı bir mezar steli incelenmiştir.

Pompeiopolis'in kuzey yönündeki arazisinin yayılma alanını belirlemek amacıyla yaptığımız çalışmalar sırasında Kuyuluk Köyü'nün kuzeydoğusunda bir su kanalının kenarında yazıtlı bir mezar blokunu inceledik¹⁰. M.S. 1. yüzyıl ortalarına tarihlendiğimiz bu eser Pompeiopolis'in nekropollerinin bu bölgeye kadar yayılmakta olduğunu belgelemektedir. Ayrıca Mezitli ile Çiftlikköy arasında yapılan inşaatlar sırasında bulunan ve Mersin Müzesi tarafından yapılan kurtarma kazısıyla ortaya çıkarılan kayalara oyulmuş yeraltı mezar odası Pompeiopolis nekropolünün Roma İmparatorluk Devrinde ne kadar yaygın ve zengin olduğunu belgelemektedir.

Orta Kilikya bölgesinin en önemli kentlerinden biri olan Korykos'un Manastır Kilisesi civarında bulduğumuz bir yapı yazıtında kilisenin apsisini yaptıranların adları ve görevlerinden bahsedilmektedir.

10 Soloi-Pompeiopolis antik kenti ve çevresindeki çalışmalara katkıda bulunan kazı başkanı Mersin Üniversitesi Arkeoloji Bölümünden Sn. Yard. Doç. Dr. Remzi Yağcı'ya teşekkür ederim.

İçel ili çalışmalarının daha sonraki aşamasını Seleukeia antik kentinin lokalize edildiği Silifke İlçe merkezi ve çevresindeki çalışmalar oluşturdu. Bu araştırmalar kapsamında Silifke'nin kuzeyinde Kızılın adı verilen bir mağarada Avusturyalı araştırmacılar tarafından 1914 yılında görölerek yayınlamış olan ve dağ tanrıçası Krisoa'ya sunulmuş olan adak yazıtını yeniden bulduk¹¹. Söz konusu yazıtı bulanlar sununun hangi tanrıçaya yapıldığını saptayamamışlardı. Ancak orta dağlık Kilikya'da aynı tanrıça için yapılmış bir sunu sayesinde bunun Tanrıça Athena Krisoa için yapılmış bir sunu olduğu belirlenebilmiştir¹².

Silifke'deki çalışmalarımız sırasında Göksu Irmağı'nın batı kıyısında kaya üzerine oyulmuş bir adak yazıtında Tanrıça Athena'ya sunuda bulunulduğunu saptadık. Bu sunu yazıtının birkaç yüz metre kuzeyinde Seleukeia'ya su sağlayan kayalara oyulmuş kanallar görölmektedir (Resim: 9).

Silifke'nin kuzeyindeki çalışmalarımız sırasında Seleukeia – Claudiopolis (=Mut) antik yolu (Resim: 10) üzerinde bulunmuş olan yazıtı çok aşınmış bir mil taşı parçasını inceledik (Resim: 11). Latince ve eski Yunanca olmak üzere iki dilde yazıtı bulunan bu mil taşı parçasının aynı metni içeren bir benzeri yedi yıl önce aynı mevkide bulunmuştu¹³. Bu yazıttan öğrendiğimize göre her iki mil taşı da İmparator Titus Devrinde Kilikya'da M. S. 80-81 yıllarında valilik yapan Petronius Umbrinus Döneminde diktirilmişti. Aynı bölgede bir kaynak üzerindeki antik kemer kalıntısı dikkati çekmektedir (Resim: 12).

Silifke kuzeyinde Göksu Vadisi'nde yaptığımız incelemeler sırasında, Ekişler Köyü civarında Hisarkale mevkiinde, Göksu Nehri ile Doğular Deresi'nin birleştiği bölgeye hakim bir tepe üzerinde Roma Devrine ait bir köy yerleşmesi saptadık. Burada gördüğümüz çok sayıda kayalara oyulmuş sarnıç ve ev kalıntısının yanı sıra bir kaya yüzeyine oyulmuş üçgen alınlıklı ve köşe akroterli tapınak cephesi kabartması bulunmaktadır (Resim: 13). Sütun kabartmalarının arasında kalan yüzeyde herhangi bir antik yazıt ya da resim bulunmamaktadır. Belki bu tür bir eser boya ile yapılmış ve zaman içinde aşınarak yok olmuştur.

Daha sonra Seleukeia'yı Diokaisareia (=Uzuncaburç'a) ve Olba'ya bağlayan antik yolun izlerini belgeledik (Resim: 14). Bu yol üzerinde düzleştirilmiş kaya üzerinde bir ok veya kargı olduğunu sandığımız bir kabartma saptadık (Resim: 15). Ok ya da kargı orta dağlık Kilikya bölgesinde Roma İmparatorluk Devrinde yaygın şekilde tapınımında bulunulduğu arkeolojik ve epigrafik buluntularla belgelenen Hermes'in atribütlerinden biri olarak Olba bölgesinde karşımıza çıkmaktadır. Yolcuların koruyucusu olarak bilinen Hermes'in antik yol üzerinde bulunan atribüsü bu tanrı kültünün Orta Kilikya'daki ilginç bir belgesidir.

İçel ili çalışmalarının daha sonraki bölümünü Claudiopolis antik kentinin lokalize edildiği Mut İlçe merkezindeki araştırmalar oluşturdu. Bu çalışmalar sırasında Mut Kalesi'nin restorasyonu sırasında burada devşirme malzeme olarak kullanılmış Erken Bizans yazıtı içeren bir blok üzerindeki kısmen tahrip olmuş yazıt ile bir kanal kazısı sırasında Hacı Tabak Camii karşısında bulunan yazıtlı bir Roma Devri lahti incelendi. Mersin Müzesi'ndeki incelemelerimiz sırasında da Mut'tan Mersin'e getirilmiş aynı tür bir lahti inceledik.

Antalya İli Çalışmaları

Antalya ili'ndeki çalışmalara Gazipaşa ve Alanya ilçeleri sınırları içinde bulunan Antiokheia ad Cragum, Nephelion, Kestros, Selinus, Iotape, Syedra ve Korakesion antik kentlerinde yapılan tarihî-coğrafik gözlemlerle devam edildi.

Ayrıca Alanya Müzesi'ne batı dağlık Kilikya kenti olan Marassos'tan getirilmiş olan bir adak yazıtı ile damgalı bir küp ağız ve Kızılkule civarından müzeye getirilmiş bir yazıtlı arşitrav parçasını inceleyerek 1999 yılı Kilikya çalışmalarımızı tamamladık.

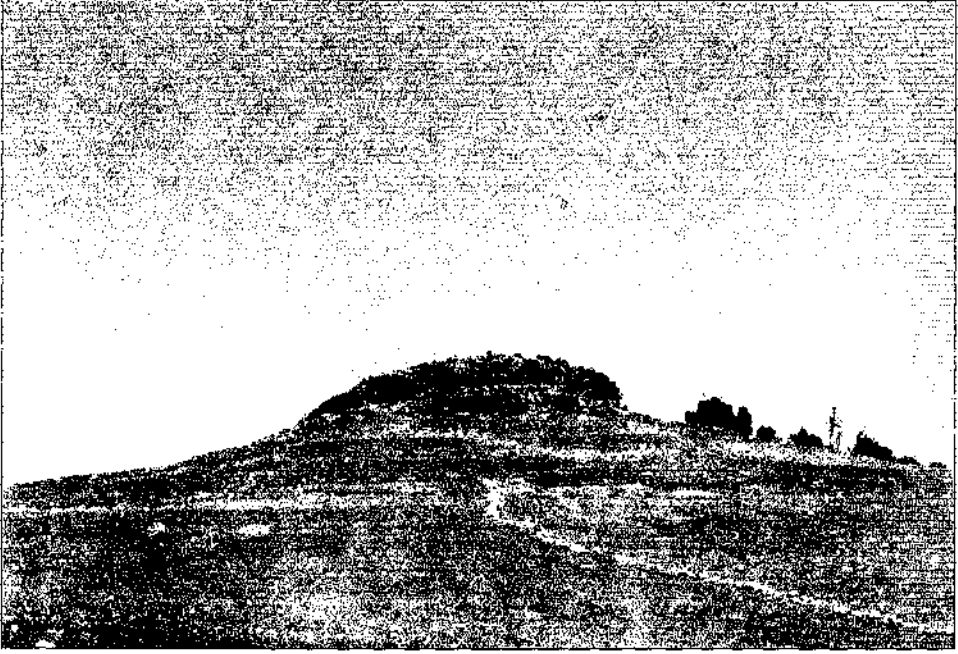
11 J. Keil - A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien*, MAMA III (1931) 18 vd. Nr. 33.

12 S. Durugönlü, *Athena Krisoa Oreia*, *Epigraphica Anatolica* 10, 1987, 115.

13 Bu mil taşı hakkında bkz. M. H. Sayar, *Strassenbau in Kilikien unter den Flaviern nach einem neugefundenen Meilenstein*, *Epigraphica Anatolica* 20, 1992, 57-62.

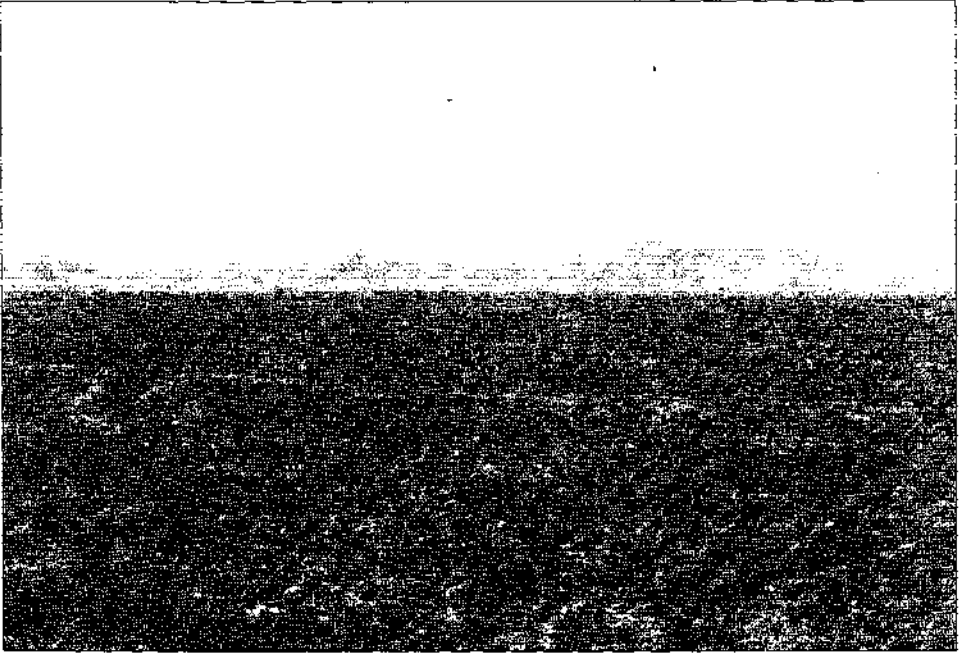

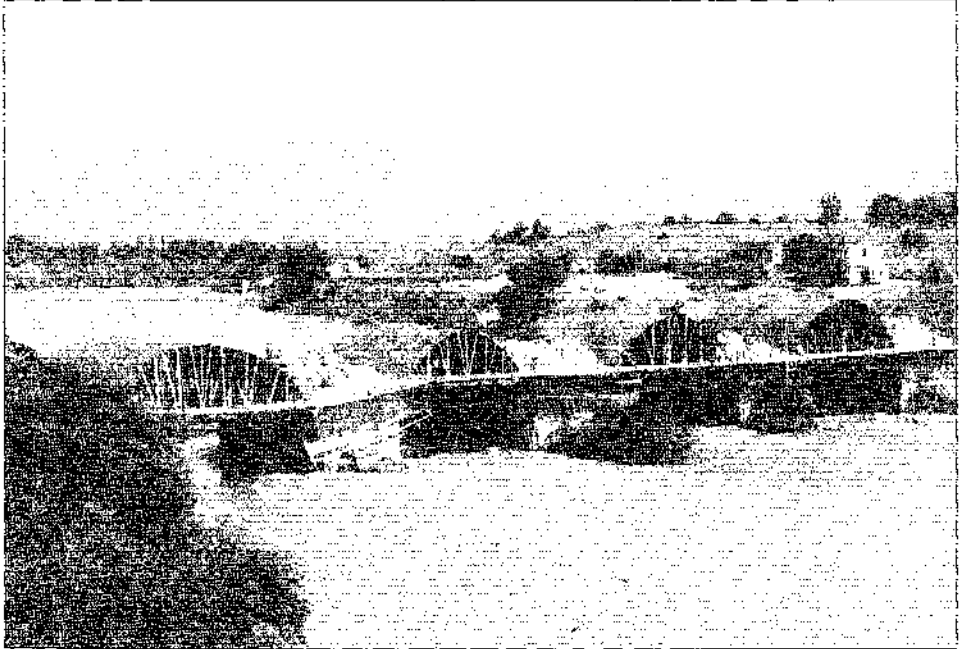
Resim 1: Kozan'ın güneydoğusunda Maltepe'nin güneyden görünümü

Resim 2: Şimşir Dağı yamaçlarında Erken Bizans kilisesi kalıntıları

Resim 3: Misis Höyüğü'nün kuzeybatıdan görünümü

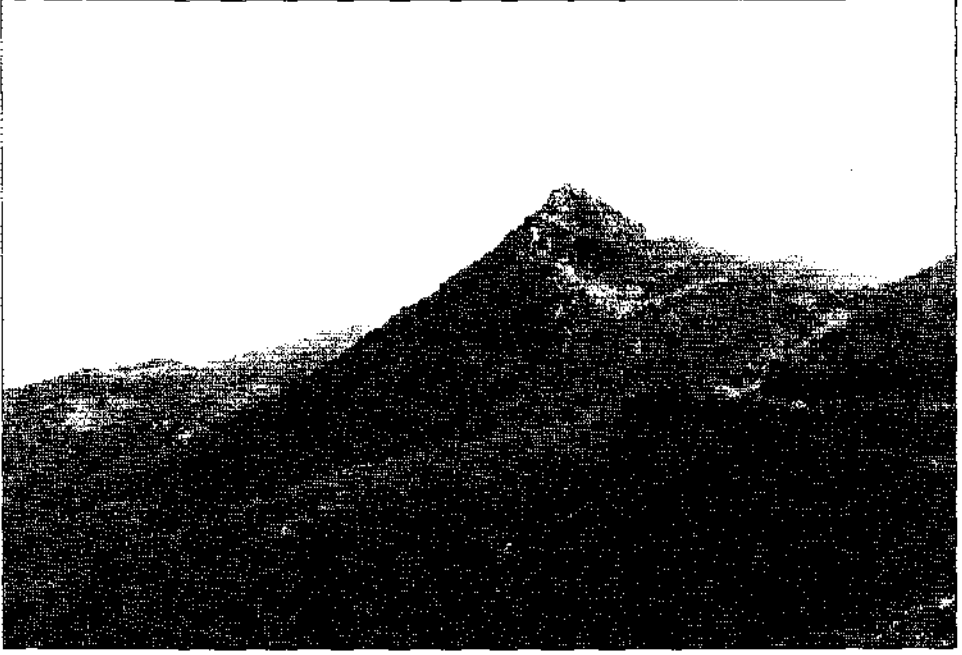
Resim 4: Ceyhan Nehri üzerinde bulunan antik köprünün tamiri için kurulan kemer altı iskelelerinin kuzeyden görünümü

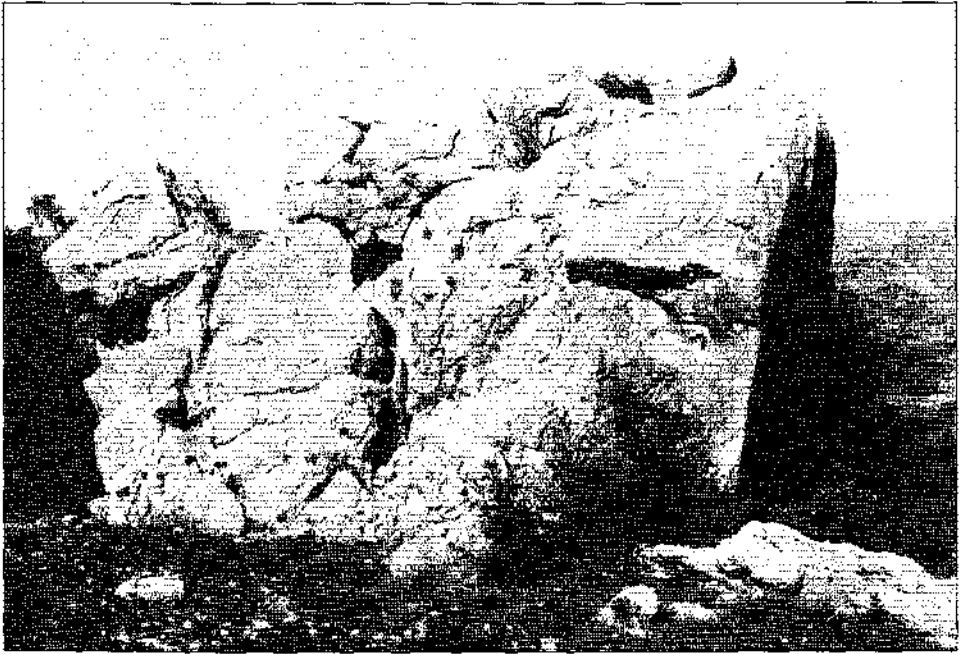
Resim 5: Yeşilyayla Köyü'ndeki mezar evi kalıntısı

Resim 6: Yeşilyayla Köyü'ndeki
kaya mezarı

Resim 7: Kızlaroturağı Tepesi'nin kuzeyden görünümü

Resim 8: Topraktaş

Resim 9: Selevkeia'nın kayaya oyulmuş su kanallarından biri

Resim 10: Selevkeia Claudiapolis arasındaki antik yolun bir kesimi

Resim 11: Selevkeia
Claudiapolis
arasındaki an-
tik yolda bulun-
muş olan mil
taşı parçası

Resim 12: Antik kemer ka-
lıntısı

Resim 13: Hisarkale
yerleşmesinde-
ki tapınak cep-
hesi kabartma-
sı

Resim 14: Silifke - Diokaisareia arasındaki antik yol izi

Resim 15: Silifke - Diokaisareia - Olbu arasındaki antik yol üzerinde kargı kabartması

DOĞU TRAKYA'DA EPİGRAFI VE TARİHİ-COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI, 1999

Mustafa Hamdi SAYAR*

6-11 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilen 1999 yılı Doğu Trakya çalışmaları İstanbul, Tekirdağ, Çanakkale ve Kırklareli illerindeki ören yerleri ve bu ören yerlerinden söz konusu illerin müzelerine getirilmiş olan antik yazıtlar üzerinde sürdürülmüş ve araştırmalar sırasında 4'ü arazide 9'u müzelerde olmak üzere toplam 13 adet antik yazıt üzerinde çalışılmıştır. Bu eserlerden 5'i Helenistik, 6'sı Roma İmparatorluk ve 2'si Bizans Devrine tarihlenmektedirler¹.

Tekirdağ İli Çalışmaları

Çalışmalarımızın ilk bölümünü oluşturan Tekirdağ İli çalışmaları sırasında Tekirdağ Müzesi'ne geçtiğimiz yıl getirilmiş olan üç adet yazıtlı eser arasında bulunan bir damgalı tuğla dikkatimizi çekti². Tekirdağ İli Çorlu İlçe'sinin Velimeşe Köyü yakınlarındaki Değirmenderesi kaynakları civarında bulunan tuğlanın üzerindeki damgada yer alan iki satırlık yazıtın ilk satırı bir haç işareti ile başlamakta ve bu haç işaretinden sonra bir monogram ve kısaltılmış halde *cubicularius* sözcüğü okunmaktadır.

Roma İmparatorluk Devrinde Trakya eyaletinin başkenti olan ve bugünkü Marmara Ereğlisi İlçe merkezinde lokalize edilen Perinthos-Herakleia antik kentinde, önceki yıllarda Dr. Nuşin Asgari başkanlığında yüzey araştırması yaparken, antik kentin doğu limanı civarında üzerinde aynı yazıtı içeren damganın bulunduğu birkaç tuğlayı incelemiştik. Bu tuğla damgalarında da *cubicularius*lardan söz edilmekteydi. Bu damgalı tuğlalar, Herakleia'da bulunduğunu İustinianus Devri tarihçisi Prokopios'un İustinianus Dönemi yapıları ve yapı faaliyeti hakkında yazdığı eserinin IV. kitabından öğrendiğimiz imparatorluk sarayının İustinianus tarafından tamir ettirildiğinin epigrafik belgeleridir.

Tüm söz konusu damgalarda görülen *cubicularius* ünvanını taşıyan saray personeli bilindiği üzere hadım edilmiş azatlılar arasından seçilmekte ve imparatorun en yakınında bulunmaktaydılar. Güvenilir kişiler arasından seçilen *cubicularius*ların amiri *praepositus sacri cubiculi* ünvanını taşıyan yüksek düzey bir görevliydi³.

Belki de bu tuğlanın yapıldığı atölye adı damganın ilk satırının başındaki monogram içinde saklı biçimde verilen *cubicularius*un yönetimi altında idi. Monogramın kesin olarak çözümü mümkün olamamaktadır. Belki burada en belirgin harf olan MÜ harfinden hareketle Μάμας ya da Μιχαήλ isminin okunması önerilebilir.

* Doç. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, Nihat Kızıltan sok. Taç Apt. No: 13 Da: 9. Suadiye, İstanbul/TÜRKİYE

1 Araştırmalarıma izin veren Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, Bakanlık temsilcisi Münire Işın'a, Tekirdağ, İstanbul, Çanakkale ve Kırklareli müze müdürlüklerine ve bu müzelerdeki değerli uzman meslektaşlarıma çalışmalarına yaptıkları katkı ve yardımları için teşekkür ederim.

2 Bu yazıtları incelememe izin veren Tekirdağ Müze Müdürü Sn. Mehmet Akif Işın'a teşekkür ederim.

3 *Cubicularius*un ünvanı ve bu personelin görevi hakkında bkz. A. Demandt, *Die Spätantike* München 1989, 241 vd.; K. L. Noethlichs, *Reallexikon für Antike und Christentum*, Hofbeamter maddesi 15, 1991, 1127 ff.

4 Michael isminde bir *cubicularius* bir mühür yazıtı sayesinde bilinmektedir *PLRE* IIIB 889 Michael 8.

Bu damgalı tuğlanın bulunduğu Değirmenderesi kaynakları aynı zamanda Perinthos'a M.S. 1. yüzyıl ortalarından beri getirilen içme suyunun da kaynağıdır. Burada 1991 yılında yaptığımız araştırmalarda su kaynağı civarında Roma İmparatorluk Devri ve Geç Antik Devre tarihleyebildiğimiz su arıtma havuzlarının ve pişmiş toprak borulardan oluşan tesisler saptamıştık. Ancak herhangi bir damgalı tuğla görememiştik. Bugün Tekirdağ Müzesi'nde bulunan bu damgalı tuğla, Prokopios'un yapılar hakkında yazdığı eserinin IV. kitabında Perinthos-Herakleia su yollarının Iustinianus Döneminde tamir ettirildiğine dair verdiği bilgiyi de doğrulamaktadır⁵. Çünkü bu tuğla damgasının Perinthos'a M.S. 1. yüzyıl başlarından beri getirilen suyun⁶ kaynağında, Velimese Köyü yakınlarındaki Değirmendere'de bulunması, bu kaynağın etrafındaki tesislerin bakımının ve tamirinin doğrudan imparatorun ve sarayın denetimi altında olduğunu belgелеmektedir.

Perinthos'a M.S. 1. yüzyıldan beri getirilen su ile ilgili yeni bir arkeolojik belge, Marmara Ereğlisi belediye parkına getirilmiş ve kesin buluntu yeri bilinmeyen mermerden bir su dağıtım künküdür. Bir tarafında halen pişmiş toprak borunun kalan kısmı görülmektedir.

Roma İmparatorluk Devrinde, Trakya eyaletinin başkenti olan Perinthos'ta yaptığımız araştırmalar sırasında Marmara Ereğlisi belediye parkına getirilmiş eserler arasında, daha önce heykel kaidesi olarak kullanılmış mermer bir blokun üzerindeki yapı yazıtını inceledik. Üzerinde ANASTASIOS ismi okunabilen oldukça aşınmış blok denizden çıkarılarak belediye parkına getirilmişti. Bu eser büyük bir olasılıkla surlarda kullanılmış olan bir yapı ya da tamir yazıtının parçası idi.

Tekirdağ Müzesi'nde incelediğimiz ikinci eser ise bir mezar yazıtı parçası olup buluntu yerinin neresi olduğu belli değildir. Mezara zarar verilmesi halinde ceza miktarının ödenmesi öngörülen kurumlar arasında imparatorluk veznesinin yanı sıra bir pazar yerinin de sayılması, bu yazıtı Kuzey Marmara bölgesinde daha önce incelediğimiz mezar yazıtlarından ayıran bir özelliktir. Marmara Denizi'nde pazar yeri olduğunu yazıtlar ve antik kaynaklar sayesinde kesin olarak bildiğimiz yerleşmeler Perinthos ile Bisanthe arasındaki Heraion Telkhos ile Marmara Adası'nın kuzey sahilindeki Prokonnessos yerleşmesidir. Söz konusu mezar yazıtının sağında bulunan Hermes Psychopompos kabartması Marmara Denizi'nin kuzey sahilinde Perinthos ve Selymbria'da mezar anıtlarında kullanılan bir motiftir. Yine de bunlar söz konusu eserin kesin buluntu yerinin belirlenmesine şimdilik olanak vermemektedir. Yazıt Kuzey Marmara sahilinde bir yerleşme yerinin nekropolünden çıkarılmış olabileceği gibi Tekirdağ'ın karşısında bulunan Prokonnessos adasından boş olarak hareket eden bir gemiye Orta-çağda sahra taşı olarak yüklenerek Kuzey Marmara sahiline getirilmiş de olabilir.

Aynı müzede incelediğimiz üçüncü eser ise Saros Körfezi'nin kuzey kıyısında bulunan Mecidiye Köyü civarından getirilmiş bir Bizans Devri yapısına ait tavan kaseti parçası olup üzerindeki yazıttan bunun bir manastıra ait olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtın başlangıcı ve sonu eksik olduğundan bu manastırın yapımında görevli olan rahibin adını öğrenememekteyiz.

İstanbul İli Çalışmaları

İstanbul İli'ndeki çalışmalarımız sırasında Kınalıköprü sahilinde bulunan ve bir Bizans yerleşmesi olan Daunion'a ait kalıntıların bu bölgedeki yoğun sahil sitelerinin inşası sırasında tamamen tahrip edilerek ortadan kalktığını saptadık. 1980 yılı başlarında Kınalıköprü'de İstanbul-Tekirdağ yolu ile sahil arasında kalan kesimde başlayan inşaatların temel kazıları sırasında yaptığımız incelemelerde çok sayıda Antik Devir ve Bizans Dönemi yapıyı belgelemeyi başarmıştık. Ancak bu inşaatlar o zaman durdurulmadığından bugün Daunion'dan geriye sadece küçük bir duvar parçası kalmış bulunmaktadır.

5 Skz. Prokop., de aedif. IV, 9, 15.

6 Bu su yolu hakkında bkz. M. H. Sayar, *Perinthos-Herakleia und Umgebung*, Wien 1998, 61; Perinthos'un M. S. 1. yüzyıl su yolu hakkında bkz. Sayar a.g.e. Yazıt No. 72.

Büyükçekmece Gölü'nün batı sahilinde 1996 yılında incelediğimiz Bizans kalesinin kalıntılarını geçen yıl göldeki su seviyesinin inmesi nedeniyle daha ayrıntılı inceleme olanağı bulduk. Güneydoğu köşesi halen su altında bulunan dikdörtgen planlı bu kalenin büyük bir olasılıkla İstanbul'un batısındaki verimli buğday tarlalarını dış saldırılardan korumak için alınan askerî önlemler kapsamında yaptırılmış olduğunu tahmin etmekteyiz.

Bu kalenin birkaç kilometre kuzeyinde bulunan Çatalca İlçe merkezi ile özdeş olan Metrai Kalesi'nde yaptığımız gözlemler sırasında kalenin kuzeybatı köşesini kaplayan bitki örtüsünün temizlenmesiyle bu bölümdeki duvarın yapısı hakkında fikir edinme olanağı bulduk.

Çanakkale İli Çalışmaları

Çanakkale ili'ndeki çalışmalarımızı her yıl olduğu gibi geçen yıl da Gelibolu ve Eceabat sınırları içindeki antik yerleşme yerlerinde sürdürdük. Gelibolu Yarımadası'nda bulunduğunu antik kaynaklardan öğrendiğimiz birçok yerleşme yerinin saptanması ve bunların Antik Devirdeki adlarının belirlenmesi için yaptığımız bu araştırmalar sırasında yaklaşık 50 yıldır bazı araştırmacılar tarafından Bolayır civarında aranması önerilen Lysimacheia antik kenti hakkında bu bölgede bulduğumuz bazı epigrafik belgeler sayesinde somut verilere ulaştık.

Söz konusu epigrafik belgelerden ilki zıvanalı bir mermer stel üzerine yazılmış olan bir sözleşme metnini içeren 30 satırlık yazıt Lysimacheia'nın yerinin Bolayır olduğunu artık hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde belgelemektedir. Üst kısmı kırıldığından, yazıtın hangi tarihî olayla ilgili olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak yazıtın kalan kısmında şehrin kurtuluşuna katkıda bulunanların yararlanacağı ayrıcalıklar ve vergi muafiyetleri anlatılmaktadır. Ayrıca bu sözleşme metninin iki papyrus'a yazıldıktan sonra komutanlara ve meclis üyelerine birer nüsha verilmesi, metnin birer kopyasının da mermer steller üzerine yazdırılarak bunlardan birinin ilion'daki Athena tapınağında, diğerinin Semadirek (Samothrake) Adası'ndaki Θεοι Μεγαλοι (Büyük Tanrılar) kutsal alanında ve üçüncüsünün de Lysimacheia'daki Homonoia sunağına diktirilmeleri öngörülmektedir.

Burada gördüğümüz stel, yazıtta sözü edildiği gibi Lysimacheia'daki Homonoia sunağında dikilen steldi. Böylece hem Lysimacheia'da bir Homonoia sunağının varlığını ve hem de Helenistik Devrin önemli kentlerinden biri olan Lysimacheia'nın yerini kesin olarak öğrenebiliyoruz.

Burada sizlere kısaca tanıtmaya çalıştığım bu yazıtın 28. satırında şehrin kurtuluşuna katkıda bulunanların adlarının baba adları ile mermer steller üzerine yazdırılmaları öngörülmektedir (τάρόνοματα πατρώθεν τῶν συνελευθερωσάντων).

Geçen yıl Bolayır'da ortaya çıkan sağ yarısı kırık bir mermer levha üzerindeki komutan isimleri listesi belki de bu yazıtta belirtildiği gibi şehrin kurtuluşuna katkıda bulunanlardan bazılarının adlarını içermektedir. Aynı tür bir diğer isim listesi ise yaklaşık 40 yıl önce Bolayır civarında bulunmuştu. Her iki isim listesinde adları geçen komutanlar büyük bir olasılıkla yine geçen yıl bulunan önemli bir tarihî belge olan yazıtın 28. satırında belirtildiği üzere şehrin kurtuluşuna katkıda bulunanlar olup adları mermer levhalar üzerine, yazdırılarak herkesin görebileceği yerlere diktirilmişlerdi.

M.Ö. 309/308 yıllarında Büyük İskender'in komutanlarından Lysimakchos tarafından kurulan⁷ Lysimacheia, M.Ö. 287 yılında, kuruluşundan sadece 22 yıl sonra büyük bir depremle yerle bir oldu⁸. Yeniden inşa edilen kent M.Ö. 202 yılında Makedonya

7 Lysimacheia'nın kuruluş tarihi hakkında bkz. *Marmor Parium (FGRHist 239)* B 19 (=120); Lysimacheia tarihi hakkında bkz. *W. Hünnerwadel, Forschungen zur Geschichte des Königs Lysimachos von Thrakien*. Diss. Zürich 1900; J. Weiss, *RE XIII/2 (1927) 2554-6* Lysimacheia maddesi; A. M. Mansel, *Kl. Pauly 3*, 1969, 838 Lysimacheia maddesi; J. D. Grainger, *The Seleucid Prosopography and Gazetteer*. Leiden - New York - Köln 1997, 747; Lysimacheia arazisinde bulunmuş olan yazıtlar hakkında bkz. J. Krauss, *Die Inschriften von Sestos und der thrakischen Chersonesos*. I. K. 19. Bonn 1980 Lysimacheia bölümü.

8 Bu deprem hakkında bkz. *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, 17.1-1.3 ed. O. Seeck Stuttgart 1972; Orosius Paulus, *Historiarum adversus paganos libri V-II*, 3. 23. 57, ed. A. Lipold, Milano 1976; E. Goudonon, *Catalogue of ancient earthquakes in the Mediterranean area up to the 10 th century*. Roma 1994, 136.

Kralı V. Philipp'in eline geçti. 2. Makedonya savaşı sonucunda Seleukos Kralı III. Antiokhos ile yapılan antlaşma sonucunda Philipp M.Ö. 197 yılında Lysimakheia'dan kuvvetlerini çekti. Bunu fırsat bilen Traklar Lysimakheia'yı tahrip ettiler⁹. 196 yılında III. Antiokhos Lysimakheia'yı Trakya bölgesi yönetimini üstlenen oğlu IV. Seleukos için tümüyle onartmıştı¹⁰. 188 yılında yapılan Apameia Barış'ından sonra Trakya Khersonessos'u ile birlikte Bergama krallığının kontrolüne geçen Lysimakheia M.Ö. 144 yılında Trak krallarından Diegylis tarafından bir kez daha tahrip edildi. Hellenistik Devrin önemli olaylarına sahne olan Lysimakheia'nın Bolayır'da aranmasını gerektirecek bazı önemli epigrafik ve arkeolojik buluntular son 50 yılda ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu epigrafik belgeler arasında bulunan az önce değinmiş olduğum Hellenistik Devre tarihlenen bir isim listesinden başka¹¹ yivli bir sütün üzerinde bulunan yazıt yüzeyi oldukça aşınmış bir diğer isim listesi ile mermerden yuvarlak bir levha üzerindeki Herakles lobutu ve Philippos yazıtı¹² Bolayır bölgesinde büyük bir Hellenistik Devir yerleşmesi olduğunu belgelemektedirler. Bu eserleri 1955 yılında yayınlayan L. Robert daha o zaman bu buluntulara dayanarak Lysimakheia'nın Bolayır civarında aranmasını önermişti.

Bolayır civarında Lysimakheia ile ilgili bir belge bulmak amacıyla geçtiğimiz yıllarda yaptığımız araştırmalar sırasında da yukarıda ayrıntılı olarak sizlere tanıtmaya çalıştığım uzun yazıtın bulunmasından önce, Erken Hellenistik Devre ait mermerden eski Yunanca yazıtlı bir mezar steli ile bir Hellenistik dekret parçası bulmuştuk.

Birkaç yıl önce Çanakkale Müzesi'ne getirilmiş olan mermer at heykeli de bu önemli antik kentte bulunmuş olan değerli bir Hellenistik Dönem heykeltıraşlık eseridir. Geçen yıl bu at heykelinin bulunduğu noktaya çok yakın bir yerde bulunan bir mermer levha parçası üzerindeki Hellenistik Devir yazıtının 4. satırında kentin adı açıkça okunabilmektedir.

Bolayır içinde yaptığımız incelemeler sırasında da 1992 yılında Bolayır'ın başka bir yerinde incelediğimiz bir Latince yazıtı yeniden bulduk¹³. Söz konusu yazıt, VII. Makedonya lejyonunun görev yaparken ölen X. cohort komutanı yüzbaşı M. Caecilius'un mezar anıtına ait olmalıydı¹⁴. Bu yazıtı incelediğimiz evin bahçesinde Erken Bizans Dönemine ait bir kilisenin mermerden mimarî elemanlarını bulduk. Bu eserlerin bulunduğu evde oturanlar arasında bulunanların ifadesine göre Bolayır'ın eski Bizans kilisesi burada bulunmaktaydı ve 20. yüzyılın ilk yarısında tamamen yıkılarak ortadan kalkmıştı. Söz konusu mimarî parçalar antik devir sonrasında adının Plagiari olduğu bilinen Bolayır'ın Erken ve Orta Bizans dönemlerinde kullanılan kiliselerden birini belgelemektedir. Bu eserler Lysimakheia'nın sanıldığı gibi M.Ö. 140 yılında tamamen ortadan kaldırılmadığını, eski önemini yitirmesine rağmen Gelibolu Yarımadası üzerindeki konumu nedeniyle Roma ve Bizans devirlerinde varlığını sürdürmeye devam ettiğini kanıtlamaktadır.

9 Polybios 18, 4. 5-6.

10 Appian Syr. 3-4 ve 12; Livius XXXIII 38, 10-14; Polybios XVIII 51, 3 ve 8; ayrıca bkz. Livius XXXIII 40, 6; K. Brodersen, *Appians Antiochike*, München 1991, 79 vd.; J. D. Grainger, *Antiochos III in Thrace*, *Historia* 45, 1996, 332.

11 L. Robert Lysimakheia'nın Bolayır civarında aranması gerekliliğini, bu bölgede ortaya çıkan epigrafik buluntular nedeniyle önermektedir, bu hususta bkz. L. Robert, *Inscriptions des Dardanelles. Monuments de Lysimakheia*, *Hellenica* 10, 1955, 267-271; D. Hereward'da arkeolojik verilere dayanarak Robert'in bu görüşüne katılmaktadır. Bkz. D. Hereward, *The Site of Lysimakheia*, *Archaeology* 11, 1958, 129; K. Brodersen ise Lysimakheia'yı biraz daha kuzeyde Kavak Deresi civarında lokalize etmeyi önermektedir, bkz. K. Brodersen, *Zur Lage von Lysimakheia*, su yayında. *Studien zur Alten Geschichte Siegfried Lauffer zum 70. Geburtstag am 4. August 1981 dargebracht*. Herausgegeben von H. Kalcyk, B. Gullath, A. Graeber, Band I. Roma 1986, 67-85.

12 Bu eser hakkında bkz. L. Robert, gös. yer ve Levha XXXV.

13 Bu yazıt hakkında bkz. A. Dumont - Th. Homolle, *Mélanges d'Archeologique et d'epigraphie*, Paris 1892, 426 No: 972 = CIL III Suppl. 7386.

14 VII. lejyonun taşıdığı *Macedonia* adı ilginçtir. Çünkü Roma lejyonları arasında VII. lejyon olarak sadece *Gemina* ve *Claudia* adlı lejyonlar bilinmekteydi. *Macedonia* adını taşıyan VII. lejyonun İmparator Augustus Devrinde Makedonya'da üstlendiği için sadece bu dönemde *Macedonia* adıyla anıldığı ve imparator Claudius Döneminde de aynı lejyona *Claudia* adının verildiği tahmin edilmektedir. VII. lejyonun *Macedonia* adını taşıdığı İmparator Augustus Döneminde Khersonessos bölgesine geliş belki de L. Calpurnius Piso'nun M.Ö. 13-11 yıllarında Traklara karşı yaptığı askeri operasyonlarla bağlantılıdır.

Bolayır yöresindeki çalışmalarımızın diğer bir bölümünü de, Gelibolu Yarımadası'ndaki şehirleri bir Trak kabilesi olan Apsinthilerin saldırılarından korumak amacıyla I. Miltiades tarafından M.Ö. 569 yılında yaptırıldığı bilinen duvarla ilgili çalışmalar oluşturdular¹⁵. Herodotos'tan (VI, 36 ve VI, 37, 1) öğrendiğimize göre 36 stadia, yaklaşık 6,5 km. uzunluğunda olan duvar Marmara Denizi (Propontis) kıyısındaki Paktye ile Saros Körfezi (Melas kolpos) kıyısındaki Kardia arasında uzanmaktaydı¹⁶.

Söz konusu duvarın nerede inşa edilmiş olabileceği hakkında 19. yüzyıl ortalarından beri birçok araştırmacı çeşitli önerilerde bulunmuşlardır. Bu önerilerin bazıları ile duvarın yeri hakkında antik kaynakların verdiği bilgiler arasında çelişkiler vardır. Bu nedenle, antik kaynakların verdiği bilgileri yerinde incelemek üzere Bolayır-Evreşe arasındaki bölgede tarihi-coğrafik çalışmalar yaptık.

Duvar Miltiades'ten sonra M.Ö. 5. yüzyılda Atinalı Perikles¹⁷ ve M.Ö. 4. yüzyılda Spartalı Derkyidas¹⁸ tarafından yenilenmişti ve bu dönemlerdeki uzunluğu Ksenophon'a göre 37 Strabon'a göre de 40 stadia¹⁹ idi. M.S. 1. yüzyılda *Naturalis Historia* isimli ünlü yapıtını kaleme alan Plinius'a göre Miltiades tarafından yaptırılan duvarın Lysimakheia'dan uzaklığı 5 mil idi²⁰. Plinius bu 5 Roma mili uzaklığın hangi yönde olduğunu belirtmemekle birlikte, duvarın Gelibolu Yarımadası'nı savunma işi övi gözönüne alındığında bunun kuzeyde inşa edilmiş olması gerekir.

Gelibolu Yarımadası'nı çeşitli saldırılara ve yağmalara karşı korumak amacıyla yaptırılmış olan duvar hakkındaki diğer bir bilgi kaynağı ise Erken Bizans Dönemi tarihçisi Prokopios'tur. Prokopios'un περὶ κτισμάτων adlı eserinin IV. cildinde bildirdiğine göre Chersonesos'un en dar yerinde eskilerin yaptırdığı ve o zamana kadar düşmanların saldırılarına karşı hiçbir işe yaramayan duvar, İmparator Iustinianus tarafından M.S. 6. yüzyılın ikinci yarısında tamamen yıktırılmış ve yerine daha yükseği yaptırılmıştır²¹. Prokopios bunu εἶπεον δὲ αὐτίκα ἐπὶ τῆς αὐτῆς χωρᾶς ἀνέστη, sözcükleri ile ifade etmektedir.

Miltiades tarafından yaptırılan duvarın yerini birçok araştırmacı ve gezgin bugüne değin araştırdıkları halde, herhangi bir somut belge elde edememişlerdir. 1868 yılında Trakya'da kapsamlı bir yüzey araştırması yapan Fransız arkeolog ve eski çağ tarihçisi A. Dumont bugün Ortaköy kırsalının bulunduğu tepede adı o zamanlar Axamil olan köy civarında bazı duvarlar kalıntıları görmüş ve bunların üst kısımlarının Prokopios'un bahsettiği Iustinian Devri tahkimat duvarına ait olduğunu, duvarın taban kısmındaki büyük blokların ise kendi deyimiyle Antik Yunan Devrine ait olmaları gerektiğini düşündüğünü yazmaktadır²². Dumont'un yayınında herhangi bir fotoğraf ya da plan olmaması yaptığı önerilerin değerlendirilmesini olanaksızlaştırmaktadır.

Bu bakımdan Dumont'un gördüğü duvar kalıntılarını yeniden bulmak amacıyla yaptığımız incelemeler sırasında, Ortaköy tepesinin kuzeydoğu yamacında Dumont'un gezi raporunda değindiği duvarlarla özdeş olduğunu sandığımız bazı antik duvar kalıntılarını inceleme olanağını bulduk. Söz konusu duvar blok taş, tuğla ve harç ile yapılmış olup yer yer Marmara Denizi kıyısında Kazanağzı mevkiine kadar takip edilebilmektedir. Duvarın Ortaköy Tepesi yamacındaki parçasının bugün görülebilen uzunluğu yaklaşık 9 m. olup yüksekliği yaklaşık 3 m. dir. Duvarın Kazanağzı'ndaki diğer parçasını 1997 yılında bu bölgede araştırma yapan meslektaşımız Dr. Jim Crow da görmüştü²³. Bu duvarın denize ulaştığı noktada küçük geç antik bir yerleşmenin

15. B. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, Leiden 1986, 166-170.

16. Herodotos VI, 36. Bu duvarın yerini saptamak için yapılan araştırmalar için bkz. M. Özdoğan, Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları 1982, I. Araştırma Sonuçları Toplantısı, İstanbul 23 - 26 Mayıs 1983, 65.

17. Ptolemaios, *Perikles* 19, 1.

18. Ksenophon, *Hellenica* III, 2, 10.

19. Strabon VII, 57.

20. Plinius, *Naturalis Historia* IV, 48.

21. Prokop. *de aedif.* IV, 10, 5-23.

22. A. Dumont, Rapport sur un Voyage Archéologique en Thrace; şu yayında, *Archives des missions scientifiques et littéraires*, 2 série, VI, 447-515 Strasbourg 1869, 485 (A. Dumont - In. Homolle, *Mélanges d'Archéologie et d'Épigraphie* Paris 1892, 204).

23. J. Crow-A. Ricci, The Anastasian Wall Project 1996-1997, XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt, Ankara 1999, 243.

izlerini saptadık. Bunlar Prokopios'un (aynı eser IV, 10, 15) bahsettiği duvarın deniz kenarındaki uçlarını tahkim etmek için deniz içine yapılmış olan savunma yapılarından Marmara Denizi kıyısındakilerin kalıntıları olabilir. Ancak bu kalıntılar arasında herhangisi bir Helenistik ya da Klasik Devir buluntusu göremedik. Kalıntılardan edindiğimiz izlenim, bu duvar kalıntılarının Geç Antik Devir veya Erken Bizans Devirlerine tarihlenebileceği ve Prokopios'un bahsettiği İustinianus tarafından M. S. 560-570 yılları civarında Hunlar ve bazı Slav kabilelerinin akınlarına karşı yenilenen duvara ait olabilecekleri yönündedir²⁴.

Hexamilion mevkii, Plinius'un Lysimakheia'dan duvara kadar 5 mil olarak verdiği mesafenin daha kuzeyinde kalmaktadır. Çünkü 5 Roma mili 8 kilometreye eşdeğerdir. Ortaköy Tepesi'nin Bolayır'a uzaklığı ise 14 km. dir. Eğer Plinius'un verdiği 5 Roma mili mesafesi doğru ise, Hexamilion mevkii'nde kalıntıları görülen duvarın Miltiades Devrinde yapılan ve daha sonra Perikles ve Derkylidas tarafından yenilenen duvarın devamı olduğunu varsaymak mümkün değildir. Çünkü Lysimakheia'dan doğu-kuzeydoğu yönünde 5 Roma mili yani 8 km. gidildiğinde, Sivri Tepe ile Maslak Tepesi arasındaki bölgeye ulaşılmaktadır. Sivri Tepe ile Ortaköy arasında 6 km. yani yaklaşık 3 Roma mili uzaklık vardır. Plinius'un bu kadar büyük mesafe hatası yapmış olması ihtimali zayıftır. Bu durumda Miltiades Devri duvarının Koruköy ile Köprüderesi arasındaki kalan kesiminde aranması gerekir.

Böyle düşünüldüğü taktirde, Miltiades Devrinde yapılan duvarın yerini ararken iki önemli sorun ile karşılaşilmektedir;

Bunlardan birincisi Miltiades Devri duvarının o zaman yani M.Ö. 6. yüzyılda yapılmadan en dar yerinde, Paktye ile Kardina arasında yapıldığını yazan Herodotos'un ifadesidir. Paktye ve Kardina halen yerleri kesin olarak belirlenememiş yerleşme yerleridir. Birçok araştırmacı Kardina'yı Bolayır'ın karşısındaki Bakla Burnu'nda lokalize etmeyi önerirken, bazıları da bu iki yerleşmenin Bolayır'ın güneyinde ve güneybatısında aranmaları gerektiğini iddia etmektedir. Buna bağlı olarak da Miltiades'in duvarı Lysimakheia'nın güneybatısında yaptırmış olması gerektiğini öne sürmektedirler²⁵. Paktye ile Kardina'nın yerleri kesin olarak arkeolojik ve epigrafik belgelerle belirlenmeden Herodotos'un verdiği tanıma göre Miltiades Dönemi duvarını bulmak mümkün olmayacaktır.

İkinci önemli konu ise, Miltiades'in duvarı yaptırdığı M.Ö. 6. yüzyıl ile İustinianus'un duvarı yenilettiği M.S. 6. yüzyıl arasında geçen zamanda Saros Körfezi ve Marmara Denizi kıyılarında sahil şeridi hem denizin hareketi ve hem de her iki denize dökülen Kavak ve Kazanağzı derelerinin getirdiği alüvyon ile bazı yerlerde denize doğru dolmuş ve yarımada'nın iki deniz arasındaki en dar ve en geniş yerleri de aradan geçen zaman içinde birçok yerde değişikliğe uğramış olmasının birçok araştırmacı tarafından dikkate alınmamış olmasıdır²⁶. Bu durum farklı zamanlarda bu duvar hakkında haberler veren antik yazarların duvarın uzunluğunu giderek artan ölçüde vermelerinden de anlaşılmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Herodotos M.Ö. 6. yüzyıl için 36 stadia, Ksenophon M.Ö. 4. yüzyıl için 37 stadia ve Strabon M.S. 1. yüzyıl başlarında 40 stadia olarak bildirmektedir. Bu bakımdan ya birkaç duvar mevcut idi ya da duvar aynı yerde yenilendi ve her yenilişinde kıyının dolarak topoğrafyanın değişmesi nedeniyle başka yerlere inşa edildi.

Bu nedenle Miltiades Dönemi duvarının, Marmara Denizi ve Saros Körfezi sahillerinin M. Ö. 6. yüzyıldaki konumu ve Plinius'un Lysimakheia'ya göre vermiş olduğu 5

24 İustinian Devri'nde Khersonesos bölgesinde yapılan savunma yapıları hakkında bkz. T. E. Gregory, *Kastro and Diatachisma as responses to early Byzantine frontier collapse*, *Byzantion* 62, 1992, 238 ve 245; J. Hadon Kosmas, *Jerusalem and the Gothograikoi*, *Byzantinistika* 56, 1995; J. G. Crow, *The Long Walls of Thrace, Constantinople and its Hinterland*, London 1995, 123 vd.; G. Greatrex, *Procopius and Agathias on the defences of the Thracian Chersonese, Constantinople and its Hinterland*, London 1995, 125-129; C. Zuckerman, *A Gethra in the Helospont in the early eighth century*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 19, 1995, 234-241.

25 U. Kahrstedt, *Beiträge zur Geschichte der thrakischen Chersonesos*, Baden-Baden 1954, 14.

26 Bu bölgedeki kıyı değişiklikleri hakkında bkz. M. Özdoğan, *Prehistoric Sites in Gelibolu*, Bahadır Alkını, An. Kitab. Anadolu Araştırmaları 10, 1985, 67 Harita I.

Roma mili yani 8 km. ilk uzaklığın doğru olduğu dikkate alınarak, İustinian Dönemi duvarının bulunduğu hattın birkaç km. güney-güneybatısında inşa edilmiş olabileceği ihtimalini göz önünde tutmak gerekir²⁷. Prokopius'ta İustinianus'ın eskilerin yaptırdığı duvarı yıktırdığını ve yenisini aynı yerde yaptırdığını belirtirken burada eskiler sözcüğü ile kimi kastettiğini açıkça belirtmemektedir²⁸. Bu durumda İustinian Devri duvarının mutlak İltiades Devri duvarının güzergâhını izlemiş olduğunu öne sürmek zorlaşmaktadır.

Eğer bu duvar Prokopius'un belirttiği gibi İmparator İustinian tarafından İltiades Dönemi duvarı yıktırılarak aynı yere yaptırılan duvar ile özdeş ise, İltiades Dönemi duvarının başka bir yerde aranmasına gerek kalmamaktadır. Konunun kesin olarak açıklığa kavuşması ancak Ortaköy ve Kazanağzı mevkiilerindeki duvar kalıntılarının tabanlarında sondajlar yapılması ile mümkün olabilecektir. Eğer İltiades Dönemi duvarı buradaysa bunun güzergâhı bugün Marmara Denizi kıyısında Kazanağzı'ndan Ortaköy Tepesi'ne uzandıktan sonra, oradan batıya doğru bir dirsek yaparak Kavak Deresi'nin Saros Körfezi'ne döküldüğü yere yönelerek denize ulaşmaktaydı. Böyle bir duvar tüm Khersonesos Yarımadası'ndaki yerleşmeleri koruyacağı gibi Trakların ya da daha sonraki yüzyıllarda diğer kavimlerin denize ulaşip duvarın arkasına deniz yoluyla geçmelerini önleyebilecek bir konumda, arazinin yer yer 250 metreye kadar yükseldiği bir yerde inşa edilmiş olmaktadır. Ancak büyük bir olasılıkla İltiades Döneminde yaptırılan ve daha sonraki yüzyıllarda iki kez yenilenen Klasik ve Helenistik Devir duvarının izleri aradan geçen binlerce yıl içinde doğal etkenler ve Prokopios'un da bahsettiği gibi insan eliyle tamamen ortadan kalkmış olmalıdır. Bu bakımdan İltiades Dönemi duvarından günümüzde herhangi bir iz bulabilmenin tesadüflere veya çok kapsamlı arkeolojik sondajlara bağlı olduğu açıkça görülmektedir.

1999 yılı Doğu Trakya çalışmaları sayesinde bölgenin tarihî-coğrafyasını ilgilendiren yeni saptamalar yapılabilmiş, Helenistik ve Roma İmparatorluk Devri sosyal ve siyasî tarihinin aydınlatılmasına katkıda bulunabilecek epigrafik buluntuların incelenmesiyle bölgenin antik kentleriyle ilgili yazıtlar kataloglarının oluşturulması yönünde önemli aşamalar kaydedilmiştir.

27 D. Müller, İltiades tarafından yaptırılan duvarın Bolay'ın 5 km. kadar doğusundan geçen 6,4 km. genişliğindeki kıstağa yerleştirilmesini önemektedir, bu hususta bkz. D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots. Kleinasien*, Tübingen-Berlin 1997, 806.

28 Prokop. *de aedif.* IV, 10. 11-12.

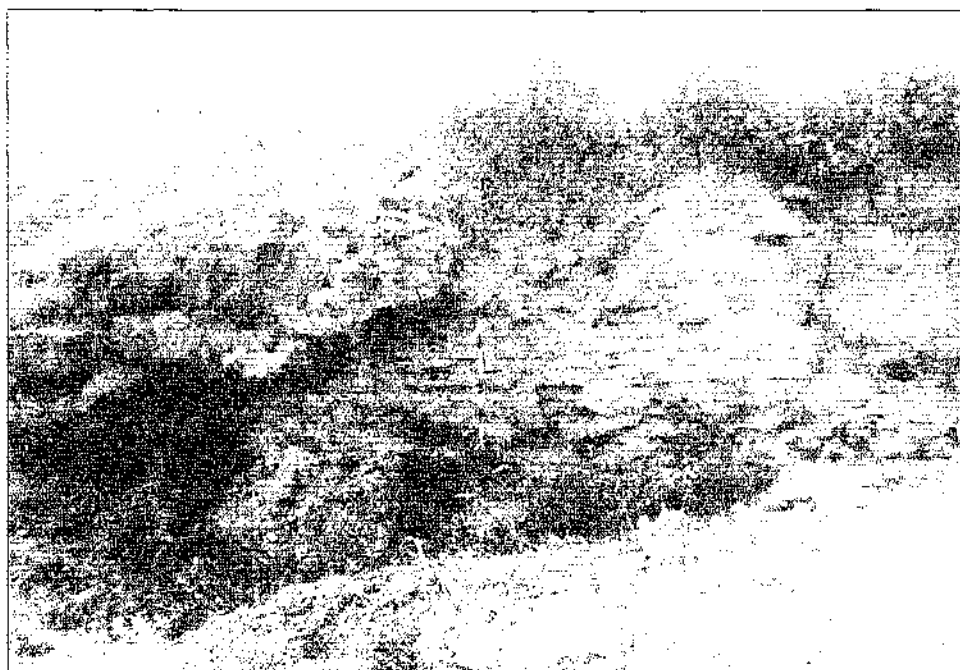
Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

EPIGRAPHISCHE FORSCHUNGEN IM WESTEN KARIENS 1999

Wolfgang BLÜMEL*

Der Survey 1999¹ begann – wie der in früheren Jahren – in Milas. Das Museum hatte als Neuzuwachs zwei Inschriftsteine zu verzeichnen.

Der erste ist ein Fragment einer kannellierten Säule aus weißem Marmor. Auf der Basis sind die Namen einer Delegation aus Magnesia am Sipylus (dem heutigen Manisa), bestehend aus einem Richter (ΔΙ, δίκαστής) und seinem Sekretär (ΓΡ, γραμματεὺς), eingeschrieben.

Fragment einer kannellierten Säule aus weißem Marmor, gefunden bei Kanalarbeiten im Stadtteil Hacı İlyas Mah., jetzt im Museum Milas (Inv. Nr. 2654). Der Stein trägt zwei Inschriften, die untenstehende in einem geglätteten Schriftfeld, auf der gegenüberliegenden Seite eine unleserliche Kritzelei. Schrift: Ligaturen. Maße: H 0,67 m; Durchmesser 0,62 m; BH 0,028–0,030 m.

Zeit: Kaiserzeit (auf Grund der Schrift).

Μάγνητες • Σιπύλου
• ΔΙ • Ἀσκληπίδης?
Νουμηνίου
• ΓΡ • Λούκιος • β' • τοῦ
Μενεκράτους •

Der neue Fund gehört zu einer in Mylasa gut bezeugten Gruppe von Inschriften auswärtiger Richterdelegationen (I. K. 34, 361–376), die sich auf Grund der Nennung von Prokonsuln in die Zeit um das Ende des 1. und den Beginn des 2. Jh.s n. Chr. datieren läßt. Offenbar wurden die Namen der Angehörigen einer Delegation von fremden Richtern und ihrem Personal nach Abschluß ihrer Tätigkeit in der Stadt auf Säulen des Tempels des Zeus Osogo eingeschrieben. Bekannt waren bisher Richter aus verschiedenen Städten Kariens (Aphrodisias), Ioniens (Erythrai), Lykiens (Xanthos, Termessos, Tlos, Patara), Pamphylens (Attaleia, Side) und der Troas (Lampsakos).

Die zweite Inschrift steht auf einem allseits gebrochenen Fragment aus Marmor und läßt sich auf Grund des Vokabulars der Gruppe der Pachturkunden zuweisen.

Allseits gebrochenes Fragment aus Marmor, gefunden in der Hekim Sokak, Hacı İlyas Mah., jetzt im Museum Milas (noch ohne Inv. Nr.). Links unten sind drei anpassende Stücke

* Prof. Dr. Wolfgang BLÜMEL, Institut für Altertumskunde, Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, 50923 Köln/ALMANYA.

1 Ich danke der Generaldirektion für Altertümer und Museen im Kultusministerium der Republik Türkei für die Forschungsgenehmigung und der Repräsentantin der Generaldirektion, Frau Şeniz Altunel (Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara), für die Zusammenarbeit.

2 Ἀσκληπίδης ist ungleich häufiger, aber Ἀσκληπίδης kommt vor.

weggebrochen. Maße: H 0,47 m; B 0,24 m; T 0,12 m; BH 0,010–0,013 m. – Kopie, Abklatsch, Photo.

Zeit: späthell. (auf Grund der Schrift).

9

διαμ]φισβη[τ]ο[υμεν-
 ]ἐξευρόντο[ς
 καθ' ἑκαστ]ον ἔτος δραχμ[ᾶς
 4]ΒΩΝ φόρον ΜΕΝ[
 ]ΤΑ πρὸς τῷ πραξ[ίμωι
 τῆς μισθ]ώσεως διορθώσετ[αι
 ]γίνετο τῶν δὲ τὰς ΑΥ[
 8]ΕΙ δὲ ἑκάτερος καὶ ΤΗ[
 τ]ῶν ἄλλων ἐγγαίω[ν Γ[
 ]φνοι διαχωρησάν[των
 εἰ]ς τρίτον τῶν ἐν τῇ Υ[
 12]τῶν ἔργων τῶν ἤδη Γ[
 ]ΤΟ Ἑστιάου ἀχρη[ματ-
 γ]εωρηθέντων οἱ ἐξ[
 διαμ]φισβήτησις σὺν Ἑστ[ί]
 16 κληρ]ονομιῶν τῶν ἐκ τῆς Γ[
 τοῦ] Διὸς τοῦ Ὅσσο[υ] τραπ[εζ]-
 τὸν] ἀεὶ χρόνον ἐσόμ[ε]ν[ον
 ]οἱ ταμίαι διεγυάτ[ω]σαν
 20 ὑπαρ]χέτω εἷς τε τὰς προειρ[ημέν]ας
 ]ΝΟΤΕ[. . .]ΡΟ[. . .]ΥΠΟΔΕ[

Dieser Urkundentyp ist aus Mylasa und seiner Umgebung gut bekannt und der Berichterstatte hat auf früheren Symposien schon mehrfach über Neufunde vorgetragen. Der Fund des letzten Jahres läßt sich aber aus dem bisher bekannten Material nicht weiter ergänzen.

Auf Grund eines Hinweises, der dem Museum von Milas vorlag, konnte in einem kleinen Dorf in der Ebene südwestlich der Stadt ein in einer Gartenmauer verbautes Fragment aus späthellenistischer Zeit aufgenommen werden, auf dem der Name der Göttin Hekate erkennbar ist. Damit liegt, nach der 1993 in nur geringer Entfernung gefundenen Weihung an Hekate S[o?]ssis³, der zweiten Beleg für ein Heiligtum der Hekate in dieser Region vor.

Gleichfalls auf Grund eines Hinweises des Museums Milas konnte auf dem Gelände des Agora-Restaurants an der Straße von Milas nach Bodrum kurz vor Güvercinlik ein Inschriftfragment bearbeitet werden. Der Eigentümer hatte in Milas die Trümmer eines abgerissenen Hauses gekauft und zur Gestaltung des Gartens verwendet. Überraschenderweise fand sich darunter auch ein mit griechischen Buchstaben beschriebenes Marmorfragment, das er an prominenter Stelle plazierte. Wie die Nachprüfung ergab, handelt es sich um den rechten Teil eines Inschriftenblocks, der bereits am Ende des vorvorigen Jahrhunderts (1894) von den österreichischen Forschern E. Hula und E. Szanto und wenige Jahre später noch einmal von dem Franzosen G. Cousin in Milas an einem Privathaus kopiert worden war. Es han-

3 Ed. W. Blümel, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1994 (Ankara 1995) 20–21; id. *Epigraphica Anatolica* 25 (1995) 43–44 Nr. 5 = SEG 44.910.

delt sich um den Schluß einer Pachturkunde und den Beginn eines Dekrets der Syngeneia der Aganitai (I. K. 34, 221–222)⁴.

Ein Besuch im *Museum Marmaris* führte zu keinen neuen Ergebnissen. Der Bestand an Inschriften hat sich erweitert um einen Stein aus Knidos, den der Berichtersteller bereits auf dem Symposium von 1996 bekannt gemacht hat.

In *Knidos* hatten die von Prof. Dr. Ramazan Özgan (Universität Konya) geleiteten Ausgrabungen keine neuen Inschriftenfunde ergeben. Auf der Schwelle eines Raumes der freigelegten Stoa fand sich ein Graffito, der als ἀρχιτέκτων "Stadtbaumeister" zu entziffern ist.

In *Nysa* waren bei Aufräumarbeiten in dem Steinlager im Theater drei kleine Inschriftfragmente gefunden worden. Die Ausgrabungen unter Leitung von Prof. Dr. Vedat Idil (Universität Ankara) hatten keine Inschriftfunde erbracht.

In *Priene* wurden die Suche nach dort verbliebenen Inschriften und ihre Identifizierung fortgesetzt.

Der weitere epigraphische Survey im Westen Kariens ergab keine Funde von Inschriften mehr.

---

4 Nach der Wiederauffindung eines Teils der Inschrift läßt sich auch am Ende von Nr. 222.4 die Lesung INΑΘΥΜΗΘΕΝΤΩ[verifizieren, die wohl als ἵν' ἀθυμῶντι zu ἀθυμῶ "mutlos, verzagt, besorgt sein" zu verstehen ist (ἵνα θυμῶσιντω[v] *ula – Szanto).

5 E.g. W. Blümel. *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1996 (Ankara 1997) 1185 Nr. 3; id., *Epigraphica Anatolica* 25 (1995) 63–64 Nr. 54 (mit Photo) = SEG 45:1528. Vgl. auch R. Özgan, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara 1997) : 276 mit Abb. 6 (p. 287).

